ԴՐԻԴՈՐԻՍ Ծ. ՎԱՐԴ. ՊԱԼԱՃԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈՐԹԱՆ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

ՊԵՐԼԻՆԷՆ ԴԷՊԻ ԶՕՐ

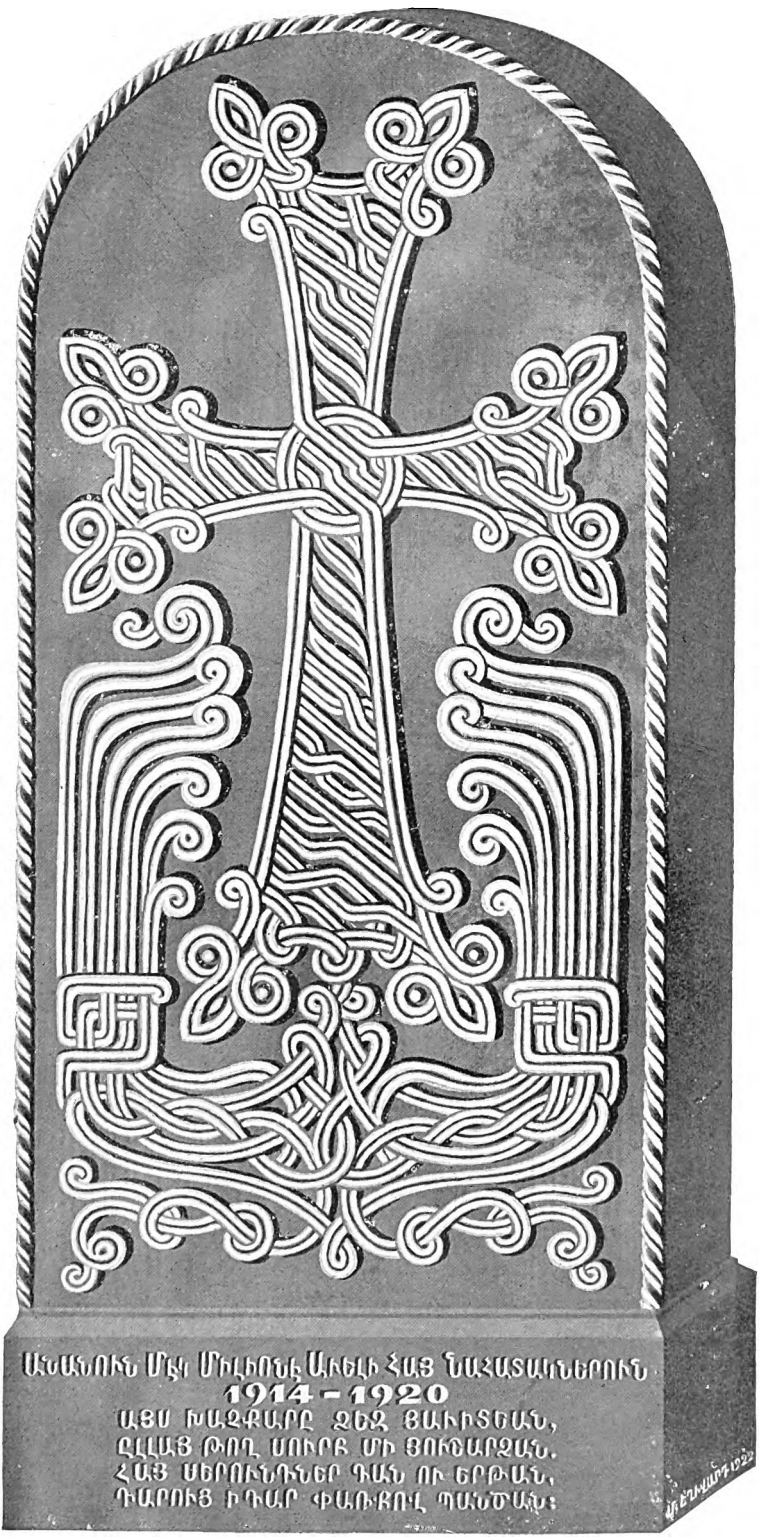
1914—1920

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1922

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

DS
159.9
P47
V.1

ԿԸ ՎԱՃԱՌԱՒԻ ՄԻԱՅՆ ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՑ ՈՐԲԵՐՈՒ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՆՔ ՏԵՍՆԵԼ ԳՐՔԻՍ ՎԵՐՋԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

1914 ՅՈՒԼԻՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1915 ԱՊՐԻԼ

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ԿԵԱՆՔԸ

Աստուած, մինչ հնձանոցը ի ժառանգութիւն քո, սպծեցիր զառաձար տունդ քո: Արարիր զերդևանդեմ որպէս զմիտս միգասպահաց. ապկիր զդիակունս ծառայից քոց գէշ թռչնոց երկնից, եւ զմսարմինս որդոց քոց գազանաց երկրի:

Հնչիր զարիւն նոցա, որպէս ջուր շուրջ զերուսաղէմաւ. եւ ոչ որ էր որ թաղէր զնոսա:

սաղմ. ՀԹ. ա.

Digitized by Google

Digitized by Google

ՔԵ՛ՉԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Ա. — Քե՛զի կը նուիրեմ սիրելի ժողովուրդդ Հայոց, այս փունջը մարտիրոսագրութեանդ դրուագներուն հաւ գողգոթացիդ:

Թէպէտ այս փունջը կազմուած չէ, Հայաստանի ծաղկալից դաշտերու երփներանգ եւ անուշահոտ ծաղիկներէն, բայց սուրբ է եւ նուիրական:

Որովհետեւ կազմուած է այս փունջը, անլուր տանջանքներով մեռնող քու անհամար զաւակներուդ արիւնի, արցունքի ծով ցաւերէն ու չարչարալից նահատակութիւններէն:

Քու սուրբ գիրքդ է այս արիւնոտ մատեանը. կարդա՛ անձածրոյթ, ամենեւին մի՛ կասկածիր այս եղեռնապատումիս, եւ մի կարծեր թէ դիտումնաւոր չափազանցութիւններ են գրուածքները:

Ընդհակառակը՝ նուազագոյն չափով գրի առած եմ. զի մարդկօրէն անհնար է նկարագրել ահաւոր եւ անպատմելի մարտիրոսագրութիւնը մէկ միլիոնէ աւելի մեռնող զաւակներուդ: Եթէ երկրագունդիս բոլոր ծովերը թանաք, դաշտերը թուղթ եւ եղէգները գրիչ դառնային, դարձեալ մարդկօրէն անհնար էր նկարագրել քու փշալից եւ արիւնալից վերելքդ դէպի կատարը հայ գողգոթային:

Ի զո՞ւր սպասեցի զինադադարէն ի վեր, որպէս զի այս դժընդակ պարտականութիւնը աւելի կարողները կատարեն: Սակայն բացի օտար ականատես միսիոնարներէ եւ մէկ քանի հայ աքսորականներու ուղեւորի համառօտ նօթագրութիւններէ, ցարդ լոյս չի տեսաւ եղեռնապատումը քու անպատմելի նահատակութեանդ: Որ ապրողի մը յուշագրութ, անշուշտ որքան որ մարդկային գրիչը կը

Digitized by Google

զօրէը, գոնէ ընդհանուր գծերով համառօտ գաղափար մը տար ապագայ հայ եկող սերունդներուն, այն սարսափելի եւ անլուր դրուագներուն մասին, որուն զոհ գնացին ստուգապէս կէսէդ աւելին:

Այո՛ չուզեցի զրել անոր համար՝ որովհետեւ ես ինծ տկար կզգայի եւ արտով եւ գրչով, մարդկային պատմութեան ամենաարիւնոտ էջերն իսկ սեւցնող քու եղեռնապատումդ զրի առնելու:

Եթէ 451ին Վարդանանց Պատերազմը անմահացնող, եւ Աւարայրի պատուոյ դաշտին մէջ ինկած 1536 վկաներու փառքը յաւերժացնելու համար, Եղիշէի մը հայրենասիրութիւնը եւ ոսկէդրուագ գրիչը պէտք էր, քու անթիւ անհամար եւ անլուր տանջանքներով նահատակուած զաւակներուդ խուժդուժ մահերը արձանագրելու համար, գերմարդկային գրիչ մը անհրաժեշտ էր:

Էր երբեմն, երբ հին զանազան դարերում՝ հայ ազգը հատաքաքար մէկ պատմութիւն ունէր: Իսկ այս օր ո՛ւ ամէն նահատակուած եւ վերապրող հայ՝ իր մանաւանդ սեւ օրերու պատմութիւնը ունի, եւ այս մէկն է այդ հարիւրհազարաւոր պատմութիւններէն:

Այո՛ չուզեցի զրի առնել, զի կը նշանակէր երկրորդ անգամ տարազրութեան մը երթալ, մինչդեռ վերյիշումն իսկ զիս կը սարսափեցնէր: Քանի որ հայ զողգոթայի մէկ քանի դրուագները գրելու համար, հարկ էր մորքի եւ աչքի առջեւ կրկին բերել սարսափի հազարէ աւելի այդ սեւ օրերը կամ՝ երեք արիւնի տարիները, իրենց մահառաջուռ բոլոր գլխաւոր դրուագներով:

Իսկ այժմ՝ եթէ զրի առի, ոչ թէ որովհետեւ ներսանալ կ'ուզէի, զի հին բարի օրերուն էր միայն, երբ հերոս զաւակներդ մատի վրայ կը համրուէին: Բայց այսօր օրօրոցի հայ ծծկեր փոքրիկ մանուկէն՝ մինչեւ ութսունամեայ հայ մամլին ու պապերն ալ ճշմարտապէս հերոս դարձան: Չի այնպիսի անլուր տառապանքներ ու չարչարանքներ կրեցին, եւ այնպիսի հերոսական մահեր ունեցան յանուն ազգի ու կրօնի, որ իմ՝ կրած տառապանքներս,

Digitized by Google

ասոնց ամէն քաշածին բաղդատմամբ, կ'ամչնամ նոյն իսկ տառապանք անունը տալու:

Բայց գրի առի, որովհետեւ սրբազան կտակ մը ունէի, նահատակութեամբ սրբացած քու մեռնող զաւակներէդ:

Չի ամէն անոնք, որոնք հայ փշալից գողգոթայի ճամբուն վրայ հետ էին, խնդրեցին ինծմէն, որ գրեմ տառապանքի եւ տաբաքրութեան՝ իրենց անպատմելի եղեռնապատումը: Ան յաւէտ մեզմէ անդարձ բաժնուողները, մեռնողի նբր վերջին կամք, ացս սրբազան կտակը ըրին ինձ, ես ալ ահա կը կատարեմ այն խոստումը, որ տուի անոնց գերեզմանին առջեւ, ու քեզ կը նուիրեմ այս մէկ քանի դրուագները հայ գողգոթային:

Որպէս զի եկող ու անցնող հայ ամէն սերունդներ, գիտնան թէ այն նուիրական եռագոյն դրօշը հայկական, որ կը ծածանի Երեւանի մէջ, եւ այն ազատութիւնը ու անկախութիւնը որ կը վայելեն, որքան մ'ւաղ թանգ գնուած է, եւ արժէքն է մէկ միլիոնէ աւելի անմեղ զոհերու:

Բ. — Բոլոր մեծ ու փոքր յաղթական ազգերը, անծանօթ գինւորի մը ոսկորները իրենց մայրաքաղաքներու հոյակապ պանթէոններու մէջ թաղելով, իբր ազգային փառքի ոտն, իրենց արիւնոտ յաղթանակները մեծահանդէս ոտնեցին, հարիւրաւոր թնդանօթներու ահեղագոռ որոտներով:

Իսկ վերջերս ալ անգլիական օրաթերթեր գրեցին, որ չորս միլիոն ոսկի Անգ. մեծ ազգը յատկացուցած է պատերազմի փառաշուք յիշատակարաններ կանգնելու համար, ի պատիւ քաջարի եւ յաղթական իր այն զաւակներուն, որոնք վառնգուած հայրենիքի իբր արժանաւոր գինւորներ. Մեծին Բրիտանիոյ անշիջանելի փառքին համար, ինկան յաղթական Դարդանելի մարտակուլ մարգին մէջ:

Եւ որպէս զի՝ անգլիացի ազատոր հայրեր ու մայրեր, պատերազմի դաշտին վրայ փառքով ինկած իրենց յաւէտ անմոռանալի

Digitized by Google

մեռնող զաւակներուն Գերեզմանները երբ ուխտի գան, ասպնջականութեան դիւրութիւններ վայելել կարենան, Սարոսի հրուանդանին ծայրը, Անգ. պետութիւնը հոյակապ հսկայ պանդոկներ եւ նոյն իսկ երկաթուղու մասնաւոր գծեր շինել կուտայ, փոքր ազգ մը տարի մը կշտացնող այդ հսկայ գումարներով:

Իսկ դուք՝ աղքատ եւ թշուառ ցեղիս անթիւ, անհամար նահատակներ, երբ վերապրող հայութիւնը սովահար եւ անօթի է, երբ ձեր թողած հարիւր հազարաւոր որբերուն հետ վերապրող սովահար հայութիւնը քրիստոնեայ եւ մարդասէր ազնիւ Ամերիկացիներու եւ Անգլիացիներու նուիրած հացով կը կշտանան, երբ ձեր ետեւ մնացող աւերակներ միայն թողուցիք, ձեր յաւերժական յիշատակին ու փառքին համար, մենք ի՞նչպէս հիմա կոթողներ ձեզ կանգնենք:

Ոչ ալ ոսկի եւ արծաթ ունինք, որ բիւրաւոր նահատակներուդ համար հոյակապ Պանթէոններ կառուցանենք, եւ կամ՝ անծանօթ հայ կամաւոր զինուորի մը յիշատակին համար, ազգային փառաշուք հանդէսներ կազմակերպենք:

Հոն ուր սուգ ու շիվան է, հոն մենք ի՞նչպէս յաղթութեան հանդէսներ կազմակերպենք[1]:

Ահ ի՞նչպէս եւ ո՞ւր մենք ուխտի գանք ձեզի, երբ յանուն ազգի ու կրօնի, կամաւոր թէ բռնի բոլոր փառքով մեռնողներդ, ձեր ետեւ գերեզման մը իսկ չի թողուցիք իբր մեզի յիշատակ...:

Բայց հայրենիքի ամէն սար ու ձոր ձեր գերեզմանն է՝ ուր ինկաք կողք կողքի կացինի կամ՝ սուրի հարուածներու ներքեւ, առանց խտրութեան յարանուանութեան, գաղափարի, դասակարգի, կուսակցական շերտաւորումներու. եւ մեզ ասով կտակ թողուցիք համազգային անքակտելի միութիւն մը:

Ահա ասոր համար, հայ զոհզոհաս կը նուիրեմ՝ բիւրաւոր անթիւ նահատակներուդ սրբութեամբ օծուն յաւիտենական յիշատակին:

---

1 Առ այս պետահայութիւնը միայն բացառութիւն է ...

Digitized by Google

ՈՒ ԳՐՔԻՍ ՃԱԿԱՏԸ ԿԸ ԿԱՆԳՆԵՄ ԻԲՐ ԱՆՇՈՒՔ ԿՈԹՈՂ, ՋԱՐԴԱՔԱՆԴԱԿ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԵՒ ԳԵՐԶՄԱՆԱԽՆՁ ՄԸ, Ի ՊԱՏԻՒ ԱՆԾԱՆՕԹ ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆԵՐԿՈՒՀԱՐԻՒՐՀԱԶԱՐ ՀԱՑ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒԴ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԲՈԼՈՐ ՄԱՐԶԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՄԱՀՈՎ ԻՆԿԱԾ ՏԱՍՆԵԱԿ ՀԱԶԱՐԱՒՈՐ ԿԱՄԱՒՈՐ ՀԱՑ ՋԻՆՒՈՐՆԵՐՈՒԴ, ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏՈՎ ԻՆՁ ԼԱՒԱԿԻՑ ՈՒ ՁԵՐ ՀՕՏԷՆ ԱԼ ԱՒԵԼԻ ՁԱՐՁՈՒՐԱԼԻՑ ՄԱՀԵՐՈՎ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑԱԾ ՀԱԶԱՐԱՒՈՐ Ս. ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐՈՒԴ, ԻՆՁ ՅԱՐԱՆՈՒԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԱԼ ԴՈՒՔ ՊԱՏԿԱՆԻՔ:

Իսկ հայ գողգոթայի երկու հատորներու վաճառման ամբողջ արդիւնքը, այս առթիւ կազմուած մասնաւոր Յանձնախումբի մը խիստ հակակշռին ներքեւ, կը նուիրեմ՝ քու եւեթ Թողած անտէր ու թշուառ հարիւրհազարաւոր որբերուդ:

Խորապէս հաւատացած եմ՝, որ ապագայ հայ սերունդները, Սանահնի վանքի Սպասալարներու պատմական այս հազարամեայ քանդակազարդ խաչքարի իրական մեծութեամբը. պիտի կանգնեն ազատ ու անկախ հայրենիքի ամէն կողմը: Ու երբ հայ անցորդներ անցնին առջեւէն, ծունկի պիտի գան. հայ ազատագրութեան խորհրդանշան ծառայող այս սեւ գերեզմանաքարերուն առջեւ, եւ երկու կաթիլ արցունք թափեն ու հայր մեր մը ըսեն, ի հանգիստ հոգւոց անթիւ նահատակաց ազգիս հայոց, իբր երախտագիտական նուիրական պարտականութիւն, հանդէպ հայ ազգի ազատութեան բիւրաւոր սրբացած զոհերուդ:

Գ. — Վերջին խօսք մը եւս, ոչ ոք կանգնէ ՍԻՒԵԼԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ հայոց, արեան ծովերը անցնելէ վերջ, բարոյալքուելու ժամանակը չէ հիմա, երբ այնքան սուղ գնուած յաղթութեանդ պտուղը վայելելու օրերդ հասան:

Այժմ՝ անձնասպանութիւն եւ ազգասպանութիւն է բարոյալքուիլ, երբ անհամար մեռնող զաւակներուդ ոսկորներն դեռ ցան

Digitized by Google

ու ցրիւ սփռուած են հայրենիքի դաշտերուն ու ծորերուն մէջ, երբ հայրենի գետերը տարի մը (915—916) արիւն փսխեցին ծովերու մէջ, երբ քու տասնեակ հազարաւոր անծնազոհ կամաւորներդ ամենամեծ յաղթական ազգերու սպարապետներն իսկ զարմացնող հերոսական մահերով՝ փառքով ինկան Արարատէն մինչեւ Արարա, Վանի եւ Կարնոյ հայկական բարձրաւանդակներէն մինչեւ Կիլիկիոյ արգասաբեր հարաւի դաշտերը, եւ Դարդանելի ու Պալքանեան ռազմաճակատէն մինչեւ Գերմանօ-Ֆրանսական մահափիւռ սահմանագլուխները:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՈՏՔԻ ԿԱՆԳՆԷ, ԵԹԷ ԻՐԸ ԱԶԳ ԱՊՐԵԼՈՒ ԱՆՁՆԱՎՏԱՀՈՒԹԻՒՆԴ ՄԷԿ ՕՐ, ՄԷԿ ԺԱՄ՝ ԼՔԵՍ. ԱՐԴԷՆ ԿՐՍՏՈՒԱԾ ԵՍ. ԵՒ ԴՈՒՆ ՅԵՏՔՈՎԴ ԽԱՉ ՄԸ ՔԱՇԱԾ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՍ ԵՐԵՔՀԱԶԱՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՓԱՌԱՒՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆԴ ՎՐԱՅ, ԵՒ ՔՈՒ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆԴ ՊԻՏԻ ՍՐԲՈՒԻ ԱԶԳԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ, ՈՒ ԱՅՆ ԱՏԵՆ ԱՒՐ՛Ղ, Ի ՋՈՒՐ ՄԵՌԱԾ ՊՈՏԻ ԸԼԼԱՆ ՋՈՒ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵԱՆ ՍԸ ՀԱՐԻՒՐՀԱԶԱՐԱՒՈՐ ՋԱՒԱԿՆԵՐՈՎ...:

Արիւնաքամ՝ եւ սպառած, սովահար եւ կէս առ կէս կոտորակուած, ինկած ես կորստական ճամբու մը վրայ, ի զուր կը սպասես ողորմած Սամարացիի մը, որ գայ, քեզ վերցնէ, արիւնալից վէրքերդ լուայ ու կապէ:

Ի ՋՈՒՐ ՄԻ ՍՊԱՍԵՐ, ՔՈՒ ԴԱՐԵԱՒՈՐ ՀԱՐԵՒԱՆԴ, ԴԵՌ ՅԱԶԵՑԱԾ ՀԷ ՔՈՒ ԱՐԴԱՐ ՈՒ ԱՆՄԵՂ ԱՐԻՒՆԷԴ, ԵՒ ԵԹԷ ԿՐՆԱՅ, ՀԵՏԱՄՈՒԱ Է ԿՈՏՈՐԵԼՈՒ ՄԻՆՉԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ՔՈՒ ՈՐԲ ԶԱՒԱԿՆԵՐԴ:

ՕՏԱՐԸ Ա՛Խ ՄԻՇՏ ՕՏԱՐ Է, ԱԼ ԱՆՈՐ ՎՐԱՑ ՅՈՑՍ ՄԻ ԴՆԵ՛Ր. ԶԻ ԵՐԲ ՓՈՔՐ ԱՍԻոյ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԱՀՒՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՆՈՐ ՄԵՆԱՇՆՈՐՀՆԵՐ ԶԱՂՏՆԱՊԷՍ ԿՈՐԶԵԼՈՒ ՅԵՏԻՆ ՄԻՏՔ ՈՒՆԻ, ԱՅՆ ԱՏԵՆ ՄԻԱՅՆ ՔՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԻՒՆՈՒՆ ՀԱՐՑԻԴ ԽԱՂԻ ԹՂԹԵՐը ԱՌԱՋ ԿԸ ՔՇԷ, ՈՒ ԱՅՍ ԵՒԵՐԵԼԻ ՆԱԼԱՒԱԿՈՎ Է ԱՐԴԷՆ ՄԻԱՅՆ, ՈՐ ԻՐ ՅԵՏՔԻՆ ՄԷՋ ՊԱՀԱԾ Է ԴԱՐԵ ՄԸ Ի ՎԵՐ ՔՈՒ ԹՈՒՂԹԵՐԴ . . . :

ՋՈՒ ՅՈՑՍԴ ՆԱԽ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՆՒ ԱՊԱ ՋՈՒ ՎՐԱՊ ԴԻՐ, ԽՈՐԱՊԷՍ ՀԱ-

Digitized by Google

մուզուած, որ քարոյական ու մտաւորական այնքան բարձր արժանիքներով պատմական հին ժողովուրդ մը, կը կոտորակոտի բացձ ձի տեռնիր, դիակ կը կարծուի ու գերեզմանն կը դնեն, բացձ կրկին հրաշափառ ցարոնթիւն կ'առնէ . . . :

Մի վախնար օտար թշնամիներէդ, այլ աւելի վախցիր քու այն զաւակներէդ, որոնք հայրենասէրի անունով ծպտուած, առաջ բռնակալութիւնդ կը շահագործէին, երէկ վաղանցիկ ազատութիւնդ շահագործեցին, իսկ այսօր քու նահատակութիւնդ ու ոսկորներդ կը շահագործեն . . . :

Եթէ անկեղծապէս քեզ սիրող միայն տասը հատ անձնազոհ արժանաւոր զաւակներ ունենայիր, ձոր ղեկավարներուդ մէջ, (որմէ ժողովրդեան խոնարհ զաւակներուդ մէջ, արդէն հազարներով ունիս), եւ որոնք ազնուութիւնը ու քաջութիւնը ունենային, իրենց չար նախանձը, կիրքը, փառամոլութիւնը եւ շահասիրութիւնը, ստորադասելու կամ՝ զոհելու հայրենիքի ու ազգի ընդհարական ու նուիրական փառքին ու շահին, ձեսօր անպեսուն ձեզի ահեղ բազդահոր վիճակ մը կը սպասէր . . . :

Այո՛ յոյժ վշտաւոիթ է, բայց ակամայ պէտք է խոստովանիմ՝ որ քու ղեկավարներուդ մէջ, հանրածին կեանքիս ձես անցնող ձամանակահատուածիս մէջ, չի կրցայ ա՛փսոս հանդիպիլ միայն տասը հատ անշահախնդիր, անփառասէր ու աննախանձ մարդու:

Որովհետեւ գրագէտ, բանաստեղծ, վիպագիր, թատերագիր եւ մանաւանդ լրագրող ու խմբագիր շատ ունեցար, բայց պատմագիր երբէք չունեցար: Որ անաչառ, անկաշառ եւ անվերապահ գրչով քննադատական վերլուծումը ընէր վարագոյրն ետեւ թագնուած նենգքին իրականը ձոր կեանքիդ, եւ ցոյց տար իսկական շարժառիթները քու շարունակական դժբախտութիւններուդ . . . :

Քանի դերակատարներն միշտ նոյներն են, եւ քանի ազգային քաղաքականութեան հիմը եւ ուղղութիւնը միշտ անփոփոխ արկածախնդրութիւնն է, ինչպէս եւ իրար ջլատող, իրար հակասող եւ

թ

Digitized by Google

իրար խաչաձեւող դաշտն նախանշոտ գործունէութիւնն է. դուն փըրկուելիք չունիս . . . :

Նիթ այս տուեալներով բախտաւոր վիճակի մը հասնէիր, ես այն ատեն պիտի զարմանայի . . . :

Ինչպէս ըսի, պատմագիր մը չունեցար, զի ապերախտ պաշտօն էր ժամանակակից հայ պատմութիւնը ճշմարտութեամբ գրել քօղածածկ իր գաղտնի փուլերով... ու ամէնքին հետ գէշ մարդ ըլլալ...:

Իսկ քու ղեկավարներդ, առանց դասակարգի, աստիճանի եւ կուսակցական խտրութեան, անեղկիւղ կերպով գործեցին, առանց վախնալու պատմութեան պատասխանատուութենէն, քանի որ պատմութիւն չունէիր . . . ուստի եւ ապագայ հայ սերունդներու անէծքէն սարսափելու երկիւղ երբէք չունեցան . . . :

Բայց նիթ քու այս օրուան ղեկավարներդ, կը հեգնեն ու կը ծաղրեն պատմութիւնը. ՄԵԶՄԷ ՎԵՐՋ ՋՐՀԵՂԵՂ ԸՍԵԼՈՎ. այն ատեն հայ ժամանակակից պատմագիրն ալ գիրենք պիտի հեգնէ ու ծաղրէ, եւ գամէ պատմութեան անարգութեան սիւնին, առանց խնայելու ոչ ոքին . . . :

ՈՏՔԻ ԿԱՆԳՆԷ ԵՒ ՋԳԱՍՏԱՑԻՐ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ, ԱԼ ԿԸ ԲԱՑԻ Ո՛ՐՔԱՆ ԹԱՐՈՒՑԱՐ, գոնէ այսքան կեանքի, ինչքի մարդկային պատմութեան մէջ չարձանագրուած անլուր զոհաբերութիւններէ վերջ, ամէն ով որ ալ հայրենիք, կ'եցցէ Հայաստան կ'ըսէ ու քու անունդ կ'երդնու՝ քեզի փրկիչ մի ճանչնար, եւ իբր հայրենիքի հերոս մի ծափահարեր ու մի պանծացներ . . . :

Որովհետեւ սուլթան Ապտիւլ Համիտի ահաւոր եւ արիւնոտ բռնակալութեան շրջանին (1895—1908) քու անունդ կրող մեծ ու փոքր շատ դաւաճաններ ճանչցայ, որոնք յետոյ 1908ին, Թուրք պիտակ սահմանադրութեան անմիջական վաղորդայնին, կարմիր դրօշակը գրկած, սանձարձակ ազատութենէն գինովցած ժողովրդական խանդավառ թափօրներու առջեւէն քալեցին, իբր սահմանադրական ոսկիվիրաններ . . . ! ! ! :

Փ

Digitized by Google

Ինչպէս ըսի՝ մ՛ել կը բանէ որքան խանութներ, թող կրքի են զգացումի քաղաքականութիւնը: Եղիր վերապահ ու խորհրդապահ: Անհատական թէ ազգային ամէն ծրագիրներդ ու մտածումներդ դէմինդ մի ցանցներ: Զանէ արժանահորը անարժանէն: Կանէ արշաւներոն երկրպագութիւն մի ըներ: Ամոնր փարէ քոն բազմադարեան հացրենիքդդ, կրօնդ են հոգեկապ լեզուդդ, բազմաճնութեամբ շունտով լեցնոր հարիր հազարանոր մեռնող զանակենները ոդ տեղը: են մի կասկածիր որ քսանեհինգ տարի վերջ, փոքր աստղ են կովկասի միջեն, կենսունակ նոր պոհկարիա մը պիտի ըլլաս ազատ ու անկախ, վէրքերդ սպիանան, ցարդուած դրացիներէդ են մեծ ու փոքր բոլոր օձար պետութիւններէն:

Բան է որ աշխարհ հիացնող ցեղային անհատապաշտ անձնական արժանիքներդ ի յայտ բերել փութաս յետ այսու եւս հանրակնութեան մէջ, իբր պետութիւն ունեցող ազգ:

Այո՛ ապագան քուկդ է, բան է որ փոխանակ քարոյալքուելով քու կորուստդ պատրաստելու եւ թշնամիդ չ'կրնալ ըրածը դուն ինքնին ընելու անշնավտանգութեամբ միշտ ցանած քալես: Ես հիացող մըն եմ՝ քու ստեղծագործող ու շինարար աշխատանքդդ ու ցնդացող ցաւութիւններուդ, անցեալ պատմութիւնդ ասոր վկայէ, օն, վաղուան պատմութիւնդ ալ թող վկայ ըլլայ ասոր:

Հանգէս, ապագան քուկդ է, անվախ յառաջ քալէ:

20 Օգոստոս 1922 *ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴ. ՊԱԼԱՔԵԱՆ*

ՄԱՆԶԵՍՏՐ

Digitized by Google

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

—※—

Ա. ՄԱՍ

1914 ՅՈՒԼԻՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1914 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Թուահամարը գլուխ-ին տուած		Էջ
1	Պեռլին պատերազմի նախօրեակին	1
2	Պեռլին պատերազմի վարդապետին	9
3	Պեռլինէն—Պոլիս վերադարձ	30

Բ. ՄԱՍ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1915 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐ

4	Հայոց Ընդհանուր կացութիւնը 1915ի սկիզբը	41
5	Առաջին գործակալը Կիլիկիայէն. Դադրումի պատգամաւորը	68
6	Գեներամանցի գիշերը	76
7	Կարմիր կիրակին	79
8	Դէպի Արտրաւայր	84
	Այրուի Արտրեզոց Անուանց Ցանկը	86
9	Չանկըրիի Զօրաւոցի կեանքը	95
	Չանկըրիի Արտրեզոց Անուան Ցանկը	96

Digitized by Google

10 Արտոնագրեր կտակը Քաղաքին մէջ 105
11 Թոռքիոյ հայոց Թեան բնակչութեան ծրագիրը . . . 111
12 Էկիդրիի կոմսակարգութեան հայոց Սպանդը . . . 119
13 Արաջի Արտրական Ընկերութեան եղերական վախճանը 131
14 Զանկըրիի Արտրականութեան վերջին օրերը 140
15 Ջօհրապի եւ Վարդգեսի արտորն ու ապրանքները . 152
16 Զանկըրիի հայոց Թիւնը Սարուպիի օրերու մէջ . . . 158

Գ. ՄԱՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ ԿԱՐԱՒԱՆԸ ԴԷՊԻ ԶՕՐ

1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ԱՊՐԻԼ

17 Հայոց Թեան Ընդհանուր կացութիւնը 1916ի սկիզբը 177
18 Երկրորդ Զօրաւարկութիւն եւ Բանդարկութիւն . . 186
19 Մեկնում Զանկըրիէն—Չորում 192
20 Չորումէն—Եոզկատ 204
21 Եոզկատէն—Պողազլիան, Գանգալը 210
22 Ջարդարար հարիւրապետի մը խոստովանութիւնները 215
23 Մահապարտներու Ոտիշ կարաւանի մը հանդիպումը 234
24 Պողազլիանէն—Կեսարիա. Ալիսի կամուրջը եւ Իմմիհատի Զէմանները 254
25 Կեսարիա—Թոմարզա 269
26 Թոմարզա—Կազըկ 283
27 Կազըկ—Հաճըն 290

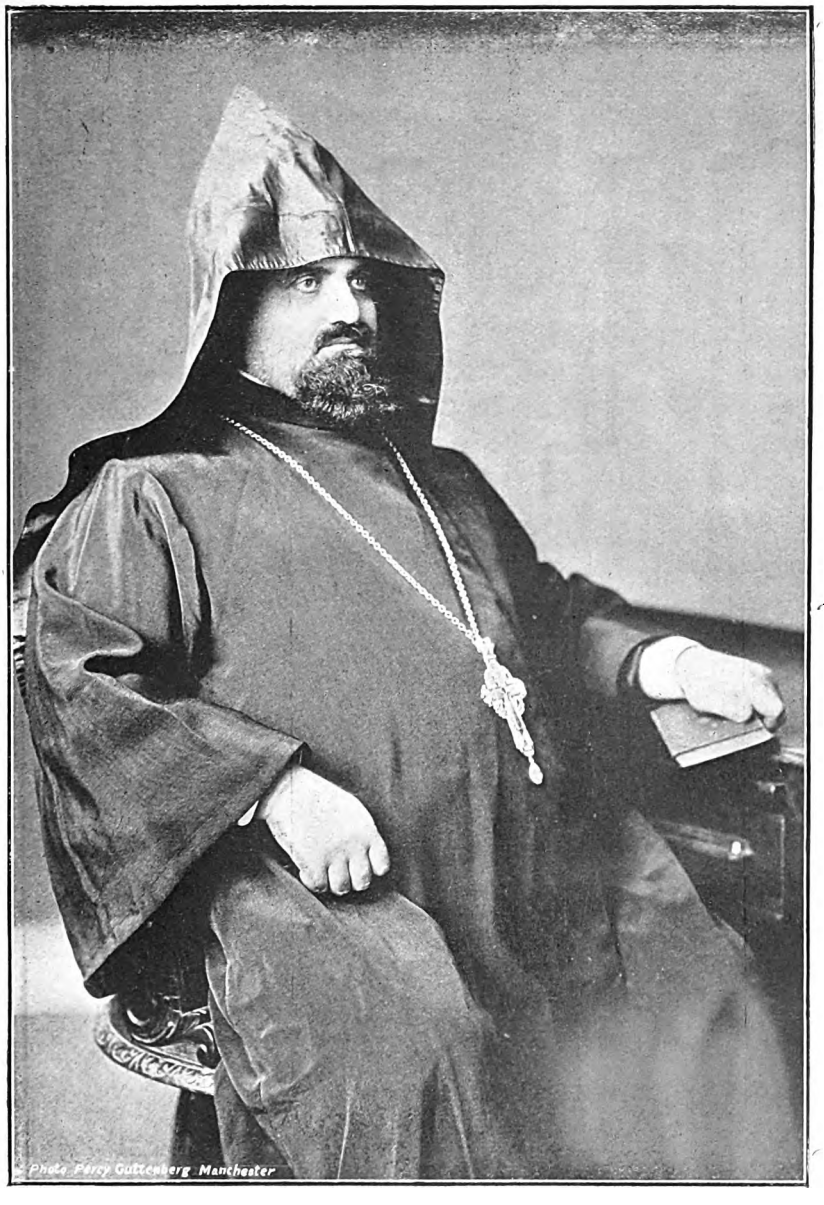
Digitized by Google

28 Հաճընկի — Սիս 311
29 Սիս — Կարասպազար 329
30 Կարասպազար — Օսմանիյէ 349
31 Օսմանիյէ — Հասանպէյլի. Կանլը — կէչիտ 356
32 Հասանպէյլի — Իշլահիյէ. Հացին Անուշահոտութիւնը 373
33 Իշլահիյէ. Գերեզմանատուներուն դաշտ մը 390
34 Տէր-Զօրէն Բօթաբեր Լուրեր 401
35 Փախուստ Իշլահիյէեն դէպի Այրան 408

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Տ. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան։

Digitized by Google

Digitized by Google

Ա· Մ Ա Ս

1914 ՑՈՒԼԻՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1914 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1.

ՊԵՌԼԻՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Սարայէվոյի մէջ սերպ պատանիի մը կողմէ Աւստրօ-Հունգարական գահաժառանգ Ֆէրտինանտին սպանման օրէն սկսեալ, արդէն Եւրոպայի քաղաքական մթնոլորտը չափազանց մթագնած էր: Երբ Աւստրօ-Հունգարիոյ կողմէ աննախընթաց խստութեամբ եւ անընդունելի պայմաններով խմբագրուած 48 ժամուան վերջնագրին, Սերպիա անզոհացուցիչ պատասխան տուաւ, 1914 Յուլիս 25 ին եւ Աւստրիա պատերազմ յայտարարեց ընդդէմ Սերպիոյ:

Վերջապէս պայթեցաւ Տամեւրոպական այն ահաւոր պատերազմը, որ կը սպառնար երկար տարիներէ ի վեր, եւ որ մարդկային պատմութեան մէջ յաւիտենական արատ պիտի մնայ եւրոպական Տամբաւեալ քաղաքակրթութեան:

Պեռլինի գլխաւոր պողոտաներուն եւ ի մասնաւորի Ունտըր-տէն-Լինտընի մէջ (Կայսերական Պալատէն ուղեգիծ մինչեւ Պրանտընպուրկիշըն Թօո երկարող Պեռլինի ամենամեծ պողոտան) ժողովուրդը մեծ խանդավառութիւն ցոյց կու տար: Ընդհանուր տպաւորութիւնը սա էր, թէ Ռուսիա պիտի չկարենար պարզ Տանդիսատես ըլլալ Աւստրօ-Հունգարական-Սերպիական պա-

Digitized by Google

տերազմին: Մեծ վաճառատուններու ապակեփեղկերու մէջ, կողք կողքի ցուցադրուած էին Վիլհելմին եւ Փրանց-Յոզէֆին մեծադիր իւղանկարները: Ամենուրեք կը ծածանէր Աւստրօ-Հունգարական դրօշը Գերմանականին հետ: Իսկ գիշերը մեծ եռուզեռ կար Պեոլինի բոլոր մեծ փողոցներուն մէջ:

Պատերազմի յայտարարութեան երկրորդ օրը 26 Յուլիս կիրակի ըլլալով, անցուդարձը խափանելու առաջին բազմութիւնը մեծ էր Ունթըր-տէն-Լինտըն, Փրիտըրիշթրասէ մինչեւ Լայպցիկըր ըշթրրասէ ու Պոցտամըրփլաց: Մեծ օրաթերթերու յատկուածական հարիւր հազարաւոր թռուցիկ օրինակներ ձրի կը բաժնուէին ժողովուրդին, նպատակ ունենալով գերման ժողովրդին միտքը պատրաստել յառաջիկայ պատմական մեծ դէպքերուն:

Մայրաքաղաքին բոլոր օրաթերթերը, առանց կուսակցական խորութեան, կը պաշտպանէին իրենց գիւղակցին բոլոր տեսակէտները, ի հարկին գիւղակցի պարտականութիւնները սիրայօժար կատարելու հաստատ եւ քաջայայտ յայտարարութեամբ: Միայն գերման ընկերվարական (սոցիալ-դէմոկրատ) կուսակցութեան օրգան "Փոովէրց„ն էր, որ չէր պաշպաներ Աւստրօ-Հունգարիոյ դատը, եւ բացարձակապէս հակառակ կ'արտայայտուէր պատերազմին: Մայրաքաղաքին բոլոր օրաթերթերը՝ եթէ ոչ դեռ պատերազմական, գոնէ ծանր եւ կծու լեզու մը կը գործածէին Ռուսիոյ դէմ. յայտարարելով որ Սարայէվոյի սպանութեան գաղտնի թելերը Պեկրատի մէջ փնտռելէ առեղի, պէտք էր Բեղերապուրկի մէջ որոնել:

Կիրակի գիշերը՝ Պեոլինի պէխատու շէնքերը ճոխ լուսավառութիւն ըրին, եւ ժողովուրդը ոգեւորութեամբ մը ոգեւորուած, ամբողջ գիշերը խմելով ու խնծիրի մէջ էր առանց որ եւ է միաւորութեան:

Պեոլինի մեծ ու փոքր բոլոր թերթերը 27 Յուլիսին արդէն պատերազմական լեզու սկսած էին գործածել Ռուսիոյ դէմ: Բացայայտօրէն յայտարարելով, որ Աւստրօ-Հունգարական-Ռուսական պատերազմի մը պարագային, Գերմանիա պիտի փութար հաւատարմօրէն կատարել գիւղակցի իր սրբազան պարտականութիւնը: Մայրաքաղաքին ժողովուրդը՝ արդէն սկսած էր անհամբերութեամբ նկատել պատերազմը ընդդէմ Ռուսիոյ: Իսկ կառավարական օր-

Digitized by Google

գաններն, ի գլուխ ունենալով "Նօրտ-Տօյչէ-Ակկէմայնէ-Ցայթունկ" պաշտօնական մեծագոյն օրաթերթը, արդէն սկսած էին նոր պատրաստել, պատերազմի մը պարագային պատասխանատուութիւնը Ռուսիոյ վրայ ձգել կարենալու համար:

Պեռլինի ընկերվարական կուսակցութիւնը, Յուլիս 28 ին երեկոյեան ժամը 8½ին կազմակերպած էր պատերազմի դէմ՝ հսկայ միջինկ մը մայրաքաղաքին 27 տարբեր ժողովատեղիներու մէջ միանգամայն: Ներման ժողովուրդին կազմակերպուած աշխատաւոր դասակարգին հոգեբանութիւնը եւ մտայնութիւնը մօտէն ուսումնասիրելու պատեհագոյն այս պատմական առիթը չուզելով ձեռքէ հանել, նոյն օրը որոշեալէն կէս ժամ առաջ, կ'երթամ քնակարանիս շատ մօտիկ Շարլօթընպուրկի ժողովրդային տունը "Փոլքսհաուզ" կոչուած մեծ ժողովատեղին: Արդարեւ տեսարանը տպաւորիչ էր, զի այդ մեծ ժողովատեղին, իր բոլոր յարկերովն ու պատէզովը արդէն գրաւուած էր տասնեակ հազարաւոր քանաւոր դասակարգի երկաեռ ժողովրդէն: Ամէնքն ալ ծանակաւ եկած էին, ոչ մէկ գինով եւ ոչ մէկ աղմուկ կը լսուէր, խորհրդաւոր լռութիւն մը կը տիրէր ամենուրէք: Օրուան պատմական պատասխանատուութեան գիտակ ամէն բանաւորի դէմքին վրայ, կը կարծեմ՝ կարդալ վերաւոր անաւոր վճռանգի մը մղձաւանջը:

Ինչպէս 26 միւս ժողովատեղիներուն մէջ, նոյնպէս եւ նոյն կարգախօսը նոյն էր, հաստատ որոշակի պատերազմ:

Ոչ մէկ (գերման պատրամենտը) ընկերվարական ճառախօս անդամին արտայայտած մտքերու ամփոփումը հետեւեալն էր:

"Մենք պատերազմ չենք ուզեր, որովհետեւ ներկայ դարուն մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան այսպիսի պատերազմ մը նախատինք է: Որուն ամբողջ ծանրութիւնը պիտի կրենք մենք աշխատաւորներս, հասկալ քրտինքի արիւնագին քանաւորներս: Մենք աշխատաւոր ժողովրդեան հոծ զանգուածն ըլլալով, չենք ներեր որ դրամատէրները եւ գինագործարաններու մեծ գործարանատէրերը մեզ շահագործեն եւ մեր դիակներուն վրայ կոխտոտելով իրենց նոր միլիոններ ապահովեն: Ո՛չ, մենք պէտք չունինք պատերազմի եւ ինչո՞ւ պատերազմինք, երբէս զի Աւստրօ-Հունգարիա անկախ փոքրիկ Սերպիա մը անպատճառ յարձակի ընկճել:

Digitized by Google

Մենք չենք ուզեր զործիք ըլլալ Աւստրօ-Հունգարիոյ տարիներէ ի վեր Պալքաններու մէջ ետեւալեալ արկածախնդիր քաղաքականութեան: Ալշատի ալ Սերպիա փոքր ու տկար ըլլայ, բայց անկախ եւ արժանապատուութիւն ունեցող ազգ, միթէ կրնայ ընդունիլ պայմաններ, որոնք Աւստրօ-Հունգարիա ինքն իսկ՝ կը տկարանայ իր երկրին մէջ գործադրելու: Մենք պատերազմ չենք ուզեր եւ չենք կրնար գործիք ըլլալ Աւստրօ-Հունգարիոյ, որ դատապարտել եւ պատժել ուզելով Սէրայէվոյի ոճիրը, ինքն ալ մեծագոյն եղեռնը կ'ուզէ գործել, մէկ անձի մը մահուան փոխան, ամբողջ Եւրոպան ենթարկելով տասնապատիկ պատերազմի մը աներեւակայելի արհաւիրքներուն ու նախճիրներուն:.. —

Ամէն կողմէ աղաղակներ կը բարձրանային, "անկէց պատերազմը, կ'ըսէր տասնեակներ խաղաղութիւնը եւ աշխատասէր ժողովուրդներու եղբայրութիւնը: Այո՛, մենք դէմ ենք պատերազմի եւ տասնակից ենք այն տարիւրազարսւոր բանաւորներուն, որոնք Բեռլինի մէջ քարոզի ցոյցեր կ'ընեն պատերազմին դէմ մեզի պէս: Մենք սոսկումներ չունինք Ֆրանսացի ժողովրդին դէմ, որ բաժնեկից է մեր զգացումներուն եւ մեր մտածումներուն..: — Պատրաստեալ ճանապարհ ընկերվարական անդամը ապա սկսաւ ծանր ամբաստանութիւններ ընել գէնքի մեծ գործադրութեան, դրամատէրերու եւ զօրապաշտ կուսակցութեանց եւ գինուորականութեան դասակին: Ապա խնդրեց խմբագրութեան պատերազմի դէմ քարոզի բանաձեւ մը, յղելու համար գերմանական վարչապետ Պէտման-Հոլվեկի եւ Պրուքսէլի միջազգային ընկերվարական պիւրոյին: Մինչ նոյն պահուն գիտակցաբար յառնեցող ռասիկական ապահովութիւնը, որուն մտնելնուն սպասեցան ժողովուրդին կողմէն: Ժողովրդային այս հատարտիքը լրացած ըլլալով, կառարեալ կարգապահութեամբ վար իջանք փողոց, ուր տեսարանը սոսկալի էր: Չի սոսկալի բան 15.000 ի հասնող աշխատասէր ժողովրդեան բազմութիւն մը, որ լրջութեամբ ունկնդիր եղած էր "ժողովրդային տան" տարբեր մեծ պահներուն եւ բնդարձակ պարտէզին մէջ շրջս ճառախօսներու, միացած եւ խափոր կազմած գինուորական հանդիսաւոր գնացքով եւ կարգապահութեամբ կը յառաջանային Պուլինի ամենամեծ պողոտաներէն Պրանտպրր փողոցէն դէպի

Digitized by Google

Թիլ-Կարթին: Նպատակ ունենալով օրուան զաղանի կարգադրութեան համաձայն, ուղղուիլ դէպի կայս. դղեակ, ուր ժամադիր եղած էին հաւաքուելու 27 տարբեր ժողովատեղիներու մէջ հաւաքոյթին մասնակցող աւելի քան 150.000—200.000ի հասնող Պեռլինի ընկերվարական կազմակերպուած աշխատաւորութիւնը:

Բայց քանդելու եւ զօրագաշտ Գերմանիոյ հաւատարիմ գործակալները, ինչպէս տեծեալ, տեսեալ եւ տեծելանորդ ատիկանները եւ ատիկան գինուորները, եկած էին Պիզմարք շքրաակ, Քուրֆիւրսթընատամ եւ Քանթ շքրաակ մեծ պողոտաներու միացեալ վայրը, եւ երկաթէ շղթայ կազած իրենց անձերովն ու ծիերովը կ'ուզէին գրուել ժողովուրդը, որպէսզեսեւ խաղաղութիւն կ'ուզէր եւ ոչ պատերազմ'. . . :

Սակայն հակառակ ատիկանական ամենազաչալուրջ զգուշութիւններու, դարձեալ 60.000—70.000ի մօտ աշխատաւոր ժողովուրդ, կողմնակի ճամբաներէ հասան կայսերական պալատ եւ պատերազմի դէմ ցոյցեր ըրին, երգելով "Էնթէրնացիոնալը„: Իսկ Կայսրը, կանխատ իրազեկ այս ամէնին. խոհեմութիւնը ունեցած էր նոյն օրը արշալոյսին տեսո մեկնելու երկաթուղիով մէկ ժամ հեռու գտնուող քաղաքը Պոցտամ':

Տպաւորութիւնս այդպէս խոր եղաւ, զի օսմ'. ամենանշանաւոր վաղորդայնին, թէպէտ իսկամ' ժողովրդի ցոյցերուն եւ թափօրներուն ականատես եղած էի, սակայն ոչ մի քաղդատութեան եզր կար երկուքին մէջ: Պոլսոյ մէջ եղածը խաժամուժ ամբոխի յիմար ցոյց մըն էր, իսկ Պեռլինինը գիտակից լրջութեամբ մը կատարուած պատկառելի ցոյց մը: Առաջինը իբր զաւէշտ՝ ծիծաղը կը շարժէր ականատեսին, իսկ վերջինը զերմանատեաց օտար ականատեսներու իսկ յարգանքին ու համակրանքին արժանացաւ:

Պեռլինի աշխատաւոր ժողովուրդը՝ ի մի հաւաքուած էր հանդարտութեամբ եւ պատ արեամբ ուզածնին ըսելու համար: Եթէ շնորհիւ ոստիկանական վրայ իշխելու միտքն հետամուտ արկածախնդիր կայսեր մը շնորհիւ ապարդիւն մնացին աշխատաւոր ժողովրդին խաղաղասէր ջանքերն, յանցանքը իրենց չէր: Ինչպէս ապագայ եղերական եւ եղեռ-

Digitized by Google

նական դէպքեր եկան իրաւունք տալ արդար քրտինքով ապրող ժողովրդին եւ ոչ թէ զօրապաշտ քաղաքագլխին:

Կեանքի պայքարի ծանրագոյն բեռը կրող եւ նուազագոյնս վայելող աշխատաւոր այս ժողովրդին մէջ, աւելի ողջմտութիւն եւ հեռատեսութիւն գտայ, քան Գերմանիոյ եւ Աւստրօ-Հունգարիոյ նախարարներուն եւ պետական վարիչներուն մօտ: Այս տողերը ըլլալով արտատպութիւն մը 1914ի Շաբաթին մէջ — տես Թիւ 60 մինչեւ 82 — 12/25 Սեպտ.—4/17 Հոկտ. — անատրագիր իմ պատճ յաջորդական յօդուածներուն "Հայու մը Պեռլինեան Օրագիրը, Ներքաղաքական Պատերազմի առթիւ„ ի մէջ այլոց այն ատեն գրած էի հետեւեալ տողերը քառացի.

"Հետու չէ այն օրը, երբ պատերազմի վարպետներն այս աշխատաւոր դասակարգը կը թուի մեծագոյն դերակատարն ըլլալ ջանջատուած Գերմանիոյ ներքին մեծ յեղաշրջման եւ վերածննդեան, բոլորովին նոր կազմով եւ նոր հիմերու վրայ . . . : Չի փոխանակ աղէտէն վերջ միայն սթափելու, կանխապէս ըսին ու ըրին՝ ամէն ինչ, Գերմանիոյ երկինքէն հեռացնելու համար Գերմանի ցեղին դէմ՝ համաշխարհային ատելութեան մը սեւ եւ վտանգաւոր ամպերը, եւ իրենք պատասխանատու չեն, եթէ լոզ չուներցան . . . : Գերմանիոյ մեծամուն երկաթեայ վարչապետը Պիզմարք սխալած չէր, երբ գերման "Իմփէրիալիզմին„ դէմ՝ մեծագոյն վտանգը գերման ընկերվարականները համարած էր, որոնք այսօր արդէն Ռայխսթագին մէջ 111 ներկայացուցիչ ունին, եւ ՈՐ ՎԱՂՈՒՏՆ ԳԵՐՄԱՆԻՈՑ ԻՐԱՒԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅԱՐՆԵՐՆ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՆ ԱՅՇՈՒԹՅԱՆ„ (տես Շաբաթ Թիւ 62, Սեպտ. 14/27):

Այսօր երբ կը գրեմ՝ այս տողերը, 6 տարի վերջ, արդէն իրականութիւն են վերեւի կանխատեսութիւններս:

Պեռլինի բոլոր թերթերը, յաջորդ օրը 29 Յուլիս արձագանգ կ'ըլլային այդ խաղաղութեան նախայ ցոյցերուն, հակազգային նկատելով զայն!!!: Միայն ընկերվարականներու մեծագոյն կեդրոնական օրգան "Փօրվէրց„ էր, որ տալով այդ խաղաղութեան ցոյցերու բոլոր մանրամասնութիւնները, նախատալից լեզու մը կը գործածէր ռազիկաններու չափազանցութեանց դէմ՝:

Թէպէտ հակապետկերվարական եւ ազգայնամոլ, ինչպէս նաեւ

Digitized by Google

զօրապաշտ ու կայսերապաշտ խմբակցութիւններ, դահակցոյցեր կ'ուզէին պատրաստել, դահակոչել ուզելով այդ ցոյցերը, սակայն քաղաքախոհաբար դպրոցական պատանիներէ զատ իրենց հետեւորդ չունեցան:

Այս ժամանակ՝ արդէն երեք կայսրներու միջեւ տեղագրական տեղւոյն քանակցութիւն կը կատարուէր միջնորդութեամբ Անգլիոյ թագաւորին: Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարին դամնածայնութեան մը ազնիւ առաջարկը, դեգնութեամբ ընդունուեցաւ Պեռլինի մէջ: Երբ գերման գինուորական կուսակցութիւնը եւ դամագերման դաշնակցութիւնը գլուխ ունենալով կայսրը, սկսան գաղտնի ամէն միջոց ի գործ դնել, մէկ կողմէն վիժեցնելու դամալ խաղաղասիրական ամէն ձեռնարկ, իսկ միւս կողմէն զրգռելու դամալ գերման ժողովրդին պատերազմասէր վայրագ զգացումները:

Գերման մայրաքաղաքին բոլոր օրաթերթերը սկսած էին արձագանգ ըլլալ Ռուսիոյ զօրահանութեան: Նոյն իսկ կ'ըսուէր թէ, Գերմանիոյ եւ Աւստրօ-Հունգարիոյ սահմաններուն վրայ Ռուսիա արդէն սպառնական դիրք բռնած էր, եւ ընդհանուր կարծիքը Յուլիս 31 ին սա էր, թէ այլեւս պատերազմը անխուսափելի էր:

Գերման ժողովուրդին ամբողջ ցասումը Ռուսիոյ դէմ էր, մինչ ընդհակառակը Փրանսայի դէմ թշնամական յայտնի զգացում մը չէր երեւեր: Գերման կառավարութիւնը, իր գաղտնի գործակալներուն միջոցաւ սուտ լուրեր կը տարածայնէր, թէ Ռուս գաղտնի լրտեսներ Գերմանիա եկած են կայսրը սպաննելու, կամուրջները օդը դանելու, թէ Աւստրօ-Հունգարիա եւ Գերմանիա գաղտնի Ռուս գործակալներով ողողուած է, թէ Սարայէվոյի ոճիրը Ռուսիոյ թելադրութեամբ եղած է, պատրուակ գտնելու դամալ Աւստրօ-Հունգարիոյ վրայ յարձակելու եւ դեռ այս կարգի յերիւրածոյ եւ տառապատիր լուրերով ամբոխը կը գրգռէին, դող պատրաստելու դամալ յաջորդ օրն իսկ ըլլալիք պատերազմի պաշտօնական յայտարարութեան:

Քաղաքակիրթ ամբողջ մարդկութեան ճակատագիրը՝ միայն գերման կայսեր շրթներէն կախուած էր: Իսկ աւ, տիեզերա-

Digitized by Google

կաներու յատուկ յաղթութեան վայրագ երազներով տարուած, չէր ուզեր կանխատեսել հաժատարած թշուառութիւնը միլիոնաւոր ժողովուրդներու, որոնք միայն իր ամեհի թնդանօթներուն մսի կեր կը նկատէր . . . :

Ներոպական ժողովուրդները՝ խաղաղութեան վերջին գիշերը կը լուացնէին, 1914 Յուլիս 31ին անգիտակ այն ահաւոր սուգին, որ վաղը՝ կայսերական պալատներէն մինչեւ գիւղական յետին հիւղակները բռնադատեալ պիտի կրէին. ի գին երեսուն միլիոն դէպի սպանդ առաջնորդուած անմեղ ժողովուրդներու եղերական մահուան:

Digitized by Google

2.

ՊԵՌԼԻՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆԻՆ

Համալսարանական վեցամսեայի 1914ի վերջին օրն էր, երբ իբր աստուածաբանութեան ուսանող, լսած տվորութեան 1 Օգոստոս շաբաթ առաւօտ գնացած էի Պեռլինի համալսարանը ունկնդրելու Յոչակաւոր Բրոֆ. Հարնագին, որ առաջին ժամուն դասախօսն էր, եւ ապա պիտի սկսէր ուսանողներու այնքան սիրական տարեկան արձակուրդը:

Սակայն Բրոֆ. Հարնագ փոխանակ սկսելու իր դասախօսութիւնը, ոգեւորուած խանդավառութեամբ մը սկսաւ բանախօսութեան, յայտարարելով որ մէկ երկու օրուան մէջ անխուսափելի պատերազմը պիտի յայտարարուի:

Հետեւապէս ինք կը սպասէ, որ գերմանի ուսանողութիւնը, իր պատուոյ տեղը գրաւէ պատմական այս պատերազմին մէջ, որպէսզի նախանձոտ ազգեր կը բռնադատեն գերմաններուն մղել, ոչնչացնելու համար գերմանի քաղաքակրթութեան հետ նաեւ Գերմանի ժողովուրդը: Աշխարհահռչակ գերման նշանաւոր այս գիտնականը, մոռնալով իր գիտնականի խաղաղ հանգամանքը, սարսափանազան զօրավար մը յանկարծ դարձած էր, որ իր զօրքերն իբր թէ դէպի ոգեւորական պիտի մղէր: Մէկ րոպէի մէջ դահլիճը, ուր աւելի քան 800 երկսեռ ունկնդիրներ փութացած էին լսելու Բրոֆ. Հարնագը, յանկարծ ոգեւորական փոխուած էր. եւ գերման երիտասարդներու արիւնը եռ կու գար արդէն դրա-

Digitized by Google

ցի ժողովուրդներու քոցավառ վրէժովը: Պատ մը իրենց խանդավառութեան մոլեգնութեանը մէջ, մոռցած էին, թէ ամէն ազգէ բազմաթիւ օտարականներ կային ունկնդիրներուն մէջ . . . :

Ապա Բրոֆ. Հառնագ կը փորձէը շարունակել իր դասախոսութիւնը, սակայն արդէն ամէն ոք պատերազմաշունչ խանդավառութեամբ մը մտիկ ընել չէր ուզեր, եւ կը մեկնէին տակաւ: Ձի Պեռլինի համալսարանը գտնելով կայս. մեծ պողոտային — Ունթըր-տէն-Լինտընի — վրայ, հոն այգածագէն սկսեալ հետզհետէ ատուարացող ամբոխը իր խժալուր աղմուկով արգելք կ'ըլլար որ եւ է լուրջ բնականոն աշխատանքի: Գերմանիոյ նոր աւետարանիչը եւ աշխարհոչակ փիլիսոփան Նիչէ քարոզած էր թէ գոռոզ ու գերեզմոտոտը հոգեկան հիւանդութիւններ են . . . եւ քանի ուժի վարդապետութիւնը հոչակած էր իբր տիրական ազգակ գերմանի ներկայ ու ապագայ փառքին ու մեծութեան:

Այս ոգւով դաստիրակուած էին Նիչէէն ի վեր եկող բոլոր սերունդները: Բրոֆ. Հառնագ եւս հաւատարիմ հետեւորդ մը Նիչէական այս կործանարար վարդապետութեան. գերմանի համալսարանական ուսանողութիւնը կ'ուզէր մղել դէպի ռազմաճակատ. քանի որ ժամանակը եկած էր „Deutschland, Deutschland über alles!“ ոչ թէ միայն երգելու, այլ նաեւ գործադրելու . . . :

Հազիւ համալսարանէն դուրս եկած, արդէն հարիւր մեղրի աւելի լայնք ունեցող պողոտան, կը տեսնէի խուռնամբոխ ժողովրդային հոծ զանգուածներէ այնպէս պաշարուած, որ հնար չէր որ եւ է անցուդարձ ընել, բացի զինուորական ամէն աստիճանի ազաններէ, որոնց յարգանքով եւ կեցցէ (hoch) աղաղակներով ողջունելով ճամբայ կու տային:

Բոլոր մեծ վաճառատուններու ցուցափեղկերուն մէջ, ցուցադրուած էին 1870—1871 ի գերման յաղթական երկու մեծ զօրավարներուն Պիզմարքի ու Մոլթքէի իւղաներկ մեծ նկարները: Ժողովրդային ծովածաւալ բազմութիւն մը ամբողջապէս գրաւած էր կայս. դղեակի, Պեռլինի Մայր Եկեղեցւոյ (Dom) եւ թանգարաններու հակայ հրապարակը:

Պատմական այս անմոռանալիներու օրերու իսկական արժէքին գիտակ, յանձն առնելով ամէն տաժանք ջանացի մօտենալ կայս.

Digitized by Google

ալաւատան Մ'այր Եկեղեցւոյ Տանդիպակաց մեծ պատշգամին, ուրկէ կ'ըսուէր թէ կայսրը պիտի ընէր նոյն օրը պատերազմի պաշտօնական յայտարարութիւնը:

Ժողովուրդը յաճախ կ'աղաղակէր "մեր սիրելի կայսրը տեսնել կ'ուզենք„: Վերջապէս չորսուկէս ժամ ապասելէ վերջ մեծ պատշգամին վարագոյրները Տուակ ուրեմն բացուելով, երեւցան Կայսրն ու կայսրուհին, պալատական թիկնապահներէ շրջապատեալ իբր նոր իմն Նաբոլէոն: Իսկոյն այդ Տարիւրհազարէ աւելի մարդկային միազանգուած ամբոխին մէջ գերեզմանական լռութիւն տիրեց. գի ամէնքն ալ երկար ժամերէ ի վեր անձկանօք կը սպասէին լսելու Տամար իրենց կայսրը: Որը գերման ժողովուրդին Տայրենասիրութեան միջնաբերդն էր, եւ ամէն գերմանացի կը Տաւատար, թէ Եւրոպական ժողովուրդներու ճակատագիրը միայն իրենց ամենազօր կայսրէն կախեալ է . . . : Կը կարծեմ' թէ եթէ մի արագաշէն յաղթական կամար ըլլար, հին Տռովմէացիներու պէս եթէ ոչ աստուածոց, գոնէ արքոց կարգը պիտի դասուէր իր ժողովուրդէն:

Կայսրը յստակ եւ բամբ ձայնով լսուր տեսեւեալը, "Ես ըրի կարելին պահպանելու Տամար խաղաղութիւնը, բայց մեր նախանձոտ դրացիները, անցնելով մեր սահմանները ոտնակոխ ըրին Տայրենի մեր տուրք Տողը:

Կը ներեմ' ցարդ եղած կրքոտ քոլոր պայքարները (ակնարկութիւն ընկերվարականներու). առանց կուսակցական եւ դասակարգական խտրութեան, գերման ազգը իբր մէկ մարդ պէտք է կանգնի մղելու Տամար այն ճակատագրական անխուսափելի պայքարը, որ մեր թշնամիները մեզ դէմ' կը մղեն, մեզ փճացնելու միակ նպատակով:

Սուրբ՝ որ աւելի քան 25 տարիներ յանուն եւ ի սէր խաղաղութեան վար դրած էի, այսօր կը քաշեմ' պատեանէն, եւ մինչեւ որ չյաղթեմ' չպիտի դնեմ' պատեանը:

Դէ՛ գնացէք վաղը եկեղեցի, եւ ծնկաչոք աղաչեցէք մեր Աստուծմէն, արագ յաղթանակներ մեր զինուց յաջողութեան Տամար„:

Հարիւրհազարաւոր շրթներէ որոտագոչ Տուռաններու եւ Տո-

Digitized by Google

խելու խժալուր աղմուկով կը թնդար հսկայ մայրաքաղաքը, եւ ծովածաւալ ժողովուրդը ալեւտատան, տակաւ կը ցրուէր երգելով իրենց երկու ազգային սիրական երգերը "Տօյչլանտ, Տօյչլանտ իւպէր ալէս" այսինքն Գերմանիա գերիվեր քան զամէնքն, եւ "տի վախթ ամ՛ Ռայն" Հրեղեռոսի պահակը:

Քաղաքակիրթ մարդկութեան ժամանակին էր որ յայտարարած էր նոր ժամանակի աս Կալիկուլան, առանց մոռաքերելու՝ թէ այդ անմեղ արեան նախճիրին մէջ պիտի խեղդուէր եւ ինք եւ իր ազգատեսիլ ժողովուրդը: Ու իբր փոյթ ամբոխավար, կը խաբեր ճշմարտութեան անգիտակ ժողովուրդը, հաւատացնելով որ թշնամիները իրենց հողը մուած են, մինչդեռ ինք էր որ արդէն յանկարծակի մուած էր անմեղ Պելճիքայի հողը:

Ժողովուրդը կիրակի օրը, տարուելիք ապագայ յաղթանակներէ արդէն գինովցած խինդ ու խնծիղի մէջ անցընելէ վերջ, յաջորդ օրը աւելի պաղ արեամբ վերլուծելով իրերու ծանրակշիռ հաւանական հետեւանքները, խուժած էր խնայողական դրամատուններու վրայ, իր պահեստի գումարները պահանջելու համար:

Պատերազմի յայտարարութեան երկրորդ օրն իսկ արդէն ամէն ննդեղէն սպառ էր եւ մէջտեղէն անյայտացած:

Արդէն երկրորդ օրն ազդասիւններու վրայ զօրաժողովի կարմիր ազդերը փակցուած էին եւ ընդհանուր կարծիքը սա էր, թէ 7 օրուան մէջ 5 միլիոն գինուոր կազմ՛ եւ պատրաստ արդէն պիտի կրնային խուժել դրացի թշնամի երկիրներէն ներս. աւելով առաջուր ամէն արգելք:

Կիրակի 2 Օգոստոս "Նորտ-Տոյչէ-Ալկէմայնէ-Քայթունգ" Գերմանի պաշտօնական Պեռլինեան օրգանը, հրատարակած էր Ռուսիոյ դէմ պատերազմի սկսելու յայտարարութիւնը, միանգամայն ծանուցանելով, թէ կայսրը ընդհանուր զօրահանութեան հրաման հանած է: Իսկ Պեռլինեան մեծ ու փոքր բոլոր թերթերը արեան հոտին մէջ փայտ կը նետէին աւտ լուրեր հրատարակելու մէջ իրար գերազանցել ճգնելով: Գերմանի ժողովուրդին հայրենասիրական խանդավառութիւնը հրահրելու միտք կը գրէին, թէ օամ. կառավարութիւնը զօրաժողով հրամայած է . . . , իբր թէ Կովկասի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը պայթեր է . . . , իբր թէ Հնդկաստանի

Digitized by Google

խլամներն խլրտիլ սկսած են: Մինչդեռ այս լուրերը առանալ հնարաւոր չէր 24 ժամուան մէջ:

Իսկապէս պատմական օր մը էր ամէն գերմանի համար 2 Օգոստոս կիրակի օրը, երբ համաճայն կայսեր յանձնարարութեան, առաւօտեան գերման բոլոր եկեղեցիներուն մէջ հանդիսաւոր պաշտամունք կատարուեցաւ իրենց զէնքի յաջողութեան համար:

Արդէն 9½ին Պեռլինի հարիւրաւոր եկեղեցիներու մեծ ու փոքր բոլոր զանգակները տնտաւոր զանգիւններով ժողովուրդը կը հրաւիրեն "գոթէսհինաթի„: Կ'երթամ որոշեալ ժամանակէն կէս ժամ առաջ, քնակարանիս մօտակայ "Քայզըր-Վիլհելմ-Գետէնքնիս-Քիրհէն„ որը Պեռլինի մայր եկեղեցին վերջ երկրորդ մեծ եւ հոյակապ եկեղեցին է, 150 մեղր երկնաբերձ իր զանգակատունով, կոթիկ իր արտաքինով, ոսկէ մոզայիք ներքինով, հրաշալի տաճար մըն է իրաւամբ, որ բոլոր օտար այցելուներու աչքանշանցման առարկայ եղած է, կառուցուած Վիլհելմ Բ.ի կողմէ ի յիշատակ մեծանուն իր մեծ հօր Վիլհելմ առաջինի:

Արտաքին տպաւորութիւնը նոյն օրուան արդարեւ պատկառազդու է, զի եկեղեցւոյ տակաւ հրապարակը առաջնորդող երկաթածիգ եւ լայն պողոտաները, Թաունցիհին շէթրաէ, Քանթ շէթրաէ եւ Քուրֆիւրսթին Տամ', որոնք Շարլոթընպուրկի մեծագոյն անցուդարձի երակներն են, եւ կ'երկարածգին մինչեւ եկեղեցւոյ հրապարակը, ծովածաւալ բազմութեամբ մը լեցուած խափանած են ամէն անցուդարձ:

Իսկ եկեղեցւոյ մէջ, ուր կը տանիմ մեծ ճիգով, պրպտելով մը վճռաշուք հանդիսաւորութիւնը կը տիրէ:

Տաճարին ներսը արեւելակողմը, ղրուած է սիւնազարդ մարմարեայ կամոլիկէի մը ներքեւ Յիսուսի նոյնպէս մարմարեայ իրական մեծութեամբ ձիւնաթոյր արձանը, որը Հելմանոսական կուռքի մը տպաւորութիւնը կը թողու անվարժ մարդերու եւ աչքերու վրայ, եւ որ գլխովին հակառակ է հին ու նոր կտակարաններու իսկական ոգւոյն: Աղջեալ ղրուած են աջ ու ձախ երեքական մեծ աշտանակներ՝ վառող մեծ մեղրամոմերով: Սեղանին երկու կողմը կան հաւատարակոյմ քառանկեայ արծաթեայ խաչեր, իսկ ամբողջ

Digitized by Google

ուածալը ողողուած է եկեղեցական նարիւրաւոր լապտերներու լոյսով: Որոնց շանթարձակ ցոլքերուն ներքեւ կը փալփլին եկեղեցւոյ լուսամուտերուն յախճապակեայ Ս. Խրոց Թանգարժէք պատկերները եւ ոսկեճամուկ մոզայիքները:

Զօրահանումեան երկրորդ օրն ըլլալով, եկեղեցիին մէջ երիտասարդներ չեն երեւիր, 21—35 տարեկանները արդէն աճապարած են պատասխանելու հայրենիքի զօրակոչին: Եկեղեցւոյ բազմութիւնը՝ քառասունն անցուկ այրեր ու կիներ եւ օրիորդներ են, շատեր կու լան լռիկ, արդէն բաժանման դառապարտուած ըլլալով իրենց հեռացող սիրելիներէն, ո՞ գիտէ ընդհանուր անդարձ . . . :

Օրուան պերճախօս քարոզիչը, վերէն տրուած կարգախօսին համաձայն, պատերազմասէր խօսքերով կը հրաւիրէ ժողովուրդը կատարելու իր պարտքը հանդէպ ոտնակոխ եղած հայրենիքին!!!: Ապա կայսեր հրամանին համաձայն եւ քարոզչին հրաւէրին վրայ, ամբողջ ժողովուրդը ծունկի կու գայ խաղաղութեան Աստուծմէն աղաչելու պատերազմի յաղթանակներ . . . զերմեան քանակներու համար:

Մինչդեռ նոյնպիսի հանդիսաւոր կրօնական պաշտամունքներ կը կատարուէին Բեռլինի մէջ Յարին ներկայութեան, եւ մանակցութեամբ բազմահազար ժողովրդեան, Ռուս գինուց յաջողութեան համար . . . :

Եկեղեցիին հրապարակին վրայ եւս, նոյն հանդիսաւոր պահերը նոյն պահուն կը կատարուէին եւ տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ մեծ պողոտաներու "ասֆալտին" վրայ, թրանվէյներու գծերուն մէջ ծունկի եկած կ'աղաչէր յաղթանակներ գերմեան գինուց համար . . . :

Ապա ժողովուրդը հայրենասիրական ծանօթ նախասիրած երգերով, կը ցրուէր կատարեալ անձնաւախատարութեամբ իր վերջնական եւ արագ յաղթանակներուն յոյսով:

Յաջորդ օրը 3 Օգոստոս արդէն երկաթուղիները յատկացած ըլլալով միայն զօրքերու փոխադրութեան, հաղորդակցութիւնը խափան դադրած էր:

Ժողովուրդը կը սկսի հետապնդել մանաւանդ Ռուսերը, զանոնք իբր լրտես ձերբակալել տալով ոստիկանութեան, յաճախ

Digitized by Google

չհնայելով նաեւ զաւազանի հպարտածներ խեղճերուն գլխուն, որոնք սակայն անմեղ առեւտրականներ էին միայն:

Ան ի հետաքրքրութիւն կը փութար՝ Շարլօթընպուրկի երկաթուղու կայարանը, գաղափար մը կազմելու համար, զօրակոչին պատասխանելով Պեռլինէն իրենց վաշտերը մեկնող գինուորներու իրենց սիրելիներէն բաժանման մասին: Հարիւրաւոր գինուորներ իրենց փոքրիկ կապոցներով եկած են կայարան վերջին հրաժեշտ առնելու իրենց ընտանեկան պարագաներէն:

Ապաքէն յուզիչ է տեսարանը, խանդակաթ գիրկընդխառնումներ, անհատնում՝ համբոյրներ այրը իր կնոջմէն կը զատուի, հայր մը իր շափահաս զաւակներէն, փեսան իր նոր հարսէն, երկու դեռատի նշանածներ իրարմէ, միայն ամէնքին քերնէն մէկ բառ կը լսուի իբր բաժանման վերջին խօսք "աուֆ-վիտերզէհէն" ցտեսութիւն . . . :

Ոչ մէկ արցունք, ոչ մէկ թախիծ, ոչ մէկ հառաչանք, այլ հրաժեշտ կ'առնեն իրարմէ ժպիտով եւ կ'երթան ամէնաոգեւոր ուրախութեամբ, իբր թէ ինչոյրի կ'երթան, այնքան անձնավստահութիւն ունէին իրենց յաղթանակին վրայ:

Կը հիանամ գերմաններու հայրենասիրութեան վրայ, բայց կը ցաւիմ այս երիտասարդ ուժերու վրայ, որոնք կ'երթան անդարձ, չվերադառնալու համար յաւիտեան . . . : Որովհետեւ ազգին պետերը ապանդ կը տանին զանոնք՝ իրենց փառքին ու շահուն համար . . . : Շատ երիտասարդ գինուորներ կ'երթան պատերազմի, խնդրելով իրենց սիրելիներէն որ նուէրի ծրարները չը մոռնան ղրկել սա հասցէով "Սէնթռալ-փոսթալկլոպ Փարիզ" այսինքն Փարիզ կեդրոնական նամականատան ի պահ: Չի դէպի ապանդ առաջնորդողները զանոնք համոզած էին, թէ գբօսական պոյտի մը պէս Սեպտեմբեր 2-ին Սեւանի պատմական տարեդարձի օրն անպատճառ Փարիզ պիտի գտնուէին . . . :

Ասկայն գերման կայս. մայրաքաղաքին ժողովուրդին հիասթափութիւնը մեծ եղաւ, եւ խանդավառութեան շուտով յաջորդեց ընդհանուր մուրոզութիւն մը, երբ պատերազմի յայտարարութեան հինգերորդ օրը՝ Անգլիա յանկարծ պատերազմ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ:

Digitized by Google

Միւս պատերազմին յայտարարութեան առթիւ խանդավառուող ժողովուրդը, շուարեցաւ իր գլխուն անակնկալօրէն պայթած ահաւոր այս ռումբին ազդեցութեան տակ:

Որովհետեւ ո՛չ ոք կը սպասէր որ Անգլիա կրնայ միջամտել, որով կը կարծէին մէկ քանի ամիսուն մէջ առ առաւելն մաքրել Նաչիւլ Փրանսայի եւ Ռուսիոյ . . . : Ան պատճառով զերմանի թերթերը սկսան յարձակիլ բուռն կերպով Անգլիոյ վրայ, նամերտպահան պատերազմին իսկական սկզբնապատճառ ցոյց տալով Անգլիոյ Փրանսասէր՝ Էտուարդ Թագաւորը: Որը կ՛ամբաստանէին, թէ Փրանսայի հետ բարեկամանալով եւ այս վերջնոյն միջնորդութեամբ Ռուսիոյ հետ հաշտուելով, Գերմանիոյ դէմ՝ նախապատրաստեց սա ահաւոր պատերազմը: Նպատակ ունենալով ոչընչացնել գերմանի նաւատորմին հետ՝ նաեւ գերմանի վաճառականութիւնը, եւ այսպէսով ապահովել ծովերու անպատասխանատու տիրապետութիւնը:

Անգլիան կը նախատէր ամէն չարեաց աղբիւր, այս պատճառով գերմանի ժողովուրդը այնքան մոլեգնած էր Անգլիոյ դէմ, որ մինչեռ Ռուսիոյ եւ Փրանսայի ներկայացուցիչներուն դէմ՝ ոչ մէկ անարգական ցոյց էր բռնած, սակայն մեծ ամբոխ մը յարձակեցաւ Անգլիական դեսպանատան վրայ ի Վիլհելմ շէթրասէ, եւ չարդուփշուր ըրաւ բոլոր ապակիները, այն պատճառն երբ դեսպանն ու դեսպանուհին ներսը կը գտնուէին: Իսկ դեսպանատան պաշտօնեաները, ձաղկելու դաժան գերմանի շահասիրութիւնը, մեծ քանակներով "Ֆէնիկներ" նետեցին ամբոխին վրայ, ինչ որ բնականաբար ալ աւելի ընդդիմութիւն գայթակղեցուց ժողովուրդին մէջ:

Գերմանի թերթերն ուզելով Անգլիոյ պատերազմի յայտարարութեան ժողովուրդին վրայ թողած ծանր տպաւորութիւնը մասամբ թեթեւցընել, վերէն տրուած ընդդիմութիւն կարգախօսի մը դէմ՝ պնդեցին, սկսան արձագանգ ըլլալ տուա զրոյցներու: Իբր թէ Բեռերպուրկի մէջ 300.000 Ռուս քաղաքներ ապստամբած են Ցարին դէմ, իբր թէ Ցարը իր մայրաքաղաքէն տխրութեր է փախչիլ Մոսկուա: Մինչեռ ճշմարտութիւնը սա էր, որ Ռուսիոյ կայսրը գնաց Մոսկուա կայսերական Թագադրութեան Քրէմլինի պատմական Մայր եկեղեցին մէջ Ռուս գինուց յաջողութեան համար, պաշտօ-

Digitized by Google

նական աղօթք կատարելով հրահրելու մուժիկին պատերազմական խանդավառութիւնը: Նոյնպէս գերման թերթերը գրեցին, իբր թէ Լեհաստանի եւ Փինլանտիոյ մէջ ապստամբութիւն ծագած է եւ դեռ այս կարգի շինծու լուրեր, որոնք հետզհետէ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին կատարելագործեցին, մինչեւ որ ամբողջ այս սուտերու շէնքը ահաւոր փլուզումով կործանեցաւ իբր աւազի վրայ կառուցուած շէնք մը . . . :

Պատերազմի հինգերորդ օրն էր, որ Պոցտամէրփլաց քաֆէ Նոսթի մէկ քանի հայրենակիցներու հետ նստած կը դիտէինք պատերազմի ճակատ գնացող նորագիր զինուորներու տողանցքը, երբ գերման ոստիկան մը եկաւ հրաւիրել զիս ոստիկանական պահակատուն, որովհետեւ մէկ քանի հրեաներ մօրուքիս համար զիս իբր Ռուս լրտես ամբաստանելով ուզած էին ձերբակալել տալ: Այն պահուն երբ ամբոխին մէջ մտնելով կը հետեւէի գերման ոստիկանին դէպի պահակատուն, արդէն գաւազանի մէկ քանի հարուածներ իջան ուսիս, զիս հետապնդող ամբոխին կողմէ, որ հետզհետէ աւուրանալով ապառնալից դիրք առած էր: Սակայն երբ աճապարեցի օսմ. անցագրերս ցոյց տալ ամէնքին, եւ իրենց բարեկամ երկրէ մը ըլլալս հոչակեցի, ամէն կողմէ բարեկամական ցոյցերու առարկայ եղայ եւ ոստիկանին հետ նաեւ շատեր փութացին ներողութիւն խնդրել եղած թիւրիմացութեան համար. որը սակայն դժբախտաբար վերջինը չէր:

Գերման թերթերը այս օրերուն հրճուանօք հաղորդեցին, թէ "Կէօպէն" եւ "Պրէսլաու" գերման երկու մեծ յածանաւերը ռմբակոծած են ալճերիական եզերքը: Այս զրահաւորներն էին որ ապա այնքան ահաւոր ճակատագրական դեր մը կատարեցին Սեւ ծովու մէջ ռուսական զրահաւորներու դէմ՝ կրակելով եւ Թուրքիան այսպէս պարտադրելով գահավիժել պատերազմին հրակէզ անդունդը:

Յուլիս 6 հինգշ. օրն էր երբ Շարլոթընպուրկի ծանօթ քաֆէներէն մէկը նստած էի Պեռլինի համալսարանէն երկու բարեկամ Բրոֆէսորներու հետ, եւ կը խօսակցէինք օրուան հրատապ նիւթերու վրայ: Երբ ընտրեալ դասակարգէն անծանօթ գերմաններ, ներս մտնելով եկան ճիշտ մեր մօտիկը նստան: Անծանօթներէն

Digitized by Google

աւելի երիտասարդը, որ յետոյ խմացանք թէ փաստաբան մըն է եղեր, ի մէջ այլոց հետեւեալ միտքը արտայայտեց "ի՞նչ լաւ պիտի ըլլար եթէ հիմայ հայերը Մոլկոսի մէջ ապատամբէին... հայերը ձեռնարկէց, յանդուգն եւ գործունեայ ժողովուրդ մըն են. եթէ ատոնք անգամ՝ մը ապստամբէին, Մոլկոսի 12 միլիոն իսլամները շուտով հայերու օրինակին կը հետեւին, եւ Ռուսիոյ գլխուն մեծ փորձանք կը բանան...":

Եթէ այս գերմանը՝ ներկաներուն մէջ հայու մը գոյութեան իրագեկ ըլլար, անշուշտ ան յայտարարութիւնը քաղաքավարական պարզ ձեւակերպութիւն մը պիտի ուզէի նկատել. սակայն ան ներգաւառին անտեղեակ ըլլալուն, տարուեցայ ինքնին յիշել առիթին եւ մուկին առակը...

Զօրաշարժի եօթներորդ օրը, արդէն տիկոս միլիոն գինուոր իրենց ամբողջ կազմածով պատերազմական երկու ճակատներու վրայ դիրք բռնած եւ պատերազմի մուած էին Ֆրանսական եւ ռուսական թշնամի բանակներու դէմ: Ամէն օտարական որ թշնամի ազգերու հէր պատկաներ պէտք է կրէր իր պատկանեալ պետութեան փորիկ մէկ դրօշը իր լամբակին վրայ:

Մեծ յարգանք կ'ընծայուէր ամերիկացիներու, եւ ամէն ջանք կ'ընէին գերմանները, որպէս զի ան մեծ ազգին համակրութիւնն եւ չէզոքութիւնն շահին: Չի միայն Պեռլինի մէջ 50.000 ամերիկացիներ կ'ապրէին այն ատեն: Ան օրերուն հանդիպեցայ յանկարծ դերձակիս, որ պահեստի սպայ է եղեր, եւ հարցուցի իրեն, որ ճակատ կերթար 2 օրէն, թէ ի՞նչ է իր կարծիքն, ո՞րքան կրնայ տեւել ան պատերազմը՝. պատասխանեց անվարան "եթէ միայն Փրանսա եւ Ռուսիա ըլլային, երկու ամիսէն ամէն բնչ կը վերջանար. սակայն քանի որ Անգլիա ալ մտանակցեցաւ պատերազմին, թերեւս մէկ քանի ամիս աւելի տեւէ...": Նոկ երբ հարցուցի թէ ե՞րբ կը յուսայ որ գերմանները Փարիզ կրնան ըլլալ, անմիջապէս փութաց պատասխանել "Այս տարուան Սեպտեմբեր 2-ին Փարիզի մէջ պիտի ըլլանք"...:

Արդարեւ ան էր ամէն գերմանի հաստատ համոզումը, թէ նոն պիտի ըլլային Սեպտեմբեր 2-ին...:

Digitized by Google

Գերմանի կառավարութիւնը զինուորական տարիքի մէջ գրանուել աւելի քան 40.000 դուսեր, որոնք վաղ դրուած էին պատերազմի յայտարարութեան յաջորդ օրն իսկ, իբր պատերազմական գերի, դրկեց խիստ հսկողութեան ներքեւ դաշտերը, հունձքը քաղել տալու համար:

Կարմիր Խաչի կազմակերպութիւններու մէջ ծառայելու համար, աւելի քան 60.000 գերման կիներ եւ օրիորդներ դիմում ըրին պատկանեալ մարմիններու, հայրենիքին ծառայելու նպատակով: Մանաւոր Կարմիր Խաչի դասընթացքներ կազմակերպուեցան, ատոնց մանրագիտական պատրաստութեան համար:

Քաղաքակիրթ ազգի մը անվայել մոլեռանդութիւն մը ակսաւ ցոյց տալ ժողովուրդը, պահանջելով որ վաճառատուններու եւ արբեցարաններու վրայ դրուած ֆրանսերէն եւ անգլերէն վերտառութեան տախտակները վերնան եւ ատոնց տեղը միայն գերմաներէնը դրուի: Առաջին շաբաթուան ընթացքին հետզհետէ չնչուեցան օտար լեզուներով տախտակները եւ ամէն տեղ միայն գերմաներէն գրուեցան նշանաւոր տախտակները:

Այսպէս Պեռլինի ամենաշքանաւոր եւ նոյնպէս արբեցարաններէն մէկը, որ մայրաքաղաքին փառասէր շէնքերէն մէկն էր եւ կը կոչուէր "Փիքատիլլի", չնչուեցաւ ան անունը եւ կոչուեցաւ "Փանթըլանա-քաֆէ" հայրենեաց քաֆէ:

Ամէն ոք օրէ օրէ յաղթութեան լուրերու կը սպասէր եւ միշտ ամէն գերման հպարտօրէն իր օտարական բարեկամներուն կը խոստովանէր անվեղծօրէն ըսելով "մենք ան պատերազմին կը պատրաստուէինք 40 տարիներէ ի վեր...": Ահա ամբարտաւան ինքնախոստովանութիւն մը որ գերման ազգին դատապարտութիւնն իսկ է:

Ոտիկանութիւնը՝ պաշտօնական գեկոյցով մը հրաւիրած էլլալով գերման ժողովուրդը, որպէս զի հետապնդէ եւ դիւրացնէ ռուս լրտեսներու ծերբակալութիւնը, ան պատճառ դարձաւ անմեղ ռուսերու դէմ ծանր հալածանքի: Բաճախակի դարձաւ այլեւս տեսնել փողոցներու մէջ ռուսեր, որոնք ամբոխէն վայրագօրէն կը հալածուէին եւ նոյն իսկ կը խոշտանգուէին ի հեճուկս քաղաքակրթութեան!!!:

Digitized by Google

Կիրակի, 9 Օգոստոս, Պեռլինէն անցան բազմաթիւ կառախումբեր դէպի Ֆրանսական սահմանագլուխ, որոնք լեցուն էին սպառ զինուորներով: Ասոնք՝ Աւստրօ-Հունգարական կառավարութիւնը կը փոխադրէր ռուսական ճակատէն գերմանա-ֆրանսական ճակատը, վախնալով որ իր սպառ զինուորները կրնան դաւաճանել, անցնելով իրենց ցեղակից եւ դաւանակից Թշնամիներուն կողմը:

Գերման պատկերազարդ թերթեր կը հրատարակէին, անշուշտ դիտումնաւոր կերպով, Փարիզի 1871ի պաշարումը գերմաններէն, ուր նկարած էին մսավաճառներու կրպակներուն մէջ ի վաճառ հանուած եւ ոտքերէն կախուած շուներ, կատուներ, մուկեր, ձիեր...: Ասով կը կարծէին հրահրել գերման զինուորին հայրենասիրական խանդավառութիւնը, ժամ՝ առաջ հասցնել կարճնալու համար Փարիզի պարիսպներուն առջեւ...:

Պատերազմի յայտարարութեան իններորդ օրն էր, երբ գերման բարեկամի մը հետ վիճաբանութիւն ունեցանք եւ որ հետեւեալ՝ անզաղտնապահ յայտարարութիւնն ըրաւ, որ ոչ միայն իր այլ եւ ամէն գերմանի եւս խորին համոզումն էր միանգամայն: Թէ "երբ այս անգամ՝ Փարիզ մտնենք, այլեւս ինձ միլիառով դուրս չպիտի ուզենք գալ, այլ երեսուն միլիառ պիտի պահանջենք: Որպէս զի Ֆրանսա աղքատանալով, այլեւս դրամ՝ չգտնայ փոխատուութիւններով մեր դէմ՝ զինակիցներ վարձելու եւ վրիժառու նորանոր պատերազմներու պատրաստուելու...":

Ան մտածումն ազգային կարգախօս մը դարձած էր այլ եւս, առանց խորհելու՝ որ վրնար եւ հակառակը պատահիլ... ինչպէս որ եղաւ եւ բազմապատիկ տուգանքն ստիպուեցան վճարել:

Հազիւ տասը օր էր՝ որ պատերազմը սկսած էր, եւ արդէն աղքատ դասակարգը ապրուստի ամենատաւորական նիւթերու համար նեղութիւն կը կրէր, զի անընդհատ յառուկ ամէն նիւթ տակաւ սղել սկսած էր:

Իսկ խնայողական մնատուկներն եւ դրամատուներդ, հազիւ հարիւրին հինգ միայն յանձն կ'առնէին վճարել: Հակառակ կառավարական արգելիչ օրէնքներուն, հացագործներու արհեստապետութիւնն իսկ հացին գինը ուզեց բարձրացնել, առարկելով որ

Digitized by Google

ալիւրի ներկայ արտասովոր գիներով, հնար չէր հին արժէքով հաց պատրաստել ժողովուրդին համար:

Պատերազմին պատճառով ինքնաբերաբար հետզհետէ փակուեցան թատրոնները. ճիարձակախաղները, այլեւայլ զբօսատեղիները: Մայրաքաղաքին ժողովուրդը, այլեւս առաջուայ պէս Կիրակի օրերը չէր խուժեր երկաթուղու կայարանները, շրջակայ քնութեան բացօդեայ վայրերը հրճուելու համար զբօսնելու: Ամէն կողմ՝ կը տեսնուէր ծայր աստիճան լրջութիւն եւ խնայողութիւն: Նոյն իսկ կէսօրները ճաշարան եկողները սկսան նուազիլ, ամէն ոք սկսած էր՝ առ ի խնայողութիւն, ինք պատրաստել իր ճաշը եւ չանալ որ քիչով գոհանայ ու նուազ ծախքով դուրս կարենայ գալ:

Շատ հազուադէպ կը տեսնուէին վաճառատուններու մէջ գնորդներ, ասոնք ալ կամ՝ յոյժ ստիպողական պէտքեր գնողներ էին եւ կամ՝ միայն ճամբորդներ:

Բնակարանս գտնուելով Շարլօթընպուրկ Լիցընզէի ճիշդ եզերքը, եւ հանդիպակացը ըլլալով Պեռլինցոց ամենասիրական հեծելավայրը "Կըունէվալտը„ Մայրիներու հրաշալի անտառը, ուր այժմ հակայ թնդանօթներու փորձերը սկսելուն, ամբողջ օրը կը լսուէին ահեղազոռ թնդանօթի որոտներ, սարսեցնելով շրջակայ հոյակապ արուարձանին բազմայարկ տուները եւ սարսափեցնելով պատերազմի դաշտը սիրելիներ ունեցող մայրերու եւ կիներու արդէն արիւնոտ սրտերը:

Այս օրերուն՝ առիթը ունեցայ տեսնուելու մեր տան քնակիչներէն բարձրաստիճան սպայի մը հետ, որ կը պատրաստուէր մեկնելու ռազմաճակատ: Բնական հետաքրքրութեամբ մը հարցուցի թէ պատերազմը ո՞րչափ կրնայ տեւել, պատասխանեց "նօխվիւրտիկլը. (եկեղեցականաց մաանաւոր տիտղոս) չենք կրնար մեր կիներուն եւ ժողովուրդին ըսել զգացած մեր մտահոգութիւնը, սակայն դուք խոստովանահայր էք եւ վստահելի անձ, չեմ՝ ուզեր կեղծել, յաղթենք ալ յաղթուինք ալ, այլեւս Գերմանիա աղքատ երկիր մը պիտի ըլլայ, այլեւս մեր դիակներով պիտի լեցուի մեր դրախտանման երկիրը: Չի թէպէտ 40 տարիէ ի վեր այս պատերազմին պատրաստուած էինք արդարեւ, սակայն մէկ անգամէն այսչափ

Digitized by Google

հզօր թշնամիներու մեր վրայ յարձակումը երբեք չէինք ենթադրած: Անգլիոյ եւ Ճաբոնի պատերազմի մասնակցելովը այլեւս ամէն հաւատարակշռութիւն խախտեցաւ . . . : Մ'անաւանդ Անգլիոյ յարձակման չէինք ապասեր երբեք, եւ գիտէաւ ժողովուրդի լուրջ դասակարգը յոյժ մտահոգ է, գի յաճառ ազգ մէն է անգլիացին: Բայց ոչ ոք կրնայ հակառակ արտայայտուիլ այժմ', գի մասնաւոր գաղտնի ատիկաններ յատկացուած են պատերազմի դէմ' խօսողները ձերբակալելու եւ պատերազմական ատեաններու յանձնելու իբր դատաճան . . . : Ախտս մեր 40 տարուան խաղաղ աշխատանքի արդիւնք եղող նոյնպէս քաղաքակրթութիւնը պիտի փճանայ . . . . :

Ան՝ առաջին անգամ՝ կը հանդիպէի գերմանացիի մը, ան ալ տարեց ապայ, որ առանց տարուելու տիրող ընդհանուր պատերազմաշունչ խանդավառութենէն, իրերը պաղ արեամբ կը դիտէր, կը դատեր եւ կը վերլուծէր եւ անատուր աղէտը կը գուշակէր . . . :

Գերմանի քոլոր օրաթերթերը, իբր պատասխան անգլիական եւ ֆրանսական օրաթերթերու, ի միասին գերմաններու կողմէ Պելճիքայի չէզոքութեան վայրագապար քոնաքարման ծանր քննադատութիւններուն, կը գրէին թէ „Not kennt kein Gebot und kein Verbot" այսինքն ստիպողականութիւնը ոչ օրէնք եւ ոչ արգելք կը ճանչնայ . . . : Բայց կը թուի թէ գերմանի պետութեան միայն սեպհական եղող այս ընդհանուր տեսութեան սկզբունքը, գիրքը այնպան հետեւելը պիտի տանէր, որ ամէն հանճարայնութիւն եւ դաշնագիր պիտի կրնար ուզած ատեն պատռել եւ գլխովին հակառակ շարժիլ իր յանձնառութիւններուն. ըսելով թէ ստիպողականութիւնը օրէնք ու արգելք չի ճանչնար . . . :

Ակնարկ է թէ՝ ատով ինքզինք պիտի ենթարկէր հանճաշխարհային ատեանի . . . :

Տունի աղբատ վարձակալներու իւղիրը օրուան հրատապ հարցը դարձած էր պատերազմի յայտարարութենէն ի վեր:

Քաղաքապետութիւնը եւ լրագիրները կը յանձնարարէին տան տէրերու, որ կարելիցութեամբ վարուին իրենց աղբատ վարձակալներուն հետ: Քանի որ ընտանիքներու աշխատաւոր անդամները պատերազմի գնացած բլլալով, գիտուներու խեղճ կիներն էին

Digitized by Google

կրնար ապրիլ, իւրաքանչիւր գաւակի համար կառավարութենէ ամսական վճարեալ 10 մարգի փոքրիկ գումարով մը . . . :

Ձքաւոր ժողովուրդի վիճակը բարելաւելու համար արդէն կազմուիլ սկսան կանանց օժանդակ մարմիններ: Ասոնք մանաւոր հանգանակութիւններով քացառիկ գումարներ կը հայթայթէին գիւղերու ընտանիքներու օգնելու համար, մայրերու վրայէն առնելով իրենց գաւակները կերակրելու ծանր հոգը:

Այցելեցի օժանդակ կանանց մարմիններէ մէտակարարուող երկու ճաշարաններ, եւ տպաւորութիւնս շատ լաւ եղաւ, երբ տեսայ ազնուական կիներ, որոնք աս ծրի ճաշարաններուն մէջ կը սպասարկէին, աղքատիկ մեծ ու փոքր անմեղ երկսեռ տղոց ծրիօրէն մէտակարարելով տաք եւ բաւական սննդարար կերակուրներ ճաշի եւ ընթրիքի միջոցին: Նոյնպէս տեսայ յատուկ ճաշարաններ, ուր անգործ մնացած դժբախտ բանուորներ 10 ֆէնիկով, այսինքն այն ատենի 20 փարայով, երկու տեսակ կերակուր կը առնուային առատ հացով:

Կառավարութիւնը եւս կարելին կ'ընէր, օգնելու համար աղքատ դասակարգին, ուզելով պակսեցնել պատերազմէ դժգոհներու թիւը: Չի քաջ գիտէր թէ այսպիսիներն են, որ ի տարկին ընկերվարականներու արդէն հոծ շարքերը առատացնողները պիտի ըլլան:

Գերմանի ժողովուրդը՝ սաստիկ մոլեգնած էր ռուսերու դէմ, կարդալով լրագիրներու մէջ թէ Բեռլերապուրկի գերմանի հոյակապ դեսպանատունը ռուս խուժանին կողմէ մեծ մասամբ բանդուած, այրուած եւ աւարի տրուած է, սպաննելով միանգամայն դեսպանատան հին եւ ծեր պաշտօնեաներէն մէկը: Այժմ՝ ալ աւելի կատաղութեամբ սկսան ռուսերը հալածել փողոցներու մէջ եւ խոշտանգել զանոնք անգթօրէն:

Հանգստութիւնը հնարելու համար, քաղաքապետութիւնը նուազեցուց պատերազմին տասներեքերորդ օրը մայրաքաղաքին լուսավառութիւնը եւ քաղաքացիներու կոչ եղաւ որ ջուրի, օդային կազի եւ եղեկտրականութեան խնայողութիւն ընեն, նուազեցնելու համար աս ամէնը արտադրող հսկայ գործարաններու տարապայման բարձրութիւնը:

Digitized by Google

Զբաւոր դասակարգը, արդէն սկսած էր նեղուիլ անգործութենէ, զի բազմաթիւ վաճառատուններ եւ գրասենեակներ արձակել սկսան իրենց երկսեռ պաշտօնեաները մեծ մասամբ: Ասոնց մեծ մասը երիտասարդ աղջիկներ էին, որոնք մղուած ծայրայեղ կարօտութենէ, կը շրջէին մայրաքաղաքին բազմամբոխ փողոցները, գայթելով եւ գայթակղեցնելով ժողովուրդը . . . :

Հանրային բարոյականի դէմ ամէն արգելիչ միջոցներ ձեռք առնելու նպատակով, ոստիկանութիւնը ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնել սկսաւ: Միւս կողմէն երիտասարդ աղջիկներու բարոյականին նախանձախնդիր պաշտպան տիկնանց ընկերութիւններ կազմուեցան, նպատակ ունենալով հաւաքելու եւ պաշտպանելու ան կարգի դժբախտ աղջիկները:

Պէտք է խոստովանիլ, որ գերման ընտանեկան բարոյականը բաւական զօրաւոր էր, եւ հանրային բարոյականը խաթարող ամէն ընթացք ենթակայ է Գերմանիոյ մէջ ամենատաստիկ պատժի, առանց ակնառութեան դիրքի, աստիճանի եւ հարստութեան:

Գերման կայս. մայրաքաղաքը միակն է եւրոպական ցամաքի վրայ, որ Փարիզի նման անպարկեշտ հանրային տուներ չունի, եւ ոստիկանութիւնը ամենախիստ կերպով կը հետապնդէ կասկածելի նկատուած տուները . . . :

Ան բարոյական եւ կրօնական յոյսակապ կենցաղին հետեւանօք էր, որ 1871 ին 36 միլիոն հազիւ եղող գերման ժողովուրդը, այժմ 68 միլիոնի անհատատալի թուին հասած էր արագ աճումի աննախընթաց օրինակ մը ըլլալով բոլոր ազգերու մէջ: Մինչ 1871 ին 46 միլիոն եղող Փրանսան, վերի օրինակին ճիշդ հակառակը ըլլալով այժմ հազիւ կը հասնի 37—38 միլիոնի:

Պատերազմի յայտարարութեան տասնեւինգերորդ օրը, արդէն պելճիքական եւ ֆրանսական սահմանագլուխներէն գերման անդրանիկ յաղթութեան լուրեր սկսան հասնիլ, գինովցնելով մայրաքաղաքին երեք միլիոնէ աւելի ժողովուրդը, որ այժմ մէկ միլիոնով աւելցած էր կեդր. քանակատեղի ըլլալուն պատճառով: Մայրաքաղաքը տօնական օրերու հանդիսական երեւոյթը ստացած էր եւ հազարաւոր դրօշներ կը ծփան ալեծածան, ի պատիւ նորանոր գերման յաղթանակներու:

Digitized by Google

Ամէն կողմ՝ կը տեսնուին ժողովրդային թափօրներ, որոնք հայրենասիրական երգերու գոռ շեշտերով կ՚ոգեւորեն մայրաքաղաքին խաղաղ եւ տխուր եւ տակաւ ամայացած փողոցները:

Գերման ժողովուրդը օրէ օր կը ապաւէր իր քանակներուն Փարիզ մուտքին... այնքան յանճնապատասան էր իր յաղթութեան...: Կայսրը արդէն մնկնեցաւ Ֆրանսական ատմնանագլուխ. իր հետ տանելով գերման ժողովրդին մարմնաւորեալ անճնավստահութիւնը եւ անճնուիրութիւնը:

Արդէն պատերազմի մէջ մնուած գինուորներու անուանց մեծ տախտակները սկսան կախուիլ պաշտօնատուններու դուռներուն կամ՝ պատերուն վրայ: Որոնց առջեւ անագին բազմութիւն մը խոնուած, մտահոգ հետաքրքրութեամբ կը փնտռէր իր սիրելիներուն անունները: Պատերազմի մէջ ինկած բազմութիւ ապաներու կիներ արդէն սեւեր սկսան հագնիլ: Ամէն կողմ՝ կը կարդացուէին "մէօպիլիթէ ցիմըր„ վարձու մեծեակ վերտատութիւնը, զի իւրաքանչիւր ընտանիք մէկ քանի մեծեակ տրամադրած էր, որպէս զի վարձու տալով կարենայ հատոյթի նոր աղբիւր մը ստեղծել:

Ամենուսա շահեր կ՚ընէին միայն լուսանկարիչներն, զի պատերազմի գնացող ամէն ոք նախ կը փութար լուսանկարուելու, իբր վերջին յիշատակ մը նուիրելու համար իրենցներուն...:

Արդէն երկաթուղային եւ ելեկտրական թրամվէյներու հաղորդակցութիւնները վերսկսան սովորական օրերու յատուկ կանոնաւորութեամբ:

Համաճայն կրթական նախարարութեան կարգադրութեան, բացուեցան միջնակարգ ու ժողովրդային դպրոցները, միայն դեռ ատ այժմ ցնոր տնօրէնութիւն փակ պիտի մնային մանագիտական, կրթական բարձր հաստատութիւնները: Արդէն միջնակարգ — գիմնազիում՝ եւ ռէալշուլէ — եւ ժողովրդային — ֆոլքսշուլէ — դպրոցները կը բացուին Օգոստոս 1 ին: Իսկ կրթական բարձրագոյն մասնագիտական հաստատութիւնները եւ համալսարանները ոչ առաջ քան Սեպտեմբեր 15ը:

Զինուորական իշխանութիւնները, կարմիր ազդերով 35—46 տարեկանները եւս սկսան հրաւիրել զէնքի տակ: Ան պատճառով ժողովրդին մէջ, եթէ ոչ խուճապ, գոնէ ընդհանուր տագնապ եւ

Digitized by Google

մուտքագրութիւն սկսաւ տիրել: Իսկ լրագիրները կը քաջալերեն ժողովուրդը, տանելու համար ամէն ծանր զոհաբերութիւն, փրկել կարենալու համար հայրենիքը համաթաւական հեղեղէն!!!: Հետզհետէ գերման դաշնակցային պետութիւններուն, ի մէջ այլոց Վիրթեմպէրգի եւ Պավարիոյ թագաւորները եւ բազմաթիւ իշխաններ մեկնեցան ռազմաճակատ, գլուխ անցնելու համար իրենց սեպհական զօրքերուն:

Արտակարգ էր հայրենասիրական խանդավառութիւնը ժողովրդին բոլոր խաւերուն մէջ, ի մասնաւորի հիանալի էր գերման մայրերու դիւցազնական անձնուիրութիւնը, մայրեր եղան որ ռազմաճակատ դրկեցին իրենց 4 նոյն իսկ 6 երիտասարդ զաւակները:

Գերման լրագիրները լեցուն էին բազմաթիւ գերման մայրերու անձնուիրական դիւցազն օրինակներով: Կը գրէին թէ գերման զօրութեան եւ գերման մեծութեան իսկական հիմերն տուեր պերտան բազտատ տուերբեր են, առանց որոնց արժէք պիտի չունենային ոչ Էքընի Կոսփեան տասնեակ հազարաւոր հակայ թնդանօթներն եւ ոչ ալ արագահարուած մասնագէտներն: Բացատրելով՝ թէ երբ զոհաձոյն կը պահանջ, ամենահատարեալ զէնքն իսկ արժէք չէր կրնար ունենալ: Ինչպէս նաեւ՝ երբ գերման մայրերն չլլային, թշնամիին դէմ մեզ պատուար կազմող հինգ միլիոն գինուորներով ուսո՞ւ հնար պիտի լլար ճակատ կազմել տալ:

"Հայ-գերմանական բոմիդէ"-ի մէկ անդամն լսեցի որ այս օրերուն այն ընկերութեան նախագահ եւ ծանօթ հայասէր Տոքթոր Էմփասս դիմում' բրած էր գերման արտաքին գործոց նախարար պատոն Ֆօն Բահոֆի, որպէս զի հայերը՝ որ ազգի հպատակ ալ լլլան, չենթարկուին ռասիկատական հետապնդումի, իսկ նախարարը իբր թէ նպաստաւոր լսողութիւն բրեր էր առաջարկին: Ան կարգադրութեան շնորհիւ ոտաձգատակ հայ մը, առուգիս կրցաւ Շուէյտ ճամբով Բնդերպուրգ մեկնիլ: Բայց չէր կարելի վստահիլ առ կարգադրութեան յարատեւ նպաստաւոր արդիւնքին, ինչպէս որ Թուրքիոյ հետ գինակցիլ վերջ ան հայ երիտասարդները, որոնք գինուրական տարիքի մէջ էին յանձնուեցան Թուրք գինուրական վարչութեան:

Digitized by Google

Գերմանացիները ինչպէս կ'երեւէր, սկիզբէն իսկ մեծ յոյսեր չէին դրած Աւստրօ-Հունգարիոյ պատերազմական կարողութեան վրայ: Իսկ Իտալիոյ մասին գերման ժողովուրդը մեծ կասկածանօք կը վերաբերուէր, զայն նկատելով անհաւատարիմ՝ գինակից մը. որ առաջին առթիւ չգօրագոյնին կողմը պիտի անցնէր: Սակայն գինուորական գրաքննութիւնը անպայման արգիլած էր Իտալիոյ դէմ վիրաւորական որեւէ անդարկութիւն, որպէս զի եթէ Իտալիա իրենց հետ չէ, գոնէ իրենց դէմ չդառնայ: Իսկ Թուրքիոյ մասին գերմանները այնքան հանգիստական զգացումներ ունէին եւ իրենց պատին շահակից կը նկատէին, որ իրենց քնական դաշնակիցը կը հանդիսէին առ պատերազմին, առաջին անուն մէջ իսկ:

Գինուրական վարչութիւնը 21—46 գինուրական օրինական տարիքի մէջ գտնուողները, դրօշի տակ առնելէ վերջ, այժմ՝ ալ 17, 18, 19, 20 տարեկանները զէնքի ներքեւ կը հրաւիրէր իբր կամաւոր..., մարզելով գանոնք հանգստեան կոչուած փոքր ապահերու հակոտութեան ներքեւ:

Գերման ժողովուրդը, որ կը կարծէր թէ միայն յաղթութեան լուրեր պիտի լսէր, սարսափով կը տեղեկանար դժբախտ մարտահանութիւններուն ոուսական յառաջխաղացման, Արեւելեան Բրուսիոյ մէջ:

Ռուս բանակը, դէպի Փարիզ արագ կերպով յառաջացող գերման բանակներու դէմ թափը կոտրելով, իրենց թիկունքը պաշտպանել հարկադրելու համար, ուժգին թափով մը յարձակեցան եւ մտան Արեւելեան Բրուսիա եւ ամէն արգելք խորտակելով սկսան յառաջանալ, ալրել սրբելով իրենց առջեւ գտնուած ամէն խոչընդոտ:

Իսկ նոյն ծայրագաւառներուն մէջ բնակող գերման ժողովուրդը, ոուս զոզաքներու անգթութիւններու պատմութիւններէն ահաբեկած, լեղապատառ փախուստի ճամբան բռնեց, իրենց հետ թողնելով անշարժ ամէն ինչ ու առաջուածք եւ միայն իրենց տգիները փրկելու մտահոգութեամբ:

Առնք մեծ մասամբ ապաստանեցան Պոլէն, իսկ մայրաքաղաքի ժողովուրդը, առնցմէ լսելով ոուս զոզաքներու գահնոիչ

Digitized by Google

պատմութիւններ, իրաւամբ ապրատիի մատնութեան: Մանաւանդ խուճապով Պեռլին ապաստանած գաղթական ժողովրդին վիճակը ատուգիւ խղճալի էր:

Արդէն ամիս մը անցած էր Պատերազմի հրատարակութենէն ի վեր, եւ մինչ ամբողջ գերման ժողովուրդը հեւքոտ անձկութեամբ գերման ռահվիրայ գունդերու Սեպտեմբեր 2 ին Փարիզ մուտքին կը կըսպասէր ակնդէտ, երբ ֆրանսական ռազմաճակատէն ալ սկսան պարտութեան լուրեր հասնիլ Պեռլին արտաբեկելով՝ միայն յաղթութեան լուրերով մինչեւ ան ատեն գինովցած ժողովուրդը: Բայց գինուորական գրաքննութիւնը ամէն չանք կը թափէր խոշոր֊ցնելով յաղթութեան լուրերը եւ նոյն համեմատութեամբ յոյժ փոքրցնելով պարտութեան գումկանները:

Վոլկասէն արդէն հայ կամաւորական շարժումներու անդրանիկ լուրերը կը կարդայինք գերման թերթերու մէջ: Իսկ Թուրքիա եռանդով կը շարունակէր զօրահաւաքը, իբր թէ դիմակալել կարենալու համար հաւանական յարձակման մը դէմ . . . :

Գերման թերթերու մէջ, հեգնական քննադատութիւններով անշուշտ, կը կարդայինք արտատպումներ անգլիական եւ ֆրանսական օրաթերթերէ առնուած, ուր սա վերջիններս բացայայտօրէն կը զրէին, թէ համաերոպական պատերազմի կոտրած ապակիներուն արժէքը պիտի վճարէր Թուրքիա, եթէ խլրտէր . . . : Թէ սա անգամ կարգը եկած էր արմատապէս լուծելու Արեւելեան փտախտ դարձած հարցը, զի համաշխարհային պատերազմի մը ծնունդը, որ ամէն առթի իբր ապաւնալիք կը յիշեցուէր, Թուրքիոյ մէջ հակընդդէմ շահեր ունեցող եւրոպական մեծ պետութիւններու կողմէ, Թուրքիոյ կամ արեւելեան հարցին լուծման մասին, այլեւս պայթած էր արդէն, տարբեր կլլտէ մը, համապատասխան հրաբուխին ժայթքման պատճառով: Հետեւապէս այլեւս պատեհութիւնը ինքնին ներկայացած էր վիրահատի նշտարակը մխելու շարասարալից Թուրք վէրքին մէջ, մինչեւ ներքին խոր ծալքերը անոր . . . :

Իսկ հայ ժողովուրդը, ըլլայ ի Կովկաս, ի Թուրքիա թէ արտասահման երկունքի ահաւոր ցաւերով եւ բազմադարեան պոռթկացող յոյսերու փոթորիկով մը կը զալարէր . . . : Ճակատագրա-

Digitized by Google

կանօրէն մտնելով կեանքի եւ մահու տիտանեան պայքարի մը մէջ . . . :

Ժամանակը պատմական էր, պատեհութիւնը անօրինակ բացառիկ, բայց ան ազգը պիտի շահէր աւելի, որ հեռատեսութիւն պիտի ունենար դատողութեամբ եւ ոչ զգացմամբ վերլուծուած դէպքերու համաձայն նաւելու արեան համատարած այս տիեզերական-հեղեղին մէջ, դէպի խաղաղութեան փրկարար նաւահանգիստը, ըստ կարելւոյն քիչ վնասով դուրս գալ կարենալու համար յորդահոս արեան այս ահաւոր նահիճիրէն:

Digitized by Google

3.

ՊԵՌԼԻՆԷՆ — ՊՈԼԻՍ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Համաշխարհային պատերազմի վաղորդայնին, արդէն որոտացող հազարաւոր թնդանօթներու ահաւոր գոռումին տակ, խումբապը տեղաշեղէ կը սասանականար եւ կ'ընդհանրանար: Առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան, չկար անհատ մը, որ չազդուէր տագնապած այս արեան փոթորկէն: Պերլինի մէջ գտնուող ամէն ազգի օտարականներ 20—46 տարեկաններդը իրենց պատկանեալ հիւպատոսարաններէն առիթպղական հրաւէրներ կը սպասէին դառնալու հայրենիք եւ պատրաստ ըլլալու կատարելու իրենց պարտականութիւնը հանդէպ հայրենիքին: Իսկ օտար երկիրներու մէջ գտնուող գերմաններ գունդագունդ կ'աճապարէին դառնալ Գերմանիա, եւ հագնելով իրենց զինուորական զգեստները կը փութային լանդաւատութեամբ իրենց պատկանեալ գունդերուն տեղ դէպի ռազմաճակատ: Բաղդատի երկաթուղու գծի շինութեան մէջ աշխատող գերման հազարաւոր գործաւորներ արդէն սկսած էին ժամանել Պերլին, սահմանագլուխ երթալու համար:

Ամէն ոք կ'աճապարէր իր պարտականութիւնը կատարել հանդէպ հայրենիքին եւ ազգին:

Անկարելի էր չազդուիլ տիրող ընդհանուր սա հայրենասիրական խանդավառութենէն: Ոչ ոք կը խորհէր դասալքութեան վրայ:

Հերթը եկած էր նաեւ հայերուս: Մենք ալ մեր հայրենակցական հաւաքոյթներուն մէջ սկսած էինք խորհիլ մեր պարտականութեանց մասին: Կը մտադրէի արդէն դառնալ Թուրքիա, եւ հազիւ թէ սա մտադրութիւնը յայտնեցի մտերիմ մէկ քանի բարեկամ-

Digitized by Google

Տ. Դրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան՝
Պեռլին իբր ուսանող։

Digitized by Google

Digitized by Google

ներու, արդէն ամէն ոք վտանգաւոր կը գտնէր Պոլիս դարձը...: Շատեր խորհուրդ կու տային երթալ Մոլիկա եւ միանալ հայ կամաւորական խմբերուն եւ անցնիլ Տաճկահայաստան:

Իսկ ես արկածախնդրական կը գտնէի այսպիսի յանդուգն քայլ մը: Որովհետեւ կամաւորական այսպիսի դասընթաց մը պատերազմի առաջին ամիսներուն իսկ, յոյժ վտանգաւոր կը գտնէի, որ միանգամայն գրգռիչ ազդեցութիւն մը պիտի ընէր Թուրք-իթթիհատական ոճրագործ կառավարութեան վրայ, եւ անպայման աղետաբեր հետեւանքներ առաջ պիտի բերէր Թուրք կայսրութեան մէջ ապրող երկու միլիոնէ աւելի հայ ժողովրդեան դաւար:

Ամէն անոնք՝ որոնք չափազանց յուսադրուած էին ռուս պատերազմի հայասէր քաղաքականութեամբ, եւ կը կարծէին թէ շնորհիւ ամենողորմած Ցարին դաս պիտի ըլլար Թրքահայաստանը փրկել, կը յիշեցնէի 1878ի ռուս-Թրքական վերջին պատերազմը, երբ Կարինը գրաւելէ վերջ հայազգի զօրավարներով, յանկարծ՝ քաղաքական փոխանակութեամբ մը, կը քաշուէր ռուս բանակը Կարնէն, տեղւոյն 80.000ի մօտ հայ ժողովուրդը Թողնելով Թուրք կառավարութեան եւ խուժանին մղձգնեալ վրէժառութեան:

Ամէն հայ, դարաւոր յոյսերու պայմող հրաբուխէն բոցավառած, չէր ուզեր լսել ոտնդոտնուկ քնած որ եւ է թելադրանք, այլ ինքնապահպանութեան դասնող եւ ներքին ազգային վրէժխնդրական բազմադարեան պոռթկացող զգացումներէ միայն տարուելով բուռն փափաք կը զգար ինքնին ներկայացող յոյժ քացառիկ առիթը չփախցնել, փութացնել ուզելով դաշնակցարդարութիւնը ցեղային մեր թշնամիին Թուրքին հետ...:

Սակայն միւս կողմէն՝ գերմանական պետութեան եւ ժողովուրդին բուռն Թրքասիրութիւնը չէր կրնար վրիպել անշուշտ Գերմանիոյ մէջ ապրող որ եւ է հայու հետաքրքրութեան առարկան, եւ դաս չէր չմոռանալի ապագայ դժուարութիւններէ եւ դժբախտութիւններէ...: Չի դադարակ գերմանա-հայկական քոմիտէի նախագահ Տոքթ. Լէփսիուսի ապագովիչ հաւատամուքներուն, գերմաններու դաւար շատ դադարելի ժողովուրդ մը չէինք, քանի որ Թուրքե-

Digitized by Google

րուն ուխտեալ Թշնամիներն էինք: Իսկ եթէ գերման-հայկական բոմիդէ մը կազմուած էր Պեռլինի մէջ, նոյն իսկ թելադրութեամբ եւ հաճութեամբ գերման Արտաքին գործոց նախարար Ֆօն Նակոֆի եւ իրեն օգնական Ցիմմըրմանի, իրապէս հայ ժողովրդի շահերը այնքան պաշտպանելու նպատակով չէր, այլ միայն, արգելք ըլլալու որ Թուրքիոյ մէջ ապրող 2 միլիոն հայութիւնը, գործիք չըլլար Յարին կառավարութեան ձեռքը . . . : Ան վերջնոյն առիթ չէր տրուելու դաւաճանելու, որ հայերը պատրուակ ընելով միջամտութիւն ի գործ դնէ Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ:

Ան վերջին միամտութիւնը այնքան արմատացած էր գերման քաղաքական միտքին մէջ, որ Պալքանեան պատերազմի ընթացքին, իբր հայկական բարեկարգութեան պատրիարքարանի կեդրոնական բոմիդէի անդամ, երբ երբեմն ի պաշտօնէ կ'երթայի գերման դեսպան Վանկընհայմը տեսնելու, նա անվերապահ կերպով չէր ծածկեր իր աս կարգի երկիւղները յիշելու ինձի, փափաք յայտնելով որ ետառնալով ոտաերէն նեռութիւնք իրենց գիրկը . . . :

Մինչ մէկ կողմէն գերման արտաքին գործոց նախարարութիւնը գերման-հայկական բոմիդէի մը, կազմակերպութեան գաղտնի թելադրիչը կ'ըլլար հայերը սիրաշահելու եւ ոուս կառավարութենէն տակաւ ետացնելու Թազուն նպատակով, միւս կողմէն դարձեալ նոյն պաշտօնատան յայտնի նախաձեռնութեամբ, կը կազմուէր գերման եւ Թուրք բոմիդէ մը, նախագահութեամբ Թուրք բանակին քաւառմապետ վերակազմիչ Ֆօն տէր Կօլց փաշայի: Ան ցեղով գերման, բայց արտով ու մտքով իրապէս Թրքացած Կօլց փաշան, 1914 Փետրուարի մէջ, այսինքն պատերազմի յայտարարութենէն հինգ ամիս առաջ, գերման-Թուրք բոմիդէի առաջին պաշտօնական նիստին, ուր ներկայ էին Թուրք դեսպանն իր ամբողջ պաշտօնէութեամբ եւ գերման քաղաքական, առեւտրական նշանաւոր դէմքեր, իբր նախագահ, իր բացման ճառին մէջ, աս վարկածը պաշտպանած էր Թէ, "Նկատելով որ ոուս կառավարութիւնը աս վերջին դարուն մէջ Թուրք կայսրութեան մէջ ապրող քրիստոնեայ նպատակ ժողովուրդները պատրուակ ընելով, միշտ հզօր միջամտութիւն ի գործ դրած է Թուրքիոյ ներքին գործերուն

Digitized by Google

մէջ, եւ այսպէսով պատճառ եղած Թուրքիոյ անդամահատութեան: Նկատելով որ Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեայ հպատակ ազգերը, ազատագրուած ըլլալով արդէն, այժմ ալ ռուս կառավարութիւնը հայերը ձեռք առած է եւ Պալքանեան պատերազմէն օգտուելով, բարեկարգութեան ծրագիր մը մէջտեղ նետած է, Թուրքիան նոր անդամահատութեան մը ենթարկելու թագուն նպատակով: Հարկ է որ Թուրքիան նոր աղէտէ մը փրկելու համար, միանգամ՛ ընդմիշտ ռուս-թրքական սահմաններու կից Վանի, Բաղէշի եւ Կարնոյ կուսակալութեանց մէջ ապրող կէս միլիոն հայութիւնը հեռացուի ռուս-թրքական սահմանէն եւ փոխադրուի Տարսու, Հալէպի եւ Միջագետքի կողմերը: Իսկ ասոնց կողմերէն ալ արաբները փոխադրուին ռուս-թրքական սահմանները„: Որով մէկ հարուածով երկու քաղաքական նպատակ հետապնդուած կ՛ըլլար, արաբները եւ հայերը հեռացնելով իրենց ցեղային բազմադարեան հայրենիքներէն, սպաննել անոնց մէջ ներկայ ու ապագայ ազգային անկախութեան ամէն յոյս եւ ակնկալութիւն . . . :

Ան ժողովին ներկայ Բրոֆէսորէ մը խորհրդաբար լսելով ան հրէշային ծրագիրը, փութացի իր ատենին զրել պատրիարքարան:

Սակայն այն ժամանակ, ո՛չ ոք հաւատ կ՛ընծայէր այսպիսի քաղաքական մեծ ծրագրի մը կարելիութեան, նկատելով որ մարդկային նախապատմական շրջաններէն ասդին, չի յիշուիր երբեք ազգերու պատմութեան մէջ նմանօրինակ պարագայ մը, ԱՋԳԵՐՈՒ ԲՌՆԱԶԲՕՍԻԿ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ . . . :

Բայց ինչպէս դժբախտաբար պիտի տեսնենք յառաջիկային, ինչ որ այն ատեն անհնարին թուեցաւ ամէնուն եւ հեգնանքի իսկ առարկայ եղաւ, համաշխարհային պատերազմի միջոցին հնարաւոր դարձաւ, մարդկային տարեգրութեանց մէջ աննախընթաց եղերական եւ եղեռնական դէպքերու եւ համատարած ահաւոր սպանդի նախճիրներով:

Ուստի իբր Թուրքիոյ հայութեան մէջ 15 տարիներէ ի վեր գործող եկեղեցական, նախամեծար համարեցի դառնալ Պոլիս եւ իմովսանն օգտակար ըլլալ այն ժողովրդին, որը իրապէս անմիջական վտանգի մէջ կը տեսնէի եւ ահաւոր անդունդի մը առջեւ կը գտնէի:

Digitized by Google

Մեր շուրջը տիրող ընդհանուր հայրենասիրական խանդա վառութիւնը նպաստած էր, որ պարտականութեան ներքին ձայնը յաղթէ երկիւղի ջլատող ձայնին . . . :

Այսպիսի առաջադրութեամբ համաշխարհային պատերազմի երկրորդ ամսուն, 1914 Սեպտեմբերի կիսուն կը մեկնէի Պեոլինէն դէպի Պոլիս:

Հազիւ Պեոլինէն մէկ ժամ հեռացած, երկաթուղու նոյն բաժանմունքին մէջ, ինծ դրացի նստող երկու գերմանուհիներ, մայր եւ աղջիկ (միջանկեալ յիշենք որ երկաթուղու գնացքներու մէջ դուն ուրեք հնար էր հանդիպիլ գերման այր մարդոց, զի ամէն ոք զօրակոչին պատասխանած ըլլալով, մէջ տեղ այր մարդ տեսնելը հազուադէպ էր, բացի պատանիներէ եւ ծերերէ), հարցուցին թէ ո՞ր ազգութեան կը պատկանիմ, որպէս զի ըստ այնմ՝ համաձայն ուտիկանական զգուշնի հրահանգին, հակողութիւն ի գործ դնէին վրաս:

Լսելով որ Թուրքիայէն եմ, եւ կարծելով որ ամէն Թուրքիայէն եղող անպատճառ թուրք ըլլալու է!!! ուստի գերմաններու բարեկամ ազգի մը ներկայացուցիչ ընդունելով զիս, սկսան խօսիլ հետս անվերապահ կերպով օրուան ընդհանուր դէպքերուն վրայ:

Դեռ թարմ է յիշողութեանս մէջ գերման օրիորդի այն սրտցաւ յայտարարութիւնը, որ քննադատելով աս ահաւոր պատերազմին պատճառ եղողները, կ'ըսէր ի մէջ այլոց, "Ափսոս որ մենք գերմաններս բազմաթիւ նշանաւոր զօրավարներ եւ զինուորականներ ունինք, սակայն դժբախտաբար ոչ մէկ քաղաքագէտ ունեցած ենք: Չունինք անոր համար, որովհետեւ քաղաքական պաշտօններու մէջ գտնուողները ամէնքն ալ զինուորականներ են, ըլլան նախարարապետ, նախարար, դեսպան, հիւպատոս: Որով Անգլիոյ նման պաշտօնին լուրջ գիտակցութիւնն ունեցող փորձ քաղաքագէտներ չունինք եւ այս պայմաններու ներքեւ, չենք ալ կրնար հասցնել: Եթէ գոնէ մէկ հատ քաղաքագէտ ունենայինք եւ ան մեզ ըսէր, թէ գերմաններս կ'ատուինք ամբողջ աշխարհէն, անշուշտ մեր ազգին պատասխանատու անձերը այսքան անխորհուրդ կերպով եւ թեթեւօրէն չպիտի նետուէին աս պատերազմին մէջ . . . :

Digitized by Google

Մեզմէ ոչ ոք կը հաւատար թէ Անգլիա կրնայ յանկարծ անցնիլ մեր թշնամիներուն կողմը . . . որով հաւատարակչռութիւնը այնքան խախտեցաւ, որ աս պատերազմը շահինք ալ յաղթուինք ալ Գերմանիա այլեւս կորսուած է . . .„:

Այս յուսահատական եւ անզաղտնապահ խօսքերուն վրայ, մայրը վիրաւորուած իր ազգային արժանապատուութեան մէջ, եւ զայրացած իր աղջկան ինքնութիւնը անյայտ օտարականի մը ըսած այս անվերապահ խօսքերէն, կը ջանար որ խօսակցութեան նիւթը քաղաքականէն, ա՛յլ նիւթի դարձնէր: Թէպէտ մեր խօսակցութեան նիւթը կը փոխուէր, բայց ես արդէն կրցած էի թափանցել գերման ժողովրդի պատերազմէ դժգոհ եղողներու հոգեբանութեան ու մտայնութեան:

Մէկ քանի ժամ՝ վերջ կը հասնէինք Պրէսլաու ուր մայր ու աղջիկ կ'իջնային կայարան, գի իրենց քնակավայրը հոս էր եւ Պեռլին գործով հաստատուած ըլլալով, այժմ՝ պատերազմի պատճառով կը դառնային իրենց ծննդավայրը, ըստ կարելոյն խաղաղ միջնորդի մը մէջ անցնել յուսալով պատերազմի արեան փոթորիկը:

Ռուսներու յաղթականօրէն Արեւելեան Բրուսիա մտնելը, գերման մտքերու մէջ այնպիսի ահաւոր շփոթութիւն մը յառաջ բերած էր, որ արդէն գերման մեծ ապայակոյտը հրաման ըրած էր, Պրէսլաուն իբր ռուս-գերման սահմանագլխին մօտաւորագոյն մեծ քաղաքը, խրամներով պաշտպանել: Հազարաւոր գործաւորներ Պրէսլաուն շրջապատող անտառները կը կտրէին եւ խրամներ կը փորէին դիմադրել կարենալու համար մոսկովեան արշաւանքի մը դէմ:

Մեր Պեռլին—Պոլիս գերման ճեպընթաց երկաթուղին կը տուրար անընդհատ անցնելով սահմանագլուխները վազող զինուորական գնացքներու առընթեր, որոնք բեռցած հսկայ թնդանօթներ, ռազմակառքեր, զինուրական երկաթեայ փուռեր, խոյանոցներ, հազարաւոր զինուորներ, կենդանիներ, կ'աճապարէին մեծ մասամբ Արեւելեան Բրուսիա, որ այն միջոցին գերմաններու ամենատկար եւ խոցելի կողմն կը թուէր ըլլալ:

Հասանք Գերման-Աւստրիական սահմանագլուխը կէս գիշե-

Digitized by Google

րին, զինուորական արգելք կար, պէտք էր ըստ նոր կարգադրութեան, ձգելով գերմանն գնացքը սպասել աւստրիական գնացքին, որ սակայն կ'ուշանար: Հինգ ժամուան յապաղումէ վերջ այս անգամ՝ աւստրիական աղտոտ եւ դանդաղ գնացքով մը կը մեկնէինք դէպի Պուտափէշթի, Հունգարական մայրաքաղաքը:

Գնացքին բոլոր վարագոյրները գոցուած էին եւ քացարճակ արգելք կար դուրսը դիտելու . . . : Ան կարգադրութիւնը եղած էր, որպէս զի ճամբորդ օտարականներ չկրնան թափանցել պատերազմական գաղտնի տեղափոխութեանց:

Գարշահոտ միջավայրի մը առթող տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ 60 ժամէն միայն հագիւ կը հասնէինք Պուտափէշթի. մինչ պատերազմէն առաջ նոյն ժամանակամիջոցին մէջ կարելի էր Պոլիս հասնիլ:

Բոլոր ճամբորդները կը հրաւիրուէին, որպէս զի ներկայանալով Պուտափէշթի կեդրոնական զինուրական հրամանատարին, հաստատեն օրինական թղթերով իրենց ինքնութիւնը:

Բաւական երկար ձեւակերպութիւններէ վերջ՝ դիւրին կ'ըլլար ինծ եւս իբր բարեկամ՝ ազգի մէկ անդամ, իմա Թուրք, զինուրական արտօրնութեան վաւերաթուղթ ստանալ եւ երկաթուղու տոմսակ առնելով գնացք մտնել:

Ամբողջ ճամբորդութեան միջոցին տեսարանը նոյնն էր, միշտ շարան երկարածիգ երկաթուղու բեռնաւարձ գնացքներ, թնդանօթ, զէնք, ռազմանիւթ, պաշար, զինուոր, ձի, եւ այլն: Ասոնց փոխադրութեան տեսքը իսկ սարսափ կ'ազդէր դիտողներուն: Ալ դիւրին է երեւակայել, թէ ինչքան ահաւոր պիտի ըլլար, երբ ան հարիւրաւոր հրանօթներու շանթող երախքներէն, հուր ու քոց ժայթքէր եւ համատարած մահ սփռէր . . . :

Հուսկ ուրեմն կը մտնենք Հունգարիոյ լայնատարած եւ հուռթի, ու ծովի մակերեսի նման հարթ ու հաւասար դաշտերը: Հունձքը տեղ տեղ լրացած էր եւ հացահատիկի որանները քարդ քարդ, ղէզ առ ղէզ, լեռնակուտակ շեղջակոյտեր եղած: Իսկ տեղ տեղ ալ դեռ նոր կրցած էին գերի ինկած ոուս գինուորներու միջոցաւ դաշտերու հունձքը հաւաքել:

Աւստրիոյ Հունգարիոյ մէջ մեր հանդիպած բոլոր կայարան-

Digitized by Google

ներու մէջ կը գտնենք հարիւրաւոր զինուորներ, որոնք հրաժեշտի վերջին ողջագուրանքներով կը բաժնուին իրենց սիրելիներէն: Մինչդեռ գերմանիոյ մէջ բաժանումի հառաչ ու արցունք չտեսանք, Աւստրիոյ եւ Հունգարիոյ մէջ կը տեսնենք արդէն լալագին գիրկընդխառնումներ ողբ ու կոծ եւ արցունք . . . :

Գերմանիոյ մէջ զինուորները իրենց սիրելիներէն ցնծութեամբ, ցոեսութիւն ըսելով կը բաժնուէին. յաղթութեան անխորտակելի յոյսով, իսկ Աւստրիոյ եւ Հունգարիոյ մէջ զինուորները կը բաժնուէին իրենց սիրելիներէն եւ կ'երթային դէպի ռազմաճակատ լալով ու սգալով, իբր թէ անխուսափելի մահուան կ'երթան . . . :

Ճամբորդութեան հինգերորդ օրը կը հասնինք Ռումանիոյ մայրաքաղաքը Պուքրէշ: Մինչդեռ կը կարծուէր թէ Ռումանիա չէզոք դիրք մը բռնելով պարերազմի ոչ մէկ պատրաստութեան մէջ է, բայց արդէն Ռումանիոյ մայրաքաղաքին մէջ իսկ, կը լսենք թնդանօթի ահեղ որոտներ. հետեւանք՝ հրետաձիգ զինուորներու ռազմափորձերուն:

Հունգարիոյ եւ Ռումանիոյ սահմանէն սկսեալ արդէն մեր գնացքը փոխուած ըլլալով, ռումանական երկաթուղիով, մէկ քանի ժամուան դադարէ վերջ կը մեկնինք Պուքրէշէն դէպի Քէօսթէնճէ:

Ամէն կողմ կը տեսնուին արտակարգ եռուզեռ պատերազմի պատրաստութեանց, իբր թէ Ռումանիա արդէն պատերազմի մէջ ըլլար:

Դանուբի հանդիպակաց ափին, Պուլկարիոյ սահմանին վրայ կը դիտուին նոյնպէս պատերազմական նախապատրաստութիւններ եւ խորհրդաւոր փոխադրութիւններ ծածկուած երկաթուղու վագոններով . . . :

Վերջապէս Դանուբի հսկայ եւ հոյակապ երկաթեայ մեծ կամուրջը անցնելով, գիշեր ատեն կը ժամանենք Քէօսթէնճէ:

Ուրիշ ճամբորդներու նման կը հարկադրուինք 5—6 օր սպասել շոգենաւի, Պոլիս մեկնելու համար:

Քէօսթէնճէի մէջ ալ կը լսուին թնդանօթի զոռ որոտներ. հոս ալ ռազմափորձեր կը կատարուին, բայց որո՞ւ հետ եւ որո՞ւ դէմ'. . . ոչ ոք գիտէ . . . :

Digitized by Google

Սարսափը ընդհանուր է, ամէն ազգ եւ անհատ նախապատրաստութիւն կը տեսնեն, ըստ կարելւոյն հետու մնալու, եւ հարկադրուած պարագային, քիչ վնասով դուրս գալու միջոցներ ստեղծելու հետամուտ ըլլալով:

Ո՛երթամ՝ ռումմանական շոգենաւային ընկերութեան գործակալութեան կեդրոնական գրասենեակը, քարափին վրայ: Ծամբորդները այնքան շատ են, եւ խճողումը այնքան մեծ է, որ գործակալութիւնը դժուարահաճութեամբ տոմսակ կ՛ուզէ տրամադրել ամէն անունց միայն, որոնք պաշտօնական տեղերէ եւ անձերէ յանձնարարեալ են:

Ստիպուած կը դիմեմ՝ անձնապէս գործակալութեան տնօրէնին, նախապատրաստութիւն ձեռք բերել կարենալու համար: Տնօրէնը՝ Պեռլինէն գալս իմանալուն, չափազանց կը հետաքրքրուի եւ տեղեկութիւններ կը խնդրէ:

Կարծելով թէ ռումմանները գերմանասէր են, շնորհիւ իրենց Հոհէնցոլէռնեան գերման կայս. գերդաստանէն սերած թագաւորին, կը սկսիմ՝ պանծացնել գերման ազգն ու իրենց հաստատուածացուցած կայսրն, եւ գերման յաղթանակներն պատմել, յուսալով գերմանախօս տնօրէնին քարեացակամութիւնը շահելով Պոլսոյ համար տոմսակ ձեռք բերել: Ի մեծ հիասթափումն ինծի, յանկարծ խօսքս ընդհատելով կը պատասխանէ խոստովանաբար "Մ՛ոնաէնէօո դուք կը կարծէք թէ ռումմանները գերմաններու կողքին պիտի պատերազմին ոչ, ոչ ամենեւին, մենք Ֆրանսացիները կը սիրենք, եւ եթէ դրամ՝ շահինք, չենք երթար Պեռլին ուտելու, այլ միայն Փարիզ կ՛երթանք մենք:

Ոը չանամ՝ գերմանասիրական բոնազբօսիկ չատագովականս ընդհատելով միջին ուղղութիւն մը բռնել, եւ այս անգամ՝ Ֆրանսացիներուն բարեմտանութիւններուն վրայ խօսիլ եւ Մառնի ճակատամարտը յիշել եւ զօրավար Ժօֆրը գովել, որ գերմանները Մառնի մէջ պարտութեան մատնելով Փրանսայի հոչակաւոր մայրաքաղաքը փրկեց եւ Սեպտեմբեր 2ին Սէտանի Դարեդարձը Փարիզի մէջ կատարելու իրենց ռազմաշունչ ցանկութիւնը յօդս ցնդեցնել տուաւ: Ալ տարակոյս չունեցայ, որ ռումմանները համաձայնականներու կողքին պիտի պատերազմէին, զի ամէն ռումէն

Digitized by Google

ալ շոգենաւի գործակալութեան այս պետին պէս կը խորհէր ու կը զգար անշուշտ:

Բարեկամական փոխադարձ յարգանքով եւ շոգենաւի Ա. կարգի տոմսակ մը արդէն իսկ ձեռք բերած, կը մեկնիմ՝ դէպի պանդոկ:

Վերջապէս 15 օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ, Սեպտեմբերի վերջը խաղաղ ծովով եւ ալեկոծեալ հոգիով կը ժամանեմ՝ Պոլիս:

Հազիւ Ղալաթիոյ քարափի մաքսատունը դուրս եկած, մաքսատան ծանօթ պաշտօնեաներ, որոնք յաճախակի ճամբորդութիւններուս բերմամբ առիթ ունեցած էին հետս ծանօթութիւն կամ՝ արեւելեան բառով բարեկամութիւն հաստատելու, երբ իմացան որ ան անգամ՝ Պեոլինէն կը դառնամ՝, չափազանց հետաքրքրութեամբ ճգելով խուզարկութիւնը, շուրջս բոլորուած սկսան տեղեկութիւններ խնդրել զերմանի յաղթանակներու մասին:

Չի Թուրքիա դեռ պատերազմի մտած չըլլալով, Ֆրանսական եւ անգլիական Պոլիս հաստած թերթեր, ինչպէս եւ յոյն ու հայ պոլսական թերթեր, զերմանի յաղթանակները սուտ համեմով թուրքերը քնական բերմամբ յուսահատութեան մատնած էին անգթօրէն:

Բնականաբար ստիպուած ըլլալով անխորհուրդ կերպով արտայայտուելով չենթարկուիլ կասկածանքի, Պոլիս մնած օրս իսկ, փութացի թուրք պաշտօնեաները ոգեւորել զերմանի իրական եւ ենթադրական յաղթանակներով . . .:

Այնքան հաճելի թուեցաւ զերմանասէր խօսելակերպս եւ այնքան իրենց սրտի թելերուն մօտիկ, որ մաքսատան խուզարկու պաշտօնէից պետը, գովելով ողջմտութիւնս ըսաւ "Տէպոմ էֆէնտի՝ քիչ մը խրատ տուր Պոլսոյ ազգակիցներուդ, որոնք գլխովին հակառակ կը խորհին Զեզի. որպէս զի եւ կենան իրենց ռոմաստոռոթեսէն . . .: Այնքան առաջ գացած են դէպի ռուսը, Ֆրանսացին եւ անգլիացին տածած իրենց համակրութեան եւ սիրոյն մէջ. որ ան օրը երբ ռուսը յաղթող է հայոց երեսները կը խնդան . . . իսկ երբ ռուսը պարտուած է հայերը տխուր են . . .: Այսքան անկեղծութիւնը իրենց գլխուն յետոյ փորձանք կը բերէ» . . .:

Digitized by Google

Արդէն քարափին վրայ իսկ կրցայ իրազեկ ըլլալ այն ահաւոր խրամատին, որ բացուած էր Թուրք եւ հայ երկու ղրացի ժողովուրդներու միջեւ: Միտքս տանջող երկիւղով մը տեսայ, որ Մայրաքաղաքի հայութիւնը տարուելով դարաւոր թշնամական իր ցեղային զգացումներէն. ստոյգ կործանումը անկեղծորեն մը, պատերազմի երկրորդ ամսուն իսկ, Թուրք ժողովուրդի մոլեռանդութիւնն ու հայատեաց զգացումներն մոլեգնութեան հասցնող թափով մը իր դէմ զրգռած էր: Գիտնալով հանդերձ, թէ Թուրքին կատաղութիւնը մինչեւ ի՛նչ ահաւոր աստիճաններու կրնայ հասնիլ, եւ ի՛նչ եղեռնական հետեւանքներ կրնայ ունենալ . . .:

Դոնէ վերջին 30 տարուան արիւնուտ փորձառութիւնը, ղեռ չէր զգաստացուցած զինքն, եւ չէր կրցած նուազ անկեղծ եւ աւելի վերապահ ընել հայը . . .:

Digitized by Google

Բ. ՄԱՍ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1915 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐ

4.

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

1915Ի ՍԿԻԶԲԸ

Աշխարհաւեր պատերազմին համաւատարած սարսափը, հրդեհի մը լափլիզող բոցերուն նման, հետզհետէ կը ծաւալէր կայսերական պալատներէն մինչեւ գիւղական թշուառ խրճիթները:

Բացի պատերազմիկ հինգ մեծ պետութիւններէն՝ (Անգլիա, Փրանսա, Ռուսիա, Գերմանիա եւ Աւստրիա-Հունգարիա) մնացեալ մեծ ու փոքր բոլոր ազգերն, խորապէս ըմբռնելով ահաւոր այս նոր կացութեան արտակարգօրէն ծանրակշիռ հանգամանքը, ամէնքն ալ աճապարած էին չէզոքութիւն յայտարարել:

Նոյն իսկ երեսնամեայ դաշնագրով, ի նպաստ իր զինակից Գերմանիոյ եւ Աւստրօ-Հունգարիոյ պատերազմին մասնակցելու բռնադատուած Իտալիա, վճռական քայլ մը առնելէ բոլորովին կը զգուշանար, չուզելով ինք գինք ենթարկել արկածախնդիր քաղաքականութեան մը անորոշ ելքին:

Այո՛, ամէնքն ալ վերապահ ընթացքի մը կը հետեւէին, եւ չէին ուզեր մէկ կամ միւս կողմին, համակրանքի կամ հակակրանքի որ եւ է արտայայտութիւն ընել, սպասելով ակնդէտ օրըստօրէ գահավէժ ընթացող պատերազմական դէպքերու անակնկալ դարձուածքներուն:

Digitized by Google

Ուրաքանչիւր ազգ, իր ամենանշանաւոր պետական հին ու փորձ մարդիկը աճապարած էր բերել պետութեան ղեկին գլուխը, եւ խոհեմութեամբ ու անճկանօք ամէն ազգ սկսած էր լուրջ միջոցներ ձեռք առնել, կարենալ դիմակալելու հետզհետէ իրենց երկրին սահմաններուն մօտեցող արիւնի համաշխարհային փոթորկին:

Ամէն ազգ հետամուտ էր ըստ կարելւոյն թագցնելու խորհուրդները իր մտքին ու սրտին, եւ անկարելին կ'ընէին բոլոր պետութիւններն, դրացի ազգերու կռահել չտալու համար, իրենց գաղտնապահ ձեռք առած քաղաքական, վարչական եւ զինուորական միջոցները:

Անա՛ պատմական այս անաւոր օրերուն, ՍԵՒՈՒ ՀԱՅԵՐՍ ՒՆՁ ՍՊԱՌՆ, որ փոխանակ ազդուելու տիրող այս ընդհանուր մոռնագութենէն, եւ փոխանակ հետեւելու դատողութեամբ եւ հեռատեսութեամբ շարժելու հրամայողական պահանջին. ընդհակառակն ըստ սովորութեան տարուելով մեր զգացումներէն, բայց աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել, մղուած մեր ցեղային վրէժխնդրական կրքերէն, առաջին օրէն իսկ արդէն կոյրգլուխայն ազգովին նետուած էինք գահավէժ բախտախնդրութեան մը մէջ: Մինչդեռ ամենահզօր պետութիւններ, մնալով ապատղական դիրքի մէջ, եւ առանց վշտացնել ուզելու մէկ կամ՝ միւս կողմը, գոց կամ՝ գաղտնի կը խաղային իրենց դիւանագիտական կամ՝ ռազմագիտական ԽԱՂ ԹՂԹԵՐը, մենք հայերս էինք միայն, որ առաջին օրէն, կործանարար անկեղծութեամբ եւ յանդգնութեամբ սկսած էինք մեր խաղի թղթերը բացը խաղալ . . . :

Այսպէս կը զրգռէինք մեր դարաւոր չարաբաստիկ թուրք թշնամին, որ վաղուց արդէն պատրուակ կը փնտռէր սրբագրելու, իր նախնիքներու քրիստոնեաները չջարդելով գործած քաղաքական մեծ սխալը, եւ մէկ հարուածով բնաջնջելու Թուրքիոյ ամբողջ հայութիւնը՝ զայն խեղդելով համատարած արեան ծովերու մէջ:

ԱՐՏԱՍՎԱՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ զբաղով, խօսքով եւ դէպի Կովկաս աճապարող կամաւորներու անկազմակերպ խումբերով, Կովկասի հայութեան հետ առաջին օրէն իսկ, արդէն փութացած էր յայտնել իր գործօն համակրութիւնն համաճայնական մեծ պետութիւններուն եւ ի մասնաւորի ցարական Ռուսիոյ:

Digitized by Google

Մինչդեռ մեր այս բարեկամ՝ կարծած մեծ պետութիւնները, զբաղած էին վատ սակարկութեամբ 1916ի գաղտնի դաշնագրին հիմերն ու ծրագիրներն մշակել ու պատրաստել, իրենց մէջ բաժնելու համար մեր հայրենիի ժառանգական երկիրները, մեր ազգային ճակատագիրը մեր 4000 տարուան հայրենիքը աճուրդի հանելով եւ միաժամանակ չի մոռնալով մեզ անուանելու իրենց փոքրիկ եւ քաջարի դաշնակիցը: Մենք հայերս, առանց դանդաղոտ ստակասիրութեան եւ անխորհուրդ կերպով, մեր արդէն քամուած արիւնը յորդահոս կերպով ի սպաս դրած էինք նոյն այս համաճայնական պետութիւններուն . . . :

Փարիզի եւ Սօֆիայի մէջ Ամերիկայէ գունդազանդ եկած հայ կամաւորներու զէնքերն, հրապարակային հանդիսաւորութեամբ Պոլսահայ եկեղեցականներու կողմէ կ'օրհնուէին նոյն տեղերու թուրք դեսպաններու գաղտնի լրտեսներուն աչքին առջեւ: Իսկ այս ամէնը թուրք դեսպաններուն կողմէ օրը օրին կը տեղեկագրուէին Պոլիս Պապը Ալի՝ պատկանեալ պաշտօնապաններուն:

ԹՈՒՐՔ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԱՐԻՒՐՔՍԱՆՀԱՋՈՐԻ ՀԱՄՈՂ ՀՈԳ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

նոյն, առանց ի նկատի առնելու իր յոյժ փափուկ կացութիւնը, եւ փոխանակ հետեւելու իրեն դրացի յոյներու եւ հրեաներու վերապահ եւ շրջահայեաց ընթացքին, առաջին օրէն իսկ սկսած էր արդէն ինքզինք փրկուած համարել . . . :

Մայրաքաղաքի հայութիւնը, այնքան ակնյայտնի կերպով սկսած էր արտայայտել իր ներքին զգացումներն, որ թուրք թերթերը ինչպէս "Կարակէօզ" հեգնօրէն կը գրէին թէ — Օրուան պատերազմական յաջողութիւնները կամ՝ ձախորդութիւնները իմանալու համար, Զեզի հանդիպող առաջին հայուն երեսը նայեցէք, եթէ ուրախ է, Ռուսիան է յաղթողը, եթէ տրտում՝ է ուրեմն Գերմանիան է յաղթողը: — Ինչպէս որ Պոլիս ժամանած օրս մայրաքաղաքի մէջ ինծի ըսին թուրք պաշտօնեաներն եւ որ կանխաւ յիշեցի մանրամասնութեամբ Պեռլինէն Պոլիս վերադարձիս պատմութեանը մէջ:

Պոլսոյ հայ օրաթերթերը, մղուած այս խանդավառութեան ընդհանուր հոսանքէն, մեծապղծող վերաստութիւններով կը պանծացնէին համաճայնական պետութիւններու առաջ ու շիտակ

Digitized by Google

յաղթութիւններն յոյժ չափազանցեալ ձեւերով, իսկ զերմաններու սկզբնական իրական յաղթութիւններու մասին կամ՝ քոլորովին լուռ կ'անցնէին եւ կամ՝ աննշան ու աննշմար ատիճանի մը կը հասցնէին, չմոռնալով ի դէպս եւ հանդէպս հակառակ արտայայտուելու ընդդէմ՝ զերմաններու:

Առ այս համոզուելու համար, բաւ է աչքէ անցնել պատերազմի անմիջապէս վաղորդայնին — 1914 Յուլիս, Օգոստոս, Սեպտեմբեր — հրատարակուող հայ օրաթերթերն ու ատոնց մեծատառ վերնագրերը:

Ինչպէս միշտ, նոյնպէս պատմական այս ճակատագրական օրերուն եւս, ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՐՈՇ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԴՈՑՈՒԹԻՒՆ ՉՈՒՆԷՐ:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՐԳԱԽՕՍՈՒԹ ՄԸ ՉԴՈՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ամէն հայ եւ ամէն կուսակցութիւն, իր ըմբռնած ու նախասիրած եղանակով, կը գրէր, կը խօսէր ու կը գործէր, ԱՆՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՆԵՐՊՈՎ:

Առանց վերյիշել ուզելու, թէ իր կոտրած ապակիներու արժէքը. ինչպէս միշտ, այս անգամ՝ ալ պետի ճամբէր Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ ապրող ԱՆՄԵՂ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ, ԻՐ ԱՐԵԱՆԸ ԹԵՐԵԱՍ ԱՄԲՈՂՋ ԴՆՈՎ:

Պոլսոյ հոծ հայութիւնը, իր փրկութեան ժամը վերջնապէս արդէն հասած համարելով, մեծ խանդավառութեան մէջ էր: Անհեռատես կերպով՝ տարուած ախտաժէտ այս հոգեբանութեան եւ մոռայլութեան խարկանքով, անօրինակ մեծ թափ ստացած էր մայրաքաղաքի հայ ժողովուրդին արդէն սովորական դարձած ՀԱՆԴԻՍԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Ազգային պատմական կեանքերէ առնուած թատերական զգայացունց ներկայացումներ, տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետի ղեկավարութեամբ կազմակերպուած մեծ համերգներ, Բերայի Նայեան սանուց լսարանական ցերեկոյթներ, զրական հատաքոյթներ, թաղային երեկոյթներ կամ՝ կիրակնօրեայ ցերեկոյթներ, գիշերային պարահանդէսներ, աշնանային "Փուտ պօլի" մրցումներ, երկաթ սքաուտական հրապարակային տողանցներ, եւ կարմիր խաչի անունով սարքուած յաճախակի դասախօսութիւններ, եւ այլ այս կարգի հատաքոյթներ, հանդէսներ, մրցումներ, իրար կը

Digitized by Google

յաջորդէին երազատես խանդավառութեան մը ատթած հիւանդագին ոգեւորութեամբ:

Իսկ իթթիհատական նենգամիտ կառավարութիւնը կամ՝ նոյնն է ըսել համանուն քոմիտէն բոլոր քոնաւորներու նման, ոչ միայն որ եւ է արգելք չէր հաներ, այլ ընդհակառակն, օրէնքին կանխատեսած սահմանէն ալ աւելի դիւրութիւններ կ'ընծայէր, որ հայ ժողովուրդը, իր բոլոր խաւերով, շերտաւորումներով զբօսնու ու ցնծայ, եւ ժամանակ չի գտնէ զբաղելու ու թափանցելու, մուլթին մէջ իր սարքած արիւնոտ եւ գաղտնի ծրագիրներուն . . . :

Այսպէս ընդհանուր էր ոգեւորութիւնը եւ ամբոխավարութիւնը, ոչ ոք վաղուան մտահոգութիւնը ունէր: Ինծ հետ հազիւ մէկ քանի ազգ. երեսփոխաններ կը փորձէին ի զուր մատնանիշ ընել Թուրքիոյ հայութեան սպառնացող վերահաս անաւոր վտանգը: Սակայն աքսորի սպառնալիքներով լռութեան դատապարտած էին բողոքողները, շնորհիւ Մայրաքաղաքին ոստիկանական ընդհանուր տնօրէն Պէտրիի ամենազօր միջամտութեան . . . :

Ի՞նչ հարկ կար չարագուշակ մտավախութիւններով, խանդավառուած ժողովուրդը սարսափեցնել եւ յուսահատեցնել . . . : Չէ՞ որ անգլիական եւ ֆրանսական միացեալ հզօր նաւատորմիղ արդէն Դարդանելի առջեւ կանգնած, իր հարիւրաւոր մեծ ու փոքր թնդանօթներու դժոխային կրակովը, ամէն օր քարուքանդ կ'ընէր Չանագ Գալէի նեղուցն Քիլիդ էլ Պահրի ամրակուռ մարտկոցները . . . եւ չէ՞ որ մէկ քանի օր վերջ Պոլիսը արդէն ինկած պիտի ըլլար . . . :

Արդարեւ այս միջոցին Պոլսոյ նոյն իսկ թուրք բոլոր օրաթերթերը բացայայտօրէն կը գրէին, թէ թուրք կառավարութիւնը ի գլուխ ունենալով Սուլթան Ռէշատը եւ նախարարութիւնը, պատրաստութիւն կը տեսնէին մեկնելու դէպի Էսկիշէհիր եւ ապա ի պահաջել հարկին նաեւ թուրք հին մայրաքաղաքն Գոնիա: Այս նպատակով պետական դիւանատանց թղթերն եւս հաւաքուած եւ մնուկներու կամ՝ երկաթեայ արկղներու մէջ զետեղուած էին եւ օրէ օր վերջնական մեկնումի հրամանին կը սպասէին: Հետեւապէս մտավախութեան ի՞նչ շարժառիթ կար այլեւս . . . :

Digitized by Google

Վերջապէս այս օրերուն ժողովրդային խանդավառութիւնը ան աստիճանի հասած էր, որ կարելի է ըսել, թէ կը գերազանցէր 1894ի հայկական անդրանիկ խանդավառութեան օրերը: Երբ հայերը դարձեալ ամէն օր գունդագունդ Մարմարայի ծովի ափերը կը վազէին, դիտելու համար անգլիական փառահեղ նաւատորմին մեծաշուք անցքը Մարմարայէն դէպի Վոսփոր, անշուշտ հայերը փրկելու համար . . . : Շուտով մոռացութեան տուած էինք անգլ. պետական հոչակաւոր մարդոց, պատմական եւ խորհրդաւոր սա խօսքը թէ — Անգլիական նաւատորմը չէր կրնար բարձրանալ դժբախտաբար մինչեւ Արարատ (5560 մեդր): Բայց շատ դիւրաւ անգլիացիք իրենց զրահաւորները բարձրացուցած էին Հնդկաստանի Հիմալայեան լեռնաշղթայի, աշխարհի ամենաբարձր լեռը Էվերէստ (8700 մեդր) տոնցս եթէ ոչ չորս . . . : Մինչդեռ Պոլսոյ հայութիւնը կը խայտար ու կը ցնծար այսպէս ամենօրեայ հանդէսներու մէջ, անդին գահանայրուն երդում միլիոնէ աւելի ոճիր հացահատիկը լքուած ու ճգուած էր իր սեւ բախտին . . . :

Արդէն թուրք կառավարութիւնը, նամակներու գրաքննութիւնը, պաշարման զինուորական օրէնքի անունով ծայր աստիճան խստութեան հասուցած էր, իսկ ճամբորդութեան երթեւեկը՝ պատերազմական օրէնքներով հետզհետէ այնքան կաշկանդած էր, որ ամէն հաղորդակցութիւն Պոլսոյ եւ գաւառներուն միջեւ արդէն դադրած էր. Թուրքերու (1914ի Սեպտեմբերին) պատերազմի մուտած օրէն սկսեալ:

Այս պատճառով ալ Պոլսոյ Պատրիարքարանին ու գաւառական մեծ ու փոքր երեսունէ աւելի Առաջնորդարաններու միջեւ, ամէն յարաբերութիւն իրապէս քաղորովին դադրած էր այլ եւս:

Մայրաքաղաքի հայութիւնը, գաւառի հայութենէն լուր չունէր եւ փոխադարձաբար:

Այս իսկ պատճառով գաւառներու ամբողջ հայութիւնը, չէր գիտեր թէ ի՞նչ է ազգային ընդհանուր կարգախօսը, եւ թէ ի՞նչպէս պէտք է շարժիլ: Գաւառներու հայութիւնը եւս, Պոլսոյ հայութեան նման, իր ազգային դարաւոր երազներու եւ յոյսերու իրականացման պատմական ժամը հասած կը համարէր, եւ այս պատճառով ինքն եւս աննախընթաց խանդավառութեան մէջ էր:

Digitized by Google

Բայց վատահութեամբ կը սպասէր, եւ խորապէս համոզուած էր, որ ազգին ղեկավարները պէտք եղածը արդէն կ'ընէին այս մասին . . . :

Ի դէպ է եւս յիշել, թէ ամենամեծ եւ հայաշատ առաջնորդական վիճակները ու թեմերը, ինչպէս Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, Վան, Երզնկա, Արաբկիր, Ակն, Մուշ, Գաղատիան եւ այլ երկրորդական թեմեր, ինչպէս նաեւ Կիլիկեան ինն առաջնորդական թեմերը, տարիներէ ի վեր անհուսիւ կը մնային. եպիսկոպոս եւ վարդապետ առաջնորդներու կամ՝ տեղապահներու, այլուր տեղափոխութեամբն եւ կամ՝ մահուամբը:

Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, 1914ի աշնան Պայրամի առաջին օրը պատերազմը սկսելէ վերջ էր միայն, որ յիշուեցաւ թէ, անհուսիւ քանէ աւելի գաւառական վիճակներ ու թեմեր հովիւ ղրկել ստիպողական էր:

Իթթիհատական կառավարութիւնը, կամ՝ իր ետեւ թագնուած իթթիհատական քոմիտէի իրական կառավարութիւնը, Թրքական բոլոր քանտերու դռները, ընդհանուր ներման անունին ներքեւ քանալով եւ հազարաւոր արհեստով ոճրագործներ ազատ արձակելով, չէթայական խմբեր կազմել տուած էր, ու սկսած էին արդէն Փոքր Ասիոյ բոլոր ճամբաներն ապահովել, անանցանելի դարձնելով եւ ընդհատելով ամէն երթեւեկ, մանաւանդ քրիստոնեայ ժողովուրդներու համար:

Այս միջոցին հրաւէր կ'ըլլար Պատիարքարանի կողմէ նաեւ ինձի, առանձնելու Երզնկայի Առաջնորդական տեղապահութիւնը եւ անմիջապէս մեկնելու Սեբաստիոյ ճամբով դէպի նորաստաց Պաշտօնատեղիս:

Ի զուր կը ջանայի համոզել մեծատաներորդ ժամու այս հապճեպ ու անհեռատես կարգադրութիւնները ընողները. թէ անհրեշտ է տիրող այդ հանգամանքներու ներքեւ պաշտօն ստանձնել ու գաւառ երթալ:

Յայտնելով որ ոչ թէ չեմ՝ ուզեր երթալ, այլ չեմ կրնար երթալ:

Եւ ահա իմ՝ դէմ՝ կը հանէին փոթորիկ մը. առիթը գտած համարելով յագուրդ տալու իրենց անձնական կրքոտ հաշիւներուն

Digitized by Google

եւ ճարտարօրէն գիս կ'ամբաստանէին իբր Պատրիարքը գահընկեց ընելու հետամուտ: Մինչ Ուտիկանական տնօրէն Պէտրի, դամոկլեան սուրի նման կանգնած էր մեր ամէնքին գլխին, եւ շարժելու ոչ ժամանակն էր եւ ոչ ալ միջոցները կար . . .[1]:

---

1 Մեր նիւթէն դուրս կը համարինք ասկէ աւելի մանրամասնութեանց մտնել. ուստի այսքանով կը բաւականանք. միայն հոս դնելով պատճէնը մեր փոխանակած երկու պաշտօնագրերուն:

Պատրիարքարան հայոց
Կոստանդնուպոլիս — *Կ. Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1914:*

Խառն ժողով
Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան

Համար 528

Դերաշնորհ

Տ. Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան
Առաջնորդական Տեղապահ Երզնկայի
ի Կ. Պոլիս:

Ազգային կեդր. Վարչութեան խառն ժողովը նկատի ունենալով ներկայ փափուկ պարագաներու մէջ Երզնկայի նման կարեւոր գաւառի մը Առաջնորդական Աթոռին թափուր վիճակը. եւ հոն կարող հոգեւոր հովուի մը ներկայութեան անհրաժեշտ ակնկալութիւնը նոյն գաւառի Առաջնորդական Տեղապահութեան պաշտօնին կոչնց Ձեր գերապատուութիւնը, վստահ լինելով Ձեր ազգասիրական զգացմանց վրայ եւ գիտնալով Ձեր ծեռնհասութիւնն ու վարչական հմտութիւնը վիճակային գործոց մէջ:

Հաղորդելով Ձեզ յանձին Ձեր գերապատուութեան կատարուած այս արժանաւոր ընտրութիւնը. վստահ ենք որ նկատի առնելով արդի կացութեան պահանջը, պիտի բարեհաճիք յօժարութեամբ ընդունել սոյն կարեւոր պաշտօնը, եւ հաղորդել մեզ անմիջապէս Ձեր հաւանութիւնը, ըստ այնմ պարտ ու պատշաճն ի գործ դրուելու համար:

Մնամք աղօթարար
Պատրիարք հայոց Թուրքիոյ
(Պատճէն·) *Զահէն Արքեպիսկոպոս*
Տէր Ղեւոնեան

Սկիւտար, 28 Հոկտեմբեր 1914:

Ամենապատիւ

Տ. Տ. Զահէն Սրբազան Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք հայոց Թուրքիոյ
ի Կ. Պոլիս:

Պատիւ ունեցայ ստանալու Ձեր քարտը Սրբազնութեան 22 Հոկտեմբեր թուակիր Պաշտօնագիրը, որով կը ծանուցուէր ինծ, թէ Առաջնորդական Տեղապահ ընտրուած եմ Երզնկայի վիճակին·

Պատրիարքարանդ Վանի, Տիգրանակերտի, Սեբաստիոյ եւ Երզնկայի նման ամենահայաշատ եւ պատմականօրէն եւս մեծ կարեւորութիւն ունեցող թեմեր, աւելի քան

Digitized by Google

Չեմ գիտեր ի՞նչպէս, ինծ անմեկնելի մոռաւեւտում մը կը տանջէր միտքս ու հոգիս եւ անծանօթ ծայն մը կ'ըսէր ինծ տո երթար որ սպասնոռիս . . . :

Միշդ այս երկիւղէն մորակուած էր՝ որ այս օրերուն Տրապիզոն գտնուող քեռայրս (ընդհանուր երկրագործական պետական քննիչ երեք կուսակալութեանց Տրապիզոնի, Կարնոյ եւ Պիթլիսի) Պոլիս կը հրաւիրէի ատիպողաբար, գրելով որ գանոնո հայոտթիւնը պիտի քնաջնջուի, շուտ Պոլիս եկուր զաւակդ հետդ առած: Իսկ երբ տեսնելով թէ, մէկ կողմէն թուրք եւ ռուս պետութեանց պատերազմի սկսելու հարցը այլեւս օրերու խնդիր է եւ քեռայրս ալ իր պաշտօնին քերմամբ կը դժկամակի կամ՝ չի կրնար գալ Պոլիս, կը հետագրէի, թէ ջոջոս տաշատրը չհասնի ձ, շուտով Պոլիս նոսոր . . . :

Այս հետագրին վրայ կ'անձապարհը քեռորդիս հետ գալ Պոլիս մոռոգութեամբ լեցուած, եւ քարափին վրայ իր ծայրահեղ յուզումը կը դանդաղտեցնէի ըսելով որ "դիւանդ չունինք, այլ քեզ այս ճեւով ատիպտեցայ Պոլիս բերել տալ, զի կացութիւնը կարծուածէն շատ աւելի ծանր է:"

երկու եւ վերջինը երեք երկար տարիներ, օսմ. հայրենիքին յեղաշրջման այս պատմական շրջանին մէջ ցաւդ անոմիւ թողուց: Հակառակ անոր, որ մայրաքաղաքիս մէջ գաւառական հոմուտթեան յարմար կմս երկոտասանեակ մը նորաձեւ եպիսկոպոսներ ու փոքնառու վարդապետներ անպաշտօն կը գտնուէին:

Ու վերջին պահուն, երբ օսմ. դժբախտ հայրենիքն, պատերազմի մէջ մտած է այժմ մէկ քանի շաբաթէ ի վեր. եւ մանաւանդ առաջին ու վերջին թեմերն, Վանն ու Երզնկան, իբր անմիջական սահմանակից գաւառներ Ռուսիոյ, վերջնոս վտանգի իսկ ենթարկուած են այժմէն, ապաժաման կարգադրութեամբ մը հովիւներ կարգելով, ամենատաեռ իր ընթացքին ծանր պատասխանատութիւնը կը կարծէ ծգել, ձեռնպահ մնալ իսկ ամենաղողջ դատապարտուած հովիւներու վրայ:

Այս եւ այս կարգի շարք մը խնդրոց մասին, պատասխանատուները զգուշութեամբ եւ ամաչառութեամբ ճշդելու "դժբախտ պարագան,, թողլով հանդարտ առաջին առիթին, տամնեւհինգ տարուան եկեղեցական պաշտօնավարութեանս ընթացքին, տասնչին ամգամ ըղղալով, ատիպուած եմ բացարձակապէս հրաժարիլ սոյն "անուանական,, Պաշտօնէն:

Ոչովհետեւ չեմ ոգեկր կրաժարական ձնազանդութեամբ մը, քաջալերել հոգեդոր արդի իշխանութիւնդ իր սխալ ոճ ուղեղնոսծ մէջ:

Գիտնալով հանդերձ, որ հոգեւոր իշխանութենէն (1913) ի Գերմանիա ուսանելու արտօնեալ եմ, ու եւրոպական պատերազմին պատճառով միայն, առժամապէս Պոլիս դարձած հիւրաբար, մեռասանորդ ժամու եղած դիտոռմնատոր այս կարգադրութեան համար, մի զարմանաք Սրբազան խնդրեմ, եթէ յայտնեմ խորին ցաւս:

Մնամ խոնարհ ծառայ Ազգիս

(Պատճէն:) *Գ. ծ. Վարդ. Պալաքեան:*

Digitized by Google

Տասը օր վերջ Սեւ ծովի մէջ տեղի կ'ունենար զերման Կէօպէն եւ Պրէսլաու զրահաւորներու յարձակումը ոուս նաւատորմին վրայ եւ Վոսփորի Սեւ ծովի մուտքը իսպառ կը փակուէր անմիջապէս ականներով, այլեւս դադրելով ամէն շոգենաւային երթեւեկ:

Տեսնելով թէ անկարելի կ'ըլլայ զիս քոնադատել դրկելու Երզնկա, քանի մ'օր վերջ նոյն Պաշոճնին կը կոչէին Պրուսայի Առաջնորդ եւ ինծ օծակից ողբացեալ Տ. Սահակ Ծ. Վարդ. Օտապաշեան:

Սա մղուած տիրող ընդհանուր խանդավառութեան հոսանքէն, եւ հակառակ զգուշական եղբայրական թելադրութիւններուն հայ օրաթերթերու շռայլած ծափին ու գովքին մէջ կը մնկնէր Սեբաստիա: Քաջութիւնը կը պակսէր իրեն, հոսանքին դէմ դուրս գալու խիզախաբար, եւ միայն մնկնած պահուն լուր կը դրկէր ինծ թէ, "թէպէտ չուզելով, բայց ճարահատ պիտի երթամ, զի քու դէմ պատրիարքարանի հանած հալածանքը կը վախնամ որ իմ դէմս ալ հանուի . . . :"

Սեբաստիա իր ծննդավայրը մէկ քանի օր հանգիստ ընելէ վերջ, երբ ճամբայ կ'իյնար դէպի իր պաշտօնավայրը Երզնկա, նագիւ Սեբաստիայէն տասը ժամ հեռու՝ Սուշէհիրի մօտ, Իթթիհատի կազմակերպած, եւ ներքին գործոց նախարար Թալաթի կողմէ հրահանգուած ձիաւոր "չէթաներու" մահաբոյր ինն գնդակներուն ներքեւ յօշոտուած իմ տեղը չարաչար կը սպասնուէր եղերաբախտ Սահակ վարդապետ, անմեղ զոհը ըլլալով իր անհեռատես պետերուն անխորհուրդ կարգադրութեանը:

Ապա փառաւոր ազահանդէս կը սարքուէր Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, եւ ողբացեալին, իբր պատրականութեան ճամբուն վրայ ինկած զոհ, դրուատիքը կ'ըլլար մարդոց կողմանէ, որոնք անճառելի զգուշական ամէն միջոց ի գործ կը դնէին, պատրականութեան այդ իրենց ներքոյած ճամբուն վրայ շատ աւաս տեսող չիյնալու համար . . . :

Իսկ ես անձամբ ներկայ կ'ըլլայի օծակիցիս այն սրտաճմլիկ ազահանդէսին, որ եթէ կոյր հնազանդութեան համակերպող ոգի մնեներայի, անշուշտ ինծ համար էր որ պիտի կատարուէր մահուան այս համազգային մեծ հանդէսը: Սակայն յետոյ զոհաբերուած

Digitized by Google

միլիոնատոր հայ ժողովրդեան ազատար նահատակութեամբը պիտի մոռցուէր անյիշատակ:

Բայց եղերաբախտ Սահակ վարդապետի այս ծրագրեալ ապանութիւնը՝ սկիզբն էր երկանց . . . :

Թալաթ այս անդրանիկ ոճիրը գործել տուաւ Համաշխարհային պատերազմի վաղորդայնին, եւ ռուս-Թուրք պատերազմի սկզբնաւորութենէն անմիջապէս վերջ, տարուած ատ մոռավախութենէն, թէ հայոց Պատրիարքարանը իր կողմէ մասնաւոր եկեղեցական պատուիրակ մը կը ղրկէ ռուսական սահմանագլուխ, անշուշտ նպաստող աղաչողի ղրկելու պատրուակին ներքեւ, գաղտնապէս ջրահանգելու համար ռուս բանակի հայ զօրավարներն եւ հայ կամաւորական բանակի պետը Անդրանիկը . . . :

Ինչպէս 1877—78 ռուս-Թրքական պատերազմին, յոգեվոյս Ներսէս Պատրիարքի կողմէ Վահան վարդապետ պատրիզակցի ղրկուած էր իբր պատգամաւոր Լորիս-Մելիքովին:

Այս ոճրին քաղաքական քնոյթին կապած չէր մնար, վասն զի չէր քէզի զգեստով ծպտուած ուղը Թուրք պատներն, պետական "Մաղզէրի„ գնդակներով չէր վարդապետը պատնեշէ վերջ, պաշտօնաթղթերը առնելով մեկնած էին, կարճին մէջ պատնեշէին մօտը Թողնելով ոսկի ժամացոյցը եւ մեծագոյն դրամը: Այս վերջին նախազգուշանքը կը հաստատէր ինքնին, թէ պատնութեան նպատակը գողութիւն չէր:

Այս պատմական անհատը օրերուն, հայ քաղաքական կուսակցութեանց ղեկավարներու կրթարական դիրքին պատճառով, ազգին ճակատագիրը իրապէս վարող Պոլսոյ ս.զգ. պատրարքարանն եւս շուարած վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, եւ բոլորովին անընդունակ էր կշռելու կացութեան զանազէժ ծանրութիւնը:

Տիգրանակերտէն Պոլիս ընթացած եւ հազիւ տարիէ մը ի վեր պաշտօնի վրայ գտնուող Պատրիարքը եւս կարողութիւնը չունէր ատատր այս կացութեան բախտորոշ վիճակը ըմբռնելու: Չի բոլորովին անծանօթ մնն էր Մայրաքաղաքին պետական եւ ազգային անձերուն եւ անցքերուն եւ նա մանաւանդ շրջապատուած էր խորհրդականներէ, որոնք հետու էին իմաստուն "Մենատրներ„ ըլլալէ:

Իսկ վեց ամիս ի վեր պատահական մարդոցմէ ընտրուած

Digitized by Google

քաղաքական ժողովն եւս Պատրիարքին հափ անծանօթ էր իր շուրջի իրադարձութեանց: Որով Ազգին պաշտօնական ղեկավարներն ենթարկուած էին անգիտակցաբար Պատրիարքարանին դուրսն ու մանաւանդ ներսն սողոսկող հայ դաւաճաններուն մաքիավէլեական խարդաւանանքներուն:

Այս հայ դաւաճաններէն ամենավտանգաւորներն էին Պէշիքթաշի տխրահռչակ վիթար Արթին Մկրտիչեան, որ ծերբակալեալ հայ մտաւորականներուն սեւ ցանկին գլխաւոր հեղինակն էր եւ Պատրիարքարանի գործակատար Դաւէր Շիրինեան, որը Թալաթ Ճարտարօրէն կը գործածէր, իրագեկ մնալու համար Ազգ. Պատրիարքարանի ներքին ամէն իրադարձութեանց:

Դառնագգեան գայլերու վտանգ մը, որուն մէջ յեղափոխականի պատուանունը կրող քանասիրտներ եւս չէին պակսեր. ինչպէս Հմայեակ Արամեանց, խլուրդային ժիր գործունէութեան մէջ էին. եւ ամէն ջանք կ'ընէին հայոց Պատրիարքը համոզելու Թալաթի կողմէ ապահովիչ "սէյրամներ" բերելով, թէ հայոց որ եւ է վտանգ չպատահար . . . :

Սերքին գործոց ամենագօր նախարար Թալաթ, հայ եւ թուրք բոլոր փորձ դաւաճաններու եւ լրտեսներու գաղտնի բանակը շարժման մէջ դրած էր օրը օրին իրագեկ մնալու համար Մայրաքաղաքի հայ կեանքի գաղտնի կամ յայտնի բոլոր փուլերուն. քանի այնմ՝ խաւարին մէջ իր ղեկը գործածելու համար դէպի հայ ցեղի ջնջման ուղիղ ուղեծրան արիւնածարաւ նպատակը:

Իսկ հայ քաղաքական գործիչներու պետերն եւս, նոյնպէս շուարած վիճակ մը ունէին. ճշմարտութիւն է որ շատ աւելի լաւատես էին քան յոռետես:

1914 Յուլիսին, պատերազմի սկսած միջոցին Կարնոյ մէջ Դաշնակցական կուսակցութիւնը իր տարեկան համագումարին մէջ, որոշած էր չհզօր մնալ, ի դէպ Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցութեան: Սակայն միանգամայն ամէն ջանք ի գործ դրած էին իրենց իթթիհատական թուրք բարեկամներուն եւ ի մասնաւորի Թալաթի մօտ, որպէս զի Թուրքիա զգուշանայ մասնակցիլ այս մեծ պատերազմին:

Միւս կողմէ Թուրքերու պատերազմին մասնակցելէն վերջ

Digitized by Google

դաշնակցականները մերժած էին իթթիհատի դաւէրը, օգնելու Թուրք կառավարութեան, հակառակ իթթիհատի շռայլած խոստումներուն:

Բայց հայ քաղաքական կուսակցութեանց ընդհացքը հանդէպ Թուրք կառավարութեան միշտ բարեացակամ՝ եղաւ եւ երբեք դաւադրական: Ինչպէս կը ճշնին ցոյց տալ հայ արեան պատասխանատու մեծ եղեռնագործ իթթիհատական փախստականները, անշուշտ իրենց մեծ ոճրին չքմեղանքն ապահովելու յոյսով:

Պոլիս ժամանմանս առաջին օրերուն իսկ, փութացի այցելել օրուան Պատրիարքին. նախկին Պատրիարքներու, Ազգ. երեսփոխաններու, քաղաքական ժողովի անդամներուն, հայ քաղաքական կուսակցութեանց ինձ վարձածանօթ եւ բարեկամ՝ պետերու, եւ առացած ընդհանուր տպաւորութիւնս սա եղաւ, որ ոչ ոք կրցած էր թափանցել կացութեան իրական ծանրակշիռ հանգամանքներուն եւ ոշ ոք ղաղրան ժտաւոտոտոնը ոտնէր:

Վերոյիշեալ անձերէն շատերը կը պնդէին, թէ Թուրքիա պատերազմի չի պիտի մտնէ, եւ թէ Թուրքերու պատերազմին սկիզբէն հռչակած զօրահանութիւնը, պարզապէս զգուշական կանխահոգ միջոց մըն էր: Կային պարզամիտներ, որ համոզուած էին թէ ցորչափ իթթիհատի կուսակցութեան ձեռքն է պետական դեկը, եւ Հայոց սիրելի Թալեաթն եւս ներքին գործոց նախարար է, հայոց որեւէ վտանգ չպատահի:

Հանդիպեցայ հայ քաղաքական կուսակցութեանց պետերու, որոնք ուրախ եւ գոհունակ ժպիտով մը ականջիս կը փսփսային, թէ — իթթիհատի քոմիտէն հայոց խոստացած է, Պալքանեան 1913ի պատերազմին ծննդունդ առած հայաբնակ վից նահանգներու բարեկարգութեան ծրագիրը՝ աւելի ընդարձակ սահմանի մը մէջ գործադրելու եւ հայերը գոհացնելու. եթէ մենք օգնենք Թուրք կառավարութեան, պատերազմի մասնակցութեան պարագային:

Ինչպէս կը տեսնուի մէկը միւսէն խախուտ եւ նոյն իսկ հակառական վարկածներ. որով ներելի էր ենթադրել, թէ ազգին ճակատագիրը վարող այս մարդոց, բացարձակապէս կը պակսէր պահանջուած հեռատեսութիւնը եւ յառակատեսութիւնը, որքան ալ ճշմարիտ ըլլար պնդել, թէ կառավարել հեռատեսել ըսել էր:

Digitized by Google

Թէպէտ Եւրոպայի ամենամեծ ազգերու քաղաքագէտ եւ դիւանագէտ մարդիկն ալ, չարաչար խաբուեցան, չի կրնալով կանխատեսել ապագայ գաղափէժ դէպքերն. բայց ինչ որ ներելի չէր ազգին ճակատագիրը վարող ղեկավարներուն, սա էր որ պէտք չէր այսքան կոյր վստահութիւն ցոյց տային Օինկիզխանի եւ Լենկթիմուրի ժառանգորդ եւ վայրագ բնազդներու ենթակայ այս մոնկոլեան թուրք ցեղին. երբ հետաւոր ու մօտաւոր 500 տարուան արիւնոտ պատմութիւնը մը կար մեր առջեւ ահաւոր . . . :

Իսկ իթթիհատի քոմիտէի 1909 Ապրիլ 1ին Սամանայի մէջ ապրած ահաւոր կատաղածը դեռ շատ թարմ էր ամենքին մտքերուն մէջ, եւ այս մասին տրատարակուած թուրք եւ հայ քննիչ մարմնոյն պաշտօնական տեղեկագիրը, իրաւունք չէր տար կասկածելու իթթիհատի եղերնագործ մասնակցութեան եւ բացարձակ պատասխանատուութեան մասին:

Իսկ երբ Թուրքիա պատերազմ տրատարակեց Համաձայնական պետութիւններու դէմ, քաղաքական մեր կուսակցութեանց ղեկավարներն տատրեալ ոգւոյ տօնեաբ իրենց խոստացած հզօրութիւնը պահեցին, գուշանալով որ եւ է դժուարութիւն հանելէ իթթիհատական կառավարութեան դէմ:

Եւ այս անոր համար, որ քաղաքական հայ կուսակութեանց միաւորական ղեկավարները, գաղափարի ազնիւ ընկերներ փորձուեցան նկատել Թուրք իթթիհատական մարդիկը, որոնք պարզապէս փողոցի ոճրագործներ էին, բայց բախտի անակնկալ մէկ հարուածով եւ իրենց յանդգնութեամբ մէկ անգամէն բարձրացած վարչապետական եւ նախարարական ամենապատասխանատու բարձր աթոռներու:

Սուլթան Սելանիկն 1908ին կարծեցեալ ազատութիւնը բերող երեսաւոր այս թուրքերը, գաղափարապաշտ ազատականութեան դիմակին տակ թագնուած ամենավայրագ կատաղի վագրեր էին:

Բայց ափսոս, այս դառն ճշմարտութեան այն ատեն միայն համոզուեցան, երբ արդէն մահուան ճամբան բռնած կ'երթային, եւ փրկութեան որ եւ է յոյս այլ եւս չէր մնացած . . . :

Այնպէս խաբուած էին Թալէաթի եւ ընկերներուն շրջանարար

Digitized by Google

եւ փաղաքուշ շոայլած բարեկամական արտայայտութիւններէն եւ մեղրածորան խոստումներէն, որ երբ Կալաթա Սէրայէն ոտիկանապետ մը ոտիկաններով հերս կը ներկայանայ դաշնակցութեան ղեկավարներէն եւ ոտնատակ փայլուն գրագէտներէն Ակնունիի, (Ղաչատուր Մալումեան) եւ կը հրաւիրէ որ իր ծերքակալեալ հետեւի իրեն դէպի ոստիկանատուն, սա ապշած կը հարցնէ թէ — Թալաթ լուր ունի՞ . . . : — Ու երբ քաղաքային հագուստով ներկայացող ոստիկանապետը ցոյց կու տայ Թալաթի ստորագրութիւնը կրող ծերբակալման հրամանագիրը, ողբացեալ Ակնունի ալ աւելի զարմացած կը պատասխանէ թէ — ինք Թալաթի մօտ ճաշի էր բիչ առաջ հոպա ի՞նչու ոչինչ էր ըսած իրեն . . . : —

Տարաբախտ Ակնունի՝ իր զաղափարապաշտ պատուաւոր մարդ դեռ չէր կրնար ըմբռնել, թէ միթէ այսքան սիրելի կերպով Թալաթ կրնար իր դէմ դաւադրել: Այն Թալաթը, որ 1909 Մարտ 31ի ջէլաքսիոնի օրերուն իր տան մէջ պահած էր, փրկելով իրապէս Թալաթի կեանքը իր իսկ կեանքին վտանգովը:

Իսկ երբ Ակնունի Այաշէն իր հինգ ընկերներուն հետ կը տարուէր Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը դատուելու պատրուակին տակ, սպաննուելու համար, երբ հասնելով Օսմանիկէ եւ ապա մեր իր տեղին տալիք մանրամասն հանգամանքներու ներքեւ, երբ իրազեկ կ'ըլլայ թէ դէպի սպանդ կը տարուին, կարի յուզուած եւ դառնութեամբ կ'ըսէ իր շուրջիններուն — Չեմ' ցաւում մահուանս վրայ, զի մի օր անպայման պիտի գար մահը մեզ գտնել, այլ միայն ցաւում եմ', որ մենք էս թուրք արիւններից խաբուեցանք . . . : —

Թուրքին խաբեբայութեան ու նենգաւորութեան իրապէս կը հմայուին միայն այն ատեն աւագ, երբ իրենց մահուան ճամբուն 4/5 մասը արդէն առած էին, եւ որ եւ է ապաժաման զղջում', իրենց փրկութիւնն չէր բերեր դժբախտաբար . . . :

Իսկ Կիլիկիոյ շրջանի դաշնակցութեան ղեկավար հանրածանօթ վահագ, երբ Առանայի մէջ իրեն մօտերիմ բարեկամները կը զգուշացնեն զինքն ըսելով որ — Վահագ՝ քոլոր ընկերներդ ծերբակալեցին եւ սպանեցին, շատ մի երեւար մէջտեղ ու հետդ

Digitized by Google

անյայտացուր,— կը պատասխանէ Վահագ պաղարեւամբ եւ խորին համոզմամբ — ցորչափ ծէմալ Փաշայ (Սուրիոյ եւ Պաղեստինի թուրք բանակին վերին հրամանատար) ողջ է մազիս դպչող չէր կրնար ըլլալ . . . : — Ապա իր սենեակին մէջ ոսկեզօծ շրջանակի մէջ պատուոյ տեղը կախուած ծէմալ Փաշայի մեծադիր լուսանկարը ցոյց տալով կ'ըսէ — կճցցէ իմ մուերիմ եւ հայասէր անկեղծ բարեկամն ծէմալ Փաշայ . . . : —

Իր տեղին անհրաժեշտ մանրամասնութեամբ պիտի յիշեմ նաեւ Վահագնի ծէմալ Փաշայի կողմէ իսկ, կախաղան հանմանը պարագաները: Սա ալ զոհ գնաց թուրքերու վրայ ունեցած անարդարանալի կոյր վստահութեան: Որ սակայն իրենց կեանքին հետ, աւա՛ղ արժեց նաեւ միլիոնաւոր անմեղ ցեղակիցներու անգին եւ անփոխարինելի կեանքերը . . . :

Ներպայէն արեւելք եկող եւ ասիական ժողովուրդներու բարքերուն իսպառ անծանօթ, մեր այս հայ քաղաքագէտները կամ մուտորականները, դեռ չէին հասկցած թուրքին ինք իր համար պարծանօք տուած սա վկայութեան թէ նպատակը թագը կոտրել չէ: Որ լսել կ'ուզուի թէ թուրքը նենգամտութեամբ կը բռնէ նապաստակը կաւրին մէջ նստած . . . :

Այո՛. երբեք չէր կարելի վստահիլ թուրքին, զի ըլլայ հինական թէ քաղքենի, համալսարանական թէ յոյժ ազէտ իմիմիհատական թէ իմիլաֆական կամ ահրար, կրօնասէր թէ անկրօն, բռնապետական ըլլայ թէ սահմանադրական . . . ամինքն ալ կեղծաւոր են, խաբեբայ եւ նենգամիտ:

Եւ թէ թուրք ազգը՝ իր այս ունեցած անսպառ դրամագլխին ! ! ! կը պարտի իր ցարդ պահած գոյութիւնը:

Հայոց այս ընդհանուր լաւատեսութեան եւ կրաւորական հաւատն համակերպութեան մէջ, իմիհատական քամահրանքն արտատամնանի եւ ի մանաւորի Կովկասի ոուսօ-թրքական սահմաններուն վրայ տեղի ունեցող հայ կամաւորական շարժումները, օրը օրին եւ գաղտնապէս կ'արձանագրէր ի հաշիւ հայոց պարտքին . . . :

Քաղաքական եւ զինուորական շարժումներ, որոնք տեղի կ'ունենային հակառակ թուրքիոյ հայ քաղաքական կուսակցութեանց

Digitized by Google

պատասխանատու պետերու կամքին, ստեղծելով այսպէս հայ ժողովուրդին շուրջը կատարեալ քաոս մը:

Իսկ Թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը եւ Թուրք օրաթերթերը սաստիկ կը զայրանային տեսնելով իրենց սահմաններուն մօտեցող հայ կամաւորական գունդի մը գլուխ օամ. պաղլանմեանէ անդամ՝ Կարնոյ պատգամաւոր Գարեգին Փաստրմաճեանը, որ առանց զինուորական որեւէ արժանիք ու փորձառութիւն ունենալու, եւ ոչ մէկ իրական պատերազմական գործ կատարելու, մէկ քանի զինավառ ընկերներով Թիֆլիսի մէջ լուսանկարել կու տար ինքզինք մօսիններ ի ձեռին. եւ իբր "ոչխար", Հօտաօն Տէյլի Կրաֆիք թերթին դրկելով վայրապար կը զրգռէր Թուրք պետական մարդոց եւ ամբոխի արդէն առելաւար վրէժխնդրական կիրքերն, ընդդէմ անձն եւ արդէն շուարած հայ դժբախտ ժողովրդեան:

Անգլիական նաւատորմին Դարդանելի դէմ՝ կատարած ուժգին յարձակման օրերուն կը զուգադիպէր 1915 Ապրիլ 7ի վանի ժողովրդային շարժումը:

Սակայն վանայ այս շարժումը, ինչպէս իթթիհատական պետական մարդիկ, գլուխ ունենալով հայոց մեծ դաշնապետը Թալէաթ կը փորձեն ցոյց տալ, երբեր ապստամբական շարժում մը էր կանխապէս:

Վանի խռովութիւններն, իթթիհատական կառավարութեան դատապարտութիւնն իսկ են:

Երիտասարդ Թուրքերու ոճրածարաւ այս վիմակը՝ տարուած հանճարեղ եւ համիտեանական գետրամիտ գաղափարներէ կ'երազէր, արեւը մայր մտնող օամ. կայսրութեան տեսչետէ խորասուզող սահմաններուն վրայ, կանգնել հսկայ կայսրութիւն մը, կազմուած օամ. երկիրներէն զատ Եգիպտոսէ, կովկասեան իշխաններէ, Պարսիկներէ, Աֆղանիստանէ, Պելուճիստանէ, տարածելով մուսուլմանական այս իշխանական մեծ կայսրութիւնը մինչեւ Հնդկաստան !!!:

Առանց յիշելու, որ օամանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ դարեր երկար ապրող իրենց կրօնակիցներն եւս, ըլլան իշխամ՝ ալպանացիներ, իշխամ՝ արապներ, իշխամ՝ չէրքէզներ եւ իշխամ՝

Digitized by Google

քիւրտեր, ամէնքն ալ հիւանդութեան թրքական աղաղակող անարդար եւ վատթար վարչութեան, զարքերաքար իրենց ապստամբութիւններով ուզած են միշտ խորտակել թրքական բռնակալութեան արիւնոտ լուծը, եւ ապա ճեռք բերած են իրենց ցեղի անկախութիւնը ու ազատութիւնը:

Ալ կարելի է երեւակայել թէ, եթէ իսկապէս զանազան ցեղեր չէին կրնար հանդուրժել, նապա քրիստոնեայ բոլորովին ճնշուած ժողովուրդները՝ հայը, յոյնը, սարին, քիւրտանին ի՞նչեր կը քաշէին թուրք ոճրապարտ ոէժիմին ներքեւ: Բայց որովհետեւ այս բոլոր ցեղերու մէջ հայերն էին միայն, որ Եւրոպայի մէջ իրենց ողբ ու կոծովը թուրքերու դէմ զգայութիւն յառաջ կը բերէին, եւ Եւրոպայի հանրային ձայնը կը լսէին ընդդէմ ջարդարար թուրքին, ուստի թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը ու բռնիչէն, կ'ուզէին հանճարեղ պատերազմին ընծայած բացառիկ այս պատեհութիւնը օգտագործել եւ հայ ցեղը վերջնել:

Ջի ոուս պետութիւնը 1826ին Յոյնը, 1854ին Ռումանը եւ Սերպը, 1878ին Պուլկարը ազատագրեցնելով Թուրքիան գէնքի ուժով անդամահատած էր: Այժմ տեսնելով որ ոուս պետութիւնը 1913ի Պալքանեան պատերազմի միջոցին միակ ատուկ մնացած հայերուն վեց նահանգներու (Կարին, Վան, Բաղէշ, Սեբաստիա, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ) բարեկարգութեան ծրագիրը տեսակցելով, օամ. երկիրը կրկին անդամահատել կը փոթձէր: Թուրք պետութիւնը եւս, այս անգամ ի նպաստ հայերու իր սրտին վրայ կատարելիք հանգանական անդամահատութեան առջեւն առնելու համար իսպառ բնաջինջ ընել որոշեց հայ ցեղը: Ուր այս նեռեւեալ գաղտնի միջոցներն գործադրեց. դաժելով անշուշտ իրողութեանց բնական եւ տրամաբանական ընթացքէն:

Ա. Ամէն բանէ առաջ համաշխարհային պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս վերջ Թուրքիոյ մէջ հրատարակուած ընդհանուր զօրահանութեան օրինական պատրուակին ներքեւ, հանաքել հայ ժողովուրդի ամբողջ երիտասարդութիւնը եւ այր մարդիկը 20—46 տարիքի մէջ գտնուողները: Ասով հայ ժողովուրդը արդէն գրկուած պիտի ըլլար անձնապաշտպանութեան իր

Digitized by Google

ձզօր եւ յուսալից բազմութիւնները։ Միւս կողմէն անտեսապէս եւս ալիւի գրկուէր անշուշտ իր աշխատող ձեռքերէն ու ենթարկուէր նիւթական թշուառութեան, պատերազմին երկարելուն համեմատութեամբ։ Իսկ հայերէ իբր զօրք առնուած շուրջ 50.000 այր մարդիկ թէպէտ նախապէս զէնք առացան, սակայն պատերազմին երթալով կամ՝ չորսորդ ամիսը ռուս-թրքական սահմանագլուխի մօտ, Ջէօփրիւ-Ջէօյի առջեւ տեղի ունեցած սաստիկ կռիւներու առեն՝ մէկ բանի տասնեակ հայ գիւղերու դասալքութեան պատճառով, հայ գիւղերը ամբողջապէս գիւղմած ընելով. դրկուեցան փոքր Ասիոյ խորերը, իբր թէ ճամբայ չինելու համար։ Բայց դիտումնաւոր կերպով գրկելով քաւարար մնունդէ, զգեստէ, դեղէ ու դարմանէ. ետզետէ հայ "ամէլէ թաղուրի„ գիւղերէն անօթութենէ եւ ցրտահարութենէ կոտորակուեցան։ Մինչեւ որ 1915 Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն հայկական համաստաւած ջարդերու առեն՝ դեռ ողջ մնացած բնակիչներն եւս անխնայ կոտորուեցան իրենց ընկերակից թուրք գիւղերու կողմէ՝ տրամադրեալ պատերազմական նախարար Էնվէրի։

Բ. Իր սկզբնական սաղմին մէջ ճախորդութեան մասնելու համար դիմադրութեան ամէն հաւանական փորձ, որուշեցին ի մի հարուած ձերբակալել մայրաքաղաքին հանրածանօթ մտաւորական եւ ազգային բոլոր գլխաւոր գործիչները, առանց խտիր դնելու կուսակցականի կամ՝ անկուսակցականի, ազատականի թէ պահպանողականի բ՛նչ տապարէզի մէջ ալ լ՛ուզեն թող ըլլան, բաւ է որ ազգային շարժման մի պարագային կրնան գործօն ազդակ մը ըլլալ . . . ։

Դ. Ապա գիւղմած ընել մայրաքաղաքին եւ ներքին բոլոր գաւառներու մէջ մնացած ամբողջ հայութիւնը, որոնք պատերազմական տուրք վճարած էին արդէն։

Դ. Բայց նախ քան ընդհանուր գիւղմափութեան ձեռնարկելը, անմիջապէս գիւղմած ընել անպատեհելի Զէյթունը եւ քանդել առիւծներու այս դարեւոր լեռնային բոյնը, որ կրնար Կիլիկիոյ հայերու ընդհանուր տեղահանութեան միջոցին մեծ դժուարութիւններ հանել եւ քաղաքական ու գիւղատրական ծանր կնճռոտութեանց դիմադրաձառ դառնալ։

Digitized by Google

Ե. Նոյնպէս իւսիսային Հայաստանի, կամ՝ ռուս-Թրքական սահմանագլխի Ոճ հայութեան նախ քան տեղահանութիւնը եւ սպանդը՝ Զէյթունի նման ամէնքէն առաջ գիտակցի ընել Վանի հայութիւնը եւ իսկոյն տեղահան ընել: Չի Վանը գտնելով ռուս-Թուրք եւ պարսիկ սահմանագլխի հիւսիս-արեւելեան անկիւնը, եւ ըլլալով ամենահայաշատ կուսակալութիւնը — քան 1914ի պատերազմի պատրաստած վերջին մարդահամարին տակ քան 200.000 հայ կ՚ապրէր Վանի կուսակալութեան մէջ — կրնար արդարեւ քաղաքական եւ ռազմական ծանր կնճռոտութիւններ պատճառել ուժ առնալով դէպի Վան յառաջացող ռուս եւ կամաւորական հայ բանակէն:

Այսպէս իթթիհատի դեկավարները ամբողջ Փորր Ասիան վերածելով մեծ եռանկիւնի ի մը, արեւմուտքը Պոլիս, հիւսիս-արեւելքը Վան, եւ հարաւը Զէյթուն, նախ քան հայաջինջ ահաւոր հանճարած ապանդը սկսիլը, որոշուած էր ամէն քանէ առաջ գիտակցի ընել եւ շարժելու քաղաքական անընդունակ վիճակի մը մէջ դնել հայկական ազատնացող վիշապին այս երեք գլուխները . . . :

Այս միտք, 1915 Մարտի վերջը Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը՝ պաշտօնական յայտարարութեամբ մը, իրաւէր ըրաւ Պոլսոյ ամբողջ ժողովուրդին, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան զէնքերը յանձնելու: Բայց այս ընդհանուր գիտակցութեան թողարկեալ իսկական նպատակն էր, Պոլսոյ 120.000ի Ոճ եւ կազդրուացեալ հայութիւնը նախ եւ առաջ գիտակցի ընել:

Ծիշդ նոյն օրերուն միաժամանակ ձեռնարկուեցաւ Վանի եւ Զէյթունի հայ ժողովրդեան գիտակցութեան, անոնց զէնքերը անմիջապէս գնդակահարելու խիստ պատուիրով:

Սակայն եթէ Վանի մէջ դէպքերը զահավէժ գնացին, պատճառը Էնվէրի քեռայր եւ Վանի կուսակալ Մկրտիչի ու իր իթթիհատական արբանեակներուն, գիտակցութեան այս գործին մէջ չափէն աւելի եռանդ ցոյց տալն էր: Որ գաղտնական արտակարգ խիստ միջոցներու դիմած լլլալով, զօրաւոր ընդվզումի տեղի տուաւ:

Թէ Վանի հայութիւնը առուգիս ապստամբական որ եւ է կանխորոշ նպատակ եւ մանաւանդ պատրաստութիւն չ՚ունէր,

Digitized by Google

Վանի հայոց հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը 1915 Ապրիլին:

Լուսապատճէնը ազգ. գրքի:

Digitized by Google

Digitized by Google

անով կարելի է դիւրաւ ապացուցանել, որ Վանի կուսակալութեան ամբողջ հայութիւնը, գլուխ ունենալով օամ՛. պաղտամենոի անդամ՝ եւ դաշնակցական պետերէն ողբացեալ Վռամեան, ոչ միայն ապստամբական շարժում՝ մը առեղծելու հետամուտ էին, այլ ընդհակառակը խոհեմ՝ ու հեռատես ընթացքով մը, յաջորդաբար գաղտնի պատուիրակներ կ՛ուղարկէին Ս. Էջմիածին վեհափառ ս. Դանիէլեանին, եւ Թիֆլիս ազգային Պիւրոյին, որպէս զի կովկասահայ կամաւորական շարժումին վերջ մը տալով, վերապահ եւ ապաստղական ընթացք մը բռնեն, չի գրգռելու համար իթթիհատական ոճրածարաւ թուրք կառավարութիւնը, եւ ռուս-թրքական սահմանագլխի վրայ ապրող տարերնազարատար հայութիւնը չենթարկելու համար անել կացութեան մը . . . :

Տարաբախտ Վռամեան, մէկ կողմէ Վանի կուսակալին գահավէժ ընթացքին վրդովեցուցիչ թափը կտրելու, եւ կուսակալ ճէվտէթի ու տեղւոյն զինուորական իշխանութիւններուն հետ յոյժ բարեկամական յարաբերութիւններ շարունակել ջանալով հանդերձ, միւս կողմէ Պապը Ալի (Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան) յիշատակիր մը կը յղէր ետզետէ կենսոտող տագնապալի կացութեան, բարեկամական դարման մը խնդրելով Թախանձագին:

Իսկ Վանի կուսակալ ճէվտէթ հայերու մէջ տակաւ խնդրուող անճնապաշտպանութեան ոգին խեղդելու, եւ կենդրոնէն հրամայուած հայաջինջ ծրագիրը դիւրաւ գործադրել կարենալու համար, լաւ թրքական աւանդական սովորութեամբ յանկարծ ճերբակալել կու տար Վանի մէջ Վռամեանը: Իսկ դիտումնաւոր կերպով Վանէն իրը թէ քննութեան եւ հանդարտեցնելու համար շրջակայ հայ գիւղերը ղրկուած դաշնակցական յայտնի գործիչ Իշխանը, նոյնպէս ներգաւառութեամբ գիշերով ապաննել տալով ուղեկից ասորիական ու՝ ասորական գինուորներուն ձեռամբ. կամայ ակամայ Վանի հայ ժողովուրդը ինքնին կը մղէր փոխադարձ անճնապաշտպանութեան արագ վիջոցներու, կանխելու համար իթթիհատական կառավարութեան ներգաւառի հայաջինջ դաւադրութիւնը:

Իթթիհատական կեդրոնի եւ Վանի կառավարական դեկա-

Digitized by Google

վարները եւ հաւատարիմ գործակիցներն գժտութեան բաւի ցանած էին եւ զարմանալի չէ, եթէ արեան փոխարկին կարմիր հունձքը սրտէն սկսած էր 1915 Ապրիլի սկիզբը:

Այս օրերուն կը սկսէր նաեւ գիւղատրական խիստ հալածանք մը ընդդէմ քաջարի Զէյթունի գիւղատրական փախստականներուն, որոնք լեռը բարձրացած էին: Թուրք կեդրոնական եւ Հալէպի կառավարական ղեկավարներն տարածայնելով, որ իբր թէ Զէյթուն ապստամբած է՝ ռաթիկան զօրքերու հազարապետ Սիւլէյմանի ղեկավարութեամբ գիւղատրական արշաւախումբ մը կը ղրկուէր Զէյթուն զապելու կարծեցեալ ապստամբութիւնը: Իսկ Զէյթունցի քաջերէն 7—800 հոգի բարձրանալով տեղւոյն ամենաբարձր կէտը եղող Թէքէ կոչուող անմատչելի վայրը՝ դիմած էին անձնապաշտպանութեան:

Այս կռիւներուն մէջ ապանուելով հազարապետ Սիւլէյման, յաւար կ'երթար Մարաշի եւ Հալէպի կառավարութեանց, թէ Զէյթունի հայերը արդէն բարձրացուցած են ապստամբութեան դրօշը . . . :

Մինչդեռ եթէ Զէյթուն ապստամբած ըլլար, մի՛թէ թուրք բանի մը հազար գիւղատր կրնար գիւղամարտի բնել քաջարի եւ անընկճելի այս 20.000 լեռնականներով, որոնք ամիսներ երկար կրցած էին դիմադրել, յոյներով 1898ին Թեսալիոյ մէջ պատերազմեան մատնող Էսհէմ փաշայի յիսունհազարնոց բանակին:

Ընդհակառակը Զէյթունցիները քանի անգամ՝ որ լրաբեր ղրկեցին Առաջնորդ Սրբոյ Կարապետին եւ Մարաշ՝ տեղւոյն հայ երեւելիներուն. միշտ պատասխան առացան թէ հրամայ որ ծայրայեղ արարքներու դիմեն ու առիթ վտանգին Սրբոյ ամբողջ հայութեան գոյութիւնը:

Աքսորէ 1919 վերադարձող Զէյթունցի հայերը այս պատճառով ալ առաւել զայրացած էին, որ Սրբոյ Կարապետը արգելք եղաւ իրենց անձնապաշտպանութեան եւ դիմադրութեան նպատակին:

Եթէ Զէյթունի հայերը ապստամբած ըլլային. մի՛թէ ոչխարի հօտի նման առջեւը կ'իյնային մէկ քանի հարիւր ռաթիկաներու եւ կը տարագրուէին Գոնիայի միջնակայ ճահճախառն Սուլթանիէ զուտ խլամիական գաւառակը:

Digitized by Google

Բայց Թուրք Իթթիհատական կառավարութիւնը մէկ կողմէն. մինչ Հայերը բնաջնջելու իր գաղտնի ծրագիրը գործադրութեան կը դնէր, միւս կողմէ իր չբմեղացումի միջոցներու հետևման մասին եւս անտարբեր չէր, լսած Թրքական առածին, թէ մինարէն զողցողը պատեանը եւս հարկաւ կը պատրաստէ . . . :

Ինչպէս ներքին գաւառներու, նոյնպէս եւ Պոլսոյ Հայութիւնը, իր պաշտօնական ամէն մարմիններով՝ բոլորովին անտեղեակ 1915ի Ս. Զատկին զուգադիպող յոյժ տագնապալցուցիչ եւ զահավէժ այս բոլոր իրադարձութեանց, լսելու ու խնդիրի մէջ նուագահանդէսներու, պարահանդէսներու եւ գուարճութեանց մէջ մաղուած, անասելոր խանդավառութեամբ մը Պոլսոյ գրաւելուն կը սպասէր օրէ օր . . . :

Սակայն ոն վերը, պարսիկ դեսպանատան հանդիպակաց Իթթիհատի կեդրոնական ակումբ-որջին մէջ, ներքին գործոց ամենազօր նախարար Թալաթ, Իթթիհատի երկու սիւներուն Տոք. Նազըմի եւ Պէհաէտտին Շաքիրի, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան ընդհանուր քարտուղար Մ'հտհմէտ Շեւրքիի հետ, գլուխ գլուխի նստած, ժամանակը հասած կը համարէին մութին մէջ իրենց դարբնած ճիւաղային հայաջինջ ծրագիրը գործադրութեան դնելու համար: Սարսափելի ծրագիր մը, որը իրենց նախահայրերը ոչ թէ գործադրած, այլ եւ ոչ իսկ մտքով անցուցած էին, ենթակայութեամբ վայրագաբար եկող ու անցնող Թուրք բոլոր սերունդներու յաւիտենական անէծքին . . . :

Անցեալ անթաղաքակիրթ դարերու մէջ իսկ Թուրք նախնիները գլուխ հանել չկրցածը, որդիները մէկ քանի ամսուան մէջ ի գլուխ կը հանէին քաղաքակրթութեան այս յոյժ լուսաւորեալ դարուն մէջ եւ քրիստոնեայ Եւրոպայի աչքին առջեւ . . . :

Թուրք պետութեան պատասխանատու եւ անպատասխանատու ղեկավարները կը խորհրդածէին, թէ համաշխարհային պատերազմը միակ եւ բացառիկ առիթն էր, որ երբեք երկար դարերու ընթացքին ներկայացած չէր, քնաջինջ ընելու համար Թուրք կործանող կայսրութեան բաղկեղը եղող հայ ժողովուրդը: Քանի որ քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ Եւրոպան իրար քզկտելով զբաղած էր. իսկ գինակից Գերմանիան կրաւորական իր լուծեամբը.

Digitized by Google

եթէ ոչ լսա երեսփոխին դաւադիրս, գոնէ դակաւակ ալ չէր . . . : Պատերազմին սկիզբը տիրող ընդհանուր միասնութենէն տարուելով, Թուրք պետական մարդիկ կը խորհէին, թէ հարիւրին Լենինական տակաս Գերմանիա յաղթող պիտի ըլլար: Որով իրենք ևս իբր Գերմանիոյ գինակիցներն, յաղթականի հազարա դիրքին մէջ գտնուելով, ոչ ոք պիտի դաւադրածական իրենցմէ դաշիւ պահանջելու միլիոնաւոր անաէրունչ ժողովուրդի յորդառատ թափած անուղղ արեան դաւար:

Իսկ եթէ դակառակ ամէն ակնկալութեան պարտուէին, կը խորհէին Թուրքերը, թէ արդէն վրայ պիտի տային ամէն բան: Գոնէ Թուրքիոյ աւերակներուն վրայ ի նորոյ կազմուելիք սահմանաթիւ հայերով Հայաստան մը յոյժ սիրար պետութիւն մը ըլլալով, կարելի էր ի մի դարտուած, պատուի ժամանակի մը՝ մէջտեղէն վերցնել եւ հայ նորածին տուժը իր նահանջարուրին մէջ ապահովել:

Այս օրերուն էր դարձեալ, որ Թուրք քահանային իբր մարգիչ Քօն տէր Գոլցի տեղ Պոլիս եկած եւ պատերազմին առթիւ Դարդանելի Թուրք պաշտպանութեան գերմանի դեկավար, զօրվ. Քօն տէր Գոլցիս, պատերազմական նախարար եւ օսմանեան քահանային Սուլթանէն նոր իրական հրամանատար ու ապարատեա Էնվէրբի հետ հաղորդուրիւ, կ'որոշէր ոուս-Թրքական սահմանագլուխի բրիստոնեայ ժողովուրդները, որ բանել էր հայերը — զի ուրիշ բրիստոնեայ ժողովուրդներ չկային — տեղահան ընել եւ փոխադրել պատերազմական զօրիվ հետու եղող հարաւի մարզերը, իբր Թէ պաշտպանելու հաղար օսմանեան բանակին Թիկունքը:

Յայտնի էր Թէ պատերազմական զօրիվ անուան ներքեւ ապա ամբողջ հայութիւնը տեղահան եղաւ, փոյթ չէ Թէ դասմիմունիի հնդան ամատաձայ եւ չէզոքացած կատակարգութիւն մը եղած ըլլար, որ քաղաքին հետու էր պատերազմական հիւսիսի եւ հարաւի զօրիներէն:

Ինչպէս կանխաւ յիշեցինք 1914 Փետրուարին Պոլիսի գերմանաս-Թրքական բոմիդէի անդրանիկ բացման ժողովին, նախագահ Քօն տէր Գոլցի ծրագիր առաջարկն էր, որ այսպէս գործադրութեան կը դրուէր, պատերազմին անակնկալ օրէն առնած պատճառ դէպքերու զգաստութեամբ մը:

Digitized by Google

Հերոս Շապինգարահիսարը՝ ծննդավայրը զօրվ. Անդրանիկի։

Digitized by Google

Digitized by Google

Բայց այս իբր թէ զինուրական շարժառիթներով, պահանջ տեսնուած տեղահանութեան պետական արմատական կարգադրութեան ետեւ, իրապէս թագնուած էր ներքին գործոց նախարար Թալեաթ իր երեք օժանդակներովը:

Թալեաթ՝ չանք չէր խնայեր յաճախ դարանամուտ ըլլալու Էնվէրին անուան ետեւ. այնպէս ցոյց տալով, իբր թէ Էնվէր է հայոց այս ամէն չարիքը ընողը զինուրական պատճառներէ դրդեալ: Մինչդեռ Էնվէր՝ բազմաթիւ ռազմաճակատներու վրայ պատերազմական հետզհետէ կնճռոտող խնդիրներով այնքան ծանրաբեռնեալ էր, որ շատ ժամանակ չունէր հայաջինջ քաղաքականութեան մը մանրամասնութեամբ զբաղելու: Այս հոգը թողած էր ամբողջապէս Թալեաթին, այս մասին իր ձայնը տալով անոր: Իսկ Թալեաթ՝ իբր ներքին գործոց ամենազօր նախարար, միայն զբաղած էր հայ ժողովուրդը բնաջնջելու ծրագրին գաղտնի գործադրութեամբ, չմոռնալով միանգամայն հետամուտ ըլլալու անյայտացնելու իր անլուր ոճիրներուն արիւնոտ հետքերը . . . :

Իսկ գերմանի հօէնցօլերեան բռնապետական կառավարութիւնը եւս, իր կարգին լաւագոյն պատեհութիւնը գտած կը համարէր, թուրք պետութիւնը "վատալ պետութեան մը վերածելով, ամբողջ Փոքր Ասիան դարձնել գերմանի գաղթավայր մը:

Ո՞նչ հարկ կար արդարեւ, երթալ մինչեւ գերմանի ափրիկեան հեռաւոր գաղթավայրերն Դամէրուն, մինչեւ ծայրագոյն արեւելք Թօկիօ եւ Քիաուչու, երբ Եւրոպայի այնքան մօտիկ Փոքր Ասիան, իր բնական հարստութեամբ օժտեալ հարուստ եւ չքաւոր երկիրներով, կարելի էր արտադրող հրաշալի գերմանի գաղթավայրի մը վերածել:

Ինչպէս 1913ին պալքանեան պատերազմէն վերջ՝ ազգային պաշտօնով Կիլիկիա ճամբորդելուս միջոցին, անձամբ լսած Մէրսինի առջեւ հայոց ապահովութեան համար խարխտող գերմանի "Straßburg„ Շէթրասպուրկ յաճախանուին հրամանատարը դեր-Ծովական Փաշիչ, որուն մարտնաւը փոխ այցելութեան գնացած էի ի դիմաց Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին: Հիանալով Կիլիկիոյ արգասաբեր եւ ընդարձակածաւալ դաշտերուն վրայ. եւ իբր զինուրական, առանց ունենալու դիւանագէտներու հանրածանօթ վերապա-

Digitized by Google

հուժիւնը կ'ըսէր ինծ. խանդավառուած — Կիլիկա շատ աւելի հիանալի եւ հարուստ երկիր կրնայ ըլլալ լաւ վարչութեան մը ներքեւ քան Եգիպտոսը. քանի որ Եգիպտոս մէկ Նեղոս ունի, իսկ Կիլիկիա երկու եւ աւելի մեծ գետեր ունի եւ Տաւրոսի լեռնաշղթան յաւիտենական ջրի անսպառ աղբիւր մըն է, պտղաբերելու համար տարին մէկ քանի անգամ զանազան հունձքեր արտադրող լայնատարած եւ ծովի մակերեսի նման հարթ հաւասար եղող Կիլիկիոյ յատկի դաշտերը:

Արդէն այս նպատակով հինած էին գերմաններն Պաղդատի երկաթուղին:

Եթէ Պեռլին-Պոլիս Պալքանեան ճեպընթաց երկաթուղին, երեքհազար քիլոմեթր ճամբան կ'առնէր ճիշդ երեք օրէն միայն, Պոլիս-Պաղդատ նոյնպէս երեքհազար քիլոմեթր ճամբան եւս 3—5 օրէն կարելի էր կտրել անցնիլ. երբ ժամանակի ընթացքին հետ ճեպընթաց երկաթուղիի սպասարկութիւն մը հնար ըլլար հաստատել:

Այս թագուն նպատակով եւս, գերմաններն ալդէն Պաղդատի երկաթուղիի սկզբնաւորութիւնը եղող Պոլսոյ Հայտար-Փաշայի կեդրոնական կայարանէն մինչեւ Տաւրոսեան լեռները փապուղիները՝ ամենուրեք երկաթուղու գլխաւոր կայարաններու մօտ գերման, փոքրիկ զաղթականութիւններ հաստատած էին աննշմար կերպով, երկաթուղու պաշտօնէութեան անուան ներքեւ, կեդրոն ունենալով Էսկիշէհիր, ուր էր Պաղդատի երկթ. գծին կեդրոնական գործարանները:

Ծովուն հեռաւոր հորիզոններուն վրայ հետզհետէ մայր մօնող արեւու նման, օսմանեան կայսրութիւնը օրէ օր կը խորասուզուէր ազգերու պատմութեան յաւիտենական անդունդներուն մէջ, ու ժառանգորդ մը պէտք էր:

Այս ինքնակոչ ժառանգորդը գերման Պետութիւնն էր, որ թէպէտ ժառանգական թղթեր չ'ունէր ի ձեռին, բայց իր ամենազօր բանակի անմիջելի ուժովը, կը յուսար իրեն վերապահել աոիւծի բաժինը կործանող թուրք կայսրութեան . . . :

Բայց որովհետեւ Փոքր Ասիոյ մէջ գերմաններու մրցակից, եւ պատմական այս հողերուն իրապէս ժառանգորդ երկու հին ազգեր

Digitized by Google

կային՝ հայն ու յոյնը. առաջինը ներքին քոլոր գաւառներուն մէջ, իսկ երկրորդը ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ միայն: Ուստի հարկ էր եթէ ոչ ներգործական, գոնէ կրաւորական լուռ հանդիսակերպութեամբ մը, թոյլ տալ որ թուրքը հաշիւը մաքրէ այս քաղաքակրթեալ եւ ցեղային ընդոծին գնահատելի յատկութիւններով օժտեալ երկու ցեղերուն եւ մանաւանդ հայերուն, քանի որ յոյնը իր մագաւորով փեսայացած էր գերման կայսեր . . . :

Ասով արեւելեան վտանգաւոր հարցի գործեան հանգոյցը եւս ինքնին լուծուած կ'ըլլար, առիթ չմնալով եւրոպական մեծ Պետութիւններու յարատեւ եւ ապառնագին մրցակցութեան: Փոյթ չէ թէ միլիոնաւոր անմեղ գոհերու լեռնակոյտակ մարմիններով ճեռք բերուած ըլլար, աշխարհակալ քաղաքականութեան մը այս եղեռնական ծրագիրը: Զէ՞ որ ռուս արտաքին գործոց նախկին նախարար Լոպանօֆ եւս Հայաստանը առանց հայերու ճզելու քաղաքականութիւնը հնարաւոր գտած եւ չատագոված էր շատ տարիներ առաջ (1895):

Ստուգիւ ժամանակը անհամբերութեամբ կը սպասէր. ուստի թուրք պետական մարդիկ, լրիւ համաձայնութեամբը եւ անուղղակի քաջալերութեամբն գերման զօրապաշտ եւ կայսերապաշտ հօէնցօլէրեան բլիքին, համաշխարհային պատերազմի հաշուեյարդարութեան վաղորդայնին, քաղաքակիրթ ամբողջ մարդկութիւնը տատրոտաց հրոդոտեաց մը առջեւ դնելու համար, անհապարեցին գործադրել անաւոր այն տեսարը, որ երբեք մարդկային պատմութիւնը արձանագրած ըլլար, իր ամենաարիւնոտ էջերուն մէջ:

Digitized by Google

5.

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՒԺԿԱՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅԷՆ

ԳԱՂՏՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԸ

Յետագայ դէպքերը պիտի կրնան դիւրաւ ապացուցանել, թէ ո՛րքան անիրաւ են Թուրք պետական մարդիկ, Թուրքիոյ հայերը ապստամբ ցոյց տալու իրենց զուր ջանքերուն մէջ: Ընդհակառակը հայ ժողովուրդի բոլոր ղեկավարները, կարելին ըրին շահելու համար Թուրք կառավարական վարիչներու վստահութիւնն ու բարեացակամութիւնը:

Այսպէս Զաւէն Պատրիարք, լուծելու համար պատերազմական նախարար Ինվէրի քննադատութիւնները հայ զինուորներու դաւաճանութեանց մասին, շրջաբերական կոնդակով մը կը յանձնարարէր հայ ժողովուրդին, նիւթական եւ բարոյական ամէն օժանդակութիւն ընծայել Թուրք բանակի եւ նաւատորմի հանգանակիչ պետական յանձնախումբերուն, եւ այլ ծառայութիւններով դիւրացնել օսմանեան հայրենիքի պաշտպանութեան գործը:

Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ ազգ. հիւանդանոցներուն մասնաւոր յարկաբաժիններուն մէջ հարիւրաւոր անկողիններ կը տրամադրուէին, Պարպանելէն ամէն օր հազարներով Պոլիս բերուած Թուրք վիրաւոր զինուորներու դարմանումին համար:

Հայ ժողովուրդը, փոյթ չէ թէ ան ալ թէ քոնադատութիւններու ներքեւ, առատաձեռն նուէրով կ'օժանդակէր Թուրք կարմիր մահիկին:

Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ, կառավարական ամենաբարձր

Digitized by Google

պաշտօնեաներու նախանձեռնութեամբ բարեգործական պազարներ սարքուեցան, եւ ասոնց ամենապաշ յաճախորդները հայերը եղան:

Հայ գինուորը, հայ բժիշկը, հայ դեղագործն ու հիւանդապահուհին, հայ արհեստաւորը գինուորական օրէնքներու մանաւանդ հայոց համար խստագոյն գործադրութեանց ներումէն, ամենագործօն օժանդակութիւնը ընծին Թուրք բանակին:

Վերջապէս Պատրիարքարանի եւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու թելադրութեանց վրայ, հայ ժողովուրդը օսմ. բանակին եւ նաւատորմին, կամայ թէ ակամայ իր ընծած օժանդակութեամբ, միշտ կը գերազանցէր Թուրք մայրաքաղաքին իր դրացի այլացեղ եւ իրմէ շատ աւելի հպատակ բոլոր ժողովուրդները:

Թէ առուգիւ՝ Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերը ապստամբութեան մասին չէին խորհեր յայտնի կամ՝ գաղտնի, կրնամ՝ իբր ապացոյց յիշել, թէ աքսորի առաջին ամիսներուն մէջ, նախ քան իրենց նահատակութիւնը, իբր տատապանքի ընկերք ապրելով հայ քաղաքական կուսակցութեանց շատ մը պետերուն հետ, մեր ամենամտերիմ եւ անվերապահ խօսակցութեանց ու խորհրդակցութեանց մէջ իսկ, միշտ կը պնդէին ասոնք, թէ ապստամբութեան մասին խորհուած չէր երբեք, եւ կ'ափսոսային որ այսպէս անակնկալի եկած էին . . . : Որովհետեւ հաւատացած էին Ինթիհատի խստութիւններուն եւ անդորրացուցիչ հաւատիքներուն . . . :

Ընդհակառակը՝ Պոլսոյ եւ գաւառի քաղաքական կուսակցութեանց բոլոր ղեկավարները, ապստամբական դիրքի մէջ, խաղաղ իրենց տեղերը նստած էին, եւ ոչ ոք երկրէն հեռանալու մասին կը խորհէր, զի անմիջական ոչ ոք վտանգ մը կը զուշակէր դժբախտաբար:

Ի դէպ է հոս յիշել, թէ քառամեայ աքսորի ճամբաներուս վրայ, հանդիպեցայ հայ կուսակցական երիտասարդներու, որոնք դառնութեամբ ու հեգնանքով կը յիշէին իրենց պետերուն իրենց դէմ ըրած այս ամբաստանութիւնը թէ, ինչո՞ւ գինուրագրութենէ խոյս կու տան եւ հանդէպ օսմ. հասարակաց հայրենիքին չեն փութար կատարել իրենց հայրենասիրական պարտականութիւնը . . . :

Ուշ՝ թէ մեր "սօցիալիզմի„ տնաս վարդապետները մինչեւ

Digitized by Google

ոլր հասուցած էին իրենց անգործնական եւ տեսլապաշտ երազատեսութիւնները . . . :

Արտասահմանի եւ ի մասնաւորի Կովկասի հայութեան մէջ, փոխադրեալ կոմն Վարանցով Տաշքովի ներքանը տրուած "ՀԱՅ ԿԱՏԱՐՈՂՆԵՐՈՒ ԴԱՏԱՒԱԾ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՀՈՂԵՐԸ ԻՐԵՆՑԸ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՑ„ կեղծ յայտարարութեամբ, առաջ եկած անօրինակ ոգեւորութեան եւ կամաւորական շարժումներուն հակառակ, Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ ապրող երկու միլիոնէ աւելի հայ ժողովուրդը, զինք բնաջնջող վերահաս վտանգի մը մասին բոլորովին անգիտակ էր:

Ընդհակառակը ներքին գործոց նախարար Թալէաթի եւ զերման դեսպան Վանկընհայմի տուած յաճախակի ապահովիչ հաւաստիքներուն շնորհիւ թէ, վախնալու պատճառ մը չի կայ, թող հայ ժողովուրդը իր գործերով զբաղի եւ հանգիստ մնայ, ու վրատաւ ըլլայ կառավարութեան բարեացակամութեան վրայ!!!:

Ւնա այս պաշտօնական հաւաստիքներուն վրայ էր, որ մայրաքաղաքի հայութիւնը կը խայտար ու կը ցնծար հանդէսներու մէջ, եւ ոչ ոք վաղուան մտահոգութիւնը ունէր, ինչպէս որ ընդհանուր գծերով նկարագրեցի նախորդ գլխոյն մէջ:

Սակայն հակառակ կեղակարծ ներքին այս հանդարտութեան, հայ ժողովուրդի մտահոգ վճիռը արդէն տրուած էր ամիսներ առաջ: Ներք ինչպէս յիշեցի նախապէս, ոչ Վանի կարծեցեալ ապստամբութիւնը պայթած էր!!! ոչ օսմանեան բանակին թիկունքը վտանգի ներքեւ էր, եւ ո՛չ ալ Թուրք կառավարութիւնը մտահոգող ներքին որ եւ է հայկական շարժում գոյութիւն ունէր: Բացի մէկ քանի խումբ գինուորական փախստականներու մասին եղած հետապնդումներէն ի Զէյթուն եւ ի Տարսն:

Թէ ատոգիւ՝ հայ ազգի ուխտեալ Թուրք դահճապետներուն վարկաբեկազի ամբաստանութիւններն, հայերու կեղակարծ ապստամբութեանց մասին, ցարդ յիշուած փաստերն ու եղած յայտարարութիւնները, փոխադարձաբար ստեղծուած ծրի ենթադրութիւններ եւ զրոյցներ չեն, ատոնք կու տան վաւերական նոր ապացոյց մը եւս, որ ցարդ գաղտնի կը մնար դժբախտաբար, եւ որով հնար կ'ըլլայ ամենայայտնի կասկածողներն իսկ տարհամոզելու, թէ վանի 1915 ապրիլ 7ի կարծեցեալ ապստամբութենէն ջորս ամիս

Digitized by Google

ՈՒԱԶ, ԱՐԴԵՆ ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎՃՌԱԾ ԷՐ ՀԱՅ ԹՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ, ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԱԶ ԱՆՄԵՂ ՁԵՒԻՆ ԵՒ ՏԱՐՈՒԴՈՒԹԵԱՆ ՊԻՏԱԿ ԱՆՈՒՆԻՆ ՏԱԿ:

Ահա թէ ինչպէս:

Առանայի մէջ Թուրք քարտէր պաշտօնատար մը, վաղնջական մուերիմ՝ քարեկամութիւն ունենալով Առանա քաղաքին մէջ պաշտօնական դիրք ունեցող եւ տեղւոյն եւրոպական շրջանակներուն մօտ յարգանք եւ ազդեցութիւն վայելող մեծահարուստ հայու մը հետ, 1915 Փետրուարի սկիզբը օր մը իր մօտ հրաւիրելով կ'ըսէ խոստովանաբար "Հայոցդ գլխուն կրկին նոր փոթորիկ պիտի պայթի, որը պիտի գերազանցէ ցարդ բոլոր պատահածները, գիտես որ ես քեզ կը սիրեմ՝ նայէ որ գլուխդ ազատես...": Հայ վաճառականը երբ կը հարցնէ տարտափած թէ "ի՞նչ կրնամ՝ ընել ազատելու համար", Թուրք պաշտօնատարը կը պատասխանէ լակոնական ձեւով մը "Մէրսին գնա՝ եւ շոգենաւ նստելով Եւրոպա փախիր... հարստութիւնս ազատեմ՝ ըսելով ժամանակ մի կորսնցընէր, նայէ յետոյ կը զղջաս...":

Անակնկալ կերպով յոյժ երկիւղալի լուրի մը առթած քնական հետաքրքրութեամբ մը, երբ հայը տարտափած առ այս մանրամասնութիւնները կը խնդրէ, արտմաշուք պնդումներէ վերջ Թուրք պաշտօնատարը երդուընցնելէ յետոյ հայը իր գաւակացը վրայ այսչափ միայն կ'ըսէ "Զէյթունի, Հաճընի, Տէօրթեօլի ինչպէս նաեւ Առանայի ամբողջ հայերը տեղահան պիտի ըլլան եւ հարստութիւննին պիտի գրաւուի, նոյն իսկ ձեր կիններն ու աղջիկները ձեզի չի պիտի մնան..., ես քիչ կ'ըսեմ՝ դուն շատ հասկցիր. դուն գլխուդ ճարը նայէ եւ սա տեղէն ժամ՝ առաջ հետացիր, որպէսզի գալիք փոթորկին մէջ դուն ալ չի խեղդուիս...":

Հայ վաճառականը չափազանց վրդոված, կ'աճապարէ մեկնումի պատրաստութիւններ տեսնել, բայց նախ քան մեկնումը կ'երթայ պատմել ահաւոր այս իրողութիւնը Կիլիկիոյ արքազան կաթողիկոսին:

Ամէն քանի մը օր վերջ, անկարելին ի գործ դնելով եւ օգտուելով Առանայի կուսակալին հետ իր ունեցած մուերիմ՝ բարեկամութենէն, բացառաբար արտօնութիւն կը ստանայ Կիլիկիայէն

Digitized by Google

պատասխանման մեկնելու եւ հանդերձ ընտանեօք Մէրսին իջնելով 1915 Փետրուարի կիսուն Իտալական[1] շոգենաւով մը կը մեկնի Ուրպա:

Կիլիկիոյ ծերունազարդ կաթողիկոսը Սահակ Բ.՝ կարի յուզուած գաղտնաբար իր այս ստացած յոյժ ծանրակշիռ լուրերէն, անքուն գիշերներ կ'անցընէ ջանալով գտնել եղանակ մը, իր ստացած այս բօթաբեր տեղեկութիւնները քննել եւ ստուգել կարողանալու համար:

Այս օրերուն Պոլսէն Ատանա կը վերադառնար, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի ռազմաճակատին գինուորական վերին հրամանատար միանգամայն ծովային նախարար ճէմալ, որուն հետ 1909ի Կիլիկիոյ հայկական կոտորածէն վերջ, Ատանայի կուսակալ եղած օրերէն բարեկամական լաւ յարաբերութիւն ունեցած էր իր բարձր դիրքին բերմամբ:

Ուզելով օգտուիլ այս բացառիկ պատեհութենէն, Կիլիկիոյ դժբախտ կաթողիկոսը կ'անցնապարէ ճէմալի մօտ եւ առանձնակի տեսակցութեան մը մէջ, լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը խնդրէ իր վերեւ լսածներու մասին:

Սուրիոյ եւ Պաղեստինի օամ. բանակի վերին հրամանատար ճէմալ, կը պատասխանէ այսչափ միայն՝ թէ "Նախարարական ժողովի այս հարցի մասին ունեցած խորհրդակցութեանց մէջ, շատ աշխատեցայ որ փոխանակ հայ ժողովուրդը ամբողջապէս տեղահան եւ աքսոր ընելու, ամէն քաղաքէ միայն գլխի տէր, մտաւորական ու հայ քաղաքական կոմիտէներու պետերէն 15—20 ական հոգի աքսորել տրուի, ու հասարակ խեղճ ժողովուրդը խնայուի, սակայն կը ցաւիմ՝ ըսել թէ ձայնս լսելի ընել տալ չի կրցայ:„

Ուրիշ կողմնակի բայց վաւերական աղբիւրէ լսած եմ՝, որ թէ՛ Իթթիհատի անպատասխանատու կառավարութեան եւ թէ՛ նախարական ժողովներու, եւ ամէն այս հարցի մասին տեղի ունեցած գաղտնի խորհրդակցութեանց մէջ, աւելի չափաւոր քաղաքականութեան մը հետեւելու ի նպաստ խօսողներու դէմ՝ ծառացած են միշտ, Հայոց մեծ դահճապետներէն Թալաթ, Պէհաէտտին Շաքիր եւ Տոքթ. Նազըմ՝:

[1] Իտալիա այս ժամանակ դեռ պատերազմի սկսած չէր:

Digitized by Google

Կիլիկիոյ Խոհազարդ կաթողիկոսը՝ տեսնելով որ հայ ժողովուրդն ամբողջապէս անմիջական սպառափելի վտանգի մը առջեւ կը գտնուի, եւ չուզելով թերանալ իր բարձր դիրքին պահանջած յոյժ պատասխանատու պարտականութեանը մէջ. ստիպողական կը գտնէ մասնաւոր գաղտնի պատգամաւոր մը փութացընելով Պոլիս, հանուր հայութեան սպառնացող վերահաս ահաւոր այս վտանգին գոժականը տալ, եւ թելադրել միջոցներ խորհիլ կանխելու համար մեծ վտանգը:

Ս. Կաթողիկոսը Մարտ ամսի սկիզբը գիշեր մը իր մօտ հրաւիրելով իրեն յոյժ վստահելի ծանօթ հայրենասէր վաճառական մը, եւ այս վերջինը իրազեկ ընելով հայութեան սպառնացող մեծ վտանգին, կը հրահանգէ անմիջապէս մեկնիլ Պոլիս եւ այս գոժականը հաղորդել Պոլսոյ Պատրիարքին խոստովանաբար:

Բայց այս օրերուս, ոչ թէ ճամբորդ այլ նամակ ու հեռագիր իսկ Պոլսոյ հետ փոխանակել, կարգ մը գրաքննչական ձեւակերպութեանց, գինուրական ու ոստիկանական կաշկանդումներու ենթակայ էր, ուր մնաց Հայու մը համար ճամբորդութիւնը:

Այնու ամենայնիւ այս հայ վաճառականը, շնորհիւ իր թուրք պաշտօնեայ բարեկամներուն, հիւանդ ձեւանալով կը յաջողի պատկանեալ պաշտօնատունէն բացառաբար ճամբորդութեան "վէսիքա„ մը առանալ եւ 1915 Մարտ 2ին մեկնիլ երկաթուղիով դէպի Պոլիս:

Գոնիայի մէջ սակայն՝ թուրք ոստիկանապետը ձեռքէն առնելով "վէսիքան„ կ'արգիլէ գինքը մեկնելու Պոլիս:

Սակայն շնորհիւ նոյն պահուն քննչական պաշտօնով Գոնիա գտնուող հայ բարձր պաշտօնէի մը ազդեցիկ միջամտութեան, ճամբորդութեան վէսիքան վերստանալով կը յաջողի շարունակել իր ճամբան եւ անվտանգ հասնիլ Պոլիս:

Մարտ 8ին հասած երեկոյին յաջորդ օրը իսկ, իր պատասխանատու առաքելութեանը պահանջած զգուշաւորութեամբ, կը ներկայանայ Զաւէն Պատրիարքին եւ յանձնելով կաթողիկոսական այցաքարտը, ուր յիշուած էր միայն թէ յանուն իրեն պէտք եղածը պիտի խօսի բերանացի զրաբերը, խոստովանաբար կը պատմէ այն ամէնը, ինչ որ յանձնարարուած էր իրեն ըսել:

Digitized by Google

Պատրիարքը՝ նախ չուզեր հաւատալ այսքան ծանրակշիռ լուրերու հաւանականութեան եւ կ'ըսէ թէ "Կիլիկիոյ կաթողիկոսը այս որքան յոռետես անձ է եղեր . . . „ : Ապա Պատրիարքը՝ կը յանձնարարէ իր մեկնումը մէկ երկու օր յետաձգել, մինչեւ որ այս մասին քննութիւն մը կատարելով, կարողանար փոխադարձաբար տեղեկութիւն հաղորդել կաթողիկոսին:

Երբ երկու օր վերջ պատգամաւորը առանձին կը ներկայանայ, Պատրիարքը յանձնելով փոխադարձաբար իր այցաքարտը, կ'ըսէ ի մէջ այլոց "գերման դեսպանը (Վանկընհայմ) յանուն իր կառավարութեան կը վստահացընէ մեզ, թէ կոտրած չի պիտի ըլլայ, եւ ո՛չ ալ Հայերը տեղահան պիտի ըլլան: Իսկ ներքին գործոց նախարար Թալէաթ փաշայ եւս հաւաստիքներ կու տայ մեզ, թէ հայ ժողովուրդն իր եղած տեղերը հանգիստ ձգելու համար, կարեւոր դեր պիտի կատարէ: Բայց միայն յաչս կառավարութեան կասկածելի նկատուածները եւ յանցաւորները պիտի հաւաքուին„:

Այս պատեհութեամբ Պատրիարքը կը յանձնարարէ որ ի մասնաւորի Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդը, տեղական կառավարական պաշտօնէից հետ լաւ վարուի, եւ զգուշանայ զգոհիչ ընթացքներէ, միայն զբաղի առօրեայ իր գործերով, եւ հնազանդին պետական հրամաններուն ու հրահանգներուն: Ապա Պատրիարքը կ'աւելցընէ թէ, կը ցաւի որ ասկէ աւելի բան մը չի գար իր ձեռքէն:

Սակայն պատգամաւորին անձնական տպաւորութիւնը սա կ'ըլլայ, որ Պատրիարքը պահանջուած լրջութեամբ չառնէր մատնանշուած վտանգը, քանի որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին յոռետեսութեան կը վերագրէ այս ամէնը:

Պատգամաւորը այս երկրորդ տեսակցութենէն վերջ կ'աճապարէ վերադառնալ Ատանա, եւ իր գաղտնի առաքելութեան համարատուութիւնը կը փութայ ընել սրբազան կաթողիկոսին:

Այսպէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսը գոհ կ'ըլլայ, որ իր վրայ ծանրացող պարտականութիւնը կատարեց. իսկ Պատրիարքն եւս կը քաւականանայ իր ստացած հաւաստիքները!!! հաղորդելով կաթողիկոսին:

Բայց դժբախտաբար այս յոյժ ծանրակշիռ գործակալը, գաղտնի կը պահուի մինչեւ վերջը, ոչ մէկը նոյն իսկ ազգին ղեկավար

Digitized by Google

մարդոցմէ ոչ ոք իրազեկ կ'ըլլայ հայ ժողովուրդի կեանքի եւ մահու քաղդեորոշ այս ամենաճակատագրական իրադարձութիւններուն, մինչեւ որ կը հասնի 1915 Ապրիլ 11ի սարսափի շաբաթ գիշերը:

Երբ Կոստանդնուպոլսոյ ամբողջ մեր մտաւորականութիւնը, եւ հայ քաղաքական կուսակցութեանց բոլոր ղեկավար պետերը, բոլորովին անգիտակ իրենց գլխուն պայթելիք ահաւոր արեան փոթորկին, մէկ գիշերուան մէջ անակնկալօրէն թակարդը ինկան, եւ ապա աքսորուեցան ու անլուր տանջանքներով նահատակուեցան:

Ամիսներ առաջ՝ նախքան մեր ամէնքի ձերբակալութիւնը, տեղի ունեցած այս բոլոր ծանրակշիռ դէպքերուն միայն իրազեկ եղայ 1922ին Անգլիոյ մէջ հանդիպելով նոյնինքն այս պատգամաւոր Վարդան Փրէնեանին, երբ պատահաբար կրցայ իրազեկ ըլլալ Կիլիկիայէն ղրկուած եւ ամէնքէն ցարդ գաղտնի պահուած այս առաջին գուժկանին բոլոր մանրամասնութեանց:

Ամէնքին ըսինք անոր համար, որովհետեւ ձերբակալուած եւ աքսորուած ըլլալով մայրաքաղաքի ազգային ղեկավար եւ կուսակցական շատ մը պետերու հետ, որոնց մէջ ազգ. կեդր. վարչութեան անդամներ ալ չէին պակսեր, ոչ ոք այս ահաւոր իրադարձութեան մասին որ եւ է տեղեկութիւն ունէր: Չի Կիլիկիայէն Պոլիս գաղտնապէս ղրկուած այս գուժկանի մասին, եթէ մեզմէ մէկն իսկ տեղեկութիւն ունեցած ըլլար, նախ քանտին մէջ, ապա աքսորի ճամբաներուն վրայ, ամէնքն իրար չէին հարցըներ, թէ ի՞նչու կ'ըլլան այս ամէն ձերբակալութիւնները եւ զգուշական ծայրայեղ միջոցները. ինչպէս աւելի մանրամասնութեամբ եւ փաստացի կերպով պիտի տեսնենք յետագայ արհաւիրալից գլուխներուն մէջ եւս:

Digitized by Google

6.

ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ ԳԻՇԵՐԸ

Մինչդեռ 1915 Ապրիլ 11ի շաբաթ գիշերը, Մայրաքաղաքի հայութիւնը՝ մէկ քանի օր առաջ վերջացող Զատկական հանդէսներէն պարտուած, կը խորդար հանդարտ քունի մէջ, հոն Ստամպուլի բարձունքը Այասոֆիայի մօտը, ոստիկանական կեդր. տնօրէնութեան ապարանքին մէջ, արտակարգօրէն անշշուկ գաղտնի գործունէութիւն մը կը տիրէր . . . :

Զինուրական արենագոյն ինքնաշարժ հանրակառքեր (օթօպիւս), Մայրաքաղաքին մօտաւոր եւ հեռաւոր արուարձաններէն ու թաղերէն խումբ խումբ ձերբակալեալ հայեր, կը փոխադրէին կեդրոնական բանտ:

Պոլսոյ ոստիկանական տնօրէնը Պէյրի, Մայրաքաղաքին բոլոր պահականոցներուն շաբաթներ առաջ, կնքեալ պահարաններով պաշտօնագրեր ղրկած էր, միայն որոշեալ օրին քանալու հրահանգով եւ ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ ու ճշդութեամբ գործադրելու ստիպողական յանձնարարութեամբ:

Այս խորհրդաւոր հրամանագրերը իրենց մէջ ունէին սեւ ցանկը այն ձերբակալուելիք հայերուն, պատրաստուած հայ դաւաճաններու եւ ի մասնաւորի Արթին Մկրտիչեանի ցուցմունքով, եւ թաղային իթթիհատական ակումբներու նախագեհնութեամբ: Ասոնք մահապարտ այն հայերն էին, որոնք յեղափոխական թէ անկուսակցական ազգային կեանքի մէջ գործօն դեր մը ունենալով՝ աչքի զարկած էին, եւ իբր թէ ի հարկին կրնային ժողովուրդը մղել յեղափոխութեան կամ՝ գոնէ դիմադրութեան:

Digitized by Google

Նոյն ատ չարաշուք շաբաթ գիշերը, ուրիշ ոևէը սկիւտարցի դժբախտ ընկերներու հետ, Սէլիմիյէի հսկայ զօրանոցին քարափէն, մանաւոր շոգեմակոյկով մեզ փոխադրեցին Սիրքէճի:

Մահաբոյր գիշեր մըն էր, ծովը թէպէտ փոթորկոտ, իսկ մեր հոգիները խոով չարագուշակ մտածումներով, կը տարուէինք դէպի անծանօթ ճակատագիր: Ուրգիլուած էր խօսիլ իրար հետ, կալանաւորներ էինք, որ ռատիկանական ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ փոխադրուեցանք կեդրոնական բանտ:

Հոս հսկայ եւ ամրակառոյց պարիսպներու ու ամրափակ վիթխարի երկաթեայ դռներու եւ նիգերու ետեւ, մեզ մտցուցին կեդրո. բանտին շրջափակին մէջ փայտաշէն տաղաւար մը, որ երբեմն կ'ըսուէր Թէ իբր դպրոց ծառայած էր: Պլպլացող առկայծեալ կանթեղի մը տմոյն լոյսին ներքեւ եւ մերկ տախտակամածին վրայ, նստանք լուռ ու մունջ, ու ոչ ոք մեզմէ հաւատքակութիւնը կ'ունենար լուծելու ատ սարսռեցուցիչ յանկարծական նոր առեղծուածը:

Հազիւ թաղուած թախծոտ եւ հոգեմաշ սեւ խորհրդածութիւններու մէջ՝ ահա բանտին հսկայ երկաթեայ դռներն չարագուշակ ճռինչով մը, կրկին բացուեցան: Ներս մուտքեցան բազմաթիւ դէմքեր, ամէնքն ալ ծանօթ յեղափոխական պետեր, հանրային գործիչներ եւ անկուսակցական եւ նոյնիսկ հակակուսակցական մտաւորականներ:

Մէկ քանի ժամն անգամ մը, մինչեւ առաւօտ բանտ բերուած նորանոր ձերբակալեալներով, գիշերային խոր լռութեանը մէջ, բանտի ամրակուռ եւ բարձր պարիսպներուն ետեւ, տակաւ եռուզեռն կ'աճէր, քանի բանտարկեալներու բազմութիւնը կը աուաւարանար: Իբր Թէ նոյն գիշերը՝ բանտին այդ խաւարչտին նկուղներուն մէջ ժամադիր եղած ըլլային, Մայրաքաղաքի հայութեան հանրային աչքառու բոլոր գործիչներն, ժողովական, երեսփոխան, յեղափոխական, խմբագիր, ուսուցիչ, բժիշկ, դեղագործ, ատամնաբոյժ, վաճառական, սեղանաւոր եւայլ ամէն դասակարգէ ազգայիններ: Մէկէ աւելի անծեր բերուած էին նոյն իսկ սենեակի զգեստներով եւ հոդալթափներով:

Քանի ծանօթ դէմքեր ներս կը բերուէին, այնքան շաղակրատութիւնը կը նուազէր եւ մտահոգութիւնը ծայր կ'առնէր:

Digitized by Google

Տակաւ դէմքերը կը լրջանային, մեր սրտերը կը խռովէին, քնազդաբար մօտակայ փոթորկի մը մոռոգիչ նշաններ զուշակելով: Բայց իրապէս մեզմէ ոչ ոք գիտէր ասս ընդհանուր խմբական ձերբակալութիւններուն իսկական շարժառիթը, եւ ոչ ոք ի վիճակի էր կշռելու այս ծանրակշիռ դէպքերու աղէտաբեր հետեւանքները:

Քանի գիշերուան խորհրդաւոր ժամերը կը սահէին, մեր մոռոգութիւնն ալ այնքան կը կրկնապատկուէին: Հազուադէպ անտարբերներէ զատ՝ մեծամասնութիւնը հոգեպէս կը տառապէր ապշութեան երկիւղով, կրաւորական համակերպութեան մը մէջ փնտռելով բռնազբօսիկ միխիթարութիւն մը:

Մինչեւ առաւօտ հետզհետէ ընդունեցան նոր ձերբաբալեալ ազգայիններ, իսկ մենք քանի կանխողներս, ամէն անգամ որ գինուորական ինքնաշարժ հանրակառքերու ժխորը կը լսէինք, կը փութայինք պատուհանները, տեսնելու համար թէ որո՞նք են նորեկները:

Ներս քանի քերուողները, կու գային նախ ուրախ եւ արհամարհոտ ժպիտով, եւ երբ կը տեսնէին հարիւրաւոր, հանրածանօթ ազգային հին ու նոր գործիչներ իրենց շուրջը թախծոտ եւ մոռախոհ, իրենք ալ կը խորասուզուէին ծանր մոռոգութիւններու մէջ: Ամէնքս ալ հետամուտ էինք լուծելու այս առեղծուածը եւ պատասխան կը փնտռէինք սա հարցերուն, բայց ինչո՞ւ հաւաքական ասս հարիւրաւոր ձերբակալութիւնները, եւ արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոր վախճանը . . . :

Digitized by Google

7.

ԿԱՐՄԻՐ ԿԻՐԱԿԻՆ

Պոլսոյ հայ մտաւորականութեան եւ հանրային գործիչներու մեծամասնութիւնը, 1915ի Զատկին յաջորդող Ապրիլ 12ի տարտուր տրամադրութեան կ'անցնէինք կեդրոնական բանտին մէջ, տխուր եւ մտահոգ, ակնդէտ սպասելով որ եւ իցէ տեղէ մեզի հասնելիք անակնկալ օգնութեան մը:

Մեզմէ շատեր՝ ճարահատ համակերպելով բանտի իրենց նոր կեանքին եւ զլուխ ունենալով անոնք, որոնք թրքական բանտերը բազմիցս մտած ելած էին, կը սկսէին առաւօտեան դէմ արդէն բան մը ուտելու մասին խորհիլ: Մինչ ուրիշ ընկերներ, դրամական մեծ վարձատրութիւններով, իրենց ընտանեկան պարագաներուն եւ ազդեցիկ բարեկամներուն կը փութային մարդիկ ղրկել, թղթի գաղտնապէս գրուած կտորներով՝ խնդրելով որ գան եւ զիրենք ազատեն . . . :

Այսպէս մեր կարմիր կիրակին անցաւ, առանց արտակարգ որ եւ իցէ նոր միջադէպի: Միայն երբեմնակի կը լսէինք ընդհատ ընդհատ խուլ որոտները անգլիական եւ ռուսական հսկայ ծովային թնդանօթներուն: Մեր մէջ դեռ կային միամիտներ, որ այդ թնդանօթներու մահափիւռ որոտները, կը կարծէին թէ մեզ օգնութեան փութացող մարտանաւերու փրկարար որոտն էր . . . :

Արդարեւ ճիշտ այդ օրերուն, անգլիական մարտանաւերն Դարտանէլէն. իսկ Ռուսականները Սեւ ծովէն կը բախէին Պոլսոյ ամիրակառոյց բերդ-դռները: Մեզմէ ոմանք կը կարծէին նոյն իսկ, թէ քանի մը օրէն Պոլիսը անգլ. զրաւման անմիջական վտանգին ներքեւ ըլլալուն, նախ քան թուրք կառավարութեան Պոլսէն Գոնիա

Digitized by Google

փոխադրուիլը, փութացած էին ձերբակալել մեզ իբր պատանդ, առ ի ապահովութիւն Մայրաքաղաքին...: Կարմիր կիրակին այսպէս անցուցինք "Մէհմէրհանէ" կոչուած Պոլսոյ կեդրոնական բանտին "մէքթէպին" մէջ, վաղուան գահավէժ դէպքերու սարսափովը աոլցուն, յուսահատ եւ շուարած:

Արդէն երեկոյ էր, բանտին "միւէզիննը" մօտակայ միւնարէէն իր "ա՛լլահ էքպէր»ը լրացուցած եւ հազիւ մէթնշաղը սկսած էր, երբ բանտին ներքին պահակները — գարտիան — սուէնտրեան ձայնով բոլոր հայ քաղաքական բանդարկեալներս հրաւիրեցին, որ հաւաքուինք բանտին երկաթեայ աւազդռան առջեւ:

Վերջապէս հնչած էր ժամը, երբ 24 ժամուան հոգեմաշ անորոշութենէ մը վերջ, մեր ճակատագիրը պիտի որոշուէր այլեւս: Ամէնքս քնական հետաքրքրութենէ դրդեալ, աճապարեցինք դէպի երկաթեայ վանդակները: Իսկ դաժան բանդապետը ի ներկայութեան ոստիկանական բարձր ու ստորին ամէն աստիճանէ պաշտօնեաներու սկսաւ հանդիսական ձայնով մը կարդալ ՍՈՒՏԱՊԱՐՏՆԵՐՈՒՍ ՍԵՒ ՑՈՒՑԱԿԸ...:

Երբ ստուգուեցաւ՝ թէ ամէնքս ալ ներկայ էինք. հարիւրաւոր սուինաւոր ոստիկան զինուորներու եւ ոստիկանական բազմաթիւ պաշտօնեաներու ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ, հետիոտն առաջնորդուեցանք կեդր. բանտէն միայն քիչ հեռու գտնուող ոստիկանական տնօրէնութիւնը: Հոս մի առ մի խուզարկելով, գրաւեցին մեզմէ ամէն ինչ, որ կրնար արժէք մը ունենալ. դրամ՝ աննշան թղթի կտորներ, զմեղիներ, մատիտներ, յուշատետրներ, մինչեւ մեր հովանոցներն ու գաւազանները, իբր թէ վերջը մեզ յանձնելու համար:

Հազիւ խուզարկութիւնները լրացած, ձերբակալեալներս քաշնական կամ՝ աւելի հոգինոց փոքր խմբերով, առաջնորդուեցանք կեդր. ոստիկանական տնօրէնութեան առջեւ, արդէն պատրաստ սպասող զինուորական կարմրագոյն ինքնաշարժ հանրակառքերը:

Այլեւս 24 ժամէ ի վեր տիրող գաղտնիքը արդէն մասամբ լուծուած էր, զի ողբերգութեան երկրորդ վարագոյրը բացուած էր եւ դժուար չէր հասկնալ թէ, մեզ Պոլսէն կը հեռացնէին...: Ո՛ւր, ոչ ոք գիտէր...:

Digitized by Google

Մեր ինքնաշարժին մէջ, ուր աւելի քան 20 հոգի էինք, զէն ի ձեռին մեզ օղակաւորող սուինաւոր տասէ աւելի զինուորներ շրջապատած էին մեզ, փախուստի ամէն փորձ կրակով պատասխանելու հրամանով:

Ձերբակալեալներս փոխադրող ինքնաշարժերու կարաւանը, որոնց անձամբ կ'առաջնորդէր ոստիկանական ընդհանուր տնօրէն Պէտրի՝ իր մասնաւոր ինքնաշարժով, արդէն ի թաւալ կու գար փոշիի ամպերով Այասօֆիայի պողոտայէն դէպի ծովեզերք Սիրքէճիի ուղղութեամբ: Բոլոր մեր ինքնաշարժերէն հեծկլտուքի ձայներ կը լսուէին . . ., ինչ որ բնականաբար ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր անցորդներու, որոնք կը դժուարանային մեկնութիւն մը տալու ինքնաշարժերու խորհրդաւոր եւ արընթաց ասպ թաւալումին . . . :

Երբ մեզ փոխադրող 10է աւելի ինքնաշարժերը, վերջապէս մուտն Սարայ-Պուռնուի կամ՝ Կիւլհանէի դարպասատունը, ձերբակալեալներուս յուզումը ինքնին հասաւ իր գագաթնակէտին: Այլեւս մահուան սարսափը ընդհանուր էր, որովհետեւ հայութեան մեծ դահճապետ կարմիր Սուլթանի քոնապետութեան սեւ օրերու յիշատակները դեռ շատ թարմ էին մեր մտքերու մէջ . . . : Մեզմէ ամէն ոք գիտէր, թէ հարիւրաւոր անմեղ երիտասարդ հայ եւ թուրք մտաւորականներ, քարեր կապուած ոտքերնուն կամ՝ վզերնուն, ծովամոյն եղած էին հոս, այս պատմական մահարոյր հրուանդանին խոր ջուրերուն հոսանքներուն ու յորձանքներուն մէջ . . . :

Մեր մահուան մղձաւանջը ալ աւելի կը խարազանէր գիշերուան թանձր խաւարը, եւ զարնան գիշերահաւասարին զուգադիպող ծովի փոթորիկը: Արդէն Սարայ-Պուռնու ըլլալով հիւսիսային հովին ճիշտ ճակատը, միշտ ալէկոծեալ կ'ըլլար, իսկ նոյն երեկոյին փրփրադէզ լեռնակատակ ալիքները քարափին բախելով, տանեակ մնդր տեռունները կը նետէին աղի ջուրի կաթիլները, որոնք յետոյ քա՜րէ արեան կայլակներու փոխուեցան:

Այդ պահուն՝ արդարեւ ամենազօրաւոր հոգիներն իսկ սկսած էին սարսռալ, որովհետեւ բնազդաբար մեզմէ շատեր կը զգային թէ դէպի գերեզման կ'երթան, մինչ միւս կողմէ փրկութեան ոչ մէկ յոյս կար: Չի իթթիհատական թուրք կառավարութիւնը, օրինա-

Digitized by Google

կելի գաղտնապահութեամբ եւ թուրք ցեղին յատուկ եղեռնական ընդունակութեամբը, յաջողած էր մէկ գիշերուան մէջ ամէնքս յանկարծ մէկ ուղևանի մէջ թակարդը ձգել . . . :

Սարայ-Պունարի անդաստանին մէջ, ամէնքս ի մի հաւաքուելէ եւ բոլոր ընկերներու ժամանումէն վերջ երկուական թափոր եղած, առաջնորդուեցանք Շիրքէթի 67 թիւ շոգենաւը, որ արդէն ժամեր առաջ, շոգիի վրայ կը սպասէր քարափին առջեւ:

Շոգենաւը լեցուեցաւ ոչ միայն 220է աւելի ձերբակալեալներովս, այլեւ մեր թուէն աւելի մեր հսկողութեան յատկացած սուինաւոր ոստիկան զինուորներով, Էնվէրի կողմէ ղրկուած երիտասարդ զինուրներով, քոմիսէրներով, քանակի սպաներով եւ ոստիկանական ամէն աստիճանէ պաշտօնեաներով:

Արդարեւ այս ամէնը մեր վրայ այնքան խոր ազդած էր, որ պահ մը ամէնքս ալ համոզուեցանք թէ Մարմարայի բացերը կը տանին ծովամոյն ընելու համար: Շատեր կու լային, շատեր իրենց սիրելիները կը յիշէին, ու այս ընդհանուր յուզումին մէջ, նուազ ուրեմն մտահոգուրուս շոգենաւը ճամբայ ելաւ դէպի բաց ծով:

Աղէ, մէկ քանի ամիսներ վերջ՝ եկան սպ աւելի սեւ օրեր, երբ ծովի մահը փնտռելով փնտռեցինք, երբ մեզմէ շատեր չարաչար զղջացին, որ ծովը չէին նետուած: Զի անշուշտ ծովի մահը աւելի փրկարար էր եւ նուազ խուժդուժ, քան կացինի եւ սակրի ներքեւ ապա տեղի ունեցած չարչարալից նահատակութիւնները:

Մինչդեռ տպլմանական Մայրաքաղաքը, աղջամուղջին գաղտնապահ սեւ պատանքին մէջ, նորանոր ոճրապարտ ծրագիրներ կը դարբնէր, իր այս անդրանիկ յաջողութենէն քաջալերուած, մենք Մարմարայի ալիքներուն անձնատուր եղած ակամայ, կը տարուբերէինք հոգեխռով վերյիշումներու եւ մտորումներու մէջ, երբ վերջապէս մեր շոգենաւը մօտեցաւ Հայտար Փաշայի նաւամատոյցին:

Մտահոգութիւնը զոյգ առ զոյգ դուրս գալով շոգենաւէն, հարիւրաւոր սուինաւոր զինուրներու շղթայի միջեւ տարուեցանք Հայտար Փաշայի հոյակապ կայարանի հսկայ շէնքին ճամբորդներու յատկացած Ա. եւ Բ. սպասման սրահները, ակնդէտ սպասելով հոն հարադէպ նոր անակնկալներու:

Digitized by Google

Այլեւս մենք ոչ ոքի մօտ ախորժակ մնացած էր, մոռածելու մեր անօթութեան եւ ծարաւին վրայ: Միայն զինուրական երիտասարդ դեղագործ մը, երբ պատառ մը երշիկ ապապրելով կը ճաշակէր, յանկարծ վրայ գալով ոստիկանապետ մը, երշիկը հանդերձ պնակով կը նետէր սրահին մէջ, եւ զինուրական վերարկուին ոսկեզօծ կոճակները փետրտելով կը պոռար ըսելով որ "այլեւս դուք ազգի եւ պետութեան թշնամիներ արժանի չէք այս պատուոյն . . .„:

Աւելի քան շուրջ երկու ժամ՝ խոր լռութեան եւ ցաւատանջ հոգեվկումի մէջ ապասելէ վերջ, դարձեալ զինուրական ամենախիստ հսկողութեամբ, փոխադրուեցանք երկաթուղու մոտնատուր գնացք մը, որ ժամերէ ի վեր արդէն կը սպասէր շոգիի վրայ մեզ տանելու համար Փոքր Ասիոյ խորերը, ուր տարաբախտ մեր բոլոր ընկերները, հազուագիւտ բացառութեամբ միայն, մէկ քանի ամիսներ վերջ ամենաքաոմնելի եւ եղերական մահուամբ պիտի գոնէին իրենց նահատակութիւնը:

Վերջապէս շարժեցաւ երկաթուղու մեր գնացքը, բոլոր լոյսերը մարած, վակոններու բոլոր դռները փակուած, եւ ոստիկաններով ու ոստիկան զինուորներով պահպանուած: Տակաւ սկսանք հեռանալ յիշատակելի այն վայրերէն, ուր մեզմէ իւրաքանչիւրը, իր ետեւ կը թողուր սգաւոր եւ անպաշտպան մայրեր, քոյրեր, կիներ եւ երախաներ, ինչք, հարստութիւն եւ ամէն ինչ, երթալով դէպի անդարձ անանուն եւ անծանօթ գերեզմաններ թաղուելու առ յաւէտ:

Digitized by Google

8.

ԴԷՊԻ ԱՔՍՈՐԱՎԱՅՐ

Երկաթուղու մեր խորհրդաւոր գնացքը, խաւարին մէջ առանց դադարի կ'անցնէր կայարաններու առջեւէն: Հետզհետէ մեր տեսողութենէն կը խուսափէին Իշխանաց լուսաշող կղզիներն եւ կը քերէինք Մարմարայի եզերքն դէպի Սիլիմիդիա, մինչ Սուլթաններու շուայտութեան, զեղխութեան եւ քաղաքական ոճիրներու հանքաւաւար Ոստանը մեր ետեւ կը թողուինք ընդ միշտ:

Խաւար էր կառախումբին դուրսը եւ ներսը, նոյնքան խաւար էին նաեւ մեր սրտերն, զի մտածումն ուրուականը արդէն ցցուած էր մեր առջեւ ու կը դալածէր մեզ: Ոչ ոք կառախումբին մէջ խօսելու փափաք կը զգար, մունջ էինք ամէնքս ալ եւ ինքնամփոփ, զի վաղուան մտահոգութիւններով տագնապած կը տարուէինք դէպի անծանօթ ճակատագիր:

Կէս գիշերը արդէն անց էր, երբ կառախումբին պետը, ազնիւ եւ անձնուէր հայ պաշտօնեայ մը, մօտենալով մեղմիկ ըսաւ ինծի. "Տայր տուրք, խնդրեմ՝ ձերքակալեալ ընկերներուդ անունները աս թղթին վրայ գրելով ինծի տուր„: Ձեռքի գաղտնի շարժումով մը թղթի կտոր մը դետ մատիտ մը կը սահեցնէր ձեռքս, եւ լապտերը մօտս ձգելով, ինք կ'երթար զբաղեցնելու մեզ հսկող ոստիկանական պաշտօնեաները: Դիւրահասկանալի սրտադողով եւ դալճեպով, տմոյն լոյսի մը պլպլացող ճառագայթներուն ներքեւ, կը գրէի մեր ընկերներէն գոնէ ամէն անոնց անունները, զորս պատահաբար կրնայի վերյիշել: Ապա անկատար այս ցանկը գաղտագողի կը յանձնէի նոյն ազնիւ պաշտօնեային, առանց քառ մը ըսել հանւարձակելու:

Digitized by Google

Արդէն լուսնշաղ էր, երբ երկաթուղու մեր կառախումբը անձայն անշշուկ, եւ առանց կանգ առնելու կ'անցնէր Նիկոմիդիոյ քաղաքին մէջէն: Միայն սակաւաթիւ անցորդներ, եւ մեծ մասամբ մանաւանդ երու հայ գործատուրուհիներ, կասկածոտ զարմացումով ակնապիշ կը դիտէին մեր կառախումբը, առանց կարենալ թափանցելու ահաւոր գաղտնիքին:

Մեր գնացքը անդադար կը սուրար, հետզհետէ մեր եւս կը թողէինք Մարմարայի ծովին հետ, նաեւ գեղեցիկ ծովածոցը ալէտատան իր ծփանքներով, Նիկոմիդիան, Յանդիպակաց եզերքին լեռներու գահաւանդին թառած հայ կեանքի կայտուն Պարտիզակը, քաջարի Ալամդարէկը, Բիւթանիոյ դալարազարդ եւ յուոթի դաշտերն ու հայ բազմաթիւ գիւղերը, Սապանճայի պապղուն լիճը, գարնան հետ ծաղկազարդուած մրգաստաններն, եւ երեկոյին մթնշաղին հետ կը հասնէինք վերջապէս Իզմիրլէինի:

Մեր քանդէն մեկնումէն 24 ժամ՝ վերջ միայն, փրփրաբաբերու այս հին քաղաքին առջեւ ունանք դեռ նոր սկսան զգալ անոթութիւն եւ ծարաւ. եւ առաւօտ խաբող նախընթերցիք մը ընելու չափ հանդարձակութիւն կ'առնէին: Մեր կառախումբին հայ ազնիւ պաշտօնեաներն էին դարձեալ, որ վտանգը արհաւիրներով եւ առանց փոխարժէքն զանձելու, անունդ մեր սակաւապէտ պահանջներուն կ'աճապարէին գոհացում՝ տալ, գնահատելի եւ անմոռանալի հաճոյակատարութեամբ մը:

Իզմիրլէինի ըլլալով Իզմիրլի եւ Գոնիայի երկաթուղու անջատման կենդրոնավայրը, հոս պիտի որոշուէր մեր ճակատագիրը, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ մեզ դէպի մեծ պիտի առաջնորդէին: Մինչդեռ ամէնքս լարուած եւ ապառիչ հետաքրքրութեամբ կը սպասէինք գնացքին առնելիք ուղղութեան, եւ ահա մեր կառախումբը փոխանակ Գոնիայի, շարժեցաւ Իզմիրլիի ուղղութեամբ:

Պոլսէն մեկնած ըլլալով 1915 Ապրիլ 12ի կիրակի գիշերը, երեքշաբթի կէս օրին մեծ հասանք Իզմիրլիի մեծակայ եւ Այազ տանող Սէնճան Քէօյի երկաթուղու կայարանը: Հոս յանկարծ հանդիպառես կ'ըլլայինք այնպիսի ահաւոր տեսարանի մը, որուն վերյիշումն իսկ ջրաշքով վերապրողներուս դեռ նոյնքան սարսուռ ու սարսափ կ'ազդէ:

Digitized by Google

Ելք երկաթուղու գնացքը հասաւ Սէնճան Քէօյի ըսուած այս կայարանը, հոս դուրս եկաւ Պոլսէն մեզ ընկերացող կեդրոն. քանտի պետ գարշելին Ռպրահիմ՛, եւ շրջապատուած մեզ ընկերացող ոստիկանապետներէն եւ ոստիկան զինուորներէն, ծեռքը առած մեր անուններու սեւ ցանկը, սկսաւ կարդալ "Սիլվիոյրիէի, Ակնունի, Զարդարեան, Խաժակ, Շահրիկեան, Ճիհանկիւլեան, Տոքթ. Տաղաւարեան, Սարգիս Մինասեան„ եւայլն: Խառնի խուռն աննուններ յայտնի յեղափոխականներու, ոչ կուսակցականներու, պահպանողականներու, շուրջ 75 անձերու:

Որոց անուններըը որ կը կարդացուէր, վար կ'իջնէին գնացքէն եւ կ'երթային իրարու մօտ յաջորդաբար զինուորական շղթաներու մէջ շարուելու . . . : Մինչեւ մեր ոսկորներն ասրսուռ կը զգայինք, թէպէտ որոշ չէինք գիտեր թէ ինչո՞ւ ասոր բաժանումը կ'ընէին, բայց շատ ուշագրաւ էին յաջորդաբար կանչուած անուններըը: Մեզմէ բաժնուողներէն ոմանց հետ հաժբուրուեցանք ու հաժբուրեցինք, ակնթարթի մը մէջ լացինք ու լացուցինք զիրար, զի քնազդաբար միայն կը զգայինք թէ կը բաժնուէինք իրարմէ անդարձ . . . :

Ահա սուրբ նահատակութեամբ օծուն անուններըը մեր տառապանքի ազնիւ այն ընկերներուն, որոնք Սէնճան Քէօյի կայարանին առջեւ մեզմէ բաժնուելով հեռացան գնացին դէպի Այաշ, եւ մէկ քանի ամիս վերջ Էնկիւրիի մօտակայ ձորերուն մէջ, հարհարալից մահուամբ, ողջակիզեցան հայրենիքի սրբանուէր սեղանին վրայ, հայ ազգի ազատագրութեան անմահներու յաւիտենական մահուանին մէջ արձանագրելով իրենց անունը ոսկի տառերով:

Ա Յ Ա Շ Ի

Ա Ք Ս Ո Ր Ե Լ Ո Ց Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ց Ց Ա Ն Կ Ը

1. Խաչատուր Մալումեան՝ (Ակնունի) յայտնի գրագէտ եւ դաշնակցական պետ, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
2. Գարեգին Խաժակ, ուսուցիչ-գրագէտ եւ դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:

Digitized by Google

3. Ռուբէն Զարդարեան, ուսուցիչ գրագէտ, Ազգ. երեսփոխան դաշնակցական գործիչ եւ խմբագրապետ դաշնակց. օրգան "Ազատամարտի", նահտկ. Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
4. Սարգիս Մինասեան, Դրօշակի խմբագիր եւ ուսուցիչ ու դաշնկ. գործիչ:
5. Յարութիւն Ճանկիւլեան, հնչակեան պետ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
6. Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան, հանրային եռանդուն գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, եւ բժշկական երկասիրութեանց հրատարակիչ, նահատակուած Ուրֆայի ճամբուն վրայ:
7. Համբարձում Պօյաճեան, (Մուրատ) հնչակեան յայտնի պետ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Կեսարիոյ մէջ:
8. Յարութիւն Շահրիկեան, Փաստաբան, հանրային գործիչ, Ազգ. երեսփոխան եւ յայտնի դաշնակց. նհտկծ. Էնկիւրի:
9. Աւոմ Նարճանեան (Սիամանթօ) բանաստեղծ, դաշնակցական, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
10. Հայկ Թիրեաքեան, (Հրաչ) դաշնակց. գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
11. Ներսէս Զաքարեան, ուսուցիչ եւ հնչակեան գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, եւ կեդ. ազգ. վարչութեան անդամ նհտկծ. Էնկիւրի:
12. Բարսեղ Շահպազ, փաստաբան, դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Խարբերդի եւ Մալաթիոյ ճամբուն վրայ:
13. Շաւարշ Քրիսեան, ուսուցիչ եւ դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
14. Ենովք Շահէն, դերասան, նահատակուած Էնկիւրի:
15. Քրիս Փէնէրճեան, (Սիլվիոյրիչի) պուլկարահպատակ ըլլալով ազատուած եւ դարձած Պուլկարիա:
16. Ժագ Սայապալեան, (Փայլակ), հանրային եռանդուն գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
17. Տոքթ. Աւետիս Նազաշեան, հանր. գործիչ վերադարձած Պոլիս:
18. Տոքթ. Խաչիկ Պարտիզպանեան, հանրային գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
19. Տոքթ. Գ. Պօղոսեան, ծանօթ յիմարաբուժ. Ազգ. երեսփոխան, ազատուած եւ գինադադարէն վերջ Պոլիս դարձած:

Digitized by Google

20. Տոքթ. Մելքոն Կիւլիւսաւեան, վերադարձած Պոլիս:
21. Տոքթ. Կարապետ Փաշաեան, օսմ. պառլամենտի նախկին անդամ, Ազգ. երեսփոխան, դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
22. Տոքթ. Տիգրան Ալլահվէրտի, անդամ Պատրիարքարանի ժողովներու, վերադարձած Պոլիս:
23. Արիստակէս Դադալարեան, փաստաբան, հանրային եռանդուն գործիչ եւ Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
24. Ներսէս Փափազեան, (նախկին Մաշտոց վարդ.) դաշնակ. օգաան Ազատամարտի խմբագիր եւ դաշնակ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
25. Համբարձում՝ Համբարձումեան, խմբագիր, նշտկծ. Էնկիւրի:
26. Գրիգոր Թորոսեան (Կիկո), հանճարեղ երգիծաթերթի հրատարակիչ եւ հանր. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
27. Ռուբէն՝ Ռուբէնեան, վաճառական եւ ազգային գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
28. Սմբատ Բիւրատ՝ ազգ. վիպագիր եւ հանրային գործիչ, Ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
29. Մելքոն Կիւրճեան՝ (Հրանդ գրական անունով ծանօթ) Ազգ. երեսփոխան հայագէտ, դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
30. Թէոտոր Մեծիկեան, վաճառական, նահատակուած Էնկիւրի:
31. Գէորգ Թէրճիմանեան, վաճոկ՝ նահատակուած Էնկիւրի:
32. Հայկ Թիրեաքեան, դաշնակ. գործիչ Հայկ, Թիրեաքեանի տեղ ապարուած եւ ապա Պոլիս դարձած:
33. Մաշիկ Դադրէճեան՝ ուսուցիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
34. Մկրտիչ Յովհաննէսեան՝ ուսուցիչ, դաշն. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
35. Մկրտիչ Յովհաննէսեան՝ վերոյիշեալին տեղ ապարուած եւ ապա Պոլիս դարձած:
36. Սարգիս Աբօ՝ կովկասահայ, ուսուցիչ դաշն. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
37. Ազբարամ՝ Հայրիկեան՝ տաճկագէտ եւ անօրէն "Արդի" վարժարանին, ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:

Digitized by Google

ԳՐԻԳՈՐ ՋՕՀՐԱՊ

ՎԱՐԴԳԷՍ ՍԷՐԷՆԿԻԼԵԱՆ

ՎՈՒԱՄԵԱՆ

Ե. ՍԻՄԱՒԷԶԼԱՆԼԵԱՆ

ԻԶԼԱՆ

ԴԵՊՔԱՍ ՎԻՊ.

Պահոյ ձանկատուփատ յուպրին անպիտակ

Digitized by Google

Digitized by Google

ԱԿՆՈՒՆԻ

ԽՄԻՉԿԻ

ՓՈՒԲԼԻՆ ՋԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԿԻԼԵԱՆ

ՏՈՔԹ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

Digitized by Google

Digitized by Google

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅՃՄԵԱՆ, ՄՈՒՐԱՏ

ՅԱԲՈՒԹԻՒՆ ՁԱՀՐԻԿԵԱՆ

ՕՏԱՄ ԵՍՐՄԱՆԵԱՆ ՍԻՄԱՆԹՕ

ՀԱՅԿ ԹԻՐԵԱՒԵԱՆ ՀՐԱՉ

Մ. ԿԻՒՐՃԵԱՆ ՀՐԱՆՊ

ԲԱՐՍԵՂ ՁԱՀՊԱԶ

Պոլսոյ ռահատամարտ տպագրիչ անպճակտ

Digitized by Google

Digitized by Google

ՏՕՔԹ. Կ. ՓԱՇԱՅԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

ԹԱՓ ՍԱՅԱՊԱԼԵԱՆ

Գ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

ԲԱՐԹՈՂ ՋՕՐԵԱՆ

ՆԵՐՍԷՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

Պոյաճ ձախատամարտ չտագրիճ անպիտիճ

Digitized by Google

Digitized by Google

Յ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ս. ՍՈՒԻՆ

ԳԱՐՄԻՆ

Ե. ՌՉԳՊԱՉԵԱՆ

Ե. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ

Յ. ԳԱԼՓԱՅԵԱՆ

Պոլսոյ Հայատառ Մատենադրաց Տպագրեալ Անպիսկոպոս

Digitized by Google

Digitized by Google

Ս. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, ՁԵՄԻԼ

Հ. Մ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

Վ. ՀԻՍԻՍԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՏԱԹԵՎԵԱՆ

ՄԱՐԶՊԵՏ

ՁԱՒԱՐՋ ՔՐԻՍԵԱՆ

Պոլսոյ ձախատամնարան լուսագրիչ անպետկա

Digitized by Google

Digitized by Google

38. Լեւոն Շամլոանճեան Միքայէլ Շամլոանճեանի տեղ ազատուած եւ Պոլիս վերադարձած.
39. Բիւզանդ Պօզաճեան ազգ. երեսփոխան եւ վերադարձած Պոլիս:
40. Գեղամ՝ Բարսեղեան՝ խմբագիր, ուսուցիչ եւ դաշնակ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
41. Յովհաննէս Գրիգորեան՝ գրաւաճառ, նահատակուած Էնկիւրի:
42. Օննիկ-Ժիրայր՝ ուսուցիչ նահատակուած Էնկիւրի:
43. Լեւոն Լարենց վերակազմեալ Հնչակեան պետ, գրագէտ ուսուցիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
44. Տիգրան Ձէօկիւրեան՝ գրագէտ, ուսուցիչ, խմբագրապետ Պոլսոյ "Ոստան„ պարբերաթերթի, հանրային գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
45. Ղազար Ղազարեան (Մարզպետ) դաշնակ. հին գործիչ, ուսուցիչ, իբր թուրք ծպտեալ Ամանոսի փապուղիներու Ինթիլիի կողմը պաշտօն վարած Յերմաններուն մօտ. յետոյ Նիսիպին անցած եւ ապա ձիէն իյնալով մեռած Նիսիպինի մէջ գինադադարէն քիչ առաջ:
46. Յարութիւն Գոնեալեան, դերձակ նահատակուած Էնկիւրի:
47. Մինրդատ Հայկազն՝ հովանոցաճառ, բազմաժամանակեայ տարագիր, դաշն. գործիչ, ազգ. երեսփոխան, նահատակուած Էնկիւրի:
48. Պետրոս Գալֆաեան՝ նախագահ Մազրզգիւղի թաղապետութեան, դաշնակ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
49. Պետրոս Գալֆաեան՝ վերոյիշեալին տեղ ազատուած, վաճառական, նահատակուած Էնկիւրի:
50. Կարապետ Թաշճեան՝ նահատակուած Էնկիւրի:
51. Յարութիւն Աստուրեան՝ նահատակուած Էնկիւրի:
52. Կարապետ Սարաֆեան՝ Ռէժիի պաշտօն. նահատակուած Էնկիւրի:
53. Վռամշապուհ Սամուէլօֆ, ռուսահայ սեղանաւոր, հանրային եռանդուն գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի:
54. Սարգիս Արմուանցի՝ նահատակուած Էնկիւրի:
55. Մսաչիկ Պէրպէրեան՝ ուսուցիչ վերադարձած Պոլիս.
56. Վրթանէս Մարտիկեան՝ վերադարձած Պոլիս:

Digitized by Google

57. *Մինրան Աղաճանեան՝ սեղանաւոր, Պոլիս վերադարձուած եւ կախուած:*
58. *Նշան կիտուածանկարիչ՝ Գումգաբուէն, նմտկծ. Էնկիւրի:*
59. *Տիգրան Աճէմեան՝ վերադարձած Պոլիս:*
60. *Մարկոս Սէֆէր, փաստաբան, Մարկոս Նաթանեանի տեղ աքսորուած եւ վերադարձած:*
61. *Սերոբէ Նորատունկեան՝ Սանաս. վարժարանի ուսուցիչ, դաշնակցական գործիչ, եւ ազգ. երեսփոխան, նմտկծ. Էնկիւրի:*
62. *Բարթող Զօրեան՝ (Ծիրայր) հրատարակիչ, դաշնկ. գործիչ, նահատակուած Էնկիւրի[1]:*

Այսշի կայսրանին առջեւ 20է աւելի կառքեր պատրաստ կը սպասէին արդէն, բազմաթիւ հեծեալ ոստիկաններու հետ: Զինուորական խստութեանց ներքեւ կառքերու թափորը, շրջապատուած հեծեալ զինուորներով, մէկ քանի րոպէ վերջ արդէն ճամբայ կ'իյնար դէպի Այաշ, որ հազիւ մէկ քանի ժամ՝ միայն հեռու էր Սէնճան Քէօյի այս կայսրանէն:

Աւելորդ է յիշել թէ երկուստեք եւս յուզումը մեծ էր, եւ մեր տպաւորութիւնը ճնշիչ. զի ընդազդաբար գիտէինք թէ այս անգամի մեր բաժանումը վերջնական էր . . . :

Արցունքոտ աչքերով կը դիտէինք հեռանալը մեր վշտի ընկերներուն. որոնց կառքերը տակաւ կ'անյայտանային փոշիի ամպերու մէջ, չարաշուք վերադաս դէպքերու նախազգացումը տալով մեզի:

Այս օր հինգ տարի վերջ, երբ անկախ եւ ազատագրուած Հայաստանի վերակենդանացուցիչ արեւը արդէն կը բարձրանայ Արարատի ճիւնապատ ալէփառ կատարէն, կեանք ու արեւ տալով մեր ապագայ փառքի յոյսով աւլցուն ցաւատանջ սրտերուն, այս օր սրբազան պարտականութիւն կը զգամ՝ արցունքոտ աչքերով ճեզ ըսելու հրաժեշտի մէկ քանի հակիրճ խօսքեր, զորս այն ատեն մեր հոգեվնեպ բաժանումին եւ մեռնարոյր խստութեանց մէջ չկրցայ ըսել:

Երկմաք բարեաւ պապտելի ընկերներ, բազմատանջ հայրենիքի եւ ազատագրութեան գաղափարի անձնանուէր առաքեալներ, որ քիւրեղացած հայրենասիրութեամբ պայքարեցաք եւ զրկով եւ խօս-

---

1 Ծ ա ն օ թ. Ցաւալի է որ մնացեալ 13 աքսորական մեր տարաբախտ ընկերներու անուննները հնար չեղաւ հոս արձանագրել, հակառակ ամէն ալքատուներու:

Digitized by Google

քով եւ գործով: Որ ո՛չ իսկ մէկ օր, մէկ ժամ՝ դեղեւեցաք ձեր պաշտած ու պաշտպանած գաղափարներու փշոտ ճամբուն մէջ՝ գիտնալով հանդերձ թէ վաղ թէ ուշ դէպի Golgotha կը բարձրանաք: Ապագայ հայ նորահաս սերունդներ պիտի գան ի գուճ ձեր խնկանուէր յիշատակին ու յուշարձանին առջեւ, որ վաղուան ազատ հայութիւնը պիտի կանգնէ ի պատիւ ձեր յաւերժական յիշատակին, յայտնելու համար իր անմոռաց երախտագիտութիւնը հանդէպ ձեզ, որ յանուն թշուառ հայրենիքի ազատութեան եւ փրկութեան, չխնայեցիք ո՛չ ինչք, ո՛չ կեանք ո՛չ արիւն...:

Պատիւ եւ փա՛ռք ձեզ հայրենիքի ազատութեան վեթերաններ. դուք ձեր կարմիր արիւնով հայրենիքի գետերը ներկեցիք, եւ ձեր արբազան նշխարներով սարերը ու ձորեր լեցուցիք, եւ ձեր լեռնակուտակ ոսկորներով թշնամիներուն առջեւ անխորտակելի պարիսպներ կանգնեցիք:

Իսկ ձեր չարչարալից նահատակութեամբ նոր դարագլուխ բացիք, հայ ժողովրդին պարգեւելով նոր կեանք, նոր արեւ, եւ փառապանծ նոր ապագաներ:

Այսօր, երբ ազատագրուած Հայաստանի նորակազմ քաջարի բանակը յաղթութենէ յաղթութիւն կը սլանայ, հայրենիքի սահմանները օրէ օրէ ընդարձակելով եւ տաճնապատկելով, թող ձեր հոգիները խայտան ու ցնծան յաւիտենականութեան մէջ, ի տես ձեր արիւնով գնուած հայրենիքի շէն ու շող եւ ծաղկաւէտ անդաստաններուն եւ պտղալից դարաստաններուն:

Օրհնեա՛լ թող ըլլայ ձեր սուրբ յիշատակը, դարեր շարունակ եւ ձեր անունները ոսկեքանդակ ամն յամա՛յր պիտի օրհնուի հայ սերունդներէն բազմերախտ: Երթա՛ք բարեա՛ւ . . . :

Հուսկ ուրեմն շարժեցաւ եւ մեր երկաթուղու գնացքը դէպի Էնկիւրի: Ոչ ոք մեզմէ սիրտ ունէր խօսելու, ոչ ոք կը համարձակէր խանգարել մեր մէջ տիրող մեռելական լռութիւնը: Մեր մըտքերը չէին ուզեր գործել ու խոկալ եւ չէին համարձակեր վերլուծել օրուան չարագուշակ մեծ դէպքերը: Իսկ մեր սրտերը արդէն գերեզմաններ էին, առանց դիակներու եւ առանց շիրիմներու . . . :

Մէկ քանի ժամ՝ վերջ, կէս օրի մօտ արդէն Էնկիւրիի առջեւ մեր գնացքը կանգ կ'առնէր միանգամ՝ ընդմիշտ:

Digitized by Google

Կուսակալանիստ այս քաղաքին ռահվիրանական տնօրէնը, հանդերձ բազմաթիւ ռահվիրաներով եւ ռահվիրան գինուորներով եւ կառքերով առաւօտէ ի վեր կը ապասէ եղեր մեր ժամանման:

Հազիւ կառախումբը թողնելով Էնկիւրիի երկիթ. կայարանը կ'իջնայինք, մեզ առանց մի քիչ հանգիստ տալու ռահվիրանական տնօրէնը մէկ մէկ հաց տալով՝ մեզ դրաւիան կ'ընէր հինգական տեղ գրաւել մեզ ապասող առանց ծածկոյթի երկծի քեռան կառքերուն մէջ:

Բնակարանաբար տառապանելու ժամանակ չկար եւ ամէնքս ալ մեր տեղերը բռնած էինք. միայն բացառութիւն ըլլալով, իբր շնորհ հինգ եկեղեցականներուս յատկացուցած էին զապանակաւոր կառք մը:

Ուրախանչիւր կառքի մէջ մէկ մէկ ռահվիրան գինուոր տեղաւորուելէ վերջ, 44 կառքերու մեր երկարաձիգ շարքը կամ՝ մահապարտներուս թափօրը շարժեցաւ դէպի Գաղթէմունիի ուղղութեամբ:

Ճամբորդութեան անհանգստութեան տաժանքը դեռ նոր կը սկսէր, գի փոխադարձ երկաթուղու Ա. եւ Բ. թաւշապատ կառքերուն, այժմ՝ չոր տախտակներու վրայ նստած, խօլ վազքով ի գիր կու գայինք փոշիի ամպեր քարթափացնելով մեր ետեւ քուլա՛, քուլա՛: Էնկիւրիի քաղաքը շուտով ծգելով մեր աչքակողմը, մնանք սարերու եւ ձորերու զալարապատոյտ անհատի ճամբաներու մէջ:

Քանի մեր ճամբան կը շարունակէինք եւ մարդաբնակութիւններէ կը հեռանայինք, այնքան մեր հոգիները կը խռովէին եւ մեր մտքերը չարագուշակ մտածումներով ինքնալլկումի կ'ենթարկէինք: Զի ամէն ապառաժի եւ ամէն ծառի ետեւ պահուրտած աւազակներ տեսնել կը կարծէինք. եւ ամէն ծառէ վար ձգուած կախօրաններ կախաղանի շուան կը կարծէինք . . . : Հայ ժողովրդի հինական երգերու վարպետն ու անզուգական վարդապետը Հայր Կոմիտաս, որ մեր կառքին մէջ կը գտնուէր, արդէն մտքի տարօրինակ տրամադրութիւններ կը ցուցնէր. եւ հաստատմամբ ծառերը շարժուն եւ յարձակող աւազակներ կարծելով, միշտ իր գլուխը վերարկուի փէշերուս ներքեւ կը ջանար թագցնել, որպէսզի երկիւղէն աւազի տակ գլուխը թաղող կարաւաններու նմանի: Կը թախանձէր

Digitized by Google

ոլ պահպանիչ ըսեմ՝ իր գլխուն վրայ, յուսալով վերագտնել իր խոովայոյզ հոգիին հանդարտութիւնը:

Անդին, ուրիշ ծանօթ ծերուկ փառասէր մը իր կառապանին կը յանձնէր ոսկի ժամացոյցը եւ դրամը, խնդրելով իր վերահաս մահէն վերջ, Պոլիս երթալով կնոջը յանձնել, իբր վերջին յիշատակ:

Մեր կառքերը անդադրում՝ եւ անգութ վազքով մը ի թատեալ կու գային, կառապաններու մորակներու անհատնում՝ շառաչիւններուն եւ ոատիկան զինուորներու հայհոյութիւններուն մէջ: Քանի՛ քանի՛ անգամներ տարաբախտ մեր ընկերներէն շատեր, չկրնալով տոկալ կառքի չոր տախտակներու խօլական վազքէ առաջ եկած ցնցումներուն, կառքէն դուրս կ'իյնային, ենթարկուելով իրենցմէ վերջ եկող կառքերէն կոխոտուելու անմիջական վտանգին:

Արգիլուած էր կառքերը կեցնել ամենաստիպողական պէտքերու պարագային իսկ, առանց հացի, առանց ջուրի ոսկորներ կոտրտացնող վազքով մը կը յառաջանայինք իբր թէ մեզ հետապնդող թշնամիներ ունենայինք, մինչ դեռ անոնք մեր մէջ էին արդէն . . . :

Մթնշաղին հետ կը հասնէինք վերջապէս Գալայճըը կոչուած գայմագամանիստ գիւղաքաղաքը: Մեզ ընկերացող ոսոիկանապետներն, ոսոիկաններն ու ոսոիկան զինուրներն մեզ կ'առաջնորդէին թրքական արճարան-իջեւան մը (խան):

Հազիւ մուած ներս, մեր ընկերներէն ոմանք, ուժասպառ եւ զգայազրկ յանկարծ գետին կ'իյնային, այլեւս չկրնալով տոկալ զարշահոտ արճարանի հեղձուցիչ օդին: Եւ հազիւ մեզ ընկերացող հոյլ մը ճարտար բժիշկներու խնամքով կը սթափէին, զարմացկոտ ակնարկներ պտոյտնելով իրենց շուրջ. զոգցես իրենց ընտանեկան սիրելիները կը փնտոէին կամ՝ իբր թէ երազէ մը կ'արթնային . . . :

Ո՛չ ոք կը խորհէր հացի եւ ջուրի վրայ, ամէն ոք կ'աճապարէր իր կոտրտած ոսկորոտիքին հանգիստ տալ, իյնալով պատահաբար ուր որ բաց տեղ մը գտնէր, փոյթ չէ թէ չոր տախտակ ըլլար ան:

Աղտի ու մլուկներու, փոշիի եւ ոջիլի ու անհանդուրժելի գարշահոտութեանց մէջ որ աւելի սաստկացուցած էինք մեր 150 կ

Digitized by Google

աւելի բազմութեամբը, քունէ աւելի թմրած ու սահմռկած, սարսափի զիշեր մը անցնելէ վերջ, յաջորդ օրը արշալոյսին հետ կը մեկնէինք Գալայճըքէն դէպի Զանկըրը:

Նախորդ օրուան կրկին խօլ վազքով, փոշիի ամպերով եւ ցաւատանջ ոսկորներով աւելի քան 10 ժամուան անդադրում ճամբորդութենէ մը վերջ, հուսկ ուրեմն կը տեսնէինք Զանկըրըի աղօտ լոյսերը խիստ հեռուէն: Վերջապէս մօտալուտ հաւանական հանգստի մը յոյսով զօրացած, եւ զապուած անհամբերութեամբ կը սպասէինք վայրկեանէ վայրկեան մեր ժամանման:

Մինչդեռ կարծես լոյսերը եթէ չէին հեռանար, գոնէ չէին ալ մօտենար, հարուածար տանջելով մեզ մեր խոնջանքի յուսադրութեանը մէջ:

Սակայն փոխանակ քաղաք մեզ առաջնորդելու, յանկարծ ճամբան փոխելով դէպի աջ կ'երթայինք կանգնելու գիշերային խաւարին մէջ թաղուած հսկայ շէնքի մը մեծ դռներուն առջեւ:

Առաջինը՝ եկեղեցականներուս յատկացած կառքը ըլլալով, նախեւառաջ կ'իջնայի վար, երկիւղալի կասկածոտ ակնարկ մը ձգելով շուրջ բոլորս:

Սուինաւոր պահակ զինուորներու առջեւէն անցնելով յանկարծ կը մօտենար կանոնաւոր բանակի զինուորական պահեստի հարիւրապետ մը, եւ նուազ դաժան ձայնով կ'լսէր մեզի "Էֆէնտիներ՝ քարի եկաք . . . „:

Ըրբ ամէնքը իրենց կառքերէն արդէն վար իջած էին, հարիւրապետը մեզ առաջնորդեց կամարակապ մեծ դռնէն ներս դէպի հսկայ շէնքին ներքին մասը, որ 4—5000 զինուոր առնելու չափ ահագին քարաշէն զօրանոց մըն էր, շուրջանակի քառանկիւն շէնքերով իրարու կապուած, մէջտեղը ընդարձակ մարգարանով մը:

Չարաբաստիկ սեւ վարագոյր մը եւս ինկած էր հոս, եւ կը սկսէր նոր տրտերգութիւն մը . . . :

Digitized by Google

9.

ՉԱՆԿԸՐԻԻ ՋՕՐԱՆՈՑԻ ԿԵԱՆՔԸ

Մեր ձերբակալութեան չորրորդ օրը 1915 Ապրիլ 14ի գիշերը ուշ ատեն կը տեղաւորուէինք Չանկըրիի աս վիլեխաթի զօրանոցին ստորնայարկի մեծ սրահներէն մէկին մէջ:

Աս սրահը (ըստ Թրքական բացատրութեան դօղռուշը), աղտոտ, փոշոտ, բայց ոչ ոք մեզմէ մաքրութեան հարցով զբաղելու սիրտ ունէր, ուստի ամէնքս ալ ինկանք տախտակներու վրայ իբր թէ քնանալու:

Բայց քնանալ մի՛մէ հնա՞ր էր չոր տախտակներու վրայ, երբ ջարդուփշուր եղած պատուհաններէ կը փչէր հիւսիսային սառնաշունչ քամին: Մարդոց չարչարանքին պակասը նոյն գիշեր եկաւ լրացնել եւ քնումիւնը, զարնան այս ամիսին ձիւն տեղաց գիշերը սարսափացնելով մեզ մինչեւ մեր ոսկորները, որոնք կաթքի ցնցումներէն արդէն կը կոտրային: Մօտալուտ վտանգի ու մահուան մղձաւանջը սակայն, կմախքի մը ուրուականով կը յամառէր արձանանալ մեր շփոթ երեւակայութեան առջեւ:

Մարդկային բեկորներ էինք, խլուած մեր ընտանեկան ծոցէն, մեր ընկերական դիրքերէն, եւ նետուած էինք յանկարծ փոքր Ասիոյ խորը, անշուք անկիւն մը: Զրկուած էինք կեանքի ամենաանհրաժեշտ տարրական պիտոյքներէ, պառկած չոր տախտակներու վրայ, գլուխ գլխի, ոտք ոտքի, սիրելիներու կարօտը մեր տանջուող պտուերու մէջ, վաղուան անորոշութեան սարսափը մեր հոգիներուն մէջ: Մինչ զօրանոցին մեծ դրան ու մեր արգելափակուած սրահին փոքր դրան առջեւ պահակ կը ապահէին հերթով

Digitized by Google

ուինաւոր գինուորներ հիմոյլատրելով որ ամենաստիպողական պարագաներու մէջ իսկ գոնէ դուրս գալ մեր սրահէն:

Յաջորդ օրը սակայն, մեր մնաննաւոր դիմումներու վրայ, Թոյլ կը տրուէր շրջիլ զօրանոցին բակին մէջ եւ շնչել գոնէ մաքուր օդ:

— —

ՀԱՆԿԸՐԻԻ

ԱՓՍՈՐԵԼՈՑ ԱՆՈՒԱՆ ՑԱՆԿԸ

1. *Տ. Կոմիտաս՝ վարդ. Սողոմոնեան, ի Փարիզ յիմարանոցի մը մէջ արգելափակուած.*
2. *Տ. Գրիգորիս՝ ծ. վարդ. Պալաքեան, վերապրող:*
3. *Տ. Յովհան վարդ. Կարապետեան, վերապրող, այժմ՝ կարգալծող:*
4. *Տ. Յուսիկ՝ քահ. Զաքունի հիւանդութեամբ վախճանած Մէսքէնէի մօտակայ գիւղի մը մէջ:*
5. *Տ. Վարդան քահ. Փէրիքէօյի, վերապրող:*
6. *Պատուելի Գրիգորեան, խմբագիր Պոլսոյ Աւետաբերի, վերապրող:*
7. *Տոքթ. Ռուբէն Չիլինկիրեան (Սեւակ)՝ գրագէտ եւ հանրային գործիչ, նահատակ. Զանկըրիի եւ Գայլալճըքի ճամբուն վրայ:*
8. *Դանիէլ Վարուժան՝ բանաստեղծ եւ դաշնակց. գործիչ. նոտկ. Սեւակի հետ նոյն ճամբուն վրայ ի Թիւնա:*
9. *Գասպար Չերազ՝ փաստաբան, մնծանուն եղբօրը տեղ աքսորուած, վերապրող:*
10. *Տիրան Ջէլէկեան՝ Սապահ լրագրի խմբագրապետ եւ ռամկավար կուսակցութեան պետ, նահատակուած Սեբաստիոյ Ալիս գետի կամուրջին մօտ:*
11. *Տոքթ. Վ. Թորգոմեան՝ գրագէտ եւ հանր. գործիչ, վերապրող:*
12. *Բիւզանդ Ջէչեան՝ այժմ դադրած Բիւզանդիոն լրագրի տէր եւ խմբագրապետ, վերապրող:*
13. *Տոքթ. Արմենակ Բարսեղեան՝ ուսուցիչ եւ դաշն գործիչ, վերապրող:*

Digitized by Google

Տ. ՅՈՒՍԻԿ ՔԱՀԻՑ· ՔԱՋՈՒՆԻ

Ռ. ՀԻԼԻՆԿԻԲԱՆ ՍԵՒԱԿ

ՊԱՆԻԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՏԻՐԱՆ ՔԵԼԵԿԵԱՆ

ԱՐԻՍ ԻՍԲԱՅԻԼԵԱՆ

ԹԼԿԱՏԵՆՑԻ

Պոլսոյ ձախաւոյժ թղթակից անպիտակ

Digitized by Google

Digitized by Google

14. Տոքթ. Գրիգոր Ճէլալ՝ հին հնչակեան գործիչ, վերապրող:
15. Տոքթ. Միսաք Ճէվահիրճեան՝ անդամ դատաստանական խորհրդի, վերապրող:
16. Տոքթ. Բարսեղ Տիմոնեան՝ հանրային գործիչ, վերապրող:
17. Տոքթ. Լեւոն Պարտիզպանեան՝ հանր. գործիչ, վերապրող:
18. Տոքթ. Արշակ Դազազեան՝ հանրային գործիչ, վերապրող:
19. Տոքթ. Միրզա Քէլէնճեան՝ դաշնակ. գործիչ, վերապրող:
20. Տոքթ. Ստեփան Մխաքճեան՝ նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
21. Նշան Գալֆայեան՝ ճարտարապետ-երկրագործ, ուսուցիչ-պաշտօնեայ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
22. Երուանդ Զաւրիշեան՝ վերակազմեալ հնչակեան գործիչ, ուսուցիչ, իրանդուխտեաւք վախճանած Քաչունի բահանայի հետ եւ նոյն վրանին ներքեւ:
23. Միքայէլ Շահնազարեան՝ ուսուցիչ, գրագէտ, խմբագիր Ուսումնի եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
24. Հայկ Յօճնաարեան՝ բազմավաստակ ուսուցիչ եւ հանր. գործիչ, ու լիտը ազգ. երեսփ. ժողովոյ մէջ ի Պոլիս, վերապրող:
25. Սարգիս Գըլճեան՝ (Սրմոց) գրագէտ-ուսուցիչ, խմբագիր դաշնակցական գործիչ, վերապրող:
26. Երուանդ Թօլաեան՝ խմբագիր "Դաւոշ„ երկիւաթերթի, վերապրող:
27. Արամ Ընտօնեան՝ խմբագիր, գրագէտ, վերապրող:
28. Յ. Թօփճեան՝ ուսմնական, հանրային գործիչ եւ խմբագիր, վերապրող:
29. Մոմիկ Պետրոսեան՝ ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ, Պուլկարաձայ ըլլալով ազատած եւ մնացած Սոֆիա:
30. Արիս Խաչիկեան՝ ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ, վախճանեան անծանօթ:
31. Սամուէլ Թօփալճանեան՝ հնչակեան գործիչ. վախճաներ անծանօթ:
32. Հիւսեան (Տօսեան մականուանեալ) ուսուցիչ, խմբագիր, նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
33. Պօղոս Դանիէլեան՝ փաստաբան, դաշնակցական գործիչ, նահատակուած Տէր-Զօրի կողմերը:

Digitized by Google

34. Վահրամ Աստուրեան՝ դեղագործ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
35. Աւետիս Զարիֆեան՝ դեղագործ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
36. Պետրոս Մանիկեան՝ դեղագործ, եւ հանր. գործիչ, վերապրող:
37. Ազարիկ դեղագործ, նահատակուած Տէր-Զօրի կողմերը:
38. Աստուր Արսէնեան՝ դեղագործ, նահատակուած Տէր-Զօրի կողմերը:
39. Յակոբ Նարկիլէեան՝ դեղագործ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
40. Գրիգոր Միսքեան՝ դեղագործ, նահատակուած իր քժիշկ եղբօր հետ Էնկիւրիի մօտ:
41. Յակոբ Թէրզեան՝ դեղագործ եւ հաճընցի հնչակեան գործիչ, նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
42. Պիւլիւլմանեան՝ առաքելաբուժ, վերապրող:
43. Վահան Ալթունեան՝ առաքելաբուժ, վերապրող:
44. Սիմոն Մելքոնեան՝ Օրթագեւղէն, հարտարապետ, վերապրող:
45. Մանուկ Պաղտիճեան՝ հարտարապետ, մուսուրական եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
46. Յակոբ Գորեան՝ եօթանասունամեայ ակնցի հայրենասէր վաճառական, երբեմն ուսուցիչ, Պոլիս դարձած եւ քնական մնահուամբ վախճանած:
47. Դանիէլ Ինճիճեան վաճառական եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
48. Թէրլէմէզեան, սեղանաւոր, վանեցի, վերապրող:
49. Աստուածատուր Մանեասեան՝ վաճառական, վերապրող:
50. Արտաշէս Փարխանեան՝ վաճառական, վերապրող:
51. Մկրտիչ Պարսամեան՝ գինեվաճառ, հանր. գործիչ, վերապրող:
52. Յակոբ Պէյլէրեան՝ վաճառական, հանր. գործիչ, վերապրող:
53. Նոյիկ Տ. Ստեփանեան՝ երզնկացի վաճառական, վերապրող:
54. Դանիէլեան՝ պանդրմացի դերձակ ի Պոլիս եւ ծանօթ հնչակեան գործիչ, վերապրող:

Digitized by Google

55. Գրիգոր Օննիկեան՝ հայր երեք որդւոց, եօթանասունհինգամեայ վախճանած հիւանդութեամբ ի Զանկըրը:
56. Արամ՝ Օննիկեան՝ տարրագէտ, վերապրող:
57. Յովհաննէս Օննիկեան՝ հիւանդութեամբ վախճանած Հաճգըրի, մերձ ի Պէլէմէտիկ:
58. Մկրտիչ Օննիկեան՝ նահատակուած ի Տէր-Զօր:
59. Գէորգ Քէօլէեան՝ նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
60. Յօհաննէկիւլեան, ակնցի վաճառական, մնած Մէսքէնէի կողմերը:
61. Օննիկ Մաղազաճեան՝ նահատակուած Ղարաժանի եւ Սեւակի հետ ի Թիւնա, վեց ժամ հեռու Զանկըրիէն:
62. Կարապետ Տէօվլէթեան՝ փողերանոցի պաշտօնեայ եւ հանրային գործիչ, վերապրող:
63. Արամ Գալէնտէրեան, օսմ. դրամատան պաշտօնեայ եւ եռանդուն հանրային գործիչ, վերապրող:
64. Վաղինակ Պարտիզպանեան՝ Շիրքէթի Յայրիկէի պաշտօնեայ եւ հանր. գործիչ, վերապրող:
65. Բարունակ Սարուխան՝ քաղաքապետութեան պաշտօնեայ, վախճանն անծանօթ:
66. Մոմճեան՝ ոուս հիւպատոսարանի թարգման, նահատակուած Էնկիւրիի մօտ:
67. Մինրան Գայրքճեան՝ վաճառական, նահատ. Էնկիւրի
68. Լեւոն „ „ „ „
69. Գէորգ „ „ „ „
} Երեք եղբարք

Դժբախտաբար Զանկըրիի մեր աքսորական տարաբախտ ընկերներուն հազիւ կէսին անունը կարելի եղաւ ճնոք բերել մեծ դժուարութեամբ, մինչդեռ ասոնցմէ դուրս կային նաեւ հայրենասէր ծաղկահատակ ազնիւ երիտասարդներ, եւ ժողովրդի խոնարհ դասակարգէն անծանօթ անձեր, որոնք այնքան պիտի փափաքէինք որ յիշէինք այս տեղ:

Չի ասոնք ամէնքն ալ մի առ մի արձանագրուելու արժանի էին այս մատեանիս մէջ, մանաւանդ այն նամակը, որ թէպէտ շատ խոնարհ դասակարգի զաւակներ էին, բայց շատ աւելի հայրենասէր

Digitized by Google

էին եւ միշտ կը կրկնէին, թէ՝ եթէ ազատիլ հայ մազի եւ պիտի մնայինք մեր ազգին փրկութեան համար, թող մեր արիւնը արժանի ըլլայ մեր հայրենիքին . . . միայն ափսոս որ վերջին անգամ՝ մը եւս ծառայութիւն մը չկրած պիտի մնայինք . . .»: Բայց կը միխիթարուէին ըսելով "գոնէ այս անգամ՝ մեր թափած արիւնը վերջինն է . . .»:

Առնք ալ կ'երթան աւելնալու այն անհամուն բիւրաւոր նահատակներու ցանկին վրայ, որոց արեան անգին արժէքովն գնուեցաւ հայրենիքի ազատութիւնը, եւ որոց յաւիտենական յիշատակին առջեւ ծունկի պէտք է գան ազատագայ հայ բոլոր ազատ սերունդները՝ պրսկեամբ օծուն պատկառանքով մը:

Շատ չէ երթէ մոռնալ այն անհատը գիշերները, երբ հարբւրաւոր մոռատրակներ, կրծոտիչներ, թմիչներ, խմբագիրներ, ուսուցիչներ, մեծատարուստ վաճառականներ, սեղանաւորներ զօրանոցի շոր տախտակներուն վրայ՝ գիշերները իրարու մօտ կոյք կոյքի եկած՝ կը մրափէին, զի բնաւոր անկարելի էր այդ պայմաններու ներքեւ:

Բայց մեր օրեր եկան յետոյ, երբ այս անցած օրերն իսկ երջանկութեան օրեր համարեցինք:

Ապարէն, առ հանգամանքներու մէջ մեր կեանքը իրապէս անհանդուրժելի էր, ուստի ամէն ոք ջանք եւ ճիգ կ'ընէր տանելի կեանք մը առնծելու, շնորհիւ դրամի ուժին գոնէ քիչ մը ուտելիք ձեռք բերելու համար:

Իսկ մեծամասնութիւնը, որ զուրկ էր նիւթական առձեռն միջոցներէ կնճռ կը դիմէին իրր ոգեւոր ծոր: Սակայն աւաղ քաղաքակից ըլլալով իրենց, դժբախտաբար անկարող էի ծառայութիւն մ'ընելու: Բայց իրր Գամիմունեի եւ Զանկլրիի նախկին առաջնորդ, օգտուելով ինծ ծանօթութիւններէս կարելի եղան անկողիններ, վերմակներ եւ կապկպանոց բերել տալով տեղւոյն ազգակիցներէն, գոնէ ազատիլ շոր տախտակներէն:

Սակայն հետզհետէ մեր պաղարիւնութիւնը գոնելով կրցանք ներքին հանգամանքներէ մեր կարօտեալ ընկերներուն եւս օգնել եւ ձեռքի տակէ միջոցներ գոնել, Պոլիս մեր պարագաներուն, հետ հաղորդակցելով նիւթական օգնութիւն ձեռք բերելու: Քանի մը

Digitized by Google

նիւթական միջոցներն առատացան, նոյն հաւատարմութեամբ մեզ վերադարձող գիւղական եւ ռահվիրական պաշտօնէից խստութիւնները ալ տակաւ մեղմացան, շնորհիւ մեր առատ պարգեւներուն:

Ընդհանուր յայտնուած փափաքին վրայ, տեղւոյն Հայոց միաւորէն առեւանի ժամագիրք մը ըներել տալով, արտօնութեամբ զօրանոցի հակիչ հարիւրապետին, սկսանք մեր զօրանոց մնունելուն չորրորդ օրը երեկոյին "Լկեցի„ ժամերգութեան: Իբր եկեղեցական՝ քահանայ կեանքիս կամ՝ պաշտօնավարութեանս միջոցին, երեք անգամ՝ միայն կրած եմ տառապանքի այն ահաւոր ապտուռը, որոնք ազդած են հոգւոյս մինչեւ խոր ալքերն, եւ որ երբեք հնար չէ մոռացութեան տալ իր այնքան պակուցիչ եւ ափսփարար ազդեցութեանը համար:

Ա. Երբ հոգելոյս Ղազիրեան կաթողիկոսի հետ, յանուն Թրքահայ եկեղեցականութեան, իբր շրջանակի անդամ՝ ուղեկցելով դէպի Պետերբուրկ, Մոսկուա, Թիֆլիս եւ Ս. Էջմիածին կատարած պատմական ուղեւորութեան, ի մէջ այլոց հանդիպեցանք եւ Անի:

Հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին, առաջին անգամ էր որ Ամենայն Հայոց Հայրապետ մը բազրատունի Թագաւորներու այս հոյակապ մայրաքաղաքը Անի ուխտի կու գար, յիերկրպագութիւն այս սրբութեամբ եւ յիշատակաւ օծուն աւերակներուն: Ան պարագան պատճառ եղած էր, որ Ազիբաձեղբայրովի եւ շրջակայի Հայերը մեծ կարաւաններով ուխտի գան Անի ի տեսութիւն իրենց նորընտիր Հայրապետին ոճ բազմութեամբ:

Երբ վեհափառ հոգելոյս ոտիտապետ, շրջապատուած 20 աւելի Արքեպիսկոպոսներէ, եպիսկոպոսներէ, վարդապետներէ, բահանաներէ եւ խոնարհաբար ուխտաւորժողովուրդէն "Հրաշափառ Աստուած„ հոգեզմայլ շարականով առաջնորդուեցաւ Անիի մոյր եկեղեցին, որուն բազմադարեան աւերակաթոյլ կամարներն կը թնդային երգողներու գոռ շեշտերէն, արդարեւ տպաւորութիւնը ապրատազդեցիկ էր: Չի հազարամեայ աւերակ կիսափուլ բայց հոյակապ կաթողիկէ եկեղեցւոյ դպաւոլ մնեւական լռութիւնը կը վրդովէինք մեր հոգեշունչ ալէլուներովը, բաղցրանուագ մեղեդիներովը, ապաշխարութեան շարականներովը եւ խունկի ու ծուխի բուրումներովը:

Digitized by Google

Մեր արտաքուստ աղօթքներովը ոգեկոչումը կ'ընէինք մեր երանաշնորհ հայրապետաց եւ թագաւորաց, որոնք այս սուրբ տաճարին մէջ կատարած էին 850—1000 թուին մեծահանդէս արքայական եւ հայրապետական օծումները, մասնակցութեամբ հայ նախարարաց, իշխանաց, զօրավարաց, զօրաց եւ ազատ ու անկախ մերազնեայ ժողովրդեան:

Ան ամէնն տեսնել ու չյուզուիլ անհնար էր արդարեւ. անկրօններն, անհաւատներն իսկ ալիտի յուզուէին այսքան արքունեամբ օծումն կրօնաշունչ հանդիսաւորութենէ մը:

Բ. Երբ դարձեալ 1909 Յուլիսի վերջը հոգելոյս Ռամիրեան Հայրապետի հետ այցելեցինք Թիֆլիս, Կուր գետի ափին Մէդեթի պատմական քանդը, ուր կը հանգչի յաւիտենական քունով Սահակ Պարթեւ մեծագործ Հայրապետի թոռնուհին եւ անմահ Վարդան Մամիկոնեան ժողովրդական զօրավարի դուստրը Շուշանիկ, չքնաղ հարսը Վրաց արքային:

Կուր գետի ափին, ապառաժներու գահաւանդին ցցուած պատմական աս բերդը երբ մուտ Ս. Հայրապետը արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու շքախմբով՝ բացառիկ արտօնութեամբ՝ մինչեւ բերդի երկաթեայ աւազ դուռը ընդ առաջ եկան կովկասահայոց ոչակաւոր ժամանակակից քոլոր մտաւորականներն[1], գրագէտ, քանաստեղծ, մարզավարժ, ուսուցիչ, խմբագիր, որոնք երկար ամիսներէ ի վեր ցարական կառավարութեան հրամանով հոս բերդարգելեալ էին: Ասոնք ամէնքն ալ, հաւատացեալին քով՝ Թերահաւատն, կրօնասէրին մօտ՝ ազատ խորհողն, վառեալ մտքով եւ զոյգ առ զոյգ թափօրով եկան դիմաւորել Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետն, երգելով "Ուրախ լեր Ս. Էկեղեցի" հոգեշունչ շարականն:

Եւ ահա ծայր տուաւ հեկեկանքն, վայն ու ողբն. կու լայինք ամէնքս ալ, եւ հայրապետ, եւ հետեւորդ, եւ քանտարկեալներ: Հայ ժողովրդի ազատագրութեան աս վերթերաններն, ամէնքն ալ ամիսներէ ի վեր հոս դարաւոր քանտին մութ նկուղներուն մէջ խցարգելեալ էին: Որովհետեւ հայ ժողովուրդին ազատութիւն քարոզած

---

1 Առնցմէ ունինք մեր արտորական կարաւանին մէջ ըլլալով նահատակուեցան Էնկիւրիի մօտերը:

Digitized by Google

էին եւ գրչով, եւ խօսքով, եւ գործքով: Մինչեւ մեր ոսկորներն սարսուռ կը զգայինք տեսնելով Հայուն սեւ ճակատագիրը, որ կը հալածէր եւ Հայրապետն, եւ մուտրականն եւ ժողովուրդն . . . :

Թէպէտ հոգեկոյս Ս. Կաթողիկոսն կը մխիթարէր ամէնքն, բայց առանց դատի ու դատաստանի երկար ամիսներէ ի վեր խաւարչուին աս նկուղներուն մէջ, անորոշ վախճանով մը քանտարկուած այս մեր տարաբախտ մուտրականները դժուար էր մխիթարել: Որոնք ազատոր սիրելիներուն կարօտը իրենց սրտին մէջ, վաղուան ապառնացող Սիպերիոյ սառնամանեաց ճամբաներն իրենց երեւակայութեան մէջ, պահ մը նկուն ու շուարած օրէ օր կը սպասէին անձկութեամբ ամենազօր Յարին շրթներէն ելլելիք հրամանին, որ կրնար կեանք ըլլալ բայց եւ կրնար մահ ըլլալ . . . :

Գ. Իսկ հոս Չանկըրիի մեծազանգուած զօրանոցին ամբակուռ պարիսպներուն ետեւ, չարդուփշուր եղած պատուհաններէն փչող հիւսիսի սառնաշունչ գարնանային փոթորկին դէմ, մենք 150 է աւելի Պոլսէն աքսորական մուտրականներ եւ ընկերներ ի մի եկած, առանց խորութեան կուսակցութիւններու եւ դասակարգի, հաւատացեալի՝թէ կրօնքի անտարբերի եւ կամ թերահաւատի, մթընշաղին մոմի տմոյն լոյսի մը մէջ, ժամերգութիւն կը կատարէինք: Երբ Կոմիտաս վարդապետ սկսաւ իր մելամաղձոտ եւ սրտառուչ "տէր ողորմեաս„ ծայր առաւ հեկեկանք մը ամէն կողմէ, որը հնար չէր զսպել: Կու լայինք ամէնքս ալ տղու պէս. կու լայինք մեր ձգած սիրելիներուն վրայ, կու լայինք մեր սեւ ճակատագրին վրայ, կու լայինք մեր ազգի անբախտութեան վրայ, կու լայինք անցուցած մեր արիւնի օրերուն վրայ, առանց ենթադրելու, թէ արեան աշխարհաւեր աննախընթաց նոր փոթորիկներու արդէն նախօրեակին կը գտնուէինք: Երբ ազգ ու հայրենիք ի մի հարուած պիտի փորձէին քնաջնջել մեր ցեղային դարաւոր թուրք թշնամիները: Մեր մէջէն ամենաբարացեալ սառնասիրտներն իսկ կը մասնակցէին աս ողբ ու կոծին, որ երբեք քրնազբօսիկ չէր, ընդհակառակը՝ հակառակ զսպումի ամէն ճիգերու, կու գար մեր տանջուած հոգիներու խորքերէն եւ յուզումէ պոռթկացող ներքին յորձանքներէն:

Թերեւս տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետ իր ամբողջ կեանքին մէջ այսքան յուզիչ երգած չէր երբեք "Ցէր ողորմեան„:

Digitized by Google

Որովհետեւ, մինչդեռ ամէն անգամ՝ "ի պաշտօնէ„ երգած էր "Տէր ողորմեան„, ուրիշներու ցաւերուն, վշտերուն, սուգին առ ի միխիթարութիւն, այս անգամ՝ սակայն, "Տէր ողորմեան„ կ'երգէր իր իսկ վշտին, յոյզերուն ու յուզումներուն համար, հայցելով ափսոսանք միխիթարութիւն յաւիտենական Աստուծմէն, որ սակայն լուռ կը մնար . . . :

Այսպիսի ընկճուած հանգամանքներու ներքեւ կ'անցնէինք զօրանոցին մէջ մեր օրերը, միօրինակ եւ վարուան մոտոգութեամբ լեցուն, միշտ մեր աչքերը յառած դէպի զօրանոցի աւազ դուռը, ուրկէ կը յուսայինք մեր փրկութեան աւետաւոր լուրը:

Մանաւոր եւ բացառիկ խնդութեամբ, մեր ընկերները հերթով կ'երթային քաղաք ոտիկանութեան հակողութեամբ գնումներ ընելու, եւ վերադարձին մեզ կը բերէին զանազան լուրեր եւ տեղեկութիւններ, որոնք հակառակ իրենց հնութեան, իրը նոր լուրեր հաճոյքով կը լսէինք արտաքին աշխարհէն մեկուսացուած աքսորականներս:

Վերջապէս երկու շաբաթ վերջ Ապրիլի վերջիններ օրերուն կը սանձապիրք ազատութիւն դուրս գալու զօրանոցէն: Ամէն ոք կ'անձնագրէր բնակարան մը ճարելու ընկերութիւն կամ՝ հայրենակիցներու մոնթրիալեան շրջանակով մը, անցնելու համար ազատական այս սիրամարշուր օրերը, մինչեւ որ մեր ճակատագիրը որոշուէր ի բարին կամ՝ ի չարն: Ինչպէս մեր մէջ կային ոչ նուազ լաւատեսներ, որոնք կը կարծէին շնորհիւ Ամերիկեան օդափոխութիւն մ'ըրած լլլալ գարնան առթիւ . . . :

Digitized by Google

10.

ԱՔՍՈՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԸ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

Հազիւ քաղաքին մէջ բնակութիւն հաստատած, շուտով մեզմէ շատեր մոռցան իրենց աքսորականի հանգամանքը, եւ Պոլսոյ աղտոտ քարքերն սկսան երեւան բերել գաւառական այս խաղաղ եւ մաքուր փոքր քաղաքին մէջ եւս: Ոմանք փոքր խումբերով այգիներու եւ պարտէզներու մէջ կ'երթային կերուխումի, ուրիշներ իբր թէ մոռատրականներ, օրն ի բուն հատած խաղի սեղաններու շուրջ "Փոքէր„ եւ "Պրաճ„ կը խաղադային եւ կը հաւատային թէ օդափոխութեան եկած են, այնպան անտեղեակ էին ուսուց կացութեան: Առօրեայ զուարճութիւններն այն աստիճան ուշագրաւ հանգամանք առացան տակաւ, որ Թուրքերն սկսան մեր տարէց ընկերներուն գգուշութեամբ դիտել տալ թէ "Չէք գիտեր որ ժամմանակը փոփոխ է, ինչո՞ւ ձերինները իրենք գիրենք կերուխումի տուած են. հիմայ ատոնց ժամանակը չէ . . . „ : Իսկ գաւառական այս փոքրիկ քաղաքի հայութիւնը զայրագրգռած էր, մծտէն ուսումնասիրելու առիթ ունեցած ըլլալով իր Պոլսոյ ազգային գլուխներուն կամ' պետերուն "տկար„ կողմերը . . . :

Պատրիարքարանէն սկսած այս միջոցին երթեմն փոքրիկ գումարներ գալ, որոնց հանդագումար արժէքն չանցած 150 ոսկին: Ան դրամին պատճառով ալ ներքին փոքր վէճեր ծագում' առին, մանաւանդ այն միջոցին երբ ժկտկիկս առնուած չափ անկոպին ինկայ եւ շտապիւ աքսորական ճարտար բժիշկ ընկերներու հազիւ կրցայ ոտքի ելլել:

Ամէն վերջ ներացայ քաղաքէն մծտակայ այգի մը, եւ սկսայ գբաղիլ գրական աշխատութեամբ, իբր միակ միջոց մոռնալու աքսորականի մոռոզիչ վիճակը:

Digitized by Google

Ամէն ոք ջանք ու ճիգ կը թափէր եւ հեռագրով կը դիմէր ներքին գործոց ամենազօր նախարար հայասէր !!! Թալէթին, եւ արդարութիւն կը խնդրէր . . . : Կային եւ աքսորականներ՝ որ իրենց ամէն ազգէ ազդեցիկ բարեկամներուն կը դիմէին եւ միջնորդութիւն կը խնդրէին: Իսկ շատեր ալ իրենց մօտաւոր թէ հեռաւոր ազգականներուն կը դիմէին գաղտնի միջոցներով, եւ կը յանձնարարէին որ փորը թէ մեծ դրամական կաշառքով զնեն իրենց ազատութիւնն՝ իմա կեանքը:

Զօրանոցէ մեկնելէն շուրջ շաբաթ մը վերջ, շնորհիւ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի եւ ուրիշներու զօրաւոր միջնորդութեանց հինգ աքսորական բախտաւոր ընկերներ[1] յաջողեցան դառնալ Զանկըրիէն Պոլիս:

Երջանիկներու այս առաջին խումբն երթալէն վերջ՝ բնականաբար աճեցաւ մեր մէջ յոյսը մօտալուտ փրկութեան, եւ կրկնապատկուեցան ջանքերն գաղտնի ակարկութեանց . . . :

Սակայն անցան ամիսներ, եւ կրկին ազատագրուող ընկերներու վերադարձն ողջունելու բախտը չունեցանք:

Բայց յաւէտ ողբալի ան սեւ օրն չենք կրնար մոռնալ բոլոր վերապրող, ներսերը 1915ի Վարդավառին ճիշդ կիրակի օրը ընդհանուր փախաքի մը զոհացում՝ տալով՝ պատրաստուած էի պատարագ մատուցանել Զանկըրիի հայոց փոքրիկ եկեղեցիին մէջ: Հազիւ արշալոյսը ծագած, մէկ քանի կրիտասարդներ գուժկան քերին այգիս, թէ ամբողջ գիշերը ոստիկանական հակողութեան ներքեւ եղած էին, եւ իրենց բնակած տուներուն շուրջ ոստիկանական պահակներ շրջած էին:

Բայց արդէն զօրանոցէն դուրս գալէ վերջ աքսորականներէս իւրաքանչիւրը պարտական էր 24 ժամէն անգամ՝ մը երթալ պահակատոնց եւ անձնապէս ոստիկաններուն աչքին երեւնալով՝ աքսորականներուս յատուկ տոմարը ստորագրել: Ուստի այս վերջին գիշերուան հակողութիւնը յոյժ արտակարգ հանգամանքներու ներքեւ եղած էր անշուշտ:

Այս միջոցին երրորդ բօթարեր երիտասարդ մը կը հասնէր

---

1 Տոքթ. Վ. Թորգոմեան, Պատուելի Գրիգորեան, Բիւզանդ Զէյեան, Երուանդ Թօլատեան, Դեղագործ Յակոբ Նարկիւզեան:

Digitized by Google

մեր մօտ հեռ ի հեռ ըսելով "Հայր սուրբ, ոստիկանապետը հրամայեց որ քոլոր Պոլսէն եկած ազատականներս հաւաքուինք կառավարական շէնքին առջեւ, պաշտօնական ըսելիք ունին եղեր . . . „:

Բնականաբար այլեւս աւելորդ էր մնացնել պատարագի վրայ, ուստի աճապարեցինք այգիի քնակակից հինգ ընկերներով դէպի կառավարական շէնքը:

Երբ 135—140 ազատականներս հաւաքուեցանք եւ մահապարտներու պէս ընկճուած եւ խռովայոյզ կը սպասէինք ըլլալիք պաշտօնական յայտարարութեան, ահա ոստիկանապետը ընկերակցութեամբ ոստիկան զինուորներու հրամանատարին եւ հետեւորդ ոստիկաններու յառաջացաւ մինչեւ արտաքին դրան սանդուղներու վերի աստիճանը եւ դաժան ձայնով սկսաւ կարդալ նոր սեւ ցանկ մը, հրամայելով թէ որոնց անունները որ կարդացուած է անցնին հանդիպակաց կողմը, այծերը ոչխարներէն կը զատէին . . . :

Եւ ահա տառապանքի մեր դժբախտ ընկերներէն 56 անձեր անցան դէմի կողմը . . . : Ամէնուս տպաւորութիւնը ահաւոր էր. թէպէտ ատոյգ ոչ ինչ գիտէինք եւ չէինք հասկնար այս բաժանումին շարժառիթը, սակայն մինչեւ մեր ոսկորները կը զգայինք մահուան սարսուռ մը քնազդաբար:

Ոստիկանապետը կը հրամայէր անմիջապէս պատրաստ եղող կառքերը նստիլ մնկնելու համար . . . : Ալ մնացնելու ժամանակ չկար. ամէն մէկ կողմէն կ'աղաչէին ինծի որ միջնորդեմ եւ մէկ քանի ժամ՝ ժամանակ խնդրեմ՝ որպէս զի կարենան իրենց խուցերը երթալով պատրաստութիւն տեսնել եւ իրենց ճերմակեղէնները գոնէ առնել . . . :

Երկար մնացնելու ժամանակ չկար, պէտք էր դիմել ոստիկանապետին անմիջապէս, անշուշտ ոչ իբր առաջնորդ երբեմն ունեցած պաշտօնական համարձակութեամբ: Ուստի ուզեցի փորձել, եւ խնդրեցի մէկ քանի ժամուան միջոց պատրաստուելու համար:

Հակառակ մեր կանխակալ յոռետեսութեան, առացանք մէկ ժամուան միայն միջոց պատրաստութեան համար:

Աննկարագրելի էր մեր մէջ տիրող խուճապը, շուարած էինք ամէնքս ալ. չէինք գիտեր թէ ո՛ր մէկ քանի նախապատրաստութիւն

Digitized by Google

տանք: Դարեվի եղաւ շնորհիւ անձնուէր կուսակցական մէկ քանի ուսուցիչներու՝ 60 ռակի հանգանակել անմիջապէս, իբր մեր Թշուառ ընկերներուն ճանապարհածախս. ինչ որ մեր 50 մեկնող ընկերներուն մէկ մէկ ռակի կը պակսէր. բարեբախտաբար կային անձեր մեկնողներուն մէջ, որ օգնութիւան կարօտ չէին:

Կառքերը՝ Թուով տասնեմէկ պատրաստ էին. համբուրուեցանք վերջին անգամ՝ ըլլալով մեր տարաբախտ ընկերներուն հետ, եւ անոնք կարուսանք Ճամբայ իննալ, ուղեկցութեամբ տասէն աւելի ինծեալ սարիկան զինուորներու, իրենց նետեւ ձգելով փոշիի Թանձր ամպեր եւ հեռանալէ կորսուելով մեր անձկայրեաց աչքերէն:

Մեր մեկնող ընկերներուն մէջ եղան կորիճ երիտասարդներ, որոնք զգալով իրենց վիրաւոր հայրենասիրական վախճանը, կը խնդրէին ոչՋ մեռցնելիս, որ իրենց արիւան վրէժը չմոռնանք հաղորդել իրենց սիրելիներուն եւ ազգակից սերունդներուն . . .

Ես ոչ որիս վրայ կարողութիւն մեռցիր էր ոտքի վրայ մնալու. այնպէս պատրաստած կը զգայինք, իրր թէ օրեր երկար տեւող Ճամբորդութենէ մը դարձած ըլլայինք ու անմիջական հանգստի պէտք ունենայինք:

Ամէնքս ալ յուզուած էինք, մանաւորապէս անոր համար, որ սարիկաններէն ոմանք մեր ախոյեաններուն փախած էին թէ ՏէրՋօր կ'երթան . . .:

Պիւչլոն մեկնողներուն քաոած էր, թէ Էնկիւրի կը ղրկուին պատերազմին մինչեւ վախճանը նոն մեռած համար . . .:

Արդէն Յունիսի սկիզբն՝ մեր արտաքսման ընկերներէն ոմանք, որ հարցրակցութիւան մէջ էին զատած իրենց ազգականներուն հետ, կը առանապին հեռագիրներ՝ թէ իրենք մեկնած են հանդերձ ընտանեօք Երզնկայէն դէպի Սին. իրենց բոլոր շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը Թողնելով իրենց Թշուր բարեկամներուն: Մէկ քանի օր վերջ Սիմէն հեռագիր կը առանապին՝ թէ Սիմէն դէպի Խարբերդ կը մեկնին մեռ կարուսանալ եւ յետ այնու ոչ մէկ լուր կու գար այլեւս . . .:

Այնու ամենայնիւ՝ մեզմէ ոչ որ դեռ հաստատած հայ ազանդի մը մասին կը մոռնար: Շատեր առանց յուսահատելու՝ հեռագրով

Digitized by Google

շարունակ դիմում՝ կ'ընէին հայոց սիրելի եւ բարեկամ՝ ներքին գործոց նախարար Թալէաթին եւ ոստիկանական մնօրէն Ճան-Պոլաթին եւ դատ ու դատաստան ու արդարութիւն կը խնդրէին կամ՝ կը պահանջէին յանուն օսմ. Սահմանադրութեան . . . ! ! ! :

Յաճախ արտրականներու իբր հոգեւոր պետ . . . արդարութիւն պահանջող հեռագրեր առղարգրել տալով ինծի կը յղէին Պոլիս կեդրոնական կառավարութեան: Բայց երբեք անձնապէս դիմում՝ չկատարեցի ոչ ոքի, վասն զի միակ փրկութիւնս աշխարհէ վրիպելու մէջ կը գտնէի:

Բայց երբ Վարդավառի օրը մեր 56 ընկերները դէպի Չօր Ճամբայ դրինք, հազիւ մեզմէ ոմանք սմատիեցան եւ զգացին վերահաս աղէտ մը եւ կարելին ուզեցին ընել՝ ազատելու համար իրենց ինկած թակարդէն:

Բայց դարձեալ մեզմէ ոչ ոք ի վիճակի էր կշռելու վտանգին մեծութիւնը եւ գահավիժ խորութիւնը: Ազգաբէն, արժանի է պատմութեան կտակել նաեւ մեր տարաբախտ արտրական ընկերներէն նահատակ դաշնակցական Հայկ Թիրեաքեանի (Հրաչի) ազնիւ եւ հիւրազնական առած քայլը: Հրաչ՝ տեսնելով որ իրեն անուանակից վարժատեսչայ ծերունի հայ ուսուցչաց մը Այաշ աքսորած են Թիւրիմացութեամբ, դիմից Պոլիս ոստիկանական մնօրէնութեան, եւ բացատրելով եղած Թիւրիմացութիւնը, պահանջից որ Թշուառ անմեղ ծերունին ազատ արձակելով՝ գինք Այաշ փոխադրեն Զանկըրիէն, ուր քերած էին ուղեկից ընելով մեզի սխալմամբ:

Երբ առ դիմումն կ'ընէր Հրաչ, արդէն արեան վոմպորիկը ծագած էր, եւ Հրաչ եւ մենք ամէնքս շատ լաւ գիտէինք՝ թէ ինք իբր դաշնակցական գործիչ իր մահը կը փնտռէ: Բայց նա անեղկիւղ առաւ առ դիւցազնական քայլը, չուզելով որ անմեղ մը զոհուի իր տեղ:

Աղետաբեր հրամանը եկաւ եւ Հրաչ փոխադրուեցաւ Այաշ, եւ նահատակուեցաւ կարճ ժամանակ վերջ իր տարաբախտ ընկերներուն հետ Էնկիւրիի ասատար ազատներն միջոցին:

Հայ մայրեր՝ եթէ այսպիսի անձնազոհ զաւակներ կը ծնին, արդարեւ անհնար է ընդունիլ այսքան ազնիւ ու ազնուական ցեղ մը. Թող օրհնեալ ըլլայ եւ Հրաչի յիշատակը յաւիտեան:

Digitized by Google

Մինչդեռ մեր աքսորական ընկերները սկզբի օրերուն չկարենալով թափանցել այն մեծ եղեռնական դաւադրութեան, որուն մէջ կը գտնուէին, իրենք զիրենք տուած էին մեծ մասամբ անտարբերութեան: Անդին Պոլսէն մեզ ընկերացող սելանիկցի ոստիկանապետը եւ ոստիկանները օրն ի բուն մոռնալով մեր աքսորական ընկերներու շարքերուն մէջ, գետափի՝ աքսորականներու յատուկ ճաշարանը կը ճաշէին եւ "նարտ" կը խաղային, միանգամայն գաղտնի ուսումնասիրութիւններ ընելով իւրաքանչիւր աքսորականի մասին եւ տեղեկագրելով "գործողը" ի Պոլիս . . . :

Ան գաղտնի տեղեկագիրներուն վրայ էր՝ որ Պոլսոյ մէջ սեւ ցանկերն կը պատրաստուէին եւ կը յղուէին Զանկըրի, եւ մեր շարքերն տակաւ կ'անօսրանային Ցէր-Զօրի ճամբան բռնող մեր հէք ընկերներուն հետացմամբը:

Հետզհետէ գտնուեցան մեր աքսորական ընկերներէն նաեւ բախտաւորներ, որոնք շնորհիւ մեծագումար կաշառքի եւ կամ՝ յոյժ զօրաւոր ազդեցութիւններու, յաջողեցան դառնալ Պոլիս եւ ազատիլ արեան ահաւոր բաղնիքէն:

Digitized by Google

Հայ ընտանեկան օջախը Սեբաստիոյ մէջ 1913ին նկարուած. քուրդ կը զգեն:

Digitized by Google

Digitized by Google

11.

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԲՆԱՋՆՋՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Համաձայն Իթթիհատ-Թէրաքզը, այսինքն Միութեան եւ Յառաջդիմութեան, Թուրք ազգայնական քոմիթէի 1915ի ընդհանուր համաժողովի որոշման, հայ ժողովուրդը մահուան դատապարտուած էր գաղտնի՝ հետեւեալ եղեռնական ծրագրով:

Ա. Նախ՝ զինուորական հարկեցուցիչ նորելուկ օրէնքներու պատրուակով, բացարձակապէս արգիլեալ էր Փոքր Ասիոյ հայերու ճամբորդութեան ամէն իրաւունք: Նոյն իսկ ամենամօտակայ քաղաքներէ եւ գիւղերէ դրացի ո՛ր եւ է քաղաք եւ գիւղ երթալ անպայման արգիլեալ էր: Թուրք իթթիհատական կառավարութեան հայոց պարտադրած ընդհանուր կարգախօսը սա էր՝ թէ ով որ հայ է, պեցնօ տեղը մնայ . . . :

Բ. Ուրաքանչիւր հայաբնակ քաղաքներու ազգային գործօն ազդակներն, եկեղեցական թէ աշխարհական, կուսակցական թէ անկուսակցական, ազատական թէ պահպանողական, կը բաւէ որ ժողովրդեան վրայ ազդեցութիւն ունենայ, ձերբակալել ու բանտարկելով չէզոքացնել արտաքին աշխարհէն, որպէս զի չկարենան ժողովուրդը կառավարութեան դէմ՝ ըմբոստացնել: Ինչպէս եւ ըրին Պոլսոյ մէջ:

Գ. Ընդհանուր կերպով զինաթափ ընել հայ ժողովուրդը՝ մինչեւ խոհանոցի մեծ դանակները, եւ այսպէսով անհնար դարձնել ապատամբական ո՛ր եւ է հաւանական շարժում:

Դ. Ամբողջ Փոքր Ասիոյ հայութիւնը տեղահան կամ՝ աքսորի

Digitized by Google

անուան տակ ղէպի Տէր-Զօր ճամբայ դանել դանդրծ ընտանեօք, եւ անվնաս կատրել օրօրօցի անմեղ մանուկէն մինչեւ ինամուածոյ ծերունին, եւ կամ՝ անօթի ու ծարաւ քնաչնչել Տէր-Զօրի անապատներուն մէջ, եթէ հայկական խնդրոյ առարկայ վեց նահանգներէն (Կարնի, Վանայ, Բաղէշ, Խարբերդ, Սեբաստիա եւ Տիգրանակերտ) դուրս որեւէ գաւառներէ են:

Ե. Թոյլատրել զինեցիկ հայ դաղութներու եւ կոյսերու Թուրք դարձմները տանիլը:

Զ. Անդին խազանութիւնն ալ եւ է առաջարկ, նկատելով որ 1895—1896ի դէպքերը ցոյց տուին՝ թէ հիկնար անկեղծ ըլլալ հայերու հատատաբերմունքը՝ . . . :

Է. Պզպային եւ անհատական շարժուն եւ անշարժ հայ ժողովրդի ամրողջ հարստութիւնը եւ տեղական դրամատուներու մէջ ատանց գանուած դրամներն ու տակի եւ արծաթի զարդերէնները յարմարնա գրաւել, իրր թոդեալ անտէր գոյք, մանաւանդ այս կոպիտած "Էմլաքլը մահմուրէ" կոչուած յատուկ յանձնաժողովներու միջոցաւ:

Ը. Ատանց տեղի եւ դատերի խորհրդեան՝ ի ապահով տարուող հայ ժողովրդի մնացորդ տեղահանները պիտի պատրաստէին զատատական ատիճանական իշխանութիւնները եւ մէկ պատճէնը նաս պիտի դրկէին Պոլիս նեղբին գործոց նախարարութեան, որպէս զի նեղբին գործոց նախարարութիւնը, այսինքն Թալէաթ եւ իթթիհատի բոլիկն օրն օրին գիտնայ՝ թէ ո՛րքան հայ ապահովուեցաւ եւ որչափը դեռ մնաց . . . : Այս տեղեկութեան մէկ օրինակը պիտի դարձեալ նաեւ պատասխանատու նախարարութեան, որպէս զի ան նաս իր կարգին դանգիշխը ի գործ դնէր եւ օրն օրին գիտնար՝ թէ պատերազմի ամէն ճակատներուն վրայ ապահովուող խաղաղ գիւղերուն բարգաւաճանքը որքան դանդիսատական է խաղաղ եւ հայ ժողովրդի մնալու բնդհանուր թիւը:

Ժողովուրդ մը ամրողջ բնաջնջող ան Երէշային ծրագիրը գործադրել կարենալու համար՝ հետեւեալ եղեռնագործ միջոցներն ընտրուեցան:

1. Փորր Ասիոյ բոլոր բաղաքներու բանտերու մէջ գտնուող մահապարտներն, թիւռապարտները եւ բոլոր ոճրագործներն ներման

Digitized by Google

արժանացնելով՝ անոնցմէ կազմուած հրոսակային (չէթայական) խումբերով անխնայ կողոպտել ու ջարդել հայերը, եւ ասով օսմ. բանակի թիկունքը իբր թէ պաշտպանել . . . ! ! ! :

2. Կեդրոնի հայաջինջ հրամանները չգործադրող բոլոր կուսակալները[1], կառավարիչները եւ տեղակալները անմիջապէս պաշտօնանկ ընելով՝ անոնց տեղ կամակատար հլու անձեր պաշտօնի կոչել . . . :

3. Իթթիհատի ընդհ. ժողովի այս որոշումներու գործադրութեան անթերի հսկողութիւնը յանձնել Փոքր Ասիոյ բոլոր իթթիհատի քոմիտէի գաւառական մասնաճիւղերուն: Միանգամայն լիազօրութիւն տալ ի հարկին աւելի խստութեամբ գործելու, եթէ հանգամանքներն ատիպողական են եւ թոյլատու:

Աքսորի մեր ընկերներէն մէկը (որ այժմ ողջ է) օր մը այցելելով Զանկըրիի իթթիհատի քոմիտէի պատասխանատու քարտուղարին Նօնուզի պաշտօնասենեակը, տեսակցած միջոցին, այս վերջինը վայրկեան մը դուրս կ'ելլէ: Մինչեւ դարձը՝ մեր աքսորական ընկերը բնազդաբար կը մղուի կարդալ պաշտօնաթուղթ մը, որ սեղանին վրայ ձգուած էր, եւ որ հետեւեալ իմաստը ունէր բառացի կերպով:

"ՊԻՏԼԻ ԹԷՐԻՏՏՈՒՏ ՎՐ ՄԷՐՀԱՄԷՐ, ՊԻՒՐ ԱՑԼԸՑՄԱՆ ՏՕԳՍԱՆ ՆԱՀԸՆԱ ԴԱՏԱՐ ԻՒԼԱՓԸ, ՇԷՀԻՐ ՏԷՐՈՒՆԻՆՏԷ, ԷՀԱԼԻ ՀՈՒԶՈՒՐԸՆՏԱ ՕԼՄԱՄԱՍԸՆԱ ՏՐԳԳԱՔ":

Թարգմանութիւնը. "ԱՌԱՆՑ ԽՆԱՅՆԵԼՈՒ ԵՒ ԱՌԱՆՑ ՈՂՈՐՄԵԼՈՒ, ՄԷԿ ԱՄՍԱԿԱՆԷՆ ՄԻՆՉՆԻ ԻՆՆՍՈՒՆ ՏԱՐԵԿԱՆԸ ՍՊԱՆՆԵԼ, ԲԱՑՑ ՈՒՇԱԴԻՐ ԸԼԼԱԼՈՎ ՈՐ ԱՍ ՍՊԱՆԴԸ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՁԸԼԼԱՑ":

Որպէսզի մարդկային պատմութեան մէջ աննախընթաց, իթթիհատ քոմիտէի ասկէ եղեռնական անաւուր ծրագիրը "օրինական" եղանակ մը ստանայ, իթթիհատական նախարարութիւնը օսմ. խորհրդարանին ներկայացուց Հայերը տեղահան ընելու եւ անոնց շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը յարբունիս գրաւելու օրինագիծ մը, որ՝ աւելորդ է ըսել, մէկ ընթերցմամբ վաւերացուելով օրէնքի ոյժ ստացաւ եւ Սուլթան Րէշատէն հրամայուեցաւ ի գործադրութիւն:

---

1 Վալի, մութասարըֆ, գայմագամ:

Digitized by Google

Այս երկար եւ մանրամասնեալ յօդուածներէ կազմուած հայաջինջ ծրագիրը լրագրաց մէջ պաշտօնապէս հրատարակուելով, երբ Զանկըրը մեր ձեռքը հասաւ Յունիսի սկիզբը, ըսինք ամէնքս ալ թէ այս չափ ազդ տգիտացիրն է . . . :

Պէհաէտտին Շաքիրի, Թալաթի եւ Տոքթ. Նազըմի հայաջինջ գաղտնի ծրագիրը յանկարծ երեւան կ'ելլէր՝ օմանեան պառլամինտի մէջ օրինական ճեւ մը առնելու առեն: Համաձայնական Պետութիւններու դէմ՝ հրատարակուած սուրբ պատերազմը կամ՝ "ճիհատը„ գործադրուեցաւ միայն անզէն ու անպաշտպան հայ ժողովուրդի դէմ՝ ամենավայրագ եղանակներով:

Իսկ իթթիհատի երեւակայած չորս հարիւրմիլիոն իսլամներէն ոչ ոք ապատամբեցաւ, ընդհակառակը Արաբիոյ Թագաւորը Հիւսէյին հակառակ "ֆէթվա„ հանեց Անգլիոյ թելադրութեամբ:

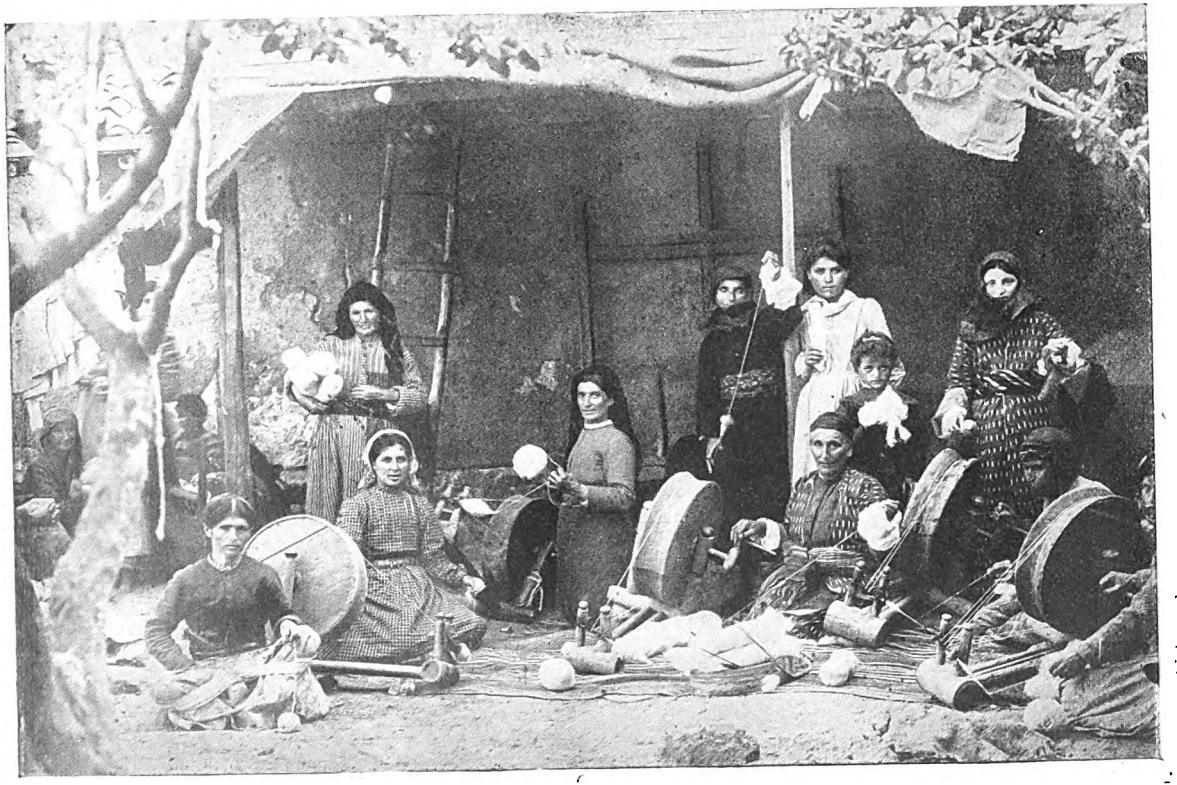
Թալաթ՝ Պէհաէտտին Շաքիրի պատրաստած հայաջինջ ծրագիրը օմ՛. պառլամինտն վաւերացնել տալէ վերջ. Շէյխ-իւլ-իսլամէն ալ "ֆէթվա„ հանել տուաւ՝ հայերը իբր իսլամ՝ կրօնին եւ հայրենիքին թշնամի յուշակել տալով: Ապա Սուլթանն եւս յրամայեց ի գործադրութիւն հայերու քնաջնջման ծրագիրը:

Այս դժոխային ծրագրին գործադրութիւնը սկսած էր 1915 Ապրիլ 11ին տեղի ունեցած մեր մտաւորականներու հաւաքական ձերբակալութեամբ եւ աքսորմամբ: Որ ներազեղէ ծաւալեցաւ Փոքր Ասիոյ բոլոր հայաբնակ քաղաքներն ու աննշան գիւղերն, քաւ էր որ մէկ քանի տուն հայ գտնուէր ո՛ր եւ է տեղ:

Այս ամէն երեւակայութենէ ետոու վայրագ ծրագիրը դիւրաւ գործադրել կարենալու համար, ներքին գործոց նախարար Թալաթի կողմէն հետզհետէ պաշտօնանկ եղան Դամլէմունիի, Էնկիւրիի, Ոզգաթի, Երզնկայի եւ այլ տեղապահութեան կամ՝ չարպերու ընդդիմացող բոլոր կառավարիչներն եւ տեղակալները: Իսկ անոնց տեղ անմիջապէս պաշտօնի կոչուեցան երիտասարդ եւ կատաղի հայատեաց իթթիհատական պաշտօնեաներ բոլոր գաւառներու մէջ:

Բարձրէն յրահանգուած անօրինակ գաղտնապահութեան մը շնորհիւ, բոլորովին անտեղեակ էինք մեր շուրջի այս հայաջինջ ամէն եղեռնագործութեանց:

Digitized by Google

Հայ ընտանեկան օջախը Սեբաստիոյ մէջ 1913ին նկարուած. բուրդ կը մանեն:

Digitized by Google

Digitized by Google

Այն ատեն միայն փոքր ինչ կրցանք թափանցել ազգ մը քնացնող այս անաւուր ծրագրին, երբ Զանկըրիի միւթասարըֆ նշանակուեցաւ Սասֆ, որ 1909ի Ապրիլեան մեծ չարդերու ատեն Օսմանիկէի կառավարիչ ըլլալով, հայոց դէմ՝ ծանր խժդուժութիւններ ընելուն համար ամբաստանուած եւ հազիւ կախաղանէն կրցած էր ազատիլ:

Սասֆ աշակերտած ըլլալով օսմ. համալսարանին մէջ դասախօսող եւ Սասոնի լրագրի խմբագրապետ Տիրան Քէլէկեանի, մեծ յարգանք ցոյց կու տար իր ուսուցչին հանդէպ, եւ Քէլէկեան ամէն քաջալերեալ ժամի ընդ ժամի կ'երթար Սասֆը տեսնելու:

Հայ Ռամկավար կուսակցութեան պետը Քէլէկեան, օր մը հրաւիրեց զիս եւ՝ որ միասին այցելենք Միւթասարըֆ Սասֆին, — տեսնենք այս մեր ինկած թակարդէն ազատելու համար ի՞նչ խելք կը տրվեցնէ — ըսելով:

Առարկեցի թէ, որքան պաշտօնական մարդոց աչքին շեղեւանք, այնքան խոհեմութիւն է, ուստի չուզեցի այցելել Սասֆին: Բայց Քէլէկեան պնդեց, հաւատանալով թէ Սասֆ իրեն աշակերտած ըլլալով, յոժ քարեացակամ է իրեն հանդէպ, եւ երկու շաբաթէն աւելի է որ մօտը գնացած չըլլալով՝ լաւ է որ անգամ մը իրեն հետ խորհրդակցելու երթանք: Զիս քաջալերելու համար յիշեց թէ Սասֆ իր ձեռքը կը համբուրէ, իբր իր երախտաւոր աշակերտը: Դրեթէ ակամայ՝ ողբացեալ Քէլէկեանի հետ այցելութեան գնացինք Սասֆին՝ իր պաշտօնատունը: Ստուգիւ մեծ յարգանօք ընդունեց մեզ, իբր թէ արտրականներ չըլլայինք, եւ իր դէմը պատուոյ երկու թիկնապահներու վրայ նստեցնելով թրքական սովոր ապագրեց մեզի համար, որ այն ատեն ամենաբարձր իրերու միայն կը հրամցուէր. վասն զի պատերազմի պատճառով ան ի խնայողութիւն այլ եւս վերջ տրուած էր թուրք պետական պաշտօնատանց մէջ աւանդական սուրճի մեծարանքին:

Քէլէկեան հարցուց Սասֆի՝ թէ Պոլիս դառնալու համար ի՞նչ նոր միջոցներ կ'առաջարկէ, քանի որ ցարդ ձեռք առնուած միջոցներն իրկութիւն մը չէին ապահոված իրեն: Սասֆ պատասխանեց. Քէլէկեան Էֆէնտի, ինչ կ'ընէք ըրէք շուտով դուք ձեզ Պոլիս նետեցէք, յետոյ ուշ կը մնաք . . . : — Բնականաբար հարցուցինք

Digitized by Google

մուռոզ, թէ ինչո՞ւ յետոյ ուշ մնացած պիտի ըլլայինք, ի՞նչ կար որ . . . : Չի ոչ մէկ բանէ լուր ունէինք, հազիւ քնազդաբար կասկածներ ունէինք, թէ զաղտնի բաներ մը կը դառնային մեր շուրջը . . . :

Առաջ պատասխանեց — Հայերու հանդէպ կառավարական քաղաքականութիւնը աղէկ չեմ՝ տեսներ, դարձեալ բաներ մը պիտի պատահին, նայեցէք որ ժամ՝ առաջ դուք ձեզ Պոլիս նետէք, նոր փոթորիկներու նշաններ կը տեսնեմ՝ . . . : —

Բնական հետաքրքրութենէ շարժեալ Ջէլէկեան կարի յուզուած սկսաւ պատճառը հարցնել Առաջի յայտնած ծանր մուռոզութեանց: Թէպէտ նախ չուզեց մանրամասնութեանց մտնել՝ խուսափողական պատասխաններ տալով եւ ըսելով՝ թէ — Իմ քիչէս շատ հասկցէք, դուք մուռուրական մարդիկ էք, անշուշտ կը հասկնաք ինչ ըսել կ՚ուզեմ: — Բայց մենք իրօք չէինք կրցած բան մը հասկնալ. միայն կռահած էինք թէ մեզ աննպաստ բաներ մը պիտի պատահին: Յետ Թախանձագին պնդումներու բսաւ Առաջ — դուք հոգեւորական էք եւ արդէն ձեր պարտականութիւնն է խոստովանանք պահել (այս բառը հայերէն արտասանեց), իսկ Ջէլէկեան Էֆէնտի, դուք ալ իմ՝ ուսուցիչս էք. կը սիրեմ՝ Ձեզ, աս հեռագիրը առէք ու կարդացէք շուտ մը: — Այս ըսելով իր պաշտօնական զրասեղանին մէկ զգրոցէն պաշտօնական թուղթի վրայ "շիֆռէ„ հեռագիր մը հանեց, որուն թարգմանութիւնը անշատ թղթի մը վրայ զրուած էր եւ հետեւեալ իմաստը ունէր. — Ուղղակի հեռագրեցէք մեզ իսկոյն, որչափ հայ արդէն մնուած է եւ որչափ դեռ ողջ մնացած կայ — Թալեաթ:

Անկարելի եղաւ իսկոյն թափանցել այս հեռագրի գաղտնի իմաստին. եւ Ջէլէկեան հարցուց թէ — ի՞նչ ըսել է աս. չեմ հասկնար — Առաջ օձի բմծիծաղով մ՚ըսաւ. — Մ՚նքան խելացի մարդ էք եւ չէ՞ք հասկնար: Պատասխանեցի, — զմեզ այնպէս վիճակի մը մէջ դրին, որ ոչ խելք մնաց վրանիս եւ ոչ ալ բարոյական կորով: — Առաջ ըսաւ. — Աս պարզապէս ըսել է՝ թէ որքանը ցարդ ջարդեցիք եւ որքանը դեռ ողջ մնացած է, զի հոս ոչ երկրաշարժ եղաւ, ոչ հեղեղ եկաւ եւ ոչ ալ բնութեան որ եւ է արհաւիրք պատահեցաւ որ ժողովուրդը խմբովին մոռնի: —

Digitized by Google

Ասոր վրայ ողբացեալ Քէլէկեան սկսաւ լալ եւ ըսել թէ — Ափսո՜ս որ դեռ զաւակներուս ապագան չապահոված պիտի մեռնիմ: —

Ասաֆ մէկ քանի միսիթարական եւ քաջալերական խօսքերէ վերջ աւելցուց:

— Ես ալ տանեւհինգ օրէն պաշտօնէս հրաժարելով պիտի մեկնիմ: Պոլիս նստող եւ հրամայողները մեզի ամէն ինչ ընել տալէ վերջ՝ երբ օր մը նեղը մնան եւ պատժի օրը գայ, կը ձգեն կը փախչին եւ զմեզ՝ ստորադաս պաշտօնեաներս ոտքի ներքեւ կը թողուն: Ես 1909ին Օսմանիյէի կառավարիչ էի. երբ Ատանայի հայերու կոտորածը պատահեցաւ, քիչ մնաց ինձ կախաղանի պիտի դատապարտէին, հազիւ օձիքս ազատեցի:

Ես աղէկ չեմ՝ տեսներ կացութիւնը եւ չեմ՝ ուզեր առ անգամ՝ ուրիշներուն ձեռքը գործիք ըլլալ, պիտի երթամ՝ մէկ երկու շաբաթէն Պոլիս, եւ պետական պաշտօնէութիւնը միանգամ՝ ընդ միշտ թողլով իմ՝ հին փաստաբանական արհեստս ի գործ պիտի դնեմ՝: —

Ստուգիւ 15 օր վերջ Ասաֆ հրաժարական տալով ինքնաբերաբար մեկնեցաւ Չանկըրիէն Պոլիս, եւ 1918ի զինադադարէն վերջ՝ ճիշդ ինչպէս մարգարէացած էր Ասաֆ, իթթիհատի եղեռնագործ գամարիլլան ձգեց փախուստ արտասահման, իրենց ճակատագրին թողլով իրենց անլուր ոճրին գործակից մեծ ու փոքր բոլոր պաշտօնեաներն ու անձերը:

Կրնամ՝ պնդել, որ դարձեալ չկրցանք իրապէս թափանցել պետական այս եղեռնական գաղտնիքին. զի անկարելի էր երեւակայել, որ 4000 տարուան պատմական ազգ մը կարելի էր բնաջնջել կոտորածներով:

Ազգերու պատմութեան ամենաարիւնոտ շրջաններուն իսկ նախընթաց օրինակ մը չի յիշուիր: Նոյն իսկ թուրք աշխարհակալ Սուլթաններ ո՛չ թէ ազգ մը մէկ անգամէն բնաջնջելու ծրագիր չէին պատրաստած կամ՝ գործադրած, այլ ո՛չ իսկ մտքերնէն անցուցած էին իրենց վեց հարիւր տարուան արիւնոտ ո՛ր եւ է մէկ շրջանին մէջ իսկ:

Զի Թալէաթական գամարիլլան խորապէս համոզուած էր,

Digitized by Google

թէ հակառակ ամէն հաւանականութեան, համաշխարհային պատերազմի հաշուեյարդարութեան վաղորդայնին, եթէ պատիժ մ՚իսկ տնօրինուէր, ապահոված մէկ հայուն կամ՝ մէկ միլիոն հայերուն պարտադրուելիք պատիժը մահուանէ տարբեր քան մը չէր կրնար ըլլալ:

Իսկ եթէ՝ հակառակ գերմաններու ալէս իրենց եւս անպայման յաղթական ըլլալու յաւակնոտ յոյսերուն, կորնքընէին պատերազմը, Թալէթ եւ ընկերութիւն, արդէն նախօրօք ամէն պատրաստութիւն տեսած էին Գերմանիա փախչելու:

Փոյթ չէր թէ մէկ քանի յայտնի թուրք չարդարարներ կախաղան քարձրանային, միթէ չէ՞ր արժեր Թշնամի ազգ մը քնաջնջել մէկ քանի թուրքի գլխուն արժէքովը:

Digitized by Google

Կիլիկ հայ կեղտոտվածների պատա վերակազմման համար:

Digitized by Google

Digitized by Google

12.

ԷՆԿԻՒՐԻԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՆԴԸ

Ինչպէս ամէն կողմ, նոյնպէս եւ Իթթիհատի Պոլսոյ կեդրոնէն եւ ներքին գործոց նախարար Թալաթէն, հրաման եկաւ Էնկիւրի՝ հայերը քաղաքէն կարաւան կարաւան դուրս հանելով անխնայ կոտորելու:

Սակայն Էնկիւրիի կուսակալ Մազհար՝ չուզեց հնազանդիլ ոճրագործ այս հրամանին, եւ ընդհակառակը ամէն կերպով աշխատեցաւ տեղահանութեան առջեւը առնելու. վասն զի գիտէր թէ տեղահանութիւն անխնայ կոտորել ըսել էր անզէն ու անպաշտպան խաղաղ ժողովուրդը: Ուստի իր մօտ հրաւիրեց Էնկիւրիի Թուրք երեւելիները եւ հաղորդելով Թալաթի հրամանը՝ հարցուց թէ Էնկիւրիի հայերը կասկածելի՛ էին: Ասոնք ալ պատասխանեցին թէ ո՛ր եւ է կասկած չունէին հայերուն վրայ:

Կուսակալ Մազհար՝ այս մտօք հանրագրութիւն մը ստորագրել տալով Էնկիւրիի Թուրք երեւելիներուն (էշրաֆին), ղրկեց ներքին գործոց նախարարութեան:

Ասոր վրայ Թալաթ՝ սաստիկ զայրացած՝ անուղղակի սպրդանքներ ըրաւ եւ գրոյցներ տարածել տուաւ՝ թէ Էնկիւրիի կուսակալը Մազհար ահեւուրական գործերով կը զբաղի: Մինչեւ որ Մազհար զգուած իր շուրջը սարքուած խարդաւանանքներէն՝ սոխպուեցաւ հրաժարիլ 1915 Յուլիս 12ին ու մեկնիլ Պոլիս:

Ասոր տեղ անմիջապէս Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդի

Digitized by Google

տիտղոսով Էնկիւրիի դրկուեցաւ, Սեւանիկցի երեսուն տարեկան եւ Բ. Դրան պաշտօնէութեան դիւանին դեր-տնօրէն Ամբոխ անուանով երիտասարդ մոլեռանդ իթթիհատական մը, որուն համար ըսուեցաւ թէ Թալէաթի գաղտնի անձնական քարտուղարն է եղեր:

Այս հայատեաց արիւնկզակ հրէշը, իր հետ Պոլսէն Էնկիւրի բերաւ իբր ոստիկանական տնօրէն Պէհաէտտին անունով նոյնքան երիտասարդ եւ կատաղի իթթիհատական մը:

Հազիւ ատոնք Էնկիւրի ժամանած, կեդրոնէն իրենց ուղարկած գաղտնի եւ աոոպողական բերանացի հրահանգներուն համաձայն, անմիջապէս գործի ձեռնարկեցին: Նախ հրամայեցին պաշտօնական յայտարարութեամբ մը, որ ժողովուրդը առանց կրօնի եւ ցեղի խտրութեան զէնքերը բերէ եւ յանձնէ կառավարութեան ցոյց տուած տեղը:

Այս հրամանին վրայ Իսլամները ինչ զէնքեր որ ցորեկ ատեն բերին ի ցոյցս մարդկան, գիշերը կրկին իրենց տուները տարին: Բայց ակներեւ էր որ հայոց համար էր մասնաւորաբար զէնքերու այս հաւաքման հրաւէրը. որով խիստ պատժի սպառնալիքէն վախնալով, բոլոր հայերը՝ առանց յարանուանական խտրութեան՝ իրենց ունեցած ամէն տեսակ զէնքերը, յանձնեցին կառավարութեան:

Ըստ իրենց գաղտնի ծրագրին, որ կանխաւ յայտնեցինք, իբր երկրորդ միջոց, Էնկիւրիի բանտէն ազատակելով բոլոր ոճրագործները, չէթայական՝ իմա հրոսակային խումբեր կազմեցին չէթէզի մը ղեկավարութեամբ:

Ապա կուսակալի փոխանորդ Ամբոխի հրաւիրանօք, գաղտնի ժողով կ'ըլլայ, որուն կը մասնակցին իթթիհատի տեղական քոմիտէի բոլոր անդամներն եւ կառավարական բոլոր գլխաւոր պաշտօնեաներն, գլուխ ունենալով ոստիկանական տնօրէն Պէհաէտտին. եւ կ'որոշուի անխնայ կոտորել Էննիւրիի կուսակալութեան բոլոր հայերը առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան:

Կարգը հասած ըլլալով երրորդ միջոցին, նախ կը ձերբակալեն քաղաքին հայ երեւելիները առանց յարանուանական խտրութեան: Իսկ 1915ի Յուլիս 29ին գիշերը, տեղւոյն զինուորական հրամանատարն ու ոստիկանական տնօրէնը, կանխապէս ձեռք առնելէ

Digitized by Google

վերջ "զսպողական" կանխազգույշ բոլոր միջոցներն, կը ձերբակալեն բոլոր հայերը, ըսելով որ "ոստիկանութիւնը ձեզ կ'ուզէ" եւ կը լեցնեն բանտերը եւ բանտի վերածուած զանազան շէնքերը:

Բանտարկեալներէն երեւելիները, փաստաբաններ, սեղանաւորներ, վաճառականներ, պետական հայ պաշտօնեաներ, իբր առաջին կարաւան ճամբայ կը հանուին հսկողութեամբ ոստիկանական քոմիսէրին, բանտի տնօրէնին եւ ոստիկան զինուորներու եւ սպաներու: Իսկ այս առաջին կարաւանին վերին հսկողութիւնը կը յանձնուի Էնկիւրիի օմմ. պատլամենտի անդամ՝ Թապիպի տղուն Շէմսէտտինի:

Այս կարաւանին մէջ գտնուողները, ամէնքն ալ հակառակ քաղաքին երեւելիներն ըլլալնուն, քաղաքէն դուրս կը հանուին հետիոտն՝ թեւերնուն վրայ նշան մը դրուած, ֆէսերը, կօշիկները եւ վերարկուները բանտէն նախքան մեկնելնին ձեռքերնէն կ'առնուին եւ չուանով իրար կը կապուին առաջին կարաւանին մէջ գտնուող 150ի մօտ ան թշուառները:

Այս կարաւանին անմիջապէս ետեւէն 4—5 կառքերով կը փոխադրուին ատոնց ապանման գործիքները եղող կացին, մսագործներու սակր, թի, մեծ դանակներ եւ այլ զէնքեր, ինչպէս նաեւ մէկ քանի կառքեր կրով լեցուն:

Որպէս զի Էնկիւրիէն մեկնած ատեն, այս կարաւանին մէջ եղողներուն ողբն ու կոծն լսելի չըլլայ, քաղաքին նշանաւոր Թաշ խանի շրջակայքը նուագածու զինուորներ փողահարութիւն եւ թմբկահարութիւն կ'ընեն:

Փոշեթաթախ այս մահուան կարաւանը, քաղաքէն 7 ժամ՝ հետու՝ երբ Պըքնամ՝ գիւղին շրջակայքը՝ Քույրուքը օղլու ըսուած անտառը կը հասնի, հոս կը դիմաւորուին թուրք չէթեաներու կողմէ, ամէնքն ալ զինուած մահու հին ու նոր ամէն տեսակ գործիքներով:

Դեռ սպանդի չսկսած, ծանօթ փաստաբան Արմենակ Հրաստախմբի պետէն կը խնդրէ, որ իբր մահապարտի վերջին սրբազան իրաւունք թոյլ տան երկու խօսք ըսելու: Թոյլտուութիւն տանալէ վերջ, անօրինակ ատնասրտութեամբ եւ ոճրագործներուն իսկ զարմանք ազդող, հանդէպ մահուան ցոյց տրուած ասպետական արհամարհանքով մը կ'ըսէ—Ալ գաղտնիք չմնաց, թէ մեզ հոս բերած

Digitized by Google

էք ապաննելու հաւնար: Կը հարցնեմ՝ ձեզի թէ գիտէք թէ ինչո՛ւ հաւնար մեզ պիտի ապաննէք: — Հրոսապետը կը պատասխանէ թէ չեն գիտեր ինչո՛ւ հաւնար ըլլալը — Գիտցած եղէք թէ մեզ ապաննելու հրաւիանը ձեզի տուող քարօրաստիճան պաշտօնատարներն եւ իթթիհատի քոմիտէն՝ իրենց միայն անձնական շահը ապահովելու հաւնար կ'արատասուրեն ձեր պատմութիւնը եւ կորուստի կը մատնեն հայրենիքը: Գուրանը կը հրամայէ որ ոչ-իսլամներուն հետ սիրով վարուիք եղբօր պէս, բայց մեզ ապաննելու ձեզի հրաման տուողները Գուրանը իսկ չեն կարդացած եւ չեն ալ ուզեր կարդալ: Մեզ ապաննելու հրաման տուողները եւ մեզ ապաննողներն պիտի կրեն մեր անմեղ արեան արժանաւոր պատիժը, եւ նոյն տեսակ մահով եւ ճիշտ աստեղ պիտի քաւեն իրենց ոճիրը: Մենք ձեզի դիմադրելու ամէն միջոցէ զուրկ ըլլալով՝ ըրէք ինչոր կ'ուզէք . . . : —

Հազիւ մարգարէական այս խօսքերը լրացած, հարիւրաւոր չէթէներ ամէն կողմէ յարձակելով կը սկսին կացիններով, սակրերով մանր թեւերը, մանր ոտքերը, մանր վզերը, կտրել կէս կամ՝ ամբողջ, եւ նահատակներուն գլուխները քարերով կը ճմլեն: Ապա կէս ողջ, մեռեալ կամ՝ հոգեվարք, նախապէս պատրաստուած հոլերու մէջ կը նետեն եւ կրով կը ծածկեն: Իսկ անոնք որ կիրէն կամ՝ հողէն մնացամբ դուրս մնալով իրենց աղիկտուր հոգեվարքի հոնդիւններուին երկինքէ կամարներն կը թնդացնէին, անոնց վրայ ալ հող լեցնելով ողջ ողջ կը թաղեն:

Երբ առաջին կարաւանին այս ապանդը կը լրանայ, կարգը կու գայ երկրորդ կարաւանին, որ աւելի քան 320 հոգիէ քաղկացած էր: Առնք ալ դարձեալ նոյն սրտաճմլիկ հանգամանքներու ներքեւ՝ քաղաքէս վեց ժամ՝ հեռու գտնուող Քայաշի պարտէզը փոխադրուելով, նոյն անգութ ձեւով կը ջարդուին: Իսկ նահատակներու առ յօշոտուած մարմինները 15 օր անթաղ մնալէ վերջ, թուրք ապաններու կողմէ գործաւոր հայ գինուորներու կը հրամայուի թաղել զանոնք՝ իրենց իսկ անմիջական հսկողութեամբ: Հայ նահատակներու զգեստներն, կօշիկներն եւ զանազան առարկաներն այս ահաւոր ապանդը գործադրող չէթէները հագնելով քաղաք կու գան. եւ ամէնուրեք իւրաքանչիւրը կը պարծի, թէ քանի՛ հայ ապան-

Digitized by Google

Հայ փոքրիկ աղջիկ մկրտվում է իր տանը։

Digitized by Google

Digitized by Google

նած է եւ որպիսի՝ անլուր չարչարանքներով ողջ ողջ անդամահատած ու անշունչ մարմիններն իսկ խոշտանգած են անագորոյն կերպերով:

Ի դէպ է հոս յիշել թէ Փոքր Ասիոյ մէջ հայ կաթոլիկութեան պաշտօն. սկզբնաւորութենէն ի վեր աս վերջին 100 տարուան միջոցին Էնկիւրի կեդրոն մը եղած էր հռոմէական հայերու: Որոնք հեռու մնացած ըլլալով ազգայնական ամէն ոգիէ եւ շարժումէ, միշտ ազատ մնացած էին, նոյն իսկ հայահալած ամենաարիւնուռ շրջաններուն իսկ: Աւելի քան երկու հազար տուն հռոմէական հայութիւն մը կ'ապրէր, եւ շնորհիւ իրենց քոնած ոչ-ազգայնական կամ՝ անտարբեր դիրքին, կրցած էին մեծ հարստութեան տէր դառնալ եւ յառաջադիմել:

Էնկիւրիի քաղաքին եւ մօտիկ շրջակայից աւելի քան 1000 տուն հայոց հաշիւը մաքրուած ըլլալով, առաջին պատեհութեամբ՝ նախ քան կուսակալութեան աւելի հեռու շրջանակներու 50.000է աւելի հայերու հաշուեյարդարութիւնը սկսիլը, Էնկիւրիի փոխ-կուսակալ Ամըճ եւ ոստիկանական տնօրէն Պէհաէտտին կ'ուզեն քնաջնջել նաեւ Էնկիւրիի հռոմէական հայերը, տիրանալ կարենալու համար անոնց անբաւ հարստութեան եւ մանաւանդ գեղեցիկ հարսներուն ու կոյս աղջիկներուն:

Ուստի ոստիկանական տնօրէնը Պոլիս երթալով խնդիրը կը պարզէ, անոնց քնաջնջումը եւս օրակարգի առաջին հարց ընելով: Թէպէտ ներքին գործոց նախարար Թալէաթ տեղի տալով Աւստրօ-Հունգարական դեսպանին ազդու եւ յաճախակի դիմումներուն, խոստացած էր կոտորել չտալ Էնկիւրիի հռոմէական հայերը. սակայն խոստումը չկատարելու թրքական աւանդական սովորութեամբ՝ Իթթիհատի կեդրոնական քոմիտէի հետ համաձայնութիւն վերջապէս Էնկիւրիի հռոմէական հայերու քնաջնջումին եւս բերանացի հրամանը կու տայ:

Ոստիկ. տնօրէն Պէհաէտտին, 1915 Օգոստոս 13ին Պոլսէն Էնկիւրի կը դառնայ ջարդի հրամանը առած: Յաջորդ օրը անմիջապէս կը ձերբակալուին Էնկիւրիի հռոմէական հայոց բոլոր երեւելիները "Կուսակալը ձեզ կ'ուզէ ըսելով„: Քանի մը օր բանտին մէջ մնալէ վերջ՝ իրենց ցեղակիցներու եղածին նման ամէնքին

Digitized by Google

թեւերը իրարու կապուած, զերապայծառն ալ հետերնին առած բազմաթիւ ոստիկաններու հսկողութեամբ այս եղկելիներու կարաւանը եւս քաղաքէն գիշերով դուրս կը հանեն եւ կը բերեն Գարա-կէտիկ գիւղը:

Այս թշուառներուն տանջանք մը աւելի տալու դիւային ծրագրով՝ կը պարտադրեն որ գիրենք ապաննելու յատկացած՝ մահառոտ գործիքներու կառքերը իրենք քաշեն . . . : Երբ Գարա-կէտիկ գիւղը կը հասնին, ասոնք ալ իրենք գիրենք կը գտնեն պաշարուած թուրք հարիւրաւոր աւազակներէ, որոնք աճապարած էին կառավարական հրաւիրանօք գալ արեան խնջոյքի . . . :

Բայց հրաշիւք իմն, յանկարծ Էնկիւրիէն սրընթաց հեծեալ սուրհանդակ կու գայ ԱմբՓէն. որով կը հրամայուէր վերէն եկած բարձր հրամանի մը վրայ չսպաննել ասոնք:

Հայ մահապարտներու այս կարաւանին պաշտօնական պետը՝ Սէվգիաթի հրամանատարը հետեւեալ ճառը կը խօսի ամէնքը ի մի հաւաքելէ վերջ "Օսմ. պետութիւնը Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Փրանսայի եւ ուրիշ մեծ տէրութիւններու դէմ պատերազմ հրատարակելով յաղթական ելաւ, հետեւապէս չկարծէք թէ օր մը մեզմէ հաշիւ պիտի պահանջուի: Ոչ ոք կրնայ մեզմէ պահանջել զձեզ, զի համբանքով չտուին՝ որ համբանքով ուզեն . . . ! ! ! : Սակայն դուք հայերուն պէս չպիտի սպաննուիք: Աներկիւղ եղէք ձեր կեանքին համար եւ ազգին ու պետութեան աղօթք ըրէք . . . „ : Հետեւեալ օրը աւելի քան 120 հոգինոց սոս կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կեսարիոյ ճամբով Տէր-Զօր:

Ասոնցմէ շաբաթ մը վերջ 200 հոգինոց հռոմէական հայոց երկրորդ կարաւան մը ճամբայ կը հանուի նոյն ուղեգծով դէպի Կեսարիա եւ Տէր-Զօր: Ասոնցմէ ոմանց հանդիպեցայ Ամանոսի կողմերը, որ իր կարգին պիտի պատմեմ:

Հազիւ հռոմէական հայերու արուներու մեծ մասը կարաւան կարաւան քաղաքէն լեռնային վտանգաւոր ճամբաներէ դէպի Տէր-Զօր ճամբայ հանուած՝ կարգը կուգայ կանանց: Օգոստոս 14ին կառավարութեան հրամանով թուրք մունետիկ մը կը յայտարարէ թէ "Դաթոլիկները թող երկաթուղւոյ կայարան երթան, այսօր ցորեկին պիտի մնկնին„: Հռոմէական ազգայինք ահով դողով

Digitized by Google

կ'աճապարեն կայսրան եւ անունք որ ինքնակամ՝ չեն, երթալ քունի կը տարուին:

Էնկիւրիի Ինթիհատի քլիւպի անդամներն կ'աճապարեն երկաթուղւոյ կայսրան եւ մայրերէ կը պահանջեն իրենց գեղեցիկ կոյս աղջիկները: Բայց կաթոլիկ հայ մայրերն եւ իրենց աղջիկներն կը յայտարարեն բացարձակապէս, թէ մահը նախամեծար կը համարին քան անպատիւ այս դժոխային պայմաններու ներքեւ ապրիլը: Ապա առաջարկ կ'ըլլայ, որ իսլամ՝ ըլլալով գոնէ կեանքերնին ազատեն . . . : Հազարաւոր ժողովրդեան մէջէն հազիւ 10—14 կիներ եւ աղջիկներ այս ճամբով փրկուիլ ուզելով՝ մահուան կարաւանէն անջատուելով կայսրանէն քաղաք կը դառնան: Մնացեալք յանճն կ'առնեն երթալ հոն՝ ուր կառավարութիւնը կը հրամայէ: Գիտնալով հանդերձ՝ թէ անխուսափելի մահը կը սպասէ իրենց կ'ըսեն, "Ումուտ՝ միլլէթ նէ՝ օլույեօրսա, պիզում ալէրսալէր օլուրուզ . . . „:

Այս խեղճ հազարաւոր ժողովուրդը, $^{9}/_{10}$ երորդը կիներէ եւ աղջիկներէ բաղկացած, երկու շաբաթէ աւելի մնալ կը ստիպուին երկաթուղւոյ կայսրանի արմտիքի մթերանոցներուն մէջ, մինչեւ որ մէկ մասը Գոնիա, մէկ մասը Էսկիշէհիր, մէկ մասը Էրէկլի կը ճամբուին թշուառ վիճակի մէջ, մեծ մասամբ կողոպտուած իրենց ոսկի եւ արծաթ զարդերէն եւ իրենց տուները ամբողջ իրենց պարունակութեամբ աւար ձգելով Ինթիհատի տեղական կոմիտէին:

Իսկ սպանեալ հայերու ձգած հարիւրաւոր անչափահաս որբերն իսլամացնելով, երկար օրեր թլփատութեան մեծ հանդէսներ կը կատարուին եւ կառքերով քաղաքին մէջ կը շրջագայեցնեն իրենց վիճակին անգիտակից այս նորագիր իսլամներն, որոնք 5—12 տարեկան անչափահաս տղայք էին:

Էնկիւրիի մօտակայ Սթանօս գիւղին 350 հայերը առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան սպանուած ըլլալը պարծենցած է Գայսալ գիւղի հօճա զարա Մէհմէտ:

Այս ահաւոր նախճիրէն վերջ կը սկսի "ալանն ու թալանը„, եւ մի առ մի ամէն տեսակ սպրանքներով լեցուն խանութներն ու ամէն հարստութեամբ ճոխ բոլոր հայերու տուները քանալով, օրեր

Digitized by Google

շարունակ կառավարական քարթր պաշտօնէից եւ ինթիհատի քլիւպի անդամներուն տուները կը կրակին:

Այս ընդհանուր աւարառութենէն վերջ էր միայն, որ կազմուեցան Թողեալ գոյքերու Յանձնաժողովը, որ մնացորդ աւարն իր անդամներուն մէջ բաժնելու հետաքրքրեցաւ միայն:

Ամբողջ քաղաքին մէջ հազիւ մէկ քանի ծեր հին թուրքեր գտնուեցան, որ չհամակրեցան այս աւարառութեան ըսելով խղճահարութեամբ թէ "Լացողին ապրանքը գնողին երջանկութիւն չի բերեր . . . „[1]:

Էնկիւրի ըլլալով Պոլսոյ մօտիկ եւ երկաթուղով Եւրոպայի միացած յոյժ վաճառաշահ քաղաք մը Փոքր Ասիոյ մէջ, հայերու միլիոնաւոր ոսկի արժէքով շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը, այսպէսով անցաւ կողոպտիչներու ձեռքը, եւ ասոնք եղան ապառդանոց առաջնորդուած բոլոր հայերու "Օրինական„ ժառանգորդները:

Էնկիւրցի թուրքեր իրենց այս արիւնոտ շահատակութիւններն պատմեցին հանդարծակ եւ ամէն մանրամասնութեամբ իրենց ցեղակիցներուն ու կրօնակիցներուն. եւ սրեան Եւրոպացիքին գործակատներն, հակառակ կառավարական զգուշական եւ արգելիչ միջոցներուն, սկսան հասնիլ տակաւ մինչեւ Զանկըրը մեր սկանջները եւս՝ մեզ մատնելով անաւոր տուգի:

Էնկիւրցի սրեան լափլիզող կարմիր քոցերն տակաւ ծաւալեցան կուսակալութեան մինչեւ հեռաւոր հայաբնակ քաղաքներն, աւաններն ու գիւղերն, եւ սպանդները տասել կամ՝ նուազ անգթութեամբ հետզհետէ տեղի ունեցան Տէնէք-Մահէն, Իսկիլիպ, Սունկուրլու եւ աւելի անագորոյն խստութեամբ Եոզկատ:

Այս քաղաքներու հայոց բոլոր այրերը նախ եւ առաջ, եւ ապա կիներն ու աղջիկներն հետիոտն եւ իրարու կապուած, կացիններով գինուած խուրք խուժանին ուղեկցութեամբ տարուեցան քաղաքներէ մէկ քանի ժամ՝ հետու ծորեր, եւ հոն ոչխարներու պէս մորթուտուեցան մինչեւ յղի կիներն ու ծծկեր անմեղ մանուկները:

Սունկուրլուցի հայ հազիւ տասներեքամեայ աղջնակ մը անձամբ պատմեց ինծի 1915 Օգոստոսի վերջերը հետեւեալ սըր-

---

1 Աղայանըն մալը, ալանա խայիր կէթիրմէզ:

Digitized by Google

Աշխատասէր հայ կինը Ամասիոյ մէջ 1913ին։

Digitized by Google

Digitized by Google

տաճմլիկ ողբերգութիւնը, որուն ականատես եղած էր ինքը, եւ հրաշքով միայն ողջ մնացած:

Նոյն թուականին Օգոստոսի կէսին Էնկիւրիի նման եւ ասկէ եկած հրամանին վրայ, կը ձերբակալուին հայոց քոլոլ այր մարդիկները 12—80 տարեկաններէը եւ քաղաքէն դուրս հանուելով շարաշար կը սպանուին անլուր տանջանքներով:

Կարգը կու գայ իգական սեռին. Օգոստոս 20ին 70է աւելի կառքերով քաղաքէն դուրս կը հանեն մնացեալ բոլոր հայ կիներն, աղջիկներն ու փոքր տղայքը եւ կը բերեն $1^1/_2$ ժամ հեռու կամուրջի առջեւ զոնուած ձոր մը: Այս կառքերուն կը հետեւի քաղաքէն մուրք խաժամուժ ամբոխ մը գինուած, եւ ճամբան անճնիւր ոք կը զատէ իր սպանդի ոչխարը կամ զաղը . . . :

Երբ կամուրջին ներքեւ կու գան, ոստիկաններն ու ոստիկան գինուորները վայրագ խուժանին հետ միացած, կը յարձակին առ անտէր անպաշտպան խեղճ կիներուն, մայրերուն, հարսերուն կոյսերուն եւ մանուկներուն վրայ, եւ կը սկսին արիւնոտշա նախճիրը:

Գարնան ծառերը ինչպէս կը ծաղկին յատոցով, արիւնածաւալ ամբոխը կացիններով, սակրերով, բահով ու բրիչով յարձակելով թշուառ կիներու եւ երախաներու 400է աւելի առ խումբին վրայ՝ կը սկսին չարչարանօք կոտրտել եւ կտրտել ատոնց մարմիններուն դուրս մնացած բոլոր մասերը, քիթ, ականջ, ուղ, ձեռք, մատներ, ուսեր . . . : Մանուկները մայրերու աչքին առջեւ բաբերու կը զարնեն "ալահ, ալահ" պոռալով . . . :

Շրջակայ սպառաժուռ բլուրներն ու խոր անձաւներն արձագանք կու տան առ անբախտ հայ մայրերու, կոյսերու եւ մանաւանդ մանուկներու աղիողորմ ճիչերէն . . . , լեղապատառ երախաներու "մայրիկ մայրիկ, հասիր աղաղակներէն„: Բայց անտարբեր անգութ խուժանը անողորմ կերպով կը շարունակէ արեան առ ննջոյքը, անկարեկիր իր շուրջը տեղի ունեցող եւ քարերն իսկ լեզուի հանող մարդկային մարմիններու յօշոտումներուն . . . :

Վերջապէս 4—5 ժամուան առ նախճիրէն եւ կողոպուտէն վերջ, վրայ կը հասնի գիշերը, որ իր սեւ պատանքով կու գայ ծածկել վայրի գազաններու նախանձն իսկ շարժող առ արեան քաղնիքի արհաւիրալից տեսարանը:

Digitized by Google

Գիշերուան հետ հետզհետէ քաղաք կը դառնան իրենց կապ ու կողոպուտով թուրք խուժանը եւ ոստիկաններն ու ոստիկան զինուորները եւ ասոնց պակաս թողածը կու գան լրացնել դիակներու սիրահար բորենիներն, գայլերն, շնագայլերն եւ այլ գիշատիչները:

Գետնատարած նահատակներու մարմիններն բոլորովին մերկ կամ՝ կիսամերկ փոուած ձորի գահաւանդներուն վրայ կը պատկերացընեն անաւուր տեսարան մը, որ մարդկային ոչ մէկ միտք պիտի զօրէր իր երեւակայութեանը մէջ մարմնաւորել:

Գիշերուան խաւարին մէջ դեռ ընդհատ ընդհատ կը լսուին մերթ ծանր վերաւորներու հառաչանքներն եւ հոգեվարքներու խուլ կամ՝ խժալուր հոնդիւններն . . . :

Կէս գիշերէն վերջ, խառնող աղջամուղջին հետ կը սկսի իջնալ զովարար ցօղ մը եւ անա նուազ վիրաւոր ընդարմացած աս տարաբախտ փոքրիկ աղջիկը, կազդուրուած գիշերուան զովարար եղեամով կը սթափի: Կիսակենդան իր մոլար ակնարկներով կը սկսի փնտռել իր մայրն ու երկու քոյրերն, որոնք իրարու քով ինկած էին ջարդուփշուր եղած ոսկորներով . . . : Ի զուր կը կանչէ մեղմիւ իւրաքանչիւրը իր անունով, քայց քա՜րէ անոնք ամէնքն ալ կը ննջէին յաւիտենական քնով:

Թշուառ աղջիկը կը զարհուրի, մինչեւ ոսկորներն կը սկսի դողալ, ակամայ կափկափելով իր ակռաները . . . : Մինչեւ առաւօտ չի համարձակիր շարժիլ կամ՝ հեռանալ իր գտնուած տեղէն, իբր թէ անկենդան իր մօր եւ խոշտանգուած երկու չափահաս իր քոյրերուն արիւնաթաթաւ անշունչ մարմիններն չթողուին որ հեգ փոքրիկը լքէ եւ հեռանայ իրենցմէ:

Վերաբացուող արշալոյսին հետ՝ աս անաւուր նախճիրին մերճակայ կամուրջէն մէկ քանի քիւրտ հօտաղներ կ'անցնին. եւ հեռուն շարժուն դիակ մը տեսնելով՝ բնական հետաքրքրութենէ շարժեալ կը մօտենան հեգ աղջնակին ու զթալով կը տանին տուն եւ կը յանձնեն իրենց ծերունի հօր: Սա ըլլալով "զըզլպաշ", (ասոնք ամէնքն ալ Թրքատեաց աղանդաւորներ են եւ միշտ եղած են քրիստոնեաներու բարեկամ՛.) փրկելու միտք՝ աղջիկը կը քերէ գաղտագողի կը յանձնէ Զանկըրի իր վաղեմի մէկ բարեկամին:

Digitized by Google

Այս կենդանի մարտիրոսուհին մեր գոնուած քաղաքը ժամանելով էր, որ առաջին անգամ ըլլալով՝ իրազեկ եղանք մեր շուրջը անծայն ու անշշուկ կատարուող սպասափելի սպանդին անհեւակայելի չափին ու կշռին: Այլեւս անհնար եղաւ մօտալուտ մահուան մղձաւանջով տանջուող մեր հոգիները հանդարտեցնել, զի չէ՞ որ ամէնքս ալ սպանդի առաջնորդուելու համար իր կարգին սպասող զենման ոչխարներ էինք . . . :

Այս դեռ մէկն է հազարաւոր դրուագներէն հայ ահաւոր այն մարտիրոսագրութեան, որով աղարտուեցաւ մարդկային պատմութիւնը, նսեմացաւ քրիստոնէութիւնը եւ անանկացաւ քաղաքակրթութիւնը:

Մինչդեռ այս միջոցին 1915 Յուլիս—Օգոստոսին՝ ներքին գաւառներու մէջ տիրող հայկական համատարած արեան նախճիրը գիշեր ու ցերեկ կը շարունակուէր, առանց անմեղ արիւնին խանձի հոտն Պոլիս հասնելու, անդին՝ Էնկիւրիի հայոց կոտորածի գումկանն, կեղրոնին մօտիկ ըլլալուն եւ շնորհիւ երկաթ. հայ անձնուէր պաշտօնեաներուն՝ շուտով Պոլիս հասաւ եւ յուզեց մայրաքաղաքին եւրոպացի Թէ տեղացի քրիստոնեայ բոլոր ժողովուրդները: Մանաւանդ պապական նուիրակը եւ անոր ազդեցութեամբ Աւստրօ-Հունգարական դեսպանատունը իրար անցան ու բոլոր բարձին միտասաններորդ ժամուն . . . :

Չկրցաւ անտարբեր մնալ եւ գերմանի դեսպանատունն եւս, եւ գոնէ երեւոյթներն փրկելու եւ ի հարկին ապագայ պատասխանատուութենէ զերծ մնալու կանխահոգ հեռատեսութեամբ՝ անապարեց քննիչներ ղրկել Էնկիւրի, ճեւական քննութեան մը համար . . . :

Սակայն կանխաւ ներքին գործոց նախարար եւ հայոց մեծ դահճապետ Թալէթ կանխեց գերմանի դեսպանատունն եւ ինք անձամբ եկաւ մինչեւ Էնկիւրի:

Ամբողջ կուսակալութեան ծորերուն մէջ անթաղ մնացած եւ երկուտանի ու չորքուտանի գազաններէ յօշոտուած նահատակ 42.000 հայերու մարմիններն հաւաքել տալով՝ ամփոփել հրամայեց հաւաքական մեծ գերեզմաններու մէջ, կարծելով այսպէս անհետացնել իր եւ ընկերներուն աննախընթաց եղեռնագործութեանց անզաղտնապահ հետքերը . . . :

Digitized by Google

Բայց արդարութեան արեւն ի լոյս բերաւ զայն . . . :

Գերման դեսպանատան քննիչն եկաւ Էնկիւրի, եւ թուրք բարձր պաշտօնեաներու հետ տեսակցելէ, զանոնք հարցափորձելէ եւ ճեւական քննութիւն մը կատարելէն վերջ դարձաւ Պոլիս եւ գերման հարաւիրտ դեսպան Վանկընհայմին յայտնեց թէ "այոց վրայ տեղի ունեցած ջարդերու հետքն կրող ոչ եւ իջէ ապացոյցներու չէր պատահած եւ թէ եղած տարաճայնութիւններն հարաւկամ զրոյցներու միայն հետեւանք էին . . . „ :

Իսկ ամէն կողմէ գերման դեսպանատուն եղած կծու բողոքներուն եւ քննադատութիւններուն կը պատասխանէր գերման դեսպան Վանկընհայմ՝ պաղարեւամբ՝ թէ ինք իրաւունք չունի միջամտելու Թուրքիոյ ներքին գործերուն եւ քննաքարելու այսու Թուրքիոյ վճռապետական իրաւունքներն, թէ եւրոպական պետութիւններէն ոչն էր ան, որ պիտի անտարբեր մնար նմանօրինակ ներքին ապատամբական շարժումներու հանդէպ, եւ ճեռք չպիտի առնէր զապղական միջոցներ . . . :

Ըստ գերման դեսպանին, հայութեան քնաջնջումին համար սարքուած համատարած այս կոտորածներն զապղական միջոցներ էին . . . եւ ոչ թէ մարդկային պատմութեան ամենաարիւնաւոր էջերն իսկ սեւցնող անլուր եղեռնագործութիւններ . . . :

Digitized by Google

Թուրք խուժանէն ապաննուած նահատակ հայեր Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ։

Digitized by Google

Digitized by Google

13.

ԱՅԱՇԻ

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ

ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Մինչդեռ Էնկիւրիի ամբողջ կուսակալութեան գետերը ու վտակները հայ անմեղ արեամբ կը ներկուէին, իսկ ծովերը հայ նահատակներու անթաղ մարմիններով կը լեցուէին, ուխտը ժամ հետու Այաշի մէջ — փոքր գայմագամանիստ գիւղաքաղաք մը — մեր աքսորական անբախտ ընկերներու վիճակը նուազ ողբերգական չէր:

Մեր 75ի չափ ընկերները Այաշ փոխադրելէ վերջ, արգելափակած էին քաղաքին հեռաւոր մէկ ծայրը կառուցուած "Սարը-Գըշլա„ կոչուած հին զօրանոցի մը մէջ, որուն պատուհաններուն ապակիները ջարդուփշուր եղած ըլլալով՝ հին տախտակներով լուսամուտներն փակուած էին:

Մէկ ամսուան ընթացքի մէջ, ինչպէս Զանկըրիէն՝ նոյնպէս եւ աւելի 13 բախտաւորներ կրցած էին յաջողիլ դառնալու Պոլիս՝ շնորհիւ հզօր միջամտութիւններու եւ առատաձեռն կաշառքի:

Սարը-Գըշլայի մեր աքսորական ընկերներն եւս ջանք ու ճիգ չէին խնայեր փրկուելու համար իրենց բնկած թակարդէն: Ամէն ոք կը սկսի հեռագրով եւ խնդրագրերով դիմել ներքին գործոց նախարարին եւ ազդեցիկ Թուրք բարեկամներու եւ յանուն օսմ. Սահմանադրութեան արդարութիւն պահանջել . . . : Այս հեռագրերն ու խնդրագրերն համբագրելու կարող օրէնագէտ եւ լեզուագէտ անձերէ մանաւանդ յանձնաժողով մը կը կազմեն եւ կ'ուզեն բանակցիլ կեդրոնի կառավարութեան հետ:

Digitized by Google

Ողբացեալ Յարութիւն Շահրիկեան մեծ մասամբ ինք կը խմբագրէ այս հեռագրերն ու խնդրագրերն, եւ ապագայ սերունդներու գնահատման արժանի դիւցազնական համարձակութեամբ մը, քախտակից ու քանտակից կուսակցական իր ընկերներու հետ համախորհուրդ կը հեռագրէ Թալէաթի թէ "Իրենց փնտռածներն կուսակցականներն էին, արդ ի՞նչ իրաւունքով ոչ-կուսակցականները քանտը կը պահուին անարդարօրէն . . .„:

Բայց բոլոր ասոնց դիմումներն կը մնան անշուշտ անպատասխանի:

Հակառակ որ ասոնք ամէնքն ալ հայազգի ականաւոր եւ բեղմնաւոր մտաւորականներ էին, եւ յեղափոխական կեանքի մէջ երկարամեայ փորձառութեամբ հանրածանօթ վեթերաններ, սակայն դժբախտաբար ո՛չ ոք ասոնցմէ՝ ապառնացող վերահաս վտանգին մեծութիւնը եւ վերլուծութիւնն ընելու ի վիճակի էր:

Ծրարին ծայրը դեռ նոր բացուած՝ տեսաւ այս ողբերգութեան անգիտակիցներէն մէկն ալ ողբացեալ (Մաշտոց Մալումեան) Ակնունին էր: Որ չկարենալով ո՛ր եւ է մեկնութիւն տալ այս ընդհանուր ձերբակալութիւններուն եւ տիրող ապահովին, պարզապէս ապշած էր: Ակնունի անձնական հեռագիրները կը յղէր ներքին գործոց նախարար Թալէաթին եւ դատ ու դատաստան եւ արդարութիւն կը պահանջէր . . . :

Յաճախ Ակնունի իր շուրջը գտնուող ընկերներուն կ'ըսէ եղեր որ յետոյ վերապրողներ պատմեցին թէ "Ինչո՞ւ արդեօք Թալաթ Պէյ չի տանիր պատասխանել իմ՝ անձնական հեռագրերուս: Իթթիհատ-Իթիլաֆ թուրք երկու կուսակցութեանց, Պալքանեան պատերազմին՝ 1912—1913 Պոլսոյ մէջ ես էի որ Թալաթը տունս պահեցի եւ փրկեցի ամենաստոյգ մահուանէ, ինչո՞ւ կը մոռնայ իմ՝ իրեն ըրած բարիքս եւ գոնէ ինծի չի պատասխաներ„:

Այս տամոզմամբ օրէ օր կը սպասէր Ակնունի իր փրկութեանը եւ Պոլիս վերադարձին:

Արդարեւ Իթթիհատի քոմիտէի արիւնկզակ ղեկավարները շատ լաւ խաղացած էին իրենց դերը, եւ այնքան լաւ յաջողած էին հայ յեղափոխական պետերու կոյր վստահութիւնը շահիլ՝ որ ասոնք պարզապէս մեծ առեղծուածի մը առջեւ զտան զիրենք,

Digitized by Google

չկարենալով ո՛ր եւ է մեկնութիւն տալ իրենց քանտարկութեան եւ աքսորին . . . :

Իսկ այս աստիճան անվերապահ կոյր վստահութիւնն՝ աւա՛ղ մէկ միլիոն անմեղ ժողովրդի անվերազտանելի թանկագին կեանքերն արժեց . . . :

Գաղափարի ազնիւ ընկերներ նկատած էին հասարակ ոճրագործներէ աւելի արժէք չունեցող Իթթիհատի թուրք Պետերը: Մինչ ասոնք իրենց յանդգնութեամբ միայն երկրին ղեկը յաջողած էին ձեռք ձգել՝ ոչ թէ հայրենիքի փրկութեանը համար, այլ իրենց անձնական փառասիրութեան եւ ընչաքաղցութեան յագուրդ տալու համար:

Այսպէս աքսորականները, մեծ մասամբ նիւթական կարօտութեամբ կ'անցընէին իրենց կեանքի վերջին օրերը:

Ասոնցմէ տարաբախտ Շահրիկեան տղու մը պէս լացած է այն օրը, երբ Պոլսէն 5 ոսկի կը ստանայ փոսթով: Յուզման շարժառիթը հարցնող իր ընկերներուն կ'ըսէ. "Ան դրամը ինծի ղրկողը Պոլիս բնակած տանս լուացարար յոյն թշուառ կինն է, ան ի՞նչ անձնուիրութիւն՝ ո՞ւրկէ գտեր է ան գումարը, երբ ինք կարօտ էր օգնութեան: Ոսեղծ կինը վիշտս մեղմացնել ուզած է„:

Ո՛ր եւ իցէ մէկ ազգի պարծանք եղող մեր այս բոլոր մտաւորականները՝ իրենց կեանքին վերջին օրերը ո՛չ միայն կրեցին հոգեկան անպատմելի յուզումներ ու տառապանքներ, այլ եւ ապրեցան ֆիզիքական ծայր աստիճան թշուառութեան մէջ: Ասոնցմէ շատեր իրենց ճերմակեղէնները իրենք սկսան լուալ առ ի խնայողութիւն: Այս անձնազոհ վեթերանները շուտով լքուեցան իրենց բախտին, որ երկար տարիներ իրենց կեանքին գնով բարձր բռնած էին յեղափոխութեան կարմիր դրօշը՝ յանուն փրկութեան բազմաչարչար հայրենիքի եւ արիւնաքամ՝ հայ ժողովրդի:

Ազգային պաշտօնական կեդրոնի եկեղեցական եւ աշխարհական մարդիկը հազիւ երեւոյթները փրկելու չափ կը հետաքրքրուէին հայ մտաւորականներու այս անդրանիկ ճերբակալութեամբ եւ զգուշաւոր ընթացք բռնած էին առ ի խոհեմութիւն . . . :

Զանկըրի՝ աքսորականներուս հազիւ ղրկուեցաւ պատրիարքարանէ անբաւարար հացագին մը մէկ քանի հարիւր ոսկիի չափ:

Digitized by Google

Երբ 150 հոգիի կէսէն աւելին նիւթական օժանդակութեան կարօտ էին: Որով մենք աւարտականներս ներքին փոխադարձութեամբ եւ հանգանակութեամբ կը հոգայինք մեզմէ դէպի մայր առաջնորդուող ողբացեալ ընկերներու ճամբու ծախքն ու հացագինն:

Վերջին անգամ՝ մեզմէ բաժնուող երիտասարդ 26 մուսուրականներու եւ ոչ իսկ հացագին մը կրցանք տալ, թող կառքի փոխադրութեան ծախքերը:

Չէ՞ որ յաւիտենական չքմեղացումի բրածոյ բանաձեւը միշտ պատրաստ էր մեր պաշտօնական անձերու բերանը "Նղբայր ի՞նչ կրնանք ընել, բանակ չունինք, նաւատորմ՝ չունինք, խեղճ ազգ մըն ենք, մեր ձեռքէն ի՞նչ կուգայ . . . : Պարելին կ'ընենք միշտ, պէտք եղած դիմումները միշտ կ'ըլլան, բայց մարիկ ընող չկայ . . .»[1]:

Մեր թշուառ ընկերներուն Ա.յաշի զօրանոցը արգելափակումէն ամիս մը վերջ, հնչակեան կուսակցութեան ականաւոր եւ անձնուէր պետը ողբացեալ Համբարձում՝ Պօյաճեան (Մուրատ) շղթայակապ ոստիկանական խիստ հսկողութեամբ կը փոխադրուէր Կեսարիա, ուր զինուորականատեանի վճռով մահուան կը դատապարտուէր:

Ո՛րչափ անձնուէր եւ քաջարի հին յեղափոխական գործիչ՝ նոյնքան բարի եւ ազնիւ ընկեր մըն էր Մուրատ: Պարելի չէր ճանչնալ զինքն եւ չսիրել ու չհամակրիլ իր անձին, նոյն իսկ եթէ իր ամէն գաղափարներուն հաւատիր ալ չուզեր ըլլալ մեկը:

Հակառակ օմա՛ն. Սահմանադրութենէն վերջ կառավարութեան դէմ՝ դաւադրական ոչ մէկ արարքի մէջ գտնուելուն եւ պատերազմի միջոցին եւս վերապահ եւ ապատողական ընթացք մը բռնելուն, Կեսարիոյ պատերազմականատեանը ամբաստանեց զինքն իբր ժողովուրդը ապստամբեցնող: Բանաձեւ մը՝ որ հայութիւնը բնաջնջելու համար ստեղծուած ընդհանուր կարգախօսն եղած էր այլ եւս:

Հայ ժողովրդի փրկութեան անձնազոհ այս առաքեալն ալ

---

[1] Մեր նիւթէն չշեղելու համար հոս զանց կ'ընենք տալ պատասխան ասս վարկպարազի չքմեղացումին, վերապահելով զայն ի մօտոյ հրատարակելի մեր "Ցիշատակներս„ անուն գրքին, որ իրապէս ժամանակակից հայ կեանքն է:

Digitized by Google

բարձրացաւ մինչեւ բարձր կատարը հայ փշալից Գողգոթային, կախաղանի վրայ քաւելով գաղափարապաշտ իր բազմատանջ կեանքի փրկաւէտ յանցանքը:

Այսշի աքսորական ընկերներն եւս մեզ նման, յաճախ կրօնական շարականներ եւ հայրենասիրական երգեր կ'երգէին ղեկավարութեամբ ողբացեալ Մելքոն Կիւրճեանի (Հրանդ): Պահիկ մը ինքնախաբէութեամբ փոխադրուելու համար հին բարի այն օրերուն, երբ դեռ ազատ էին եւ խանդավառած հայրենիքի փրկութեան ազատաշունչ գաղափարներով:

Սակայն Մուրատի հեռացմամբ ամենաանտարբերներն իսկ տակաւ սկսած էին յոռետես դառնալ, երբ իրենցմէ 6 ընկերներ եւս հեռացուցին ղէպի անծանօթ ճակատագիր եւ ասով ալ աւելի մռայլոտ սկսան դառնալ մնացողները:

Մահաբոյր սեւ օր մը դուրս կը հրաւիրէին Այսշի զօրանոցէն Ակնունին, Ռուբէն Զարդարեանը, Խաժակը, Մինասեանը, Տոքթ. Տաղաւարեանը եւ Յարութիւն Ճանկիւլեանը: Ասոնցմէ չորս առաջինը դաշնակցական ականաւոր մտաւորական գործիչներ էին. հինգերորդը՝ Տաղաւարեան, նախկին հնչակեան եւ վերջերը ռամկավար եռանդուն հանրային գործիչ մը. իսկ վեցերորդը՝ Ճանկիւլեան, հնչակեան կուսակցութեան հին պետերէն եւ 1891ի Գումգաբուի անդրանիկ յեղափոխական դէպքին հերոսը:

Ասոնք՝ ռատիկանական ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ եւ երկաթուղիով Գոնիայի ճամբով կը փոխադրուին դէպի Աստանա-Հալէպ, իբր թէ Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանի առջեւ դատուելու համար:

Վեց աքսորական ողբացեալ այս ընկերները, թէպէտ Աստանա ժամանելնուն կ'ուզեն յարաբերութեան մտնել տեղացի ազգային պաշտօնական անձերու հետ, որոնց տարագրութիւնը դեռ սկսած չէր, սակայն հնար չ'ըլլար: Ընդհակառակը տեղական կառավարութիւնը լսելով որ Զօհրապ եւ Վարդգէս ալ այս օրերուն Աստանա կը բերուին, իրարու չհադիպեցնելու համար՝ կ'աճապարեն օր առաջ ճամբայ հանել դէպի Հալէպ:

Սակայն որովհետեւ 1915 Յուլիսին Ամանոս լեռան Այրանի փապուղիները դեռ բացուած չէին, եւ երկաթուղին մինչեւ Օս-

Digitized by Google

մանիլէ կը հասնէր, ուստի ոստիկանական կարգադրութեամբ՝ կառքի պատրաստութիւն տեսնելու համար մէկ օր Օսմանիլէի քանտը կը մնան: Իսկ Օսմանիլէ այն ատեն Առանայէն Հալէպ երկարող գծի վերջին կայարանն էր. ու ասկէ անդին կառքով պէտք էր անպատճառ ճամբորդել մինչեւ Իսլահիյէ՝ անցնելով Հասան Պէյլիէն: Օսմանիլէ եւ Իսլահիյէ Ամանոս լեռներու արեւելեան եւ արեւմտեան երկաթուղիի կայարաններն էին 1915ի ամրան:

Այս օրերուն Օսմանիլէի մէջ կը գտնուէր քնիկ Սեբաստացի եւ Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանի ազգականներէն ծանօթ վաճառական մը, որ միանգամայն հանրածանօթ մեծ վաճառատան մը Առանայի մասնաճիւղին տնօրէնն էր, եւ որ վաղուց Առանա հաստատուած ըլլալով եւ Առանայի կուսակալին հետ առեւտրական մօտիկ յարաբերութիւններ ունենալուն, ան վերջինը խորհուրդ կու տայ ըսելով որ "Ան օրերուն Առանայի մէջ աչքի չերեւալու համար Օսմանիլէ գնա . . .»:

Այս օրերուն, երբ Տոքթ. Տաղաւարեան եւ իր հինգ ընկերները Օսմանիլէ կը հասնին ու քանտ կ'առաջնորդուին, ան վաճառականը կը փութայ ոստիկան գինուորներու հրամանատարին մօտ, եւ օգտուելով այս վերջնոյն հետ եւս ունեցած իր բարեկամութենէն, կը խնդրէ որ 6 քանտարկեալներն իրեն թոյլատրէ տուն տանիլ եւ հիւրասիրել: Կը տանայ խնդրած թոյլտուութիւնը, պայմանաւ որ աքսորականներու հետ տուն տանէր նաեւ ատոնց հսկող ոստիկանը:

Մինչ ոստիկանն վեց քանտարկեալներն տուն յանձնելէ եւ ստորագրութիւն առնելէ վերջ կը մեկնի շուկայ անձնական գործով, վաճառականը կը խոստանայ գիրենք փախցնել տալ եւ ազատել, կաշառելով ոստիկան զօրքերու հարիւրապետը:

Բայց Ակնունի եւ իր ընկերները կը մերժեն առարկելով՝ թէ չեն ուզեր որ իրենց պատճառով ուրիշներ վտանգուին, եւ երկրորդ՝ յոյս կը յայտնեն՝ թէ ԻՐՆՈՒ ՊԻՏԻ ԿՐՆԱՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՏԱՆ ԱՏԵԱՆԻՆ ԱՌՋԵՒ ԱՐԴԱՐԱՆԱԼՈՂ ԱՆՊԱՏՐ ԱՐՁԱԿՈՒԻՆ . . . : Ողբացեալները իրենց մահուան ճամբուն ինք տանիներորդը անցած էին եւ դեռ լաւատես էին . . . :

Ան միջոցին ոստիկանը պարտաւած դառնալով տուն, մնալու սենեակի մը մէջ կ'երթայ կը ննջէ: Վաճառականը ծայրայեղ

Digitized by Google

յանդգնութեամբ ոստիկանին զրպանէն բանտարկեալներու պաշտօնագիրը զգուշութեամբ վերցնելով իրազեկ կ'ըլլան սա ահաւոր իրողութեան, թէ վեց բանտարկեալները ի սպանդ[1] կը տարուին՝ Տիգրանակերտի պատերազմական առեանը հանելու պատրուակով . . . :

Բնականաբար չափազանց կը յուզուին ամէնքն ալ: Ոչ ոք այլեւս կ'ուզէ պատրաստուած բազմախորտիկ ընթրիքը ուտել, ամէնքն ալ կը թաղուին խոր սուգի մէջ, զի ա՛լ կը գտնուէին մնահուան հնծող մանգաղին ներքեւ: Աւելորդ էր քնականաբար այլեւս փրկութեան յոյս ունենալ: Պոլսոյ կառավարութիւնը վեցը կ'ամբաստանէր իբր թուրք կայսրութեան ինչ ինչ հողերը անջատելով օտար թշնամիներու յանձնելու համար ապատամբութիւն քարոզող յեղափոխականներ . . . :

Առաջին սարսափեցուցիչ ազդեցութիւնը փոքր ինչ մեղմանալէ վերջ, ողբացեալ Ակնունի հուսկ ուրեմն կ'արտայայտուի հետեւեալ բառերով. "ՉԵՄ ՑԱԽՈՒՄ ՄԱՀՈՒԱՆՍ ՎՐԱՑ, ՉԻ ՄԻ ՕՐ ԱՆՊԱՏՄԱՆ ՊԻՏԻ ԴԱՐ ՄԱՀԸ ՄԵԶ ԴՏՆԵՒ, ԱՅԼ ՄԻԱՅՆ ՑԱԽՈՒՄ ԵՄ ՈՐ ԻՍ ՍՐԻԿԱՆԵՐԻՑ ԽԱՐՈՒՆՑԱՆՔ . . . ":

Այս միջոցին ոստիկան զինուորներու հրամանատարէն եկած ստիպողական հրամանին վրայ, կրկին կը փոխադրուին քանտ իրենց վերահսկող ոստիկանին հետ, որուն զրպանն նախապէս կրկին փութացած էին ահեցնել մահաբոյր պաշտօնագիրը:

Յաջորդ օրը կառքով եւ ոստիկան հեծեալ 4 զինուորներով ճամբայ կը հանուին դէպի Հալէպ: Հոս 2 օր բանտը մնալէ վերջ, կրկին հեծեալ ոստիկան զինուորներու խիստ հսկողութեամբ ճամբայ կը հանուին Ուրֆայի վրայով իբր թէ դէպի Տիգրանակերտ:

Ուրֆայի եւ Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ, Ուրֆայէն մէկ օրուան ճամբայ հեռու, յանկարծ շրջապատուելով Տիգրանակերտի ոճրագործ կուսակալին Տոքթ. Ռէշիտի ղրկած "չէթէներէն„ տեղն ու տեղն կը սպանուին անպատմելի չարչարանքներով: Այսպիսի եղերական հանգամանքներով վերջ կը տրուէր վեց հայ տաղան-

---

1 Վաճառականը, որ ինծի պատմեց անձամբ այս բոլոր մանրամասնութիւնները, սոյն պաշտօնագրին պատճէնն ալ ունէր, բայց 1918ի փախուստներուս մէջ առ ի զգուշութիւն անյայտացուցի:

Digitized by Google

դաւոր մուսուլական եւ հանրային գործիչներուն քեղմնաւոր կեանքին: Տարիներ երկար երգեցին, երազեցին եւ գործեցին հայրենիքի փրկութեանը համար, եւ բաբէ ազատութեան ճիշտ սեմին վրայ, յեռացան գնացին անդարձ ղէպի յաւիտենականութիւն:

Սակայն աւաղ, աւելի բախտաւոր չկրցան ըլլալ Այաշ մնացողները եւս:

Էնկիւրիի հայերու 1915 Օգոստոսի կէսին կատարուած ահաւոր ապանդի միջոցին կուսակալի փոխանորդ Ամրզֆի հրամանով Այաշի պարտականներէն մին ալ մի եւս կը փոխադրուին Այաշէն Էնկիւրիի քանտը, եւ սեւ օր մի 1200 հոգինոց Էնկիւրցի հայերու կարաւանի մը հետ՝ քաղաքէն 4—5 ժամ՝ հեռու ձորի մը մէջ չարչարալից մահուամբ կը ապանեն ամէնքն ալ:

Իսկ Այաշի մնացեալ պարտական մեր եղերաբախտ ընկերները եւս կը նահատակուին Այաշէն մէկ քանի ժամ՝ հեռու "Գապլը Պէլի" կոչուած հանքաւաւոր լեռան մէջ՝ հետեւեալ պարագաներու տակ:

Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդ արիւնոտուշտ Ամրզֆի հրամանով Այաշի մնացեալ 27 պարտականները կը յանձնուին կրետացի քոմիսէր Զէքիի: Այս ոսոխական գինւորներու ընկերակցութեամբ կը բերէ հայրենիքի քաւութեան տարաբախտ այս նոխազները յիշեալ "Գապլը Պէլ" կոչուած տեղը եւ հրաման կու տայ հանգստանալու:

Բայց յանկարծ քոմիսէրը կրակի հրաման կու տայ, սակայն տասնապետ այաշցի Փաշիլ օղլու Րէֆիք կ'ըմբոստանայ եւ կրակել չ'ուզեր անմեղներու վրայ: Այն ատեն քոմիսէրը ձեռքի ատրճանակովը երկու անգամ՝ անձամբ կրակ կ'ընէ մէկ քանիին գլխուն ուղղեալ: Ասոր վրայ վաշտապետ Հասան եւ Մուրշիտ չավուշ կը սկսին գնդակ արձակել անպաշտպան մեր ընկերներուն վրայ: Բայց գնդակահարութեամբ չկրնալով յագեցնել իրենց արեան ծարաւը, սուինները հրացանին անցնելով կը յարձակին թշուառներուն վրայ եւ կը սկսին յօշոտել ատոնց մարմինները:

Սակայն տարաբախտ մեր տատապանքի ընկերներէն ոմանք, որոնց մարմինները անդամահատուած կամ՝ բզիկ բզիկ եղած ըլլալով հանդերձ՝ դեռ չէին մնած, աղիողորմ՝ ձայնով կ'աղաչեն

Digitized by Google

ոճրագործ ոստիկան գինուորներուն ըսելով "Աստուծոյ սիրոյն գնդակով սպաննեցէք որ ազատինք . . . „:

Այս ահաւոր սպանդին կը մասնակցին՝ շրջականերէն արշալոյսին հետ հոն հաւաքուած մօտակայ թուրք գիւղացիները՝ իրենց հետ բերած կացիններով, սակրերով (ահաթը), բրիչներով, քարերով եւ երկաթէ ձողերով:

Խուրշիտ չավուշ ինք Էնկիւրիի մէջ պարծանօք պատմած է այժմ՝ վերապրող հայ բժիշկի մը՝ այս բոլոր մանրամասնութիւնները, աւելցնելով թէ "երբ կոտրածը սկսանք, սպաննուողներուն աղիողորմ՝ ճիչերովը, վայնասուններովը ծովը եւ լեռը կը թնդար: Ես Տոքթ. Փաշայեանին աչքերը նախ փորեցի, ապա վիզը կտրեցի եւ ահաւասիկ անոր ոսկի շղթան ու ժամացոյցը . . .„: Դիւային ժպիտով մը այս ամէնը պատմելէ վերջ կը յայտնէ Խուրշիտ, թէ փառք կու տայ Ալլահին, որ բախտ ունենալով անձամբ մասնակցելու "ճիհատին„, իրենց սուրբ մարգարէին "ծէննէթին„ այսինքն արքայութեան արժանացած է . . . :

Իսկ հրաշքով վերապրող ականատեսները կը պատմեն, թէ Էնկիւրիի շրջակայ բոլոր թուրք գիւղացիները իրենց սպաննած զոհերուն "ռէտէնկոթները„, "պոնժուռները„, "փարտըսիները„, "ժաքէթները„, կօշիկները հագած էին, անժխտելի ապացոյցը կրելով արեան ահաւոր խնջոյքի իրենց մասնակցութեան:

Խուրշիտ չավուշ հայ բժիշկին կը պատմէ նաեւ դիւային ներքին գոհունակութեամբ մը, թէ թուրք գիւղացիները անշունչ նահատակներու ծունկն ծունկն եղած մարմիններն իսկ՝ հրէշային զբօսանքի համար ժամերով կը խոշտանգէին, անդամահատելով անոնց անկենդան նշխարները: Մինչեւ որ գիշերուան խաւարը վրայ հասնելով, դուրս կու գան իրենց թագստոցէն այս անգամ՝ ալ դիակեր բորենիներ եւ այլ վայրի գազաններ, իրենց կարգին՝ ամբողջացնելու համար մարդ-գազաններու սպանդը արեան համատարած այս ասպարէզի նախճիրին:

Digitized by Google

14.

ՉԱՆԿԸՐԻԻ

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Մինչդեռ հանճարապած արեան թաթախ մը ամբողջ Փոքր Ասիոյ շէն քաղաքներն ու գիւղերն աւերակներու կոյտի մը կը վերածէր, եւ մահուան անողորմ մանգաղը՝ մէկ քանի ամիսուան մէջ հարիւրհազարաւոր անմեղ կեանքեր կը հնձէր, լեցնելով նահատակներու լեռնակուտակ մարմիններով Հայաստանի սարերն ու ձորերը, մենք Չանկըրիի աքսորականներս կ'ապրէինք մեր վերջին օրերուն մէջ եւ վերահաս մահուան մղձաւանջը կը լլկէր մեր միտքն ու հոգին, օրէ օր կամայ թէ ակամայ ապաստելով մահուան մեր կարգին . . . :

Այս օրերուն Պոլսէն մեր ձեռքը հասած հայ լրագրերուն մէջ ապշելով կը կարդայինք Ազգ. Սահմանադրութեան 1915ի մայիսեան տարեդարձի առթիւ Ազգ. Հիւանդանոցի պարտէզին մէջ սարքուած հանդէսներու, պարերու, խնջոյքներու եւ քաժակաճառերու մասին . . . : Այս թերթերը ամիսներ վերջ միայն պատահաբար մեր ձեռքը կը հասնէին:

Պոլսոյ մէջ կը շարունակուէին[1] պատրիարքին նախագահութեամբ ըստ առաջնոյն դպրոցական ամավերջի հանդէսները, Ոլիմպական խաղերն, Փուտ-պոլի մրցումներն, լողալու եւ հեծելանուի արշաւներն, ամառնային շոգենաւային ուխտաւորութիւնները դէպի Պոլսոյ նշանաւոր գբօսատեղիները: Դեռ ոչ ոք Պոլսոյ

[1] *Ըռ այս համոզելու համար, բաւ է անգամ մը աչքէ անցնել 1915 Մայիս, Յունիս, Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներու Պոլսոյ հայ թերթերը:*

Digitized by Google

մէջ լուր ունէր գաւառներու մէջ մեռնող ժողովուրդի մը հոգեվարքի անաւոր հոնդիւններէն . . . :

Պատրիարքարանը մէկ քանի հարիւր ոսկի ղրկելով Պոլսէն աքսորուած մուտուրալաններուն իբր հացագին, կը կարծէր իր պարտքը կատարած ըլլալ . . . :

Մինչ մենք Զանկըրիէն Պոլիս դարձող մեր բախտաւոր ընկերներուն միջոցաւ՝ տեղեկագրեր կը հասցնէինք Պատրիարքին, հայութեան բնաջնջումի ահազանգը հնչեցնելով: Այնու ամենայնիւ ոչ ոք կ'ըմբռնէր կացութեան ընդհանուր ծանրութիւնը, եւ կը մնային հանդիսատեսի պաղարիւն դիրքին մէջ միշտ, յեղյեղելով իբր ծամոց իրենց բերնին մէջ պատրաստ գտնուած բանաձեւն "Ի՞նչ կրնանք ընել . . . .:

Մեր 56 ընկերներն Վարդավառի օրը Զանկըրիէն Էնկիւրի փոխադրելէ վերջ ամէնքն ալ բանտ առաջնորդուած էին: Ասոնցմէ հինգ հոգին շնորհիւ ամերիկեան դեսպան Մ'օրկընթաուի[1] անխոնջ եւ ազնիւ արուակարգ ջանքերուն, կրցած էին դառնալ Պոլիս. իսկ մնացեալը հասցէիս ուղղեալ հեռագրով նիւթական օգնութիւն կը խնդրէին ինծմէ: Անմիջապէս ներքին փոխառութեամբ 60 ոսկի հանգանակելով՝ Էնկիւրիի Իբրանոսեան վաճառատան միջոցաւ կ'ուղարկէինք մեր եղերաբախտ ընկերներուն, զրեթէ իւրաքանչիւրին մէկ ոսկի, որով պիտի հասնէին մինչեւ Տէր-Զօր . . . : Զի իրենց հեռագրին մէջ յիշուած էր թէ 2 օր պայմանաժամ տրուած է պատրաստուելով ճամբայ ելլելու համար դէպի Զօր:

Դիտումնաւոր կերպով այս արտօնութիւնը տուած էին, որ որչափ հնար է աւտտ դրամով ճամբայ ելլեն . . . աւարը աւելի հարուստ դարձնելու համար իրենց հաշոյն:

Սակայն փոխանակ Տէր-Զօր փոխադրելու մէկ ամիս բանտ պահելէ վերջ, Օգոստոսի կէսին սկսած Էնկիւրիի հայոց սպանդին հետ ասոնք ալ միացնելով բանտէն դէպի սպանդ առաջնորդուող կարաւաններուն, չարչարալից մահուամբ կը նահատակուէին Էնկիւրիի հայոց առաջին կարաւանին հետ:

---

1 Այս չարքերուն մէջ ամենամեծ բաժին ունեցած է ի նորոյ Նիւեօրքի մէջ վախճանեալ ողբացեալ Շմաւոնեան, Ամերիկեան Պոլսոյ դեսպանատան թրատպէտ խորհրդական թարգմանը:

Digitized by Google

Չանկըրիէն հեռացող 56 հոգինոց առաջին կարաւանէն ամիս մը վերջ էր, որ կը զուգադիպէր առաջին մեր կարաւանին վերեւ յիշուած նահատակութեանը, երկրորդ կարաւան մը եւս կը բաժնէին մեզմէ 26 հոգինոց:

Մինչդեռ առաջին հեռացող կարաւանին ժամանակ դեռ լաւատես էինք եւ կը կարծէինք թէ կրնան թերեւս ողջ Տէր-Զօր հասնիլ, սակայն երկրորդ կարաւանին Չանկըրիէն մեկնած օրը՝ պարզապէս մեր ողբացեալ ընկերներուն կ'ուղեկցէինք իբր յուղարկաւորներ . . . :

Ստիպուած էինք զսպել մեր արցունքը, որ կ'այրէր մեր սրտերը ու աչքերը: Գիտնալով հանդերձ որ դէպի մահ կ'առաջնորդէինք մեր ընկերները, կը զգուշանայինք արտայայտել մեր զգացումները, չշփոթելու համար յաւէտ ողբացեալ մեր ընկերները:

Առնց կ'ընկերանայինք մինչեւ կէս ժամ՝ քաղաքէն հեռու մեր նախապէս բանտարկուած զօրանոցը, առանց իրարու հետ քառ մը փոխանակելու, զի յուզուած էինք ամէնքս ալ եւ փոխանակ իրար խաբելու . . . մեռելային լռութեամբ կ'ուղեկցէինք դէպի գերեզման . . . : Եւ ի՞նչ երիտասարդներ . . . ամէնքն ալ 18—25 տարեկան զոլէժահասակ կամ՝ Պոլսոյ համալսարանի զանազան ճիւղերէն առաքուած կամ՝ առաքուելու մօտ մտաւորական հայրենասէր կտրիճներ, մէկն միւսէն աւելի ազնիւ, անձնուէր, ազգասէր, յուսալից եւ հայութեան ապագայ փառքով խանդավառուած . . . : Այս մեր տառապանքի ծաղկահասակ կտրիճներն ճամբու կը դնէինք միայն 700 դահեկանով, որ մէկ օրուան ծախքերնին իսկ չէր . . . : Չի դեռ չէինք կրցած վճարել նախապէս կատարած 60 ոսկիի ներքին փոխառութիւնը:

Առնք ալ ուղեկցութեամբ ոստիկաններու եւ ոստիկան զինուորներու կը հասնէին Էնկիւրի եւ քանի կ'առաջնորդուէին, ու մէկ քանի օր վերջ առնք ալ կը տարուէին ի սպանդ Էնկիւրիի երկրորդ կամ՝ երրորդ կարաւաններուն հետ:

Միայն մէկ անձ — Արամ Անտոնեան — կ'ազատուէր հրաշիւք առնցմէ, ճամբան կատրէն իյնալով ոտքը կոտրելուն պատճառով՝ ուղղակի հիւանդանոց փոխադրուելուն շնորհիւ:

Digitized by Google

Այս երկրորդ ապահով առաջնորդուող խումբին հետ Էնկիւրի կ'երթային նաեւ 6 բախտաւոր ընկերներ, որոնք հարուստ վաճառականներ ըլլալով՝ մեծամեծ կաշառքներով յաջողած էին իրենց փրկութիւնը ձեռք բերել: Բայց ասոնք եւս հակառակ ներքին գործոց նախարարութեան Պոլիս դարձնելու բացայայտ հրամանին, Ամբէք ուղղակի երկաթուղիով ճամբայ հանել տուած էր դէպի Հալէպ: Բարեբախտաբար արտակարգ նիւթական եւ բարոյական զոհողութեամբ՝ ասոնք Պոլսէն կրկին հրաման բերել տալով յաջողած էին Տարսոնէն դառնալ Պոլիս, ճաշակելով աքսորի ճամբու ամէն դառնութիւնները:

Այս մեր 26 տարաբախտ ընկերներուն Օգոստոսի սկիզբն ետառնալէն վերջ, նոյն օրը իսկ Պոլսոյ մեացորդ աքսորականներս, հրաւիրուելով կառավարական շէնքը, միւթասարըֆը կ'ըսէր մեզ պաշտօնապէս. "Ձեզ հանար ներքին գործոց նախարարութենէն ներման հրաման եկած է, եւ դուք եւս Պոլսէն զատ ձեր ուզած տեղերը կրնաք երթալ. ուստի գնացէք եւ թագաւորին հանար աղօթեցէք . . .„:

Գլխիկոր եւ նկուն դուրս եկանք կառավարչին պաշտօնատունէն, եւ շուարած էինք, զի չէինք գիտեր թէ կառավարական այս կարգադրութեամբ փրկուած էինք թէ կորսուած, մանաւանդ որ ամէն կողմ՝ արիւն կը վազէր, միթէ հնար էր ճամբորդել: Միայն մխիթարութիւննիս այս էր, որ մեր մնկնող ընկերներուն նման մահը ոչ թէ օրուան հարցն էր, այլ օրակարգի խնդիր մնալով հանդերձ, դեռ ժամանակ կը տրուէր մեզ մեր փրկութեան վրայ միտածելու . . . :

Հակառակ անոր, որ մեր կամքին ձգուած էր Զանկըրի մնալու կամ՝ Պոլսէն զատ մեր յարմար դատած գաւառական քաղաք մը երթալու պարագան, սակայն յուզումով կը տեսնէինք, որ մեզ Պոլսէն ընկերացող Սելանիկցի ոստիկանապետն ու ոստիկաններն կը ստիպէին մեզ, որ մենք ամէնքս ալ պատրաստուինք անպատճառ 2 օրուան մէջ մեկնելու Զանկըրիէն:

Մ'իւս կողմէն մեզ խուճապի մատնող մէկ պարագան ալ սա էր, որ մեր ընկերներէն 5 հոգի, եւ ասոնց մէջ ըլլալով ոչքացեալ Դանիէլ Վարուժան եւ Տոքթ. Զիլինկիրեան (Սեւակ) կառավարական հրամանով քոնադատուած էին անմիջապէս մեկնելու Էն-

Digitized by Google

կիւրիի ճամբով Այաշ: Այս դժբախտ հանգամանքն ալ մեզ կը տագնապեցնէր, որովհետեւ ա՛լ հասկցած էինք թէ Այաշ ղրկել ի՛նչ ըսել էր . . . :

Հակառակ մեզ հասնող՝ կոտրածներու ալիւնուտ շշուկներուն, ուզելով օգտուիլ կառավարական մեզ շնորհուած թոյտուութենէն, ես ալ միասին ըլլալով 11 ընկերներ պատրաստուած էինք մեկնիլ Զանկըրիէն դէպի Զմիւռնիա: Բայց մեզ միակ մտատանջութիւն տոթող պարագան Էնկիւրիէն մեր անցքն էր: Չի դժբախտաբար ուրիշ ճամբայ չկար, եւ երկաթուղին հասնելու համար անհրաժեշտ էր Էնկիւրի իջնալ: Իսկ մենք "ծովը ինկնողը օձին կը փաթթոուի„ արեւելեան առածին բաածին համաձայն, կ'ուզէինք օգտուիլ ընդ հակողութեամբ Այաշ տարուող մեր 5 ընկերներուն ունեցող ատիկան եւ ատիկան զինուրներու պաշտպանութենէն . . :

Սակայն մեր 5 ընկերներն թախանձագին կը խնդրէին, որ միջոց մը գտնուի զիրենք փրկելու համար Էնկիւրիի ճամբով Այաշ փոխադրելու պետական կարգադրութենէն:

Ուզելով առ այս փրկութեան վերջին փորձ մը եւս ընել, մտատանջ որ ժամանակ ալ չկար կորնցնելու, ուստի ողբացեալ Տիրան Քէլէկեանի հետ միասին անձամբ նոյն օրը այցելեցի Զանկըրիի միւթասարըֆի փոխանորդին: Սա Գասթէմունիի կուսակալութեան կեդրոնի գատաւին ատիկան զինուրներու հրամանատարն էր, որ առժամապէս եկած էր իբր՝ փոխանորդ մինչեւ նոր կառավարչին ժամանումը: Իսկ նախորդ կառավարիչ Ասաֆ, ինչպէս կանխաւ յիշեցի, չուզելով ապագային ենթարկուիլ ծանր պատասխանատուութեան, դարձած էր Պոլիս, շարունակելու համար իր փաստաբանական արհեստը: Չի չէր ուզեր Աստանայի եղեռնի ատեն իր գլխուն եկած աղէտները կրկնել տալ, ու ինչպէս ինք կ'ըսէր՝ "Օր մը Պոլիս նստող իսկական պատասխանատուները կը փախչին եւ մենք ոտքի տակ կ'երթանք . . . „ ան մտածումով աճապարած էր դառնալ Պոլիս:

Զանկըրիի փոխ-կառավարիչը՝ որ ցեղով Չերքէզ էր եւ ողջամիտ ու ազնիւ մարդ մը, սիրով ընդունեց երկուքս եւ տեղեկութիւններ ուզեց ապարելոցս այժմու վիճակի մասին: Օգտուելով մեզ ցոյց տրուած բարեացակամութենէն՝ խորհուրդ հարցուցի

Digitized by Google

իրեն՝ թէ արդեօք յարմար կը գտնէր ինք, որ օգտուելով մեզ շնորհուած կառավարական բացառիկ թոյլտուութենէն՝ մեկնէր Արմաշ եւ հոն սպասէր մինչեւ պատերազմին վախճանը, եւ թէ կը հաճէր իմ՝ սպահով ճամբորդութեան համար պետական ապահովիչ դիպլոմներ տալ եւ ուսումնական գիներ ինծի ընկերացընել մինչեւ Էնկիւրի:

Բան առ բան ինծ կը պատասխանէր հետեւեալը. "Ես Ձեզ խորհուրդ չեմ՝ տար Մուրատաս Էֆէնտի որ Արմաշ երթաք, գի տեսանենք Արմաշու վանքին մէջ քար քարի վրայ մնաց...„: Ապա խորհուրդ հարցուցի թէ "Արդեօք յարմար կը դատէր իմ՝ Գասթէմունի մեկնիլը„, քանի որ այս անգամ դէպի արեւմուտք Էնկիւրի երթալու տեղ, դէպի արեւելք Գասթէմունի կ'ուզէի երթալ, ուր դեռ արեան փոթորիկը հասած չէր: Պատասխանեց. —

"Դուք հոն ժամանակաւ առաջնորդութիւն ըրած էք. խոհեմութիւն չէ՝ որ հոն երթաք. գի թէ Ձեր եւ թէ հոն գտնուող հայոց խաղաղութիւնը կրնաք խանգարել... Ձեզ խորհուրդ կու տամ՝ ուր որ էք՝ հո՛ն մնացէք... կը ցաւիմ՝ որ ասկէ առելի բացատրութիւն չեմ՝ կրնար տալ... դուք խելացի մարդիկ էք, իմ՝ քիչէս շատ հասկցէք...„: Իսկ երբ կը խնդրէինք որ գոնէ մեր 5 ընկերներուն անմիջական մեկնումը յետաձգել տար, մինչեւ որ կարելի ըլլար Այաշ տեղափոխելու հրամանը փոխել տալ, պատասխանեց.

"Ես չեմ՝ կրնար չգործադրել Պոլսէն եկած հրաման մը, սակայն վատահ եղէք եւ զատնտերոս վրաց պ'երդնում՝, որ ամէն կարգադրութիւն ըրած եմ՝, որպէս զի սպահով Էնկիւրի հասնին այս Ձեր 5 ընկերները„:

Պաշտօնական բերնէ ելած այս ծանրակշիռ բառերուն իսկական արժէքը խորապէս ըմբռնած՝ կը մեկնէինք փոխ կառավարչին մօտէն, առաւել քան երբեք մեզ ամէնքս գտնելով անդնդախոր զահավէժին եզերքը..., եւ ամէն վայրկեան մահուան ճիրաններուն մէջ բզկտուելու անմիջական հաւանականութեան մը առջեւ...:

Նոյն գիշերն իսկ բնակած այգիս այցելութեան կու գար Թուրք մը, որուն յաճախ բժիշկ, ծրի դեղ ու դարման դրկել տուած էի, եւ իր այգիին մէջ եւս հին աղբիւր մը նորոգել տուած էի անձնա-

Digitized by Google

կան ծախքով, ու ասով իր երախտագիտութիւնն շահած էի, նեղ օրերու հեռատես ակնկալութեամբ . . . : Այգիին մէկ անկիւնը առանձնանալէ վերջ, ինծի կ'ըսէր խոստովանաբար. "Լսեցի որ Էնկիւրիի ճամբով օր մը վերջ Ջմիւռնիա երթալու պատրաստութիւն կը տեսնէք. եկայ խորհուրդ տալու որ չերթաք Էնկիւրի . . ., ես Ձեզմէ շատ բարիք տեսայ . . . եկայ աղաչելու որ գլուխնիդ չվտանգէք . . .„: Ասոր պատճառները իմանալու համար ըրած պնդումներուս վրայ կ'ըսէր. "Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ արիւն կը վազէ, ո՞ւր պիտի կրնաք երթալ . . . ասկէ աւելին չեմ կրնար ըսել: Իմ զաւակս ոստիկան գինուորներու տասնապետ է. եթէ տղուս Էնկիւրի տեսածները ու ինծի պատմածները Ձեզի ըսեմ', կը խելագարիք պարզապէս . . ., ես այսչափ կ'ըսեմ', ի սէր Աստուծոյ . . . մի՛ երթաք . . .„:

Ակներեւ էր թէ Զանկըրիէն այս օրերուն հեռանալու ո՛ր եւ է փորձ յիմարութիւն էր մեր լսածներուն համաձայն . . . : Զի մեհենան անողոք ուրուականը ափ առած էր նաեւ մեր դուռները, արիւնի եւ արցունքի օրեր էին, սարսափը տիրած էր ամէն կողմ', տեղէն շարժելու ժամանակ չէր: Ուստի աճապարեցի յաջորդ օրը երեքշաբթի մեր ընկերներու յաճախած եւ ամայացած գետափի սրճարանը երթալ եւ համոզել մեր ընկերները, որ չմեկնին Զանկըրիէն: Սակայն մեր 11 ուղեկից ընկերներուն մէջ եղան յամառներ, որոնք ամէն գնով մեկնիլ կ'ուզէին . . . : Ասոնց կառապաններուն ալ լիառատ դրամական պարգեւ տալով համոզեցի, որ յաջորդ առտուն չփութան գալ որոշեալ տեղը, որով ինքնին անկարող կ'ըլլային մեր յամառ ընկերներն մեկնելու . . . :

Ո՜հ, յաւէտ անմոռանալի 1915 Օգոստոս 6ի հինգշաբթի ան սեւ օրուան լուսնշաղին էր, որ Զանկըրիի մնացորդ աքսորական 18 ընկերներ կը հաւաքուէինք գետափի սրճարանի կամուրջին մօտ սպասող երկու կառքերուն առջեւ: Այս ան կամուրջն էր, ուրկէ Զանկըրիէն Էնկիւրի մեկնողներն անպատճառ պէտք է անցնէին, զի "շօսէն„ ասկէ կ'երկարէր Գալայճըքի վրայով դէպի Էնկիւրի:

Չափազանց յուզուած էինք ամէնքս ալ, արիւն կը վազէր մեր սրտերէն, եւ հակառակ մեր ջանքերուն անկարող էինք զսպելու

Digitized by Google

մեր արցունքներն: Մահուան սարսուռ մը կը պարուրէր մեզ, կը տանջէր մեր միտքն, կը լլկէր մեր արդէն տառապահիւծ հոգիները. քանի կը տեսնէինք ողբն ու կոծն մեր յաւէտ ողբացեալ ընկերներուն Վարուժանի, Սեւակի, Օննիկ Մաղազաճեանի եւ 2 ընկերներուն . . . :

Ո՛չ մէկ աստեն հանդիպած էի այսքան կենդանի ընազդի... կ'ըսէին մեզի՝ "Մնաք բարով . . . մենք մեռնելու կ'երթանք, հայրսուրբեր աղօթեցէք մեզի համար . . . „: Եւ երբ տարաբախտ Վարուժան եւ Սեւակ դառնալով կ'ըսէին մեզի թէ "Մեր որբերուն տէր եղէք եւ . . .„ եւ երբ Վարուժան ի մանաւորի կ'ըսէր թէ "Նոր զաւակ մը ունեցած եմ՝ թող անունը Վարուժան դնեն . . .„ ա՛լ մեր ամէնքին յուզումը չափ ու սահման չունէր եւ մեր միտքերը չէին գործեր, որ միխիթարութեան երկու խօսք ըսէինք եղկելիներուն . . . :

Օ՜հ չեմ յիշեր իմ՝ կեանքին մէջ՝ հրաժեշտի այսքան սրտաշարժ եւ աղէխորով բաժանում՝ մը . . . : Մեր կսկիծը ու վիշտը անով աւելի անմխիթար էր, որ ամէնքնիս ալ գիտէինք թէ մեր սիրելի ընկերները դէպի վերահաս մահ յուղարկ կը ճգէինք . . . եւ աւա՛ղ անզօր էինք զանոնք փրկելու մահուան անողոք ճիրաններէն . . . :

Մեր միւս ընկերներու կառքերէն մէկը կու գար եւ երկուքը կը յամենային խորհրդաւոր կերպով . . ., որով եւ անպայման մեկնելու յամառող մեր ընկերները ակամայ կը մնային Զանկըլրի՝ կառքերուն չգալուն պատճառով . . . :

Անգամ՝ մըն ալ կ'ողջագուրուէինք մեր ողբացեալ հինգ ընկերներուն հետ, ու երկու կառքերը ընդ հակողութեամբ սելանիկցի մէկ ոստիկանի եւ մէկ ոստիկան գինուորի՝ հուսկ ուրեմն կը հեռանային մեր տեսողութենէն: Լուսնշաղին դեռ փարատել չկրցած մթութեան մէջէն՝ մինչ մեր ակնարկներն դեռ չէին բաժնուեր իրարմէ, գի մեր ամէնքին հոգիներն կը վկայէին, թէ վերջին անգամ՝ էր որ կը խաչաձեւէին մեր ակնարկներն . . . :

Ընկճուած եւ մորով եւ հոգիով եւ մարմնով, արցունքը մեր աչքերուն մէջ եւ արիւնը մեր սրտերուն մէջ սառած՝ կը դառնայինք մեր տուները, անճնաւոր չարագուշակ երկունքի մը, եւ ժամէ ժամ՝ բնազդօրէն սպասելով գուժկան լուրերու . . . :

Digitized by Google

Անկարող տոկալու այլեւս շարունակական այս տնաւեր տուզերուն, հազիւ այգի հասած, ուժասպառ եւ հիւանդ կ'իյնայի անկողին, աչքս յառած այգիի մեծ ղրան . . . :

Յաջորդ օրը 1915 Օգոստոս 13ի կէս օրին այցելութեան կու գային ինձ, վերապրող Յովհան[1] վարդապետ եւ ողբացեալ Տիրան Քէլէկեան. եւ մանճիս հանդիպակաց բազմոցի վրայ նստելով ոչինչ կ'ուզէին խօսիլ: Սակայն իրենց տժգոյն եւ թախծոտ կերպարանքն արդէն կը մատնէր իրենց ներքին մահաբոյր փոթորիկը, եւ վերջապէս անդամքեր շարժառիթը ժամ առաջ իմանալու քնական հետաքրքրութեամբ, հազիւ լռութիւնը խզած եւ հարց ուղղած, ահա ոտքի մը նման կը պայթէր իրենց բերնէն ակամայ թռած սա բառերը, "Աստուած Հեզի օրեր տայ . . . „:

Ո՛հ մեր սուգը անբաւ էր եւ անբացատրելի, չէինք գիտեր ո՞ր մէկ սուգին վրայ ողբանք. նահատակուողներո՞ւն, որ արդէն մահուան տուին իրենց անխուսափելի բաժինը, թէ՞ մեր վրայ ողբանք, որ մահուան կարգին կը սպասէինք, առանց գտնելու փրկութեան ճամբայ մը:

Ահա մանրամասնութիւնը անաւոր այս եղեռնին:

Զանկըրիի Իթթիհատի քլիւպի անդամներն ալ վաղուց կ'ուզէին մասնակից ըլլալ Շինատին եւ արժանանալ իսլամաց մարգարէին վարձատրութեան: Ուստի օգտուելով Տոքթ. Զիլինկիրեանի եւ Վարուժանի ու երեք ընկերներուն Էնկիւրի փոխադրուելէն, կանխաւ վեց ժամ հեռու Թիւնա կոչուած տեղը Հալօ անունով քիւրտ ոճրագործ մը, մէկ քանի ընկերներով կը դրկեն որ սպասեն մեր ողբացեալ ընկերներուն անցքին:

Հինգշաբթի Օգոստոս 12, երբ Զանկըրիէն կը մեկնէին մեր ընկերները, տեղւոյն Իթթիհատի քոմիտէի պատասխանատու քարտուղար Նօնուս կը հեռաձայնէ մեր ընկերներուն մեկնումը Զանկըրի-Գալայնըք ճամբուն վրայ գտնուող ոստիկանական պահականոցները: Դարձեալ յաջորդ օրը ուրբաթ, կը հեռաձայնէ Թիւնայի ոստիկանական պահականոցը հարցնելով թէ "արդէն եկողները սպաննուա՞ծ են . . . „: Բայց ուրբաթ ըլլալ ուն՝ ոստիկան գինուորները պահականոցէն քիչ հեռու ծառի մը ներքեւ կը րու-

---

1 Այժմ կարգաթող:

Digitized by Google

խումի մէջ կ'ըլլան եւ պահականոցը կը գտնուի միայն հայ քանուր մը, որ պահականոցի պատերը կրածեփելով զբաղած է եղեր նոյն պահուն. եւ հետաճայնին հաղորդած այս ոճրապարտ բառերը կ'իմանայ . . . :

Երբ մեր 5 ընկերներն երկու կառքով կը հասնին Թիւնայի զառիվերը, ուր կը սկսի Գալայճըքի սարաւանդը, դեռ չբարձրացած զառիվերը, դարան ապատող 4 քիւրտերը կու գան դիմաւորել մեր 5 ընկերները:

Չորս քիւրտերը երբ յառաջանալով կու գան կեցնել առաջին կառքին ձիերը, ոստիկան գինուորը կը հրամայէ որ ոճրագործները ազատ ձգեն ձիերը՝ սպառնալով կրակել: Սակայն կառքերուն ընկերացող Սելանիկցի երիտասարդ ոստիկանը կը հրամայէ ոստիկան գինուորին որ ընդդիմութիւն չընէ . . . :

Չի կանխաւ՝ ոչչափ որ առ այս գաղտնօրէն հրահանգուած էր ոստիկանն, սակայն ոստիկան գինուորին չէին ուզած գործուելիք ոճիրին իրազեկ ընել, վախնալով որ անգիտակից անգաղտնապահութեամբ մը, կրնայ տգէտ ոստիկան գինուորը վիժեցնել արեան աս խրախճանքը . . . :

Ոստիկանին եւ ոստիկան գինուորին կրաւորական հանդակերպութեանը վրայ, քիւրտ Հալօ կը հրամայէ երկու կառքերուն մէջ գտնուողներուն որ անձնատուր ըլլալով կառքերէն վար իջնան:

Հազիւ կառքերէն վար իջած, Տոքթ. Չիլինկիրեան կը խնդրէ Թախանճագին այս 4 քիւրտերէն, որ խնայեն իրենց կեանքին, եւ ինք կը խոստանայ իր ընկերներուն հետ տալ իրենց ամբողջ հարստութիւնը եւ գոյքերը:

Բայց ոճրագործներն իրը պատասխան, մեր 5 ողբացեալ ընկերները, հակառակ ատոնց աղիողորմ՝ պաղատանքներուն, կ'իջեցնեն մերձակայ ձորը՝ առուակի եզերքին, եւ գոհերուն զգեստները անվնաս պահելու համար նախ կը մերկացնեն: Ապա դաշոյնները քաշած կը յարձակին իրենց անզէն եւ անպաշտպան գոհերուն վրայ, եւ անխնայ կը սկսին ծակծկել եւ բզկտել դաշոյններով տարաբախտ մեր ընկերներուն մարմինները, եւ դանակով անդամահատել ատոնց ուրքերն ու բազուկները եւ այլ զգայարանքները . . . : Ատոնցմէ միայն Վարուժան անձնապաշտպանութեան

Digitized by Google

կը դիմէ, եւ իբր պատիժ ոճրագործներն դանակով դուրս թափելէ վերջ փորոտիքը, կը փորեն նաեւ հայրենասէր քանաստեղծին աչքերը . . . :

Ապա գողօնը բաժնելով իրենց մէջ եւ Տոքթ. Չիլինկիրեանի ու Օննիկ Մաղազաճեանի զգեստներուն երիզներուն մէջ կարուած աւելի քան 450 օսմ. հնչուն ոսկին եւս առնելէ վերջ, բաժին կը հանեն նաեւ ոստիկանին ու ոստիկան գինուորին: Կառքերու մէջ գտնուած քեռները եւս իրենց մէջ բաժնելէ վերջ, երկու թուրք կառապաններուն կը հրամայեն, որ առանց ճամբանին շարունակելու անմիջապէս դառնան Չանկըրի:

Թուրք կառապանները կը դառնան գլխիկոր Չանկըրի, եւ մէկը որ հազիւ քանամեայ թուրք երիտասարդ մին էր եւ քաղնեպանի մը զաւակ, պատմից ինծի այս բոլորը մանրամասնութեամբ ու արցունքով, աւելցնելով "Ասանկ արհեստը գետնին տակն անցնի, ինծի պէտք չէ ասանկ շահը . . . ես կառքս եւ ձիերս այսօր վաղը պիտի ծախեմ՝ ու հեռանամ՝ այս քաղաքէն . . . „:

Ան թուրք կառապան երիտասարդին վրայ չափազանց խոր ազդած էին ոճրին գործուած միջոցին տեղի ունեցած անլուր չարչարալից անզթութիւնները . . . պատմած ատենը նա կու լար: Միանգամայն գնդելով՝ որ եթէ Սեբաստիայի ոստիկանը գինուորին արգելք եղած չըլլար, կարելի էր դիւրաւ դիմադրել եւ առջեւը առնել ասքան անգութ ոճրի մը, եւ փրկել թշուառ 5 զոհերը . . . :

Ուրբաթ կէս օրին հազիւ երկու կառքերը պարապ վերադարձած՝ ոճրին տարածայնութիւնը արդէն սարսափեցուցած էր մտացորդ աքսորականներուս հետ, նաեւ Չանկըրիի յիսուն տնտոր հայութիւնը:

Մեր ողբացեալ հինգ ընկերները ողջամբ Էնկիւրի հասցնելու համար իր զաւակներուն վրայ երդում՝ ընող փոխ կառավարիչ եւ Դաշթէմիւնիի կուսակալութեան ոստիկան գինուորներու հրամանատարը, ձի նստելով կ'աճապարէր Թիւնա՝ մէկ քանի հարցաքննիչ դատաւորներով եւ ոստիկաններով ոճրին վայրը:

Հոն կը գտնեն հինգ թշուառ զոհերը անճանաչելի վիճակի մէջ՝ ջուրի մէջ նետուած . . . : Առանց մարմինները թաղել տալէ եւ ոճրագործները ձեռք անցնելէ վերջ, ոստիկանին ու ոստիկան

Digitized by Google

զինուորին հետ Էնկիւրի բանտը կը նետուէին պատերազմական առեանի առջեւ դատուելու համար: Դատարանին մէջ 4 քիւրտերը բացայայտ կերպով յայտարարեցին թէ իրենք գործած են Զանկըրիի Իթթիհատի քոմիտէի հրամանով եւ յանծնարարութեամբ . . . հետեւապէս իրենց հետ անոնք ալ հարկ էր դատարան քաշել . . .:

Ան ոճրագործներուն պետը քիւրտ Հալօ, որուն հիւանդ աղջիկը ատոյգ մահուանէ փրկած էր Տոքթ. Չիլինկիրեան, այս դէպքէն ամիս մը առաջ օր մը կ'ըսէ ողբացեալ Սեւակին, "Ես քեզ կը մեղքնամ, ձեր գլխուն փորձանք պիտի գայ եւ ոչ ոք ձեզմէ չպիտի կրնայ ազատիլ. եկուր իսլամ եղիր, աղջիկս ալ քեզ տամ եւ երիտասարդ կեանքդ փրկէ . . . : Ապա թէ ոչ՝ եթէ այս առաջարկս մերժես, արդէն քեզ մոռցնել կ'ուզեն, ան ատեն ես անձամբ պիտի կտոր կտոր ընեմ քեզ . . . „:

Ահա բացայայտ ապացոյց մը եւս ոճիրին կանխաւ պատրաստուած ըլլալուն:

Տարաբախտ Սեւակ պատմած էր ի կենդանութեան խոստովանաբար մէկ քանի մտերիմ անձերու, եւ առ ի զգուշութիւն այգիէն եւս քաղաք փոխադրած էր իր բնակութիւնը այս ապառնալիքէն վերջ:

Այսպէս անճիտուող ազգը՝ կը կորսնցնէր աւա՛ղ տաղանդաւոր երկու գրագէտներ ու բանաստեղծներ, եւ վաղուան հայ վերածնունդին կարող երկու առաքեալներ, ինչպէս եւ անչափահաս զաւակներու տէր հինգ որդեսէր հայրեր . . . :

Բայց դժբախտաբար ժամանակ չունէինք երկար սգալու... զի օր նոր, նախճիր նոր, օր նոր, արեան հեղեղներ նոր . . . : Մինչ մահուան ուրուականը տակաւ կը մօտենար մեզի, եւ արդէն Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ բոլոր քաղաքները ու գիւղերը շրջելէ վերջ, հուսկ ուրեմն հասած էր եւ մեզի եւ կը սպասէր վեց ժամ հեռուն Թիւնայի առջեւ . . . :

Digitized by Google

15.

ՋՕՀՐԱՊԻ ԵՒ ՎԱՐԴԳԷՍԻ

ԱՔՍՈՐՆ ԵՒ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ[1]

Այն սեւ օրերուն, երբ 1915 Օգոստոսին Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ բոլոր հայութիւնը՝ "տեղահան„ կամ՝ "աքսորի„ անուան տակ՝ ի ապանդ կ'առաջնորդուէին, անխնայ կոտորելով եւ մեռնելն եւ ծերը, եւ կոյս եւ հարսներն ու մանիկները. երբ արդէն Այաշի ու Զանկըրիի աքսորելոց եւս հաշիւն մաքրուած էր, եւ միայն հազիւ մօտ 18—20 մեսգորդ անձեր կը ապաւէինք Զանկըրիի մէջ մեր սեւ բախտին: Պոլսոյ մէջ այս միջոցին ծերբակալուած էին նաեւ Օամ՛. խորհրդարանի անդամ՝ Զօհրապն եւ Վարդգէսն, եւ առանց քանոզ երկար ձգելու, անմիջապէս ճամբայ հանած էին երկաթուղիով դէպի Տիգրանակերտ, հոն տեղւոյն պատերազմական ատեանին առջեւ իրը թէ դատուելու համար: Իսկ մենք արդէն քանիցս դժբախտութիւնն ունեցանք յիշելու՝ թէ ի՞նչ մանաւանդ նշանակութիւն ունէր Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանին՝ աքսորական հայ ղրկելը . . . :

Այս օրերուն նաեւ կը զուգադիպէր Այաշէն Ակնունիի եւ հինգ ընկերներուն նոյն "նպատակով„... աքսոր ղրկուիլն դէպի Տիգրանակերտ:

Օամ՛. պատգամաւորի մէջ յանուն ազգային շահուց միշտ պայ-

---

1 *Տարաբախտ Զօհրապի եւ Վարդգէսի սպանութեան վերջին մանրամասնութիւնները (էջ 155-156) քաղած ըլլալով թէ ականատեսներու թուրք թերթերու մէջ ըրած հրատարակութիւններէն՝ վերապահութեամբ հոս կ'արձանագրենք:*

ՈՒՂՂԱԿի ԿԵՐՊՈՎ մեզ ծանօթ չեղած մարտիրոսագրութեան այս պատմական յուզիչ դրուագը ուզեցինք յիշել, այս երկու նշանաւոր անձերու նահատակութիւնն չուզելով մոռացութեան տալ, ի յարգանս իրենց յաւերժական յիշատակին:

Digitized by Google

քարող երկու քաջամարտիկ այս երեսփոխաններն, Գոնիայի մէջ ատիթի կ'ունենան տեսակցելու մէկ քանի ազգայիններու հետ եւ կը մերժեն նիւթական ոչ եւ է օգնութիւն:

Իսկ Գոնիայի մօտակայ Էրէկլիի երկաթուղիի կայարանին առջեւ, երկաթուղիի հայ դաշնակցական պաշտօնեայ մը, յանդգնութիւնը կ'ունենայ տեսակցելու գաղտնապէս Զօհրապի եւ Վարդգէսի հետ եւ առաջարկելու փախցնել զիրենք: Սակայն ատոնք կը պատասխանեն, թէ իրենք իբր օսմ. պառլամենտի անդամ իրենց կեանքի մասին երկիւղ չունին, եւ չեն տարակուսիր, որ անպարտ պիտի արձակուին Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանէն . . . : Միշտ նոյն լաւատեսութիւնը:

Երբ Զօհրապ եւ Վարդգէս կը ժամանեն Առանա, հոս ալ քանի ազդեցիկ հայեր մասնաւոր թոյլտուութեամբ կը տեսակցին այս երկու հայ երեսփոխաններուն հետ, առաջարկելով ոչ եւ իսկ օժանդակութիւն: Բայց ատոնք կը պատասխանեն թէ ուրիշ ոչ եւ է բանի պէտք չունին, միայն կը խնդրեն որ իրենց Առանայէն ողջ անցնիլը լուր տան Պոլիս իրենց ընտանիքներուն:

Դարձեալ խիստ հակողութեամբ Պոլսէն ընկերացող ոստիկանապետի մը եւ ոստիկանի մը, վերջապէս ողջամբ կը հասնին Հալէպ:

Այդ օրերուն Հալէպի կուսակալ էր հայոց միշտ բարեկամ ճանչցուած նախ Կարնոյ կուսակալ, ապա Ներքին գործոց նախարար ծէլալ: Ան առուգիւ կարելին կ'ընէ, իբր երկուքին ալ անձնական բարեկամ, փրկելու թշուառները ամենատոյգ միջոցներով մը: Նա փոխանակ քանո առաջնորդել տալու, պանդուխտ մը իջեւանել կու տայ, եւ թոյլտուութիւն կ'ընէ ցանկացողներուն տեսակցիլ մեծանուն արտաքսականներուն հետ:

Միւս կողմէն ինք անձամբ կը դիմէ Զօհրապի եւ Վարդգէսի "անձնական բարեկամ", եւ Ներքին գործոց նախարար Թալաթին, խնդրելով որ իրեն թոյլտուութիւն ըլլայ Հալէպի մէջ պահելու երկու արտաքսականները:

Հալէպի մէջ գտնուող ազդեցիկ Թուրք մէկ քանի բարեկամներ եւս, նոյնպէս կը դիմեն Սուրիոյ Թուրք բանակի բնդհանուր հրամանատար եւ ծովային նախարար ծէվտէթի եւ կը խնդրեն երկու արտաքսականներուն Հալէպի մէջ ազատ արձակումի:

Digitized by Google

Որովհետեւ ամէն ոք կը կոահէր երկու տարաբախտ աքսորականներուն համար եղերական վախճան մը, քանի որ Տիգրանակերտի կուսակալ Տոքթ. Ռէշիտի կազմակերպած հրոսախմբերը, արդէն ողջ հայ չէին թողուր Ուրֆա-Տիգրանակերտի ճամբաներուն վրայ, եւ անմեղներու արիւնը յորդահոս կը վազէր ամէն կողմ: Ամէն ոք գիտէր՝ թէ Ուրֆայէն Տիգրանակերտ ողջ հասնիլ անկարելի էր. ուստի բարեկամներ կը, ջանային կարելին ընել առջեւը առնելու համար անխուսափելի աղէտին:

Ողբացեալ Զօհրապ եւ Վարդգէս իրենք ալ անձնապէս կը դիմեն իրենց թուրք հին բարեկամներուն, եւ թախանձագին կ'աղաչեն որ զիրենք փրկեն . . . , զի իրենք ալ տիրող տարաձայնութիւններէն կ'ազդուին եւ այլեւս կը դառնան յոռետես, ու միջոցներ կը սկսին փնտռել, յուսալով փրկուիլ վերահաս մահէն:

Իբր պատասխան եղած բարեացակամ՝ այս բոլոր դիմումներուն՝ Պոլսէն հրաման կու գայ, որ Հալէպի կուսակալ ծէլալ իսկոյն պաշտօնը յանձնելով "Հաքիմին» դառնայ Պոլիս: Նկատելով որ կուսակալ ծէլալ կը պաշտպանէր Զօհրապն ու Վարդգէսն, իբր միակ միջոց Թալէթ աս կորուկ կարգադրութիւնը խորհած էր . . . :

Ծէլալի Հալէպէն մեկնումի յաջորդ օրն իսկ, Զօհրապ եւ Վարդգէս երկծի կառքով մը եւ ընդ հսկողութեամբ ճամբայ կը հանուին դէպի Ուրֆա, եւ հազիւ քաղաք ժամանած ուղղակի կ'առաջնորդուին բանտ:

Ծիշդ այս միջոցին բանտարկուած էին նաեւ տարաբախտ օծակիցս Ուրֆայի Առաջնորդ Արտաւազդ Ծ. վարդապետ երկու Եղեռացի հայ երեւելիներու հետ, իբր սկզբնաւորութիւն Ուրֆայի հայոց տեղահանութեան:

Այս օրերուն Տիգրանակերտի արիւնկզակ կուսակալ Տոքթ. Ռէշիտէն վերջ ամենաազդեցիկ անձերն էին այս կողմերուն մէջ՝ Պոլսոյ մէջ Զէքին սպաննող Ջէրքէզ Ահմէտ եւ պատերազմական նախարար Էնվէրի հօրեղբայր Խալիլ: Ասոնք հեծեալ հարիւրաւոր խումբերով հրոսակներու (չէթա) գլուխն անցած եւ բոլոր ճամբաները բռնած, հիւսիսէն դէպի հարաւի անապատները, ոչխարի հօտերու նման քշուող հայ կարաւաններու մնացորդները կը կո-

Digitized by Google

տորէին անխնայ, ահաւոր սպանդանոցի մը վերածելով Մալաթիա-Ուրֆա-Տիգրանակերտի շրջանները ու ճամբաները:

Զօհրապ եւ Վարդգէս Եղեսիոյ մէջ կը հիւրասիրուին Ուրֆայի օսմ. երեսփոխան, հետեւապէս եւ Զօհրապի ու Վարդգէսի պաշտօնակից Մահմուտ Նէտիմէ: Բայց այս հիւրասիրութեան անունին ներքեւ թակարդ մը լարուած էր: Որովհետեւ հազիւ երեկոյեան ընթրիքը կամայ ակամայ ըրած, չորս ոստիկանները գալով կը պահանջեն թուրք տանուտէրէն երկու ողբացեալ աքսորականները, ըսելով թէ "կառքը կը սպասէ Խարբերդ պիտի երթան„:

Տարաբախտ Զօհրապ, զգալով թէ դէպի մահ կ'առաջնորդուին, եւ թէ այլեւս իրենց ժամերը համրուած են, տանտիրոջ՝ Մահմուտ Նէտիմի վիզը խնայելով, կ'աղաչէ ըսելով "Մեզ սպաննելու կը տանին, կ'աղաչեմ՝ միջամտեցէք . . .„: Բայց Վարդգէս՝ յեղափոխականի վայել սառնասրտութեամբ անտարբեր կը մնայ դէպի անխուսափելին, զի ինք իր յեղափոխական կեանքին մէջ ի պատանեկութենէ, վաղուց ընտելացած էր մահուան հետ եւ ինչ որ կ'ապրէր աւելին էր . . . :

Մահմուտ Նէտիմ կը խոստանայ միջամտել, սակայն ոչ ոք կրնայ թափանցել այս եղերական ու եղեռնական իրադարձութեանց գաղտնիքին . . . :

Հուսկ ուրեմն հեծեալ ոստիկան զինուորներու հսկողութեամբ Զօհրապ եւ Վարդգէս մէկ կառքի մէջ, եւ Եղեսիոյ առաջնորդ Արտաւազդ Ծ. Վարդապետ Գալէնտէրեան ու տեղւոյն երեւելիներէն երկու հայեր, երկրորդ կառքի մը մէջ նստեցնելէ վերջ, ճամբայ կը հանուին դէպի Տիգրանակերտ . . . :

Եղեսիայէն մէկ ժամ հեռու Գարաքէօփրիւ ըսուած վայրը հազիւ հասած՝ ըստ նախօրօք եղած կարգադրութեան, կը պաշարուին մեր կալանաւորները: Չէրքէզ Մէհմէտ եւ Խալիլ իրենց զինավառ հեծեալ էֆէներով կը կանգնեցնեն փոքրիկ այս կարաւանը եւ կը հրամայեն ոստիկան զինուորներուն, որ զոհերը ծգելով վերադառնան, քանի որ ասոնց պաշտօնը այլեւս լրացած էր:

Ահաւոր վայրկեանը կը մօտենայ . . . : Արիւնարբու հրոսապետները կառքէն վար կ'առնեն եղերաբախտ աքսորականները, եւ իրենց հետ բերած մէկ մնդրնոց երկաթէ զամերով զետին կը բեւե-

Digitized by Google

ռեն եղկելիները: Կը փեստեն Արտաւազդ վարդապետի մօրուքն եւ կը կտրեն բոլորին ալ գլուխներն, զանազան տանջանքներ տալէ վերջ: Մի առ մի կը կտրեն նաեւ թշուառներուն բոլոր անդամներն, նախապէս մերկացնելէ վերջ:

Նղեռնի այս լուրը Ուրֆայի կառավարիչը կը հեռագրէ Պոլիս, ուր օրէ օր Զօհրապի եւ Վարդգէսի ապանման աւետաւոր լուրին կը սպասէին Թալաթ եւ Ինթիհատի քոմիտէի կեդրոնի անդամները: Զօհրապի եւ Վարդգէսի սպանման լուրը առնելով, ներքին գործոց նախարար եւ ողբացեալներուն իբր թէ բարեկամ՝ Թալաթ լուր կը ղրկէ առաջնոյն տիկնոջ, թէ Զօհրապ սրտի հիւանդութիւն ունենալուն Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ կաթուածահար եղած է կառքին մէջ . . . : Իսկ Վարդգէսի կնոջ բացառաբար կը թոյլատրէ մնկնիլ Պուլկարիա, մինչ ցայն վայր արգելք եղած էր, եւ Վարդգէսի առ այս ըրած բոլոր դիմումներուն միշտ պատասխանած էր՝ "Վարդգէս քեզի Պուլկարիա երթալու հրաման չեմ տար. գիտեմ՝ օձիքդ ազատել կ'ուզես. բայց ճար չկայ, մենք ինչ որ ըլլանք, դուն ալ մեզի հետ պիտի ըլլաս . . .„:

Ապրիղաւոր այս խօսքերուն նշանակութիւնը ողբացեալները վերջը միայն հասկցան, երբ արդէն ուշ էր . . . :

Ծիշդ նոյն տեղւոյն մէջ, այս սարսափելի ապանութենէն 8 օր առաջ, կը նահատակուին ուրֆացի եւ տիգրանակերտցի գործաւոր գումարտակներու (ամէնէ թապուրի) 4000 հայ զինուորներ, ամենախժդուժ ու չարչարալից մահուամբ:

Այսպիսի եղերական ու ահաւոր մահ մը կ'ունենան Զօհրապ եւ Վարդգէս, որոնք հայ ժողովրդի շահերու պերճախօս փաստաբաններն էին օսմ. Սահմանադրութեան 1908ի վաղորդայնին ընտրուած օսմ. երեսփոխանական ժողովին մէջ: Իսկ մանաւանդ քաջ կարնեցի Վարդգէս, իր քաղաքական տարիքէն սկսեալ անվեհեր եւ քաջարի վէթէրանն էր եղած հայ ժողովրդի փրկութեան դատին. եւ բազմից տարիներով բանտարկուած, հալածուած, խոշտանգուած եւ օսմ. Սահմանադրութեան միայն բանտէն արձակուած էր՝ օգտուելով քաղաքական բանտարկեալներուն ընդհանուր ներումէն:

Այս բազմաչարչար նահատակներէն յիշատակութեան ար-

Digitized by Google

ժանի է նաեւ ժամանակաւորապէս Եղեսիոյ առաջնորդ ողբացեալ Արտաւազդ վարդապետս: Ըլլալով ինձ օծակից շատ մօտէն յարաբերութիւն ունեցած էի իր հետ, որ նկարագրով յոյժ ազնիւ եւ անկեղծ հայրենասէր եկեղեցական մըն էր եւ համբաւաւոր երաժըշտագէտ, ինչպէս նաեւ հմուտ հայ եկեղեցական եւ եւրոպական երաժշտութեան հաւատարմագէտ:

Ասոնք ալ ինկան պատուոյ դաշտին վրայ, ու զոհաբերուեցան հայրենիքի փրկութեան ազատութեան սեմին վրայ . . . :

Բաւէ, իրենց կեանքին մէջ փափաքելով փափաքած էին տեսնել արիւնազանգ հայրենիքի ազատութիւնը, եւ չտեսած սակայն փակեցին իրենց աչքերը ատ յաւէտ, իրենց անմեղ արիւնով ոչ նուազ սատարելով հայ ժողովրդի փրկութեան:

Իսկ այս անաւոր եղեռնին զլխաւոր դերակատար եւ Էնվէրի ազգական Խալիլ, իբր վարձատրութիւն, Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը՝ փաշայութեան աստիճանով, անուանեց Պաղտատի Թրքական բանակի վերին հրամանատար, աւելի ընդարձակ ասպարէզ տալու համար նորանոր եղեռնագործութեանց:

Այս նոյն Խալիլն է, որ ապա կովկասեան ճակատ անցնելով, զնաց միացաւ նորակազմ Ատրպէյճանի Թաթար հանրապետութեան զինուորական շարժումներուն, նպատակ ունենալով կովկասահայութիւնն ալ, արեւմտահայերուս նման բնաջինջ ընել: Հակառակ պարագային՝ արհամարհելի եւ տկար պետութիւն մը դարձնել Հայաստանը, առաջին առթիւ ի մի հարուած զարնելու ու անդամահատելու իբր պատրաստ որս:

Դարձեալ այս Խալիլն էր, որ 1919ին հայկական Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ազգային մեծանուն քաջարի հերոս զօրավար Անդրանիկի հեռանալէն վերջ, անաւոր կոտորածի ենթարկեց եւ անխնայ ջարդեց Շուշիի հայութիւնը, առանց խնայելու սեռի եւ հասակի, արիւնոտ նոր էջեր աւելցնելով հայ ազատագրութեան եւ նահատակութեան արիւնաշաղախ սեւ էջերուն վրայ:

Digitized by Google

16.

ՉԱՆԿԸՐԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արդի Թուրք կայսրութեան հին Հայաստանի սահմաններուն մէջ երեք հազար տարիներէ ի վեր ապրող ամբողջ հայութիւնը, բացի Պոլսէն եւ Զմիւռնիայէն, 1915 ին, արդէն $^3/_4$ մասով բնաջինջ եղած էր՝ համատարած արեան ջրհեղեղով մը:

Վերջապէս կեդրոնէն ստիպողական հրաման կու գար, Տէր-Զօրի անապատները աքսորելով բնաջինջ ընելու նաեւ Գասթէմունիի կուսակալութեան մէջ գտնուած ամբողջ հայութիւնը, որ հազիւ ընդամէնն 1800 տուն կամ՝ 10.000 անձ կը հաշուուէր այն ատեն, մէջը ըլլալով նաեւ հազար տունէ աւելի հայ Բօշաները:

Սակայն կուսակալ Ռէշատ Փաշայ, ազնիւ, խոհական եւ հին Թուրք դպրոցին պատկանող անձ մը, ներքնապէս սաստիկ հակառակ ըլլալով Իթթիհատի ոճրագործ աշխարհաւեր քոմիտէին, Յուլիսի սկիզբէն ի վեր Պոլսէն ղրկած այս հրամանը չէր գործադրած:

Ասկէ զատ Գասթէմունիի կեդրոն քաղաքին մէջ ապրող Թուրք ժողովուրդի մեծամեծներն, իր մօտ հրաւիրելով հարցուցած էր թէ, իրենք դժգոհութիւն մը ունի՞ն իրենց դրացի հայերէն: Իսկ Թուրք երեւելիները նախ բերանացի եւ ապա Ռէշատ Փաշայի միջոցաւ հաղորդած էին Պոլիս զրաւոր կերպով, թէ "Իրենք դարերէ ի վեր բարի դրացիութեամբ եւ առեւտրական ընդարձակ յարաբերութեամբ կապուած ըլլալով հայերու հետ, ոչ միայն դժգոհու-

Digitized by Google

թիւն մը չունէին ատոնցմէ, այլեւ նիւթական մեծամեծ վնասներու պիտի ենթարկուէին, եթէ Տէր մի՛ արասցէ հայերը տեղահան ըլլային»:

Կուսակալ Րէշատ Փաշայ, միւս կողմէն բացայայտ կերպով ամենուրեք կը յայտարարէր՝ թէ հայերը օսմանեան պետութեան սիւնն են, թէ առանց հայերու երկիրը յոյժ աղքատութեան կ'ենթարկուի, թէ Իթթիհատի քոմիտէն յոյժ անհեռատես եւ հայրենիքին շահերուն գլխովին հակառակ քաղաքականութեան մը կը հետեւի՝ հայերու բնաջնջման հետամտելով, եւ որ յառաջիկային օսմ. պետութիւնը կրնայ կործանարար մեծ պատասխանատուութեան ենթարկել:

Գասթէմունիի կուսակալին այս ընթացքը բոլորովին հակառակ ըլլալով Իթթիհատի քոմիտէին եւ թուրք կառավարութեան գաղտնի հայաջինջ քաղաքականութեան, ներքին գործոց նախարար Թալեաթ, Գասթէմունիի օսմ. երեսփոխանին միջոցաւ բերանացի լուր կը ղրկէր Րէշատ Փաշայի, որ եթէ պաշտօնանկ ըլլալ չ'ուզեր, իսկոյն հրաժարի կուսակալական իր պաշտօնէն:

Իսկ Րէշատ Փաշայ, իբր պետական պաշտօնէից մէջ սկզբունքի ծառայող եզակի ազնիւ անձնաւորութիւն մը, հրաժարելով իր պաշտօնէն Ցուլիսի վերջը մեկնեցաւ Պոլիս, մուտքրելով մայրաքաղաք հասնելուն, այս սխալ քաղաքականութեան դէմ՝ իւրովսանն պայքարիլ, քանի դեռ ուշ չէ . . . :

Րէշատ փաշայի փոխանորդ կարգուած Գաւրն անմիջապէս հրաման կ'ընէ Չանկըրիի նոր եկած կառավարչին, խիստ խուզարկութեան ենթարկել տեղւոյն Հայոց տուները, ատնցմէ հաւաքելով բոլոր զէնքերը:

Սեպտեմբերի սկիզբներուն օր մը, ոստիկաններէ եւ ոստիկան զինուորներէ պաշարուած գտանք Չանկըրիի Հայոց բոլոր թաղերը, նոյնպէս ահ ու սարսափի մատնելով տեղւոյն ամբողջ հայութիւնը: Սակայն հակառակ եղած մանրակրկիտ խուզարկութեան ոչ, մէկ զէնք չգտնուեցաւ հայոց տուներուն մէջ: Ասոր վրայ՝ իրողութիւնը պարզող այս ապարդիւն խուզարկութեան պարագան հայոցս նպաստաւոր տեղեկագրով մը հաղորդուեցաւ Գասթէմունի: Բայց Չանկըրիի Իթթիհատի քոմիտէն երբեք գոհ չեղաւ այս ճեռնունայն

Digitized by Google

խուզարկութենէն, զի չկրցաւ հակառակ իր ակնկալութեան, հայերը տեղահան կամ՝ աքսոր ընելու պատրուակ մը ձեռք բերել:

Իբր ապացոյց այս ակնյայտնի դժգոհութեան, խուզարկութեան յաջորդ օրը Զանկըրիի Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարը Ծօնուս, որ ողբացեալ Սեւակի եւ Վարուժանի ապանումը կազմակերպած էր, խստիւ կշտամբելով Զանկըրիի ոստիկանական տնօրէնը, կ'ըսէ ի մէջ այլոց. "ԵԹԷ ՀԱՅԵՐՈՒ ՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋ ԶԻՆՔ ԶԳԱՑԱՔ, ԴՈՒՆ ԶԻՆ՞Ք ԿՐՆԱՐ ՀԵՏԵՐՆԻԴ ՄԻՊ ՔԱՆԻ ԶԻՆՔ ՏԱՆՆԼՈՎ. ՄԻՊ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԱՆ ՄԻՋ ԴԱՂՏՆԱՊԻՍ ԶԳԵԼ, ԵՒ ԱՊԱ "ԱՀԱ ԳՏԱՆՔ" ԸՍԵԼՈՎ ԸՍՏ ՒՁՆՄ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏԻՐՈՋ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼ...: ԱՍ ՈՐՔԱՆ ՒՆԱՅՈՂ ԷՔ ԵՂԵՐ, ԵՒ ԱՆԴԻՏԱԿԻՑ ՕՐՈՒԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ . . . „:

Ի դէպ է յիշել հոս, թէ հայաբնակ բոլոր վայրերու մէջ, եթէ 5 տեղ զէնք գտան հայոց մօտ, 100 տեղ ալ իրենք դրին, եւ ապա "գտանք" ըսելով կարծեցին իրենց անաւոր եղեռնին չարտեղւոյտը պատրաստած ըլլալ:

Նոյն իսկ բազմաթիւ վերապրող ականատեսներ եւ հայ լուսանկարիչներ կը վկայեն թէ շատ տեղեր, ինչպէս Ատանայի մէջ, ոստիկան զինուորներու զէնքերը առնելով մէկ տեղ խառնիխուռն դիզելէ վերջ, ասոնց ալ վրան պետական ծեռնարկներ զետեղելով, լուսանկարել տուած են եւ զրքերու ու պատկերազարդ թերթերու մէջ հրատարակելով, ուզեցին իրենց չքմեղացումին իբր ապացոյց ծառայեցնել արտաքին քննադատ թշնամիներու դէմ:

Իթթիհատի տեղական քոմիտէի պնդումին վրայ, ամիս մը վերջ կրկին ամենայն խստութեամբ եկան խուզարկել Զանկըրիի հայոց բոլոր տուները, եւ կրկին ծեռնունայն եւ զլխիկոր ետ դարձան:

Այնու ամենայնիւ՝ Զանկըրիի հայերու տեղահանութեան հրամանը չուշացաւ Դասթէմունիէն Զանկըրիի կառավարութեան, իբր արդիւնք Զանկըրիի Իթթիհատի քոմիտէին յամառ միջամտութեանը:

Կրկին չար զուգադիպութեամբ մը, 1915ի Վարդավառին նըմանն՝ Ս. Աստուածածնի տօնն եւս սուգի ու ապրատիի մէջ անցուց Զանկըրիի ափ մը հայ թշուառ ժողովուրդը, հետեւեալ աղէկարիշ հանգամանքներու ներքեւ:

Digitized by Google

Մինչդեռ երկսեռ հայ ժողովուրդը մեծամասնութեամբ եկեղեցին կը գտնուէր, յանկարծ Զանկըրիի զինուորական հրամանատարին կողմէ հայոց միթարին միջոցաւ հետեւեալ հրամանը հաղորդուեցաւ ինծի, որպէսզի զեկուցանեմ ներկայ ժողովրդեան:

"Երեք օր պայմանաժամ կը տրուի Զանկըրիի հայ ժողովրդին, դէպի Տէր-Զօր մեկնումի պատրաստուելու համար: Ուրաքանչիւր ոք ազատ է իր կինն ու զաւակները հետը առնելու կամ քաղաքը ձգելու: Փախչողները եւ պահուողները մահուամբ պիտի պատժուին":

Հազիւ պետական այս մահագուժ հրամանը հաղորդուած ներկայ եղող ժողովրդեան, աղօթքի տաճարը կը դառնար իսկոյն վայնասունի, լացի ու կոծի վայր մը: Սուգը ընդհանուր էր, որովհետեւ ամէն ոք գիտէր այլեւս, թէ Տէր-Զօր աքսոր երթալ ի՛նչ ըսել էր . . . : Պատանիներէն մինչեւ ութսունամեայ ծերունիները խուժելով, սեղանին, առջեւ, կ'աղաչէին որ Եկեղեցւոյ վերջին ուրբ խորհուրդով զիրենք նախապատրաստենք ահաւոր վախճանին . . ., որովհետեւ մահուան ժամը վերջապէս հնչած էր . . ., հարկ էր վերջին պարտականութիւններն կատարել . . . :

Ս. Պատարագի հայր մերին ժամանակ արդէն սեղանին առջեւ պատրաստ կը սպասէին 58 տաւարներ, որոնք ամէնքն ալ անկարող զապելու իրենց պոռթկացող յուզումը հեկեկանօք կու լային . . . : Բայց ա՛լ աւելի սրտաճմլիկ էր այս թշուառներուն եկեղեցին ներկայ եղող կիներուն, զաւակներուն եւ ծերունի մայրերու ողբն ու կոծն, իրենց հառաչանքներով, լալիւններով եւ անէծքներով եկեղեցւոյ ցած կամարներն վար կը բերէին . . . :

Անկարելի էր ներկայ ըլլալ այս ահաւոր տեսարանին եւ մինչեւ ոսկրներն չսարսռալ ու չարտասուել: Կու լայինք ամէնքս ալ, եւ հովիւ եւ հօտ մեր հայու անբախտ ճակատագրին վրայ, կու լայինք եւ զնացողներուն վրայ եւ մնացողներուն վրայ:

Որովհետեւ խիղճիհատական մահուան անգութ մանգաղը, իւտիր չէր դներ ո՛չ կուսակցականի, ո՛չ պահպանողականի, ո՛չ մահնուկի, ո՛չ ծերի, ո՛չ արուի եւ ո՛չ էգի, հրամանը սաստիկ էր, բնաջինջ ընել հայ ցեղը, անխնայ կոտորելով մինչեւ վերջին աննշան բեկորը մահապարտ հայութեան . . . :

Digitized by Google

Սակայն ա՛լ աւելի անտանելի էր իմ վիճակը. ըլլալով հովիւ մահուան դատապարտուած եւ հալածական անմեղ ժողովրդի մը, իւրաքանչիւրը կը վազէր մօտս, օգնութեան, փրկութեան, յոյսի կամ՝ միխիթարութեան խօսք մը սպասելով . . . :

Բայց քա՛ըէ ինքս ալ ըլլալով մահուան դատապարտուածներէն անդրանիկ մէկը, հակառակ բոլոր կամեցողութեանս, անզօր էի ո՛ր եւ է օգտակար ձեռնարկ ընելու . . . :

Կ՛ապրէինք համատարած նախճիրի, այնպիսի անլուր, եւ մտքով իսկ անըմբռնելի այնպիսի սարսափելի օրերու մէջ, երբ ողջ մնացողներս երանի կու տայինք ամէն անոնց, որոնք չարչարանքի, խոշտանգումի եւ աներեւակայելի տառապանքով սպառնացող մահուան, վճարած էին արդէն արիւնի իրենց անճողոպրելի տուրքը: Մինչ կենդանի մնացողներս՝ իրապէս կենդանի նահատակներ էինք, ամէն օր քանի մը անգամ՝ կը մեռնէինք ու կ՛ողջանայինք, վաղուան վերահաս երկիւղը մեր սրտերուն մէջ, մահուան չարչարալից սարսափը մեր տանջուող հոգիներուն ու մտքերուն մէջ . . . :

Բայց այնուամենայնիւ վերջին փորձ մը կ՛ուզէինք ընել. ո՞ գիտէ թերեւս յաջողէինք, հակառակ ամէն յոռետեսութեան . . ., քանի որ թուրքը դրամով միշտ սովոր էր վաճառելու իր ամենանուիրական սրբութիւններն ալ . . . :

Ուստի՝ անմիջապէս քաղաքին հայ երեւելիներէն երկուքը քնակարանս հրաւիրելով սկսանք քննել բոլոր նպաստաւոր եւ անյարմար հանգամանքութիւնները:

Խորհուրդ ընելէ վերջ, որոշուեցաւ անմիջապէս յաջորդ օրը մեռելոցի երկուշաբթին, գաղտնի սակարկութեան մտնել Զանկըրիի Իթթիհատի քոմիտէի Պոլսէն ղրկուած պատասխանատու քարտուղար Ենուսի հետ, որ իսկական շարժիչ ուժն էր տեղւոյն հայահալած քաղաքականութեան, եւ կազմակերպիչը Սեւակի ու Վարուժանի սպանդին:

Յուսալից էինք անով՝ որ տեղւոյն հայ երեւելիներէն մէկը, որուն հետ խորհրդակցելով այս քայլն կ՛առնուէր, ի նկատի առնելով Զանկըրիի հայ փոքրաթիւ ժողովուրդին նիւթական անճոռնակ վիճակը, խոստացած էր նոյն օրն իսկ 500 ՝ի՛նչուն ոսկիի գումար

Digitized by Google

մը տրամադրել այս նպատակին. եւ աւելի ալ զոհաբերութիւն ընել, եթէ յոյս ըլլայ ժողովուրդը փրկել ստոյգ մահուանէ:

Ամէնքս ալ կը տրամաբանէինք, թէ Զանկըրիի հայութեան շարժուն ու անշարժ հարիւրհազար ոսկիի հարստութիւնը փրկելու համար, կ'արժէր մէկ քանի հազար ոսկի փրկանք տալ, թող թէ ասով փրկուելիք հարիւրաւոր կեանքերը զին չունէին բնականաբար:

Հարկ էր տրուած երեքօրեայ պայմանաժամին մէջ սակարկութիւնը լրացնել, եւ վճարման համար եւս պայմանաժամ մը ստանալ: Իսկ ամէն գործառնութիւն այս մասին կը կատարուէր ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ, զի հակառակ պարագային միայն փութացուցած պիտի ըլլայինք մեզ սպառնացող անխուսափելի մահը:

Իթթիհատի կեդրոնական քոմիտէն աղէտի այս օրերուն, նոր կարգադրութեամբ մը, Պոլսէն մեծ ու փոքր բոլոր քաղաքները մէկ մէկ քննիչ ղրկած էր՝ "պատասխանատու քարտուղար" անուան ներքեւ: Ասոնք իսկապէս Իթթիհատի կեդրոնական քոմիտէի աչքն ու ականջն էին, եւ գաւառի տեղական կառավարական պաշտօնէութեան վրայ խիստ հակակշիռ ի գործ կը դնէին: Ով որ Իթթիհատի քաղաքականութեան հակառակ ուղղութիւն կը բռնէր, իսկոյն տեղեկագրութեամբ Պոլիս, պաշտօնանկութեան հրամանն կու գար, ըլլար ան տեղակալ (գայմագամ), կառավարիչ (միւթասարըֆ), եւ նոյն իսկ եթէ կուսակալ (վալի) ըլլար:

Զի իսկական կառավարութեան ղեկը ասոնց ձեռքն էր:

Յաջորդ օրը կանխաւ առնուած ժամադրութեամբ մը, երկու անձեր կը ներկայանային գաղտնի կերպով գիշերը, պատասխանատու քարտուղարին տունը:

Իթթիհատի այս լիազօր ներկայացուցիչը, երկար բանակցութիւններէ վերջ, հուսկ ուրեմն սակարկութեան մտնելով իբրեւ վերջին խօսք 1500 հնչուն ոսկի կը պահանջէր 24 ժամուան մէջ վճարուելու պայմանով, հակառակ պարագային անմիջապէս գործադրել մեզ Տէր-Զօր ղրկելու տարագրութեան հրամանը . . . :

Իթթիհատի լիազօրը երկու մտանաւոր պայման կը դնէր առ այս. Ա—Ծայր աստիճան գաղտնի պահել երկուստեք պատասխանատուութեան ենթարկող արեան այս սակարկութիւնը. Բ—Ան

Digitized by Google

վճարելի 1500 ոսկւոյ գումարին համար ընկալագիր չպահանջել, այլ իբր նուէր տալ յանուն Զանկըրիի մէջ իբր թէ կառուցանելի Ութիհատի քլիւպի մը շէնքին ու հողին արժէք:

Ասոր փոխարէն, լիազօրը համաձուութեամբ Զանկըրիի Ութիհատի քլիւպին ամենաազդեցիկ տեղացի մէկ անդամին, խոստացած էր Զանկըրիի հայութիւնը տարագրելու ամէն հրաման անհետեւանք թողուլ եւ զգուշական միջոցներ ձեռք առնել, պաշտպանելու համար տեղւոյն հազիւ 50 տնուոր փոքրաթիւ հայ ժողովուրդը:

Յաջորդ օրը, պայմանաժամը լրանալէն առաջ արդէն հազար ոսկին վճարուած էր Ութիհատի լիազօրին: Իսկ այս գումարին կէսը անձնապէս վճարած էր, ըստ իր խոստման, հաճի Փեթրակի Շախեանը, ազնուասիրտ պատուական ծերունին:

Թէպէտ ատուգիս, Զանկըրիի հայութիւնը ասով չկրցաւ վերջնականապէս փրկուիլ աքսորէ ու մահուանէ, սակայն գոնէ կրցանք եօթն ամիս ժամանակ շահիլ եւ անցընել մեր գլխուն վրայով արեան հանիատարած փոթորիկը:

Ապա թէ ոչ, եթէ ընդհանուր կոտորածի օրերուն զուգադիպէր մեր աքսորը, ատուգապէս մեզմէ ոչ ոք պիտի կրնար ազատիլ մահուանէ, որովհետեւ մեր անցած ճամբաներէն — Եօզկատ — Պօղազլեան-Կեսարիա — ո՛չ մէկ հայ աքսորականներու կարաւան կրցած էր ողջ անցնիլ:

Հակառակ անոր, որ սատկագոյն շրջանին՝ փրկանք վճարելով առժամապէս արեան թաթաւը անցուցած էինք, սակայն մեզմէ ամէն անոնք՝ որոնք իրերը իրենց ընական երանգով վերլուծելու ընդունակ էին, գիտէին՝ թէ մեր ըրածը պարզապէս ժամանակ շահիլ էր, եւ թէ միշտ վտանգի ներքեւ էինք: Միայն մեր յոյսը Ութիհատի դէմ՝ Պոլսոյ մէջ յառաջ գալիք հաւանական ապստամբութիւն մը եւ կամ՝ անգլիական նաւատորմին Տարտանելը բռնի անցնելով Պոլիսը գրաւելն էր: Ուրիշ տեղերէ ո՛ր եւ իցէ յոյս չունէինք:

Սեպտեմբերի վերջին օրերուն էր, երբ Զանկըրիի մնացորդ աքսորականներէս վեց հոգի եւս, ատոնցմէ երկուքը եկեղեցական, օգտուելով կառավարութեան՝ Պոլսէն զատ ուզած տեղերնիս ճամբորդելու եւ բնակելու հրամանէն, քաջութիւնը կ՚ունենային Զանկըրիէն մեկնելու Էնկիւրիի ճամբով դէպի Զմիւռնիա:

Digitized by Google

Դարձեալ կ'ենթարկուէինք ակամայ ահ ու դողի, որովհետեւ արդարեւ յանդգնութիւն էր այնքան արիւնուռ փորձերէ եւ կորուստներէ վերջ, կրկին Էնկիւրիի ճամբով որ եւ է տեղ երթալ:

Բայց բարեբախտաբար այս անգամ իրենցմէ կը սառանայինք նամակ. որով կ'իմացնէին մեզի՝ թէ Զմիւռնիա մէկ գիշեր քանտը վար դնելէ վերջ, Ուշագ ղրկուած էին հոն բնակելու թոյլտուութեամբ:

Ասոնք զինադադարի վաղորդայնին՝ վեցն ալ ողջամբ վերադարձան Պոլիս, եւ խանդով նուիրուեցան հանրային գործունէութեան, իբր անվնաս մուտաւորականներ:

Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդ դարճապետ ԱմրՔ՝ Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ գտնուող 85.000 հայութիւնը 9/10 մասով ջարդել տալէ վերջ, այլեւս ընելիք գործ մը մնացած չըլլալով այն կուսակալութեան մէջ, ներքին գործոց նախարար Թալաթի կողմէ իբր վարձատրութիւն իր "բարւոք" պաշտօնավարութեան, կուսակալի իսկական աստիճանի բարձրացումով պաշտօնի կը կոչուէր Գասթէմունի, տեղը զբաւելով հայերը չջարդելուն համար պաշտօնէն հրաժարեցուցուած կուսակալ Րէշիտ փաշային:

Հազիւ իմացուած, թէ ԱմրՔ Գասթէմունիի կուսակալ նշանակուած է, եւ մէկ քանի օրէն Զանկըրիէն անցնելով իր նոր պաշտօնատեղին՝ Գասթէմունի ալիտի երթայ, արդէն Զանկըրիի ամբողջ հայութիւնը ենթարկուած էր իսկոյն ահ ու սարսափի: Որովհետեւ բնազդաբար կը զուշակէինք, թէ ԱմրՔ Գասթէմունիի կուսակալութեան պաշտօնին կը կոչուէր, միայն հաշիւը մաքրելու համար նաեւ Գասթէմունիի կուսակալութեան մէջ դեռ ողջ մնացած եւ չտարագրուած մնացորդ հայութեան . . . :

Այս օրերուն, հազիւ ԱմրՔի Գասթէմունիի կուսակալ ըլլալու բօթաբեր լուրը լսած, ողբացեալ Տիրան Ջէլէկեան յուզեալ կու գար բնակարանս ըսելով՝ "Հայր սուրբ լմնցանք . . . ԱմրՔ Գասթէմունիի կուսակալ նշանակուեր է . . ., մէկ քանի օրէն արդէն ալիտի ձեռնարկէ պաշտօնին, անցնելով քաղաքէս: Ալ մեր օրերն համրուած են . . . կ'աղաչեմ՝ եկեղեցի երթանք եւ ինծի սուրբ հաղորդութիւն տուր, ալ մահուան պատրաստուելու է այժմէն, որովհետեւ ասոր հրէշին ձեռքէն ալ կարելի չէ ազատիլ:

Digitized by Google

Կը ջանայի մխիթարել եւ քաջալերել զինքը եւ համոզել, թէ ամէն յոյս դեռ կորսուած չէ... կրնանք դեռ միջոցներ խորհիլ...:

Իր պատասխան կ'ըսէր ինծի՝ "Հայր սուրբ դուն չես ճանչնար Թուրքը. ես 30 տարի է ատոնց մէջ եմ՝ եւ Թուրք պատմութեան ուսուցիչն եմ՝ երկար տարիներէ ի վեր օսմանեան համալսարանին մէջ: Ան ազգը ոճրագործ ցեղ մըն է. եթէ 36 Սուլթան ունեցած են, 14ը սպաննած են...: Ցեղ մը որ իր թագաւորներուն չի խնայեր, միթէ մե՞զ պիտի խնայէ...: Ափսո՜ս որ 30 տարի աս ոճրագործ ցեղին համար գրիչ շարժեցի եւ միտք յոգնեցուցի. երանի՛ թէ ձեռքերս կոտրէին եւ ես ատոնց համար աշխատած չըլլայի..., քանի. որ վերջս աս պիտի ըլլայ եղեր...: Գոնէ դուք կը մխիթարուիք, խորհելով թէ ազգին համար աքսորուեցաք ու կը մեռնիք... իսկ ես կ'արժէ՞ր որ այսքան ապերախտ ցեղի մը համար 30 տարի շարունակ աշխատէի...": Ներքին համոզմամբ կը յայտնէի թէ ուրուշ ոչ ոքէն աւելի ջերմեռնիւ, տեսնել կարենալու համար վերածնուող Հայաստանի ծերբազատուած արշալոյսը...: Ստուգիւ ողբացեալ Քէլէկեան չէր սխալեր, եւ կը գտնէինք կատարեալ իրականութիւն, երբ իր ապաւութենէն վերջ կը վերյիշէինք իր նշանակալից այս խօսքերը:

Առնելով Թուրք պատմութեան միայն մեր օրերը, Թուրք ժողովուրդը 1876ին ապաննած էր իր թագաւորը Սուլթան Ապտիւլ Ազիզը: Ասոր յաջորդը Սուլթան Մուրատ, հազիւ վեց ամիս թագաւորելէ վերջ իբր "խելագար" գահէն քունի վար առնելով, երեսուն երկար տարիներ Ըլլտզի դարպասանին մէջ մեկուսացեալ պալատներէն մէկուն մէջ բերդարգելած էին մինչեւ իր մահը 1909ը:

Սուլթան Մուրատին անմիջապէս յաջորդած էր 1876ին կարմիր Սուլթանը Ապտիւլ Համիտ, որ արիւնով գահ կը բարձրանար, երեսուն տարի արեան ծովերու մէջ կը թագաւորէր, մինչեւ որ ինքն ալ գահազուրկ կ'ըլլար 1909ին՝ Սելանիկէն եկող ազատութեան Թուրք բանակէն: Ապա իբր կալանաւոր Սելանիկի Ալաթինի Դղեակին մէջ բանտարկուելէ վերջ, 1912ի Պալքանեան պատերազմին կը փոխադրէին Պէյլէրպէյի մարմարակապ պալատը, ուր իբր գահազուրկ Թագաւոր կը մնար մինչեւ 1916: Օր մը յանկարծ "ոտրէ ուտելէն թունաւորուած է" ըսելով վերջապէս

Digitized by Google

հրաժեշտ կու տար իր արիւնուտ կեանքին, իր ետեւ ձգելով իր օրով բաժան բաժան եղած մեծ կայսրութեան մը մնացորդ երկիրները իբր համատարած աւերակներու հսկայ կոյտ մը եւ սգացող ու լացող իսլամ՝ ու քրիստոնեայ եւ իրմէ այնքան հալածուած միլիոնաւոր ժողովուրդներու յաւիտենական անէծքը:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտի գահազրկութենէն անմիջապէս վերջ, 1909ին Իթթիհատի քոմիտէն գահ կը բարձրացնէր երեսուն տարի բերդարգելութեան մէջ, ալքոլամոլութենէ շշմած Սուլթան Ռէշատը, կամակատար կոյր գործիքը Իթթիհատի քոմիտէի ոճրապարտ բոլոր ծրագիրներուն:

Ասոր օրով տեղի կ'ունենար (1915—1918) հայութեան համատարած խուժդուժ սպանդը, որ հայ ցեղին բնաջնջումն էր, Թուրքիոյ կայսրութեան սահմաններուն մէջ:

Սուլթան Ռէշատի օրով 1916ի սկիզբը, տեղի կ'ունենար գահաժառանգ Իշխան Եուսուֆ Իզզէտինի սպանութիւնը՝ Էնվէր-Թալէթ ոճրագործ քլիքին կողմէ. ճիշդ գահաժառանգին օր Սուլթան Ազիզի սպանման եղերական հանգամանքներուն ներքեւ:

Էնվէր անծամբ սպաննած էր գահաժառանգ Եուսուֆ Իզզէտինը Պալմո՛ճի կայսերական ագարակին մէջ, Երլտզի պալատէն հազիւ $^1/_2$ ժամ՝ հեռու մեկուսացած վայր մը, ուր լարուած էր թակարդը, խնամով պատրաստուած իթթիհատական ծրագրի մը համաձայն: Ապա լրագրաց տրուած պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կը ծանուցուէր, թէ "ածելիով գահաժառանգ իշխանը իր աջ բազկերակը կտրելով անձնասպան եղած է խելագարութեան նոպայի մը մէջ . . .„: Պատմական ճիշդ նոյն բացատրութիւնը, որ գործածուած էր գահաժառանգին հօր Սուլթան Ազիզի սպանման առեն 1876ին . . . : Պատմութիւնը կը կրկնուէր:

Էնվէր այս սպանութիւնը ինչպէս վերն յիշեցինք, անծամբ կատարած էր. որովհետեւ գահաժառանգ իշխան Եուսուֆ Իզզէտին անծամբ այցելելով Դարդանել 1915ի գարնան, երբ անգլ եւ ֆրանս. միացեալ Արմատան իր ամենասաստկագոյն յարձակումները կ'ընէր նոյն նեղուցին ամրութիւններուն դէմ՝ ի տես հազարաւոր մեռեալ թուրք զինուորներու դիակներուն բացագանչած էր. "Դարդանելը թուրք բանակին գերեզմանն է . . .„: Ասոր վրայ գահաժառանգ

Digitized by Google

իշխանը պատերազմական նախարար Ենվէրին ատրճանակով սպառնացած էր հակաճառութեան մը միջոցին: Այս դէպքէն մէկ քանի ամիս վերջ տեղի ունեցած էր այս սպանութիւնը:

Ուրեմն քառասուն տարուան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ իրարու յաջորդող հինգ Սուլթաններէն միայն մէկը, Սուլթան Ռէշատ իր բնական մահուամբ մեռած էր: Իսկ մնացեալները զոհերն եղած էին իրենց ցեղին ոճրապարտ հակումներուն: Իսկ Արդի Սուլթանը չենք կարծեր, որ աւելի բախտաւոր ըլլայ իր վախճանի մասին, քան իր եղերաբախտ նախորդները . . . :

Այո՛, ողբացեալ Քէլէկեան բնազդաբար իր ծնուելուս մասը կը գուշակէր . . . եւ միշտ կը կրկնէր, թէ ա՛լ փրկուելու աշխատիլը անօգուտ է . . . քանի որ Աթըֆ Գասթէմունի կու գայ, ուրեմն ամէնքս ալ կորսուած ենք . . . այլեւս ուշ է, փրկութեան ո՛ր եւ է նոր ճեռնարկ ընելը . . . : Չարաչար կը զղջար, որ մէկ քանի շաբաթ առաջ Չանկըրիէն մեկնող մեր վեց խիզախ ընկերներուն չէր ուղեկցած. միշտ յուսալով որ իր կինը պիտի կրնայ գինք փրկել եւ Պոլիս դարձնել . . . : Ի դէպ է յիշել հոս, որ ողբացեալ Քէլէկեան հազիւ Չանկըրի ժամանած, շուտով կեդրոնին հրամանով Պոլիս դարձող առաջին 6 հոգիներց խումբին հետ, իրեն ալ հրաման եկած էր ներքին գործոց նախարարէն՝ Պոլսէն ի գատ ուզած տեղը մեկնելու եւ բնակելու: Սակայն չէր ուզած հեռանալ, միշտ յուսալով՝ որ իրեն հնար պիտի ըլլար դառնալ Պոլիս . . . : Նոյնիսկ մեզի հետ կրկին իրեն ալ թոյլտուութիւն եղած էր Պոլսէն զատ ուզած տեղը երթալու, բայց միշտ յամառած էր մնալ Չանկըրի, մինչեւ որ ստանար իր կնոջ ջանքերուն շնորհիւ Պոլիս դարձի վերջնական հրամանը . . . :

Ողբացեալ Տիրան Քէլէկեանի այս մտաբոյր յոռետեսութիւնը՝ արդարեւ մէկ քանի շաբաթ վերջ դժբախտաբար իրականացաւ հետեւեալ եղերական պարագաներու մէջ:

Երբ Աթըֆ՝ այս օրերուն Չանկըրիէն կ՚անցնէր Գասթէմունի իր պաշտօնին երթալու համար, ողբացեալ Քէլէկեան, հակառակ տուած խորհուրդներուս փութացած էր այցելել Աթըֆի, որը ողբացեալը տեսնելուն բացագանչած էր. "Քէլէկեան էֆէնտի դեռ դուք հո՞ս կը մնաք . . . „ :

Digitized by Google

Որով լսել կ'ուզէր անշուշտ՝ "Ամէնքը սպաննուեցան եւ դու ի՞նչպէս դեռ ողջ մնացեր ես կամ՝ քեզ ողջ ձգեր են . . . „:

Աթըք Գասթէմունի ժամանելով կուսակալական պաշտօնին հազիւ ձեռնարկած, հրաման կը ղրկէր Զանկըրիի կառավարչին, ձերբակալելով Քէլէկեանը ղրկել Տիգրանակերտի պատերազմական աոեանը դատուելու համար . . . :

Իսկ մենք քանիցս արդէն արիւնոտ փորձառութիւնը ունեցանք հշդելու, թէ ի՞նչ լսել կ'ուզուէր այս բանաձեւով . . . :

1915 Հոկտ. 12ին շաբաթ օրը, երբ աշնանային գեղեցիկ օդէն օգտուելով, մնացորդ աքսորականներս հաւաքուած էինք գետափի սրճարանը սպաննուած ազգին եւ մեր յուսակտուր վիճակին վրայ ողբալու, յանկարծ երկու ոստիկաններ գալով կը հարցնէին մեզի՝ "Քէլէկեան էֆէնտին ո՞վ է, ոստիկանատունէն զինք կ'ուզեն, պիտի տանինք . . .„: Ողբացեալ Քէլէկեան բոլորովին տժգունելով "երթամ՝, հիմա կու գամ՝. . .„ լսելով մեզմէ կը մեկնէր երկու ոստիկաններուն հետ դէպի պահականոց:

Իսկ մենք տարակոյս չունէինք, որ նա կ'երթար անդարձ, իր ալ մահուան ժամը վերջապէս հնչած էր . . . :

Ողբացեալ Քէլէկեան հազիւ պահականոց հասած, ոստիկանապետը պաշտօնական բառերով կ'ըսէր. "Քէլէկեան էֆէնտի Ձեզի համար ծի մը պատրաստուած է արդէն, 2 ոստիկան զինուր ալ կը սպասեն ուղեկցելու համար Ձեզ. հրամմեցէք ծի նստելու եւ մեկնելու անմիջապէս, որովհետեւ Պոլսէն հրաման եկածէ Ձեզ ղրկելու„:

Արտակարգ ջանքերով հազիւ կէս ժամ՝ ժամանակ կը տրուէր, հեռագրատուն երթալով Պոլիս իր կնոջ հեռագրելու եւ գոնէ անհրաժեշտ մէկ քանի ճերմակեղէն կտորներ հետն առնելու:

Ամէն անոնք՝ որ կ'երթային յուղարկ ողբացեալ Քէլէկեանին, կառավարական շէնքին մօտ, իւրաքանչիւրին հետ համբուրուելէ վերջ, կ'ըսէր արտասուելով՝ "Մեր սպաննուած ընկերներուն նման ես ալ կ'երթամ՝ յաւերժանալու, աղօթեցէք ինծի համար եւ կ'աղաչեմ՝ կնոջս եւ զաւակաց իմացուցէք մեկնումս . . . :

Վերջին ակնարկ մը եւս, եւ ահա երեք ձիաւորներ կ'անյայտանային ողջերէ մահուդողներու տեսողութեան հորիզոնէն, մեզ կրկին խորասուզելով մահաբոյր մտածումներու մէջ:

Digitized by Google

Մինչդեռ տարաբախտ Քէլէկեանին լուր կը ղրկէի, թէ ո՞րչափ ղրամի որ պէտք ունի հայթայթեմ՝, նա կը պատասխանէր "Ունեցածս առ այժմ՝ կը բաւէ. Չորում՝ հասնելուս Պոլսէն բերել կու տամ՝ . . . „: —

Բայց երբ վերջին վայրկեանը կը հասնէր մեկնելու, նա այլեւս քնազդաբար կ'ըմբռնէր որ դէպի գերեզման կ'երթայ եւ կ'ըսէր իր նշանակալից վերջին խօսքերը, մարգարէական ոգիով մը:

Ողբացեալ Քէլէկեանի մեկնումէն մէկ քանի տասնեակ րոպէ վերջ, թուրք պաշտօնեաներ, որոնք Քէլէկեանի աշակերտած էին Պոլսոյ հասարակարանին մէջ, կ'ըսէին մեզի "Քէլէկեան Էֆէնտին ալ ղրկուեցաւ Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը . . . „:

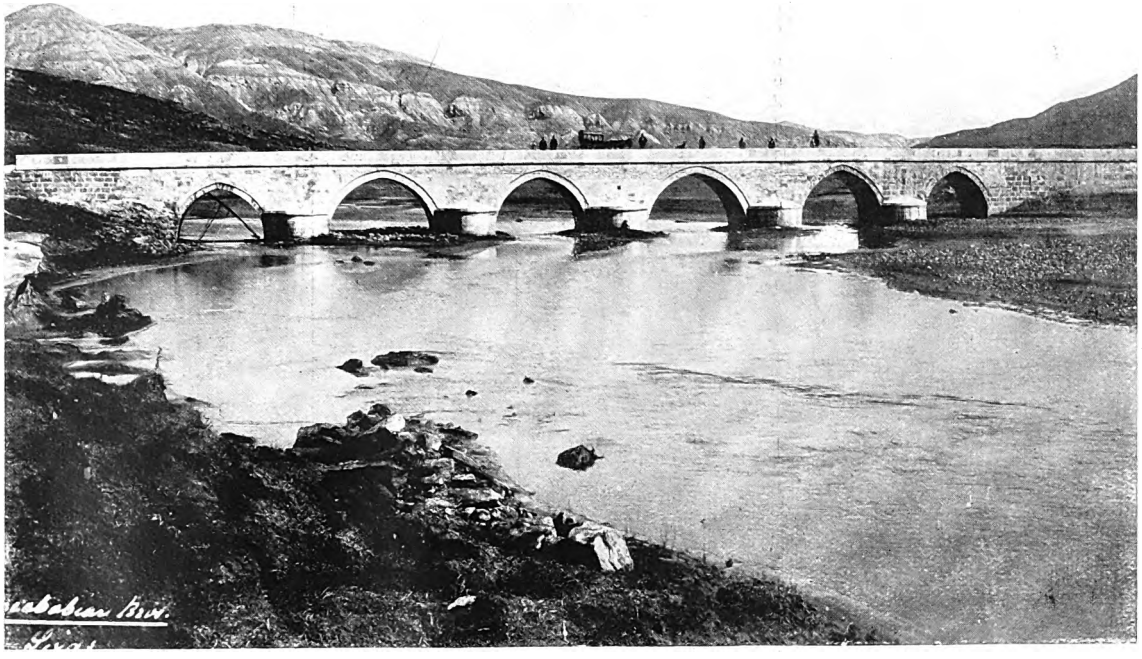
Ա՛լ տարակոյս չկար, որ մեր տառապանքի հանրածանօթ ընկերն ալ դէպի վերահաս մահ յուղարկ ծգած էինք:

Երկու շաբաթ վերջ Զանկըրիի Րէժիի թուրք տնօրէնը, որ ողբացեալին աշակերտներէն մէկն էր, հանդիպելով մեր աքսորական ընկերներէն մէկուն, կ'ըսէր դիւային քմ'ծիծաղով մը, որ արտացոլացումն էր իր ներքին գոհունակութեան. "Աստուած ճեզի օրեր տայ . . . խեղճ Քէլէկեան Էֆէնտի Սեբաստիոյ մօտ Գրգըլ ըրմաքի կամուրջէն անցած ատեն յանկարծ խելագարելով կամուրջէն գետը կը նետուի, եւ հակառակ հետեւորդ ոստիկան գինուորներուն ջանքերուն՝ կ'անյայտանայ գետի յորձանքներուն մէջ . . . „:

Ողբացեալ Քէլէկեանի աշակերտ եւ բարեկամ՝ Սեբաստիոյ ոճրագործ կուսակալ Մուհամմէդի հրամանով, սպաննած էին թուրք սերունդին յառաջդիմութեան 30 տարի գրիչ շարժող Քէլէկեանը Ալիս գետի կամուրջին մօտ, այսպիսի եղերական վախճանի մը ենթարկելով ամակավար կուսակցութեան պետը, իր անունը մէկ քանի "ցանկերու„ մէջ գտնուելուն համար . . . :

Սպանման լուրը տարածայնուելէ վերջ, Զանկըրիի կառավարչին որդին մոռերմաքար տեսնուած մէկ քանի հայերու ըսած էր անվերապահ կերպով. "Իթթիհատի կեդրոնական քոմիտէն սպաննել տուաւ Քէլէկեանը, որովհետեւ եթէ ողջ ձգուէր, պատերազմէն վերջ՝ քնականաբար եւս առաւել ոխերիմ՝ հակառակորդ մը դառնալով Իթթիհատի քոմիտէին, անշուշտ սարսափելի

Digitized by Google

Ալիս գետի (Գրգլըրմագ) կամուրջը Սեբաստիոյ եւ Նուռկիոյ ճամբուն վրայ, զերեզման բազմաթիւ ազգտրական հայերու, ինչպէս նաեւ սպանման վայրը Տիրան Քէլէկեանի:

Digitized by Google

Digitized by Google

թիւնալից գրիչ մը պիտի գործածէր ատոնց դէմ՝ . . . չարիքը ինքնին մէջտեղէն վերցաւ մէկ անգամէն . . . »:

Այլեւս ոչ ոք մեզմէ ի վիճակի էր քնանալու կամ ճաշելու, ոչ ոքիս մօտ ախորժակ մնացեր էր, որովհետեւ մահուան շարունակական մղձաւանջը մեզի կը սպառէր պարզապէս, առանց բոցի կը մխայինք, առանց վառելու կը հատնէինք . . . :

Այս օրերուն Կարնէն դէպի Պոլիս անցնող Թուրք իթթիհատական երիտասարդ հարիւրապետ մը, Զանկըրիի մէջ յանկարծ պատահաբար հանդիպելով մեր աքսորական ընկերներէն մէկուն, որուն հետ Պոլսէն ծանօթ է եղեր վաղուց, ի պատասխանի մեր ընկերոջ, բուռն հետաքրքրութենէ շարժեալ ըրած հարցումներուն կ'ըսէ ի մէջ այլոց. "Տեսա՞ք, հին պատմական ազգ մը երկու ամ-սուան մէջ բնաջինջ ըրինք . . . [1] »:

Ամէն Թուրք, ի՛նչ կուսակցութեան ալ պատկանէր եւ հին սերունդէն թէ նոր սերունդէն ըլլար, պարծանօք ամէն տեղ կը յիշէին, թէ հայ ժողովուրդը բնաջինջ ընելով հիմէն կարգադրած էին արդէն (Էրմէնի մէսէլէսին) հայկական հարցը:

Մեր սուգը եւ խուճապը կը կրկնապատկուէր՝ Զանկըրիի մօտակայ վայրերու կամ՝ քաղաքներու ու գիւղերու հայերու կոտրածներուն մանրամասնութիւնները լսելով նոյն իսկ ոճիրը գործողներէն, որոնք ինչպէս ըսինք, յոխորտանօք կը պարծենային իրենց գործած անլուր ոճիրներուն վրայ:

Ի մէջ այլոց Սունկուրլուէն Թուրք երիտասարդ մը Զանկըրիէն վաղնջական հայ բարեկամի մը կը պատմէ, թէ ինք Թուրք խուժանին հետ հետեւած էր սպանդ տարուող հայ կանանց եւ աղջիկներու կարաւանի մը, եւ դպրոցասարտ հայ օրիորդի մը հանդիպելով ուզած էր զայն փրկել ատոյգ մահուանէ, առաջարկելով որ իսլամութիւնը ընդունելով իրեն հետ "նիքեահ» ըլլայ, այսինքն ըստ իսլամական կրօնական օրէնքի ամուսնանայ: Իսկ հայ օրիորդը կը պատասխանէ խրոխտ կերպով, "ես փոխանակ իսլամ՝ ըլլալու, դուն հայ եղիր եւ քեզ առնեմ՝ . . . »: Այս յանդուգն պատասխանին վրայ Թուրքը կրկին փորձեր կ'ընէ համոզելու զեղեցիկ հայ օրիորդը, բայց անկարելի ըլլալով տարհամոզել կը հեռանայ

[1] "Իշտէ պիւր էսկի միլլէթ իքի այ զարֆնտա մահՓ իտիք:»

Digitized by Google

մօտէն, եւ ապա թուրք մասագործներ պատկեցնելով գետին, իրենց ծունկին ներքեւ թշուառ հայ անմեղ կոյսին կուրծքը ճնշելէ վերջ, ոչխարի նման գլուխը կը կտրեն, զանազան չարչարանքներ տալէ եւ լլկելէ վերջ: Ասով ալ չբաւականանալով՝ անշունչ մարմինը իսկ կը խոշտանգեն եւ դանակով մաս առ մաս կ'անդամահատեն, եւ չեն կրնար դեռ յագեցնել իրենց վրէժը, որովհետեւ քաջութիւնը ունեցած էր այսպիսի յանդուգն պատասխան մը տալով անարգելու իսլամ՝ կրօնն ու ցեղը . . . : Ահա անմահ դրուագ մը հայ կոյսերու մարտիրոսագրութենէն, որ կը գերազանցէ նոյն իսկ հայ եկեղեցւոյ տօնախմբած Հռիփսիմեան եւ գայանեան կոյսերու նահատակութիւնն եւ արժանի է ապագայ իրերայաջորդ բոլոր հայ սերունդներու արթութեամբ օծուն յատկապաշտական յիշատակութեանը եւ օրհնութեանը:

Գերագոյն ընդվզումով մը՝ վերջին փորձ մը կ'ուզէի ընել երեք ընկերներու հետ — ուսուցիչ Ս., Տոքթ. Մ. Ք. եւ Մկրտիչ անուն կտրիճ երիտասարդ մը, — երեքն ալ դաշնակցական, — գաղտնապէս մեր աքսորավայր Զանկըրիէն փախչելու սեւ ծովու եզերքը Ինէպօլու, Գասթէմունիի նահանգիստը, լազերու առագաստանաւով մը մահատիպ փորձ մ'ընելու կամ՝ Պաթում՝ եւ կամ՝ Վառնա, կամ՝ ուր որ ծովու եւ հովու հոսանքները մեզ նետէին:

Որովհետեւ Սեւ ծովն շատ աւելի համբաւեալ ահաւոր իր փոթորիկներովն զուտ ու կարեկցութիւն ունէր եւ նուազ մահատիպ էր, քան թուրք ժողովուրդը՝ Սուլթանէն սկսեալ մինչեւ գիւղացի անմեղ ու բարի կարծուած թուրքը: Որովհետեւ ատոնց ամէնքին մատներէն հայու անմեղ արիւն կը վազէր, եւ դեռ արեան իրենց ծարաւը յագեցած չէր, արիւնոտուշտ կատաղի վագրերու նման:

Մեր այս ծրագիրը գործադրել կարենալու համար յանդուգն Տոքթ. Մ. Ք. գաղտնապէս եւ գիշերով, Զանկըրիի փոսթի թուրք տնօրէնին վճարեալ համաձայնութեամբը, փոսթին հետ ձիով կ'ուղարկէինք Գասթէմունի, որ 24 ժամ՝ էր, անտի եւս Ինէպօլի մեկնելու համար, որ նոյնպէս 24 ժամ՝ էր, եւ այս մասին մեր ծրագրին օժանդակելու նպատակով: Ինք նախկին առաջնորդ Գասթէմունիի վիճակին, վաղածանօթ եւ վստահելի բարեկամներու եւս յանձնարարականներ տուած էի: Սակայն Տոքթ. Մ. Ք. դժբախտաբար

Digitized by Google

Գասթէմունի ժամանելէն մէկ քանի օր վերջ կը ձերբակալուէր, ու շնորհիւ տեղւոյն ոստիկան գինւորներու հրամանատարին քաբեւացակամ միջամտութեանը, կը փրկուէր Տէր-Զօր աքսորուելէ:

Ապա Տոքթ. Մ. օամ. բանակի մէջ իբր բժիշկ հարիւրապետի աստիճանով պաշտօնի կոչուելով, Չանկըրիէն անցնելով կ'երթար Էնկիւրի եւ Գոնիա. այսպէսով մեր փախուստի յանդուգն ծրագիրն եւս սկզբնական քայլերուն մէջ իսկ ձախորդութեան կը դատապարտուէր:

Ասոր վրայ փախուստի ծրագրին համախոհ ընկերներէն Ս. աքսորական ուրիշ դեղագործ ընկերոջ մը հետ, կաշառելով տեղւոյն ոստիկանապետը յաջողեցան ճամբորդութեան պաշտօնագիր մը ձեռք բերել: Որուն մէջ փոխանակ ներքին գործոց նախարարութեան մեզ տուած թոյլտուութեան համաձայն գրելու "Պոլսէն ի զատ ուզած վայրերնին կրնան մնկնիլ„ զանց եղած էր "Պոլսէն ի զատ„ երկու բառերը, որով պաշտօնագրին իմաստը գլխովին փոխուելով յաջողեցան Պոլիս երթալ: Բայց ժամանակ չեմայ կրկին ձերբակալուելով Տէր-Զօր աքսորուեցաւ մէկը. սակայն Գոնիայի մէջ կրցաւ թոյլտուութիւն ստանալ մնալու, եւ գինադադարի վաղորդայնին եւս ողջամբ Պոլիս դառնալու բախտն ունեցաւ:

Հակառակ մեր ամէնուն յոռետեսութեան, օրերն ու ամիսներն կ'անցնէին, սակայն Գասթէմունիի կուսակալ արիւնուշտ Ամրձ շատ մեզմով զբաղած ըլլալ չէր թուեր: Որովհետեւ Ամրձ՝ Գասթէմունիի կուսակալութեան հայերը առանց ո՛ր եւ է արգելքի տեղահան եւ աքսոր ընելու հող պատրաստելու համար նախօրօք, սկսած էր իր շուրջը գտնուող արգելիչ տարրերը պետական բարձր եւ ազդեցիկ պաշտօնեաներէն, հեռզհետէ զանազան պատրուակներով հեռացնել:

Ամրձի հեռացուցած ազդեցիկ պաշտօնեաներէն առաջինը կ'ըլլար, ոստիկան գինւորներու Գասթէմունիի կեդրոնական Չէրքէզ հրամանատարը, որ բացայայտօրէն արգելք կ'ըլլար հայերու տեղահանութեան եւ աքսորին: Ամրձ այս հրամանատարէն զաղտնի, հրաման տուած էր դէպի Զօր աքսորելու Գասթէմունիէն 6 ժամ հեռու գտնուող Թաշքէօփրիւի 150 տան մնազագործ հայերը: Բայց ասոնք 4 ժամէ ի վեր ճամբայ ելած ըլլալով հան-

Digitized by Google

ղերծ հայոց բարեկամ՝ այս ազնիւ էէրքէզ հրամանատարը, զայրացած որ առանց իր գիտութեան այսպիսի կարեւոր կարգադրութիւն մը եղած է, եւ առարկելով որ աքսորական հայերու փախուստն արգիլելու համար ընկերացող ոստիկան զինուորները առանց իր հրամանին չեն կրնար քայլ առնել, հրամայած էր իսկոյն իրենց տուները վերադարձնել արդէն ճամբայ հանուած հայերը, մանաւանդ հեծեալ ոստիկան զինուորներ իբր պատգամատար ղրկելով դէպի 850 երկսեռ անձերէ բաղկացած աքսորական հայերու այս փոշեթաթաւ հսկայ կարաւանը:

Աւելորդ է յիշել այն անպատում՝ ուրախութիւնը, զոր ունեցան մահուան առաջնորդուող այս կարաւաններու հայերը՝ հրաշքով յանկարծ իրենց տուները դառնալնուն համար:

Նոյնպէս այս հրամանատարը յաջողած էր վերադարձնել իրենց տուները այն 40ի մօտ հայերը, որոնք Ամրճի հրամանով եւ հանդերձ ընտանեօք 8 կառքերով եւ ոստիկան զինուորներու հսկողութեամբ աքսորուած էին Էնկիւրի, անտի յառաջ տարուելու համար դէպի Զօր:

Երբեք չենք մոռնար Զանկըրիի մնացորդ սակաւաթիւ աքսորականներս այն սեւ օրը, որ Էնկիւրիէն իրենց տուները վերադարձուող աքսորականներու կառքերը յանկարծ կանգ առին Զանկըրիի եկեղեցիին առջեւ:

Երկու շաբաթուան մէջ արդէն 14 անձ զոհ տուած էին քանտին մէջ բծաւոր թիֆուսի, մէկ քանին ալ հիւանդ ինկան Զանկըրիի մէջ ու մեռան: Ատոնցմէ վարակուելով վախճանեցաւ նաեւ տեղւոյն Տ. Սիմոն քահանան: Ու երբ ողբացեալ քահանային դագաղը կը փոխադրէինք անձայն անշշուկ քաղաքէն դուրս այգիներու կողմ՝ գտնուող հայոց գերեզմանատունը, թուրք տղայք յուղարկաւորներս քարի կը քոնէին: Իսկ մենք անծնապաշտպանութեան միջոցներէ եւ իրաւունքէ այնքան զրկուած էինք, որ երանի կու տայինք հանգուցեալ քահանային, որ բնական մահուամբ մեռաւ եւ ազատեցաւ, արժանանալով գոնէ հողակոյտի մը:

Մինչ մենք գիտէինք, որ եւ ոչ իսկ հողակոյտ մը պիտի կըրնայինք ունենալ երկրի վրայ... մեր նահատակուած տառապանքի ընկերներուն նման:

Digitized by Google

Իսկ մենք Զանկըրիի դեռ ողջ մնացած ափ մը հայութիւնս, եւ աքսորի ու մահուան հերթի սպասողներս, սարսափով կը տեսնէինք 48 ժամուան ճամբայ կառքով աքսոր գնացող եւ վերադարձող հայերու կեանքերու կոտորակումը: Ինքնին կը տարուէինք խորհելու, թէ երբ օր մը կարգը գար մեզի աքսորի ցուպը առնելով մեկնելու դէպի Զօր, ի՞նչ պիտի ըլլար թշուառներուս վիճակը: Քանի՞ն մեզմէ արդեօք պիտի կրնար տոկալ ամիսներ տեւող տաժանակիր այս ճամբորդութեան եւ ողջ պիտի կրնար մնալ:

Եթէ նոյն իսկ արիւնոտ ճամբաներու վրայ մեզ եւս, մեր տարաբախտ ցեղակիցներուն նման, կացիններու ներքեւ չարշարալից մահով չղակտոր չի հանէին իսկ:

Արդարեւ՝ վաղուց ընտելացած էինք անողոք մահուան գաղափարին հետ, այո՛, մահուան վրայ այնքան զիշեր ու ցորեկ մտածած էինք, որ այլեւս մահը երկիւղ չէր ազդեր մեզի քնաւ: Միակ մեր փափաքը այս էր, որ մեր մահը չարշարալից չըլլար գոնէ: Ինչպէս սովոր էին ընել հայութեան մեծ ու փոքր, պաշտօնական եւ անպաշտօն վայրագ թուրք դահիճները, չարաչար խոշտանգելով հոգեվարքի հոնդիւններով արեան ճապաղիքներու մէջ թաւալթլկտող իրենց անմեղ զոհերը, սոսկ հրէշային զուարճութեան մը համար . . . :

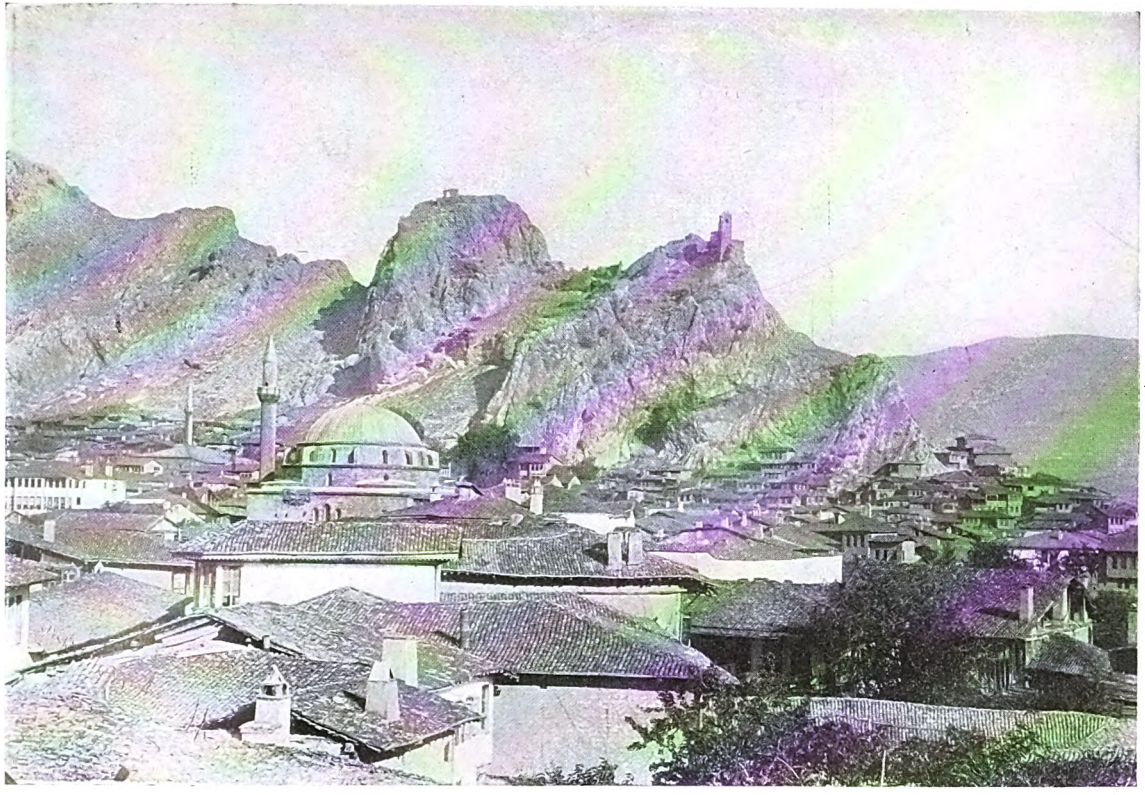
Գասթէմունիի կուսակալ արիւնկզակ Ամրջք, իբր փոխարինութիւն ոստիկան զինուորներու հրամանատարին հայապաշտպան այս քաղաքականութեան, Պոլսէն հրաման բերել կու տար, որով այս ազնիւ հրամանատարը, իբր Տիգրանակերտի, Խարբերդի եւ Մուսուլի ոստիկան զինուորներու ընդհանուր քննիչ կը ստիպուէր մեկնելու դէպի Տիգրանակերտ:

Պաշտօնի այս բարձրացումը ուրիշ բան ըսել չէր, եթէ ոչ ոստիկան զինուորներու արդարակորով այս չէրքէզ հրամանատարը, աքսորելով Տիգրանակերտի նման ծայրագաւառ մը, գլխաւոր արգելքը վերցնել Գասթէմունիի կուսակալութեան հայերու աքսորին եւ բնաջնջումին . . . :

Այս հրամանատարին հեռացմամբ, այլ եւս տարակոյս չկար, որ համրուած էին մեր օրերը . . . , եւ օրէ օր կը սպասէինք մեր եւս մահուան զանգակին անաւուր ղօղանջին . . . , որ աւա՛ղ չուշացաւ սակայն . . . :

Digitized by Google

Digitized by Google

Եդեսկիա

Digitized by Google

Digitized by Google

Գ. ՄԱՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

—

ՄԱՀՈՒԱՆ ԿԱՐԱՒԱՆԸ ԴԷՊԻ ՋՕՐ

1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ԱՊՐԻԼ

——

17.

ՀԱՅՕՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՕՒԹԻՒՆԸ

1916Ի ՍԿԻԶԲԸ

Անցաւ վերջապէս աւեալոր տարին 1915ի, իր ետեւ ձգելով հաւնատարած սուգ ու "շիւան„, արիւն ու արցունք: Հայաբնակ չէն ու շող բոլոր քաղաքներու ու գիւղերու մէջ, միայն մնացին վիաւոր աւերակներ, ու հայ անտիրական հազարաւոր եկեղեցիներու ու վանքերու վրայ միայն վայող բուեր . . . :

Հայ ազնուական եւ աշխատասէր ժողովուրդը, որ իբր արհեստաւոր, արուեստաւոր եւ վաճառական, հինգ դարեր շարունակ ողնաշարը եղած էր Թուրք ընդարձակածաւալ պետութեան, մահուան դատապարտած եւ մահավճիռը եւս գոյժադրած էին. մինչեւ ոուս, պարսիկ, հունգար, ռումէն, պուլկար՝ հապէշ եւ Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի մէջ եւս անգլիացի, զանազան պետութիւններ ամէն առանձնաշնորհումներ պարգեւելով, իբր առեղծագործ եւ շինարար ժողովուրդ, ազատ ասպարէզ տուած էին հայուն: Բարձրացնելով հայը Եգիպտոսի եւ Հունգարիոյ մէջ մինչեւ նախարարապետութիւն, Ռումանիոյ մէջ մինչեւ ծերակոյտ, ու Մեծին Ռուսիոյ մէջ մինչեւ միահեծան դիկտատորութիւն յանձին Լորիս Մելիքովի:

Digitized by Google

Մինչդեռ Թուրք հեռատես եւ իմաստուն Սուլթաններ հայուն շինել տուած էին իրենց Վոսփորի կայս. բոլոր պալատներն, դղեակներն ու հռչակաւոր մզկիթները:

Մինչդեռ Թուրք կասկածամիտ Սուլթաններ իսկ վերջին դարուն, հայուն միայն վստահած էին պետական եւ անձնական իրենց ամբողջ գանձը եւ պետութեան փողերանոցը:

Վեց ամսուան մէջ Թուրք ժողովուրդը, իր պաշտօնական եւ անպաշտօն բոլոր պետերով ու դասակարգերով, սկսեալ Սուլթանէն, նախարարներէն, Թուրք խորհրդարանի անդամներէն, ծերակուտականներէն, մինչեւ գաւառի կուսակալներն, կառավարիչներն եւ գիւղապետները, միացած Թուրք արիւնածարաւ խաժամուժ ամբոխին, ի գլուխ հանեցին այն սարսափելի հրէշային ծրագիրը, որ իրենց բոլոր նախորդները չէին համարձակած ոչ թէ գործադրել, այլ եւ ոչ իսկ մտածել:

Տարուած համիսլամական եւ համաթուրանական երազատես գաղափարներով, կը կարծէին հայը բնաջնջելով՝ օսմ. կայսրութիւնը Միջերկրականէն մինչեւ Ուրալ կամ Անդրկովկաս հսկայ պետութիւն մը դարձնել: Մինչդեռ իրենց նստած ճիւղն էր որ կը կտրէին, եւ հայը բնաջնջելով օսմ. կայսրութեան հիմը կը փորէին . , . : Ամէն անգամ որ հայ մը կը սպաննէին, օսմ. պետութեան արդէն խարխլած հսկայ շէնքէն սրբատաշ քար մըն էր որ կ'իյնար, խախտելով նաեւ շէնքն ի հիմանց . . . :

Հազար հինգ հարիւր տարուան հայ պատմական ամենաարիւնոտ էջերն, արդէն լեցուած են իսլամական կրօնի հուրով ու սրով տարածման ահաւոր նախճիրներովը Պուղայի, Անին կործանող Զաքմաղանի, Ծինկիզխանի, եւ մանաւանդ Կաղ Թիմուրի (Լենկթիմուրի): Իսկ վերջին անգամ միջին դարուն վերջերը հայ պատմիչները կը յիշատակեն հարիւր հազարաւոր հայ ժողովուրդներու կորուստը Շահապասի օրով:

Հայց պարսից այս թագաւորը ոչ թէ ջարդելու եւ բնաջնջելու համար ըրաւ, այլ վերահաստատ ըլլալով հայ ժողովուրդի ստեղծագործ եւ շինարար աշխատասէր հանճարին, ուզեց գաղթեցնել եւ փոխադրել իր երկիրը եւ հայերով զարգացնել իր յետամնաց ու աղքատ թագաւորութիւնը: Նոյն իսկ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի

Digitized by Google

քարերն ալ որոշեց հետը տանիլ եւ հոն իր մայրաքաղաքին մէջ շինել հայութեան նոր սրբավայր մը: Որպէս զի հայութեան սիրտն ու աչքն իր եւրին չմնար . . . :

Բայց երբ յանկարծ Թուրք բանակն եկաւ արծանացաւ իր առջեւ, խուճապով նահանջին ատեն իսկ չուզեց հրաժարիլ իր գանձէն, որ հայն էր, եւ 400.000 հայ երկսեռ ժողովուրդ իր բանակին առջեւ ձգած, ոչխարի հօտերու նման քշեց դէպի Սալմաստ իր երկրին սահմանները:

Թուրք բանակէն հետապնդուած երբ աճապարանքով Արաքս գետէն կ'անցնէին, յառաջապահ ժողովուրդի հազարաւոր դիակներով գետը ծածկուեցաւ, եւ բնական կամուրջ դարձաւ վերջէն եկող ժողովուրդին, որով կէսն փճացաւ այսպէս:

Ասիկա պէտք տեսանք հակիրճ կերպով յիշատակելու, որպէսզի քաղդատութեան եզր մը ունենայ ընթերցողը վերջին աս կազմակերպուած ահաւոր նահատակութեան, որ գլեց անցաւ բոլոր դարերուն նախճիրներն հանդերձ:

Եթէ շատ դարերէ ի վեր հայ ժողովուրդին գործած բոլոր ծառայութիւնները մէկ անգամէն մոռցուեցան, բայց կոյր ըլլալու էր չտեսնելու համար հայուն այն անփոխարինելի բոնադատեալ ծառայութիւնները, նոյն իսկ հաւաշխարհային պատերազմի չորս տարիներու ամբողջ ընթացքին: Իբր գինւոր, արհեստաւոր (երկաթագործ, կօշկակար, հիւսն, դերձակ, թիլթեղագործ), իբր բժիշկ, անասնաբոյժ, դեղագործ, հայթայթիչ: Իբր երկաթուղիի, հեռագրի, հեռաձայնի պաշտօնեայ եւ գործաւոր իրենց կեանքը փրկելու ցոյսով, առանց ո՛ր եւ է նիւթական վարձատրութեան, չոր հացի մը փոխան տարապարհակ ծառայեցին:

Բայց հայ ժողովուրդին հետ հայ գինւորն ալ, բժիշկն ալ, դեղագործն ալ կոտորեցին անխնայ, հազիւ թէ այլեւս անոնց պէտքն զգալի չթուեցաւ իրենց:

Քաղաքներու մէջ ոչ մէկ արհեստաւոր չմնաց, եւ կօշիկ մը կարկտել տալու համար թուրքերը քաղաք քաղաք կը շրջէին, թուրք հնակարկատ մը գտնելու համար:

Յաճախ պատահեցաւ որ գինւորական հիւանդանոցներու վարպետները ծնրան ակիզբը զետեղելու միջոցին, Պոլսէն հրաման

Digitized by Google

գալուն վրայ, հայ ժողովուրդին հետ այս կարգի արհեստաւորներն եւս տարին եւ քաղաքէն դուրս ծորերու մէջ ապաննեցին: Բազմաթիւ թուրք գինւորներ ցուցուէն մեռան հիւանդանոցներու մէջ ի Սօֆիա, վառարան գետեղող հայերը աքսորուելուն պատճառով: Բայց ինչ փոյթ, քաւ էր որ հայ մը ողջ չձգուէր. այս էր օրուան բարձրէն տրուած թուրքերու ազգային կարգախօսը . . . :

Որովհետեւ հայոց մեծ դաւճանութիւը Թալեաթ բացայայտօրէն ամենուրեք կը յայտարարէր, թէ "ՀԱՅԸ ՀԱՐԻՒՆ ՊԻՏԻ Ի ՄԱՌՈՒԵԼ . . . : Ապա թէ ոչ, եթէ 1000 հայ մի արտացէ ողջ մնայ, յետոյ կարճ ժամանակի մէջ շուտով կը դառնան 100.000 եւ դարձեալ թուրք պետութեան գլխուն փորձանք կ'ըլլան„ կ'ըսէր:

Այսպէս թուրք ժողովուրդը, անխտիր բոլոր դասակարգերու մասնակցութեամբն, բացառութիւն չընելով նաեւ թուրք կիներն, իրենց սիրտը լեցուած հայու անմեղ արեան անյագ ծարաւով, եւ ճիրտաով աչքերը կուրացած, թրքական իրենց վայրագ մոլուցքովն ու կատաղութեամբն, հետ ի հետ արեան խնջոյքի վազած ժամանակ, պատահաբար իր ձեռքը ինկած կացինով, ուրագով, աղոցով, բահով, րլիչով, մանակով, սակրով զարկաւ, ջարդեց, խողխողեց, այրեց, լլկեց, բոնի իսլամացուց, ծովերու, գետերու եւ հորերու մէջ նետեց ու խեղդեց, ողջ ողջ թաղեց, աքսորի անուան ներքեւ ճամբաններու վրայ եւ ծորերու մէջ չարաչարանօք պատանեց: Կողոպտեց հայոց եկեղեցիներու եւ վանքերու անբաւ հարստութիւնը, իր տուները, տարաւ հայոց հազարաւոր վաճառատուներու եւ խանութներու միլիոնաւոր ապրանքները եւ երկիրը վերածեց կատարեալ աւերակներու կոյտի մը:

Մինչդեռ 1915ի Նոր տարին կ'ողջունէր թուրք ժողովուրդը՝ խինդ ու խնծիլի ու խրախճանութեանց մէջ, տօնելով իր հրէշային ծրագրին յաջող գործադրութիւնը. մնացորդ եղերաբախտ բեկորներն նաւարեկեալ հայութեան, ծրարուած անպատմելի սուգի մը մէջ, լեցուած մնուալուտ տարագրութեան, այսինքն վերահաս մահուան հոգեխռով միջանկեալով, չէր գիտեր լա՞ր ու ողբա՞ր չարչարալից մահերով նահատակուած իր սիրելիներուն ու ազգին վրայ, թէ իր վրայ . . . :

Digitized by Google

Որովհետեւ ապանդանոցին մէջ զենման կարգի ապաստող ոչխար մըն էր, ինք եւս վաղ թէ ուշ պիտի ի սպանդ առաջնորդուէր, զի փրկութեան ամէն ճամբայ այլեւս փակուած էր իր առջեւ:

Թշնամին անողոք էր եւ կը սպաննէր անխնայ, ցեղը անճիտելու համար, իսկ կիսամեռներու եւ հոգեվարքներու հետ անլուր խոշտանգումներով կը զուարճանար, յագեցնելու համար իր այրող պատուքը հայու անմեղ արեան:

Թուրքիոյ կայսրութեան մէջ ապրող երկու միլիոն հարիւրյիսուն հազար հայութենէն միայն մնացած էր Պոլսոյ, Զմիւռնիոյ եւ երկաթուղու ճամբուն վրայ մինչեւ Կիլիկիա քանի մը հարիւր հազար: Քանի մը հարիւր հազար ալ դեռ մնացած էին մերկ, անօթի կմախքացած կիսամեռ բեկորներ Տէր-Զօրի անապատներուն եւ Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն ու գիւղերուն եւ շրջականերուն մէջ:

Քանի մը հարիւր հազար եւս օգտուելով ռուս-թրքական սահմանագլխուն մօտիկութենէն, յաջողած էին անցնիլ ռուսական սահմանագլուխը եւ Իկտիրի ու Սարըղամըշի ճամբով ապաստանիլ Երեւան, Էջմիածին ու շրջակայքը:

Անշուշտ այս ընդհանուր քաոսային վիճակին մէջ անհնար էր որոշ թուեր տալու փորձեր ընել, մանաւանդ որ մէկ կողմէն թուրքերը "մաքրելու" վրայ էին մնացածներն ալ . . . :

Թուրք ժողովուրդը եւ մանաւանդ կառավարական բոլոր մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, իրենց տուներու շտեմարանները լեցուցած էին բնաջնջուած հայերու տուներուն աւարովը, ինչպէս նաեւ հայ վաճառականներու խանութներու ամբողջ հարստութեամբը: Այո՝ կ'ուտէին, կը խմէին, կ'արբենային եւ անլուր խենեշութիւններով վայրենաբար կը զուարճանային իրենց հարէմներու մէջ հարճութեան բռնադատուած 10—20 տարեկան հայ պարկեշտասուն կոյսերու հետ: Կ'օրհնէին Իթթիհատի կոմիտէն ու Իթթիհատական կառավարութիւնը, որ մէկ անգամէն զիրենք տէր դարձուցած էր անհատնում՝ հարստութեան եւ գեղեցիկ հայ կոյսերու . . . , այսպէս արժանացնելով զիրենք հազարումէկ գիշերներու արեւելեան հրաշալիքներուն . . . :

Ո՛չ մէկ թուրքի կամ՝ առ հասարակ իսլամի բերնէ կը լսուէր

Digitized by Google

գործուած այս անլուր եղեռնին դէմ՝ ո՛ր եւ է քննադատութիւն յայտնի կամ՝ գոնէ գաղտնի:

Ընդհակառակը 1915ի համատարած այս սպանդէն վերջ աշնան, հայերու դիակներու վրայէն երեք օր անցնելով Պոլիս եկող Ռարբերդի երեսփոխան հօճա Սայիտ, Թուրք խորհրդարանին (մեպուսան) մէջ պաշտօնապէս կը յայտարարէր, թէ գաւառի Թուրք ժողովուրդին կողմէն անհուն շնորհակալութիւններ իր հետ կը բերէր եւ բառ առ բառ կ'ըսէր՝ "ԵՐԿԻՐԸ ԴՐԱԽՏԻ ՄԸ ՎԵՐԱԾՈՒԵՑԱՒ. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԿՈՂՄԷՆ ԿՈՒ ԳԱՆԴ ԵՐԱԽՏԱԳԱՐՏ ԸՂՂԱՂՈՒ ԱԶԳԻՆ ԱՑՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՎԱՐԻՉՆԵՐՈՒՆ, ՈՐ ԱԶԳԻՆ ԲԱՂՁԱՆՔՆԵՐԸ ԼԱՒԱՊԷՍ ԸՄԲՌՆԵԼՈՎ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ... ՊԱՏԵՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՇՆՈՐՀԵՑԻՆ ԱՆՈՐ...„: Ժողովուրդ ըսածը, արդէն հայ չկար, ուստի Թուրք կամ՝ իսլամ՝ ժողովուրդն ակնարկել կ'ուզէր. իսկ զարգացում՝ ըսելով կը հասկնար այն անապատ հարատութիւնը, որուն տիրացած էր ծոյլ եւ քնացող Թուրք ժողովուրդը, մէկ քանի ամիսուան մէջ:

Ո՛չ ոք ապազայ ծանր պատասխանատուութեան երկիւղը ունէր: Այս պատճառով ալ, Թուրք բոլոր մտաւորականները եւ խմբագիրները բացայայտօրէն կը չահագովէին հայ ցեղի բնաջնջման աննախընթաց եղեռնը: Առանց դատի ու դատաստանի կը դատապարտէին ազնիւ ու ազնուական այն անմեղ զոհը, որ ամբողջ ազգ մըն էր, եւ չարդուած էր անխնայ՝ մինչեւ օրորոցի անմեղ մանուկը: Որուն գլացուած էր վերջին անգամ՝ մը լսուելու անբռնաբարելի իրաւունքը, որ չէր գլացուեր նոյն իսկ մահապարտներուն վերջին պահուն:

Ի զո՜ւր մնացորդ ցան ու ցրիւ բեկորներս բնաջնջուած հայութեան՝ աչքերնիս անքթիթ յառած դէպի հիւսիս, փրկութիւն կը յուսայինք կովկասեան ռուս բանակներէն եւ մեր կամաւորներէն...: Մինչ ռուս բանակներն՝ դժկամակ յառաջխաղացութիւններով եւ խորհրդաւոր նահանջներով... կու գային ու կ'երթային, կրակի առաջին շարքերուն մէջ սպառելով հայ կամաւորական գունդերը:

Ի զուր կը սպասէինք... Դարմանելի նեղուցը բռնի պատռելով անգլիական ամենազօր արմադային Պոլիս գալուն... եւ վերջ տալուն իթթիհատական արիւնոտ վարչութեան...:

Իսկ պատերազմին բախտը արեւմտեան մարզին մէջ, գերման-

Digitized by Google

ֆրանսական սահմաններուն վրայ, դժբախտաբար աւելի կը ժպտէր գերմաններուն քան համաճայնական պետութիւններուն:

Բայց այս վերջինները, յայտարարելով որ համաշխարհային այս պատերազմը ազատագրութեան գործն է . . . փոքր ազգերու եւ ստրկութեան ներքեւ հեծող ժողովուրդներու, եւ արդարութեան դատին յաղթանակն է եւ հսկայ պատերազմն է ընդդէմ գերման բիրտ ուժին . . ., հետզհետէ մեծ ու փոքր բոլոր ազգերու համակրութիւնն իրենց կողմ՝ կը դարձնէին . . . : Միւս կողմէն, փոքր ազգերու ազատագրութեան եւ արդարութեան դատին վերջնական յաղթանակին համար պատերազմող համաճայնական այս պետութիւնները՝ արեւմտեան Հայաստանը կամ՝ Թուրքիան 1916ի սկիզբը կտոր կտոր իրենց մէջ սկսած էին բաժնել իբր անժառանգ մնացած երկիր: Որովհետեւ չէ՞ որ 4000 տարուան ժառանգորդ ժողովուրդը մեռած ու թաղուած էր . . . : Ալ ո՞վ արգելք պիտի ըլլար իրենց՝ յանուն իրաւունքի եւ արդարութեան . . . :

Այս օրերուն կը զուգադիպէր սպանութիւնը Թուրքիոյ գահաժառանգ Նուսուֆ Իզզէտին իշխանին, ճիշտ ասոր հօր Սուլթան Ազիզի պատահած եղերական ու եղեռնական հանգամանքներուն մէջ:

Իթթիհատի կոմիտէն եւ կամ՝ իթթիհատական կառավարութեան ղեկավարներն Թալաթ-Էնվէր եւ ասոնց քամարիլլան, տեսնելով որ գահաժառանգը դէմ է Գերմանիոյ հետ զինակցութեան ընդդէմ համաճայնական պետութիւններուն, բայց մանաւանդ ընդդէմ Անգլիոյ մղուած այս պատերազմին: Ասկէ զատ գահաժառանգը 1915ի գարնան պատերազմի ամենաահաւոր շրջանին, Դարտանել ըրած պաշտօնական այցելութենէն դարձին, չէր քաշուած յաճախ արտայայտելու իր հակառակութիւնը ընդդէմ Թալաթ-Էնվէր քլիքին, ուստի ծրագրեցին եւ սպաննեցին զինքը: Ապա պաշտօնական մէկ քանի բառով յայտարարեցին թէ "յիմարու թեան նոպայի մը մէջ ածելիով կտրելով իր աջ ճեղքի բազկերակը անճնասպան եղած էր . . .", ինչպէս կանխաւ յիշեցինք:

Անշուշտ ոչ ոք հաւատաց ասոր, մանաւանդ որ իթթիհատական Թուրք 8 բժիշկներ ստորագրած էին այս շինծու անճնասպանութեան պաշտօնական տեղեկագիրը:

Digitized by Google

Բայց կ՚ապրէինք կիկլոպեան ոճիրներու այնպիսի սարսափեցուցիչ արիւնոտ շրջանի մը մէջ, որ ոչ թէ անծի մը, եթէ այն Սուլթանն իսկ ըլլար, ո՛ր եւ է նշանակութիւն չունէր ապանութիւնը, այլ նոյն իսկ քանի մը հարիւր հազար անծ աւելի կամ՝ նուազ ապանուած ըլլար, դարձեալ կարեւորութիւն չունէր . . . :

Քանի որ՝ եթէ շնորհիւ ամենազօր գերմաններուն թուրքերը յաղթող ըլլային, արդէն ազատ պիտի ըլլային ամէն պատասխանատուութենէ, եւ իրենք տուն պիտի տային ծանր պայմանները իրենց պարտեալ թշնամիներուն . . . :

Իսկ եթէ իրենք պարտուէին, բնականաբար մահուանէ զատ տարբեր պատիժ մը չկար, որ տրուէր իրենց . . . : Ուստի նշանակութիւն չունէր ոչ թէ հարիւր հազար աւելի կամ՝ պակաս, այլ միլիոն մը աւելի կամ՝ նուազ . . . :

Բերլինէն դարձիս, ի պատասխանի հոգեւոր ծնողիս Դուրեան Սրբազանի[1] հարցումին, թէ ինչո՞ւ անխոհեմութիւն ընելով Պոլիս դարձած էի, ըսած էի՝ "Թուրք պետութեան յուղարկաւորութեան ներկայ ըլլալու համար Պոլիս դարձած էի . . .„:

Բայց աւա՛ղ, չարաղէտ հակադրութեամբ մը՝ ականատես եղած էի եւ դեռ պիտի ըլլայի, տարաբախտ ազգիս ահաւոր յուղարկաւորութեան Պոլսէն մինչեւ հարաւի անապատները . . . :

Թէպէտ իմ՝ ալ յուղարկաւորութեան ամէն օր պատրաստուած կը սպասէի, անխուսափելիին առջեւ կամայ ակամայ տեղի տուողի մը կրաւորական համակերպութեամբը: Քանի որ մինչեւ այս աստեն փախուստի ամէն յանդուգն փորձ ապարդիւն մնացած էր, հայ եղեռնը կազմակերպողներուն աչալուրջ հսկողութեամբը եւ գերմանմեթոդներուն շնորհիւ . . . :

Հետեւաբար 1916ի Նոր տարին անցուցինք առանց ո՛ր եւ է շնորհաւորութեան եւ հանդիսաւորութեան:

Ինչպէս ողջ մնացած ամէն հայ, նոյնպէս Զանկըրիի մնացորդ աքսորական 16 հայերս, քաշուած մեր հոր տախտակներով շրջապատուած եւ առանց կահկարասիի փոքր խցիկները, յիշեցինք անցեալ երջանիկ Կաղանդները եւ պտղազարդ սեղանները ու սիրելիները եւ լացինք երեսխաներու պէս . . . : Կ՚ափսոսայինք,

[1] Այժմ Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի մայրավանուց:

Digitized by Google

որ յարգը չէինք գիտցած անցնող բարի եւ երջանիկ կաղանդներուն . . . :

Երանի կու տայինք անոնց, որոնք պիտի կրնային ողջունել 1917ի Նոր տարին . . . : Որովհետեւ թէպէտ անտուն, անտէր, հալածական ու աքսորական, բայց մեր սրտին խոր ծալքերուն մէջ, ՍՐԲՈՒԹԵԱՄԲ ՕԾՈՒՆ ԳԱՂՑՆի ԽՈՐԱՆ ՄԸ ԿԱՐ . . . ՈՒՐ՝ ԻԲՐ ԱՌԿԱՅԹԵԱԼ ԿԱՆԹԵՂ, ԴԵՌ ԿԸ ՊԼՊԼԱՐ ԱԽԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՇԻՋԱՆԵԼԻ ՅՈՅՍՆ ՈՒ ԼՈՅՍԸ . . . :

Փափաքելով կը փափաքէինք տեսնել մեռած ու դիակ կարծուած հայութեան ապշեցուցիչ եւ հրաշափառ յարութիւնը . . . : Միլէ փշալից եւ արիւնոտ ճամբաներէ Գողգոթայ բարձրանալով՝ խաչուած եւ թաղուած հայութիւնը յարութիւն կրնա՞ր չառնել . . . :

Չէ՞ որ հինգ հարիւր գերութեան տաժանակիր երկար տարիներու մէջ, իրերայաջորդ անցնող հայ բոլոր սերունդները քաղցացած էին տեսնել հայրենիքի ազատութիւնը եւ աւա՜ղ չտեսած փակած էին իրենց աչքերը յաւիտեան . . . : Սակայն երազելով հայրենիքի գերութեան շղթաներու վաղ թէ ուշ խորտակումը, միշտ երգած էին "ԱԶԱՏ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՅՆ ՕՐԻՑ„ը: Եկող ու անցնող հայ ժողովրդային աշուղներ եւս նոյնպէս միշտ երգած էին.

"ՁԱԽՈՐԴ ՕՐԵՐ ՁՄՐԱՆ ՆՄԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ'ԵՐԹԱՆ,
ՎՀԱՏՆԵԼՈՒ ՁԵՐ, ՎԵՐՋ Կ'ՈՒՆՆԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ'ԵՐԹԱՆ . . . :
ՓՈՐՁԱՆՔ ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԵՒ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԼԽԻՆ,
ԻՆՁՊԼԻՍ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԿԱՐԱՒԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ'ԵՐԹԱՆ . . . :
ԵՐԿԻՐԸ ՈՒՍԵԱԼ ՁԱՒԿԻՆ Ի ՓԱՑՓԱՑՈՒԻՐ ՄՕՐ ՊԼԻՍ,
ԱՆԿԻՐԹ ՑԵՂԵՐԸ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ'ԵՐԹԱՆ . . . :
ԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՒՐԱՆՈՑ Ի ՋԻՒԱՆ, ԱԶԳԵՐԸ ՀԻՒ ԵՆ . . .
ԱՑՍՊԼԻՍ Ի ԿԱՆՈՆԸ ԲՆԱԿԱՆ, ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ'ԵՐԹԱՆ . . . „ :

Այո՛, խորապէս հաւիզուած էինք, թէ խաչուած հայութեան հրաշալի յարութիւնը անպայման պիտի զար հաւաքական հաշուեյարդարութեան անմիջական վաղորդայնին: Բայց ա՜խ, իզիւր թէ մենք հայ անաւուր նահատակութեան ականատես եւ հազուագիւտ փշրանքներս տեսնել, ողջունել եւ համբուրել կարենայինք հայ սրբազան դրօշը, ի՜նչ ճեւ եւ ի՜նչ զոյն ալ փոյթ չէր թէ ունենար ան . . . :

Digitized by Google

18.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԱՊԱՏԻ ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Վերջապէս կրկնակի յապաղումներէ վերջ, հասաւ մեր եւս բախտորոշ այն առաւօտ օրը, երբ հրամայուեցաւ Զանկըրիի մատցորդ հայութեան ճամբայ ելլել աքսորի ցուպը ծեռին դէպի Զօր:

Այս անգամ սակայն այլեւս փախուստի ճամբայ չկար մեզ համար, պէտք էր համակերպէինք այն սեւ ճակատագրին, որ աւլած սրբած էր բովանդակ հայութիւնը ամբողջ փոքր Ասիայէն:

Ամիսներ առաջ, մեր Իթթիհատի վճարած փրկանքովը միայն 6—7 ամիս ժամանակ շահած էինք: Այս անգամ սակայն Գաթէժումնիի կուսակալ Ամրէի այնպիսի խիստ հրաման էր ղրկած մեր տեղահանութեան մասին, որ ոչ թէ չգործադրելու, այլ գոնէ յետաձգելու իսկ հնարաւորութիւն չէր մնացած այլեւս:

Մեր կեանքին ամենաահաւոր սեւ օրերէն մէկը եղաւ 1916 Փետրուար 12ի օրը, երբ յանկարծ լուր բերին, թէ տեղացի հայերը կը հաւաքեն ու բանտ կ'առաջնորդեն, ոստիկանութեան կողմէն կնքելով իւրաքանչիւր հայու վաճառատունն կամ կրպակը:

Այլեւս կասկած չկար, որ տարագրութեան հերթը Զանկըրիի հայութեան եկած էր: Բայց Պոլսէն Զանկըրի աքսորականներէս կային դեռ լաւատեսներ, որոնք կը յուսային, թէ Պոլսէն աքսորականներս պիտի կրնայինք ազատիլ այս երկրորդ աքսորէն, նկատելով որ մենք ներքին գործոց նախարարութենէն մեր ուզած վայրը երթալու թոյլտուութիւն ունէինք:

Digitized by Google

Սակայն ես միշտ յոռետես էի, որովհետեւ իմ պաշտօնավարութիւններուս մէջ, իբր գաւառի առաջնորդ, իբր Պոլսոյ կեդր. վարչութեան անդամ, եւ մանաւանդ 1912—1913ի պալքանեան պատերազմին իբր քաղաքական քոմիտէին[1] անդամ դառն փորձառութիւնն ունեցած էի ուսումնասիրելու՝ թէ թուրքին ոչ թէ բերանացի, այլ գրաւոր խոստումներէն աւելի յեղյեղուկ բան չէր կարելի գտնել: Նոյն իսկ եթէ թուրքերու Սուլթանն ալ հրովարտակ տար, կամ՛ որ եւ իցէ նախարար կամ կուսակալ իր ամենասիրելի գաւակներուն գլխուն վրայ ալ երդնուր՝ սուտ եւ խաբելու համար էր...:

Չի թուրք պետական մարդոց դրամագլուխն խաբելն էր, եւ միշտ խաբելը, եւ օսմ. պետութիւնը մանաւանդ դարէ մը ի վեր, խաբեբայութեամբ միայն յաջողած էր իր գոյութիւնը քարշ տալ...:

Ուստի՝ հազիւ այս ծանրակշիռ լուրը ստացած, խորապէս համոզուած որ անպատճառ մեզ ալ շուտով պիտի ձերբակալեն, արդէն աճապարեցի պատրաստել վերջին կտակս, ու աքսորի կեանքիս մէջ գրի առած "հուց ընտանիք„ երկասիրութիւնս թիթեղեայ տուփով մը, որ կանխաւ պատրաստել տուած էի այս նպատակով, ամրափակելով յանձնեցի գիս հիւրասիրող ընտանիքին իբր աւանդ. որպէսզի ողջ մնացողներու կողմէ ղրկուի ի Մելպուռն մեծ եղբօրս, որը կտակակատար կարգած էի:

Մինչդեռ առաւօտուն ձերբակալած էին տեղացի հայերը, կէս օրէ վերջ սկսան նաեւ ձերբակալել Պոլսէն Չանկըրի բերուած աքսորականներս:

Իսկ ամենավերջը եկան երկու ոստիկան ձերբակալել եւ զիս: Ասոնցմէ մէկը, որ ծերունի էր եւ ամիսներ առաջ եկած էր ձերբակալելու ողբացեալ Քէլէկեանը, հազիւ դուրս ելած տունէն, ըսաւ ինծ մեկուսի՝ "Ոստիկանական Քոմիսէրը Ձեզ տեսնել կ՛ուզէ առանձինն, ուստի հրամմեցէք կառավարական պալատը երթանք...„:

Արդարեւ անմեկնելի էր ինծի համար բարեկամական թագուն շեշտով մ՛ըսուած այս խօսքերուն գաղտնի նշանակութիւնը:

Բայց մտածելու ժամանակ չկար. ուստի գլխիկոր հետեւեցայ ծերուկ ոստիկանին, որ ուղղակի առաջնորդեց ոստիկանական

---

1 Պատրիարքարանի Ապահովութեան Յանձնաժողովը:

Digitized by Google

առաջին քսմիսէրին պաշտօնատունը եւ ապա զգուշաւորութեամբ փակեց դուռն ու մեկնեցաւ:

Ոստիկանական այս Քսմիսէրը, որ միանգամայն Զանկըրիի տեղական ամբողջ կառավարութեան ոստիկանական տնօրէնի հանգամանքն ունէր, յայտնեց թէ ինք կրնար գիս փրկել եւ աքսորէ ազատել, եթէ գործին պահանջած կարեւորութեան համաձայն գինքն վարձատրէի . . . :

Այս ան քսմիսէրն էր, որ կաշառքով դիւրացուցած էր մեր երկու ընկերներուն Պոլիս փախուստը:

Բայց հնարաւորութիւն չունէի գինքն գոհացնելու, նախ որ մօտս հազիւ 3 արծաթ մէճիտ ունէի. (հին հաշուով 12 ֆրանք.) մինչդեռ ինք կը ապաւէր գոնէ հարիւր հնչուն ոսկի: Արդէն հարիւր ոսկի ստանալով ծերունի Գրիգոր Օշնիկեանէ (Կալաթա-սէրայի դէմի ծանօթ ծխավաճառը) "հիւանդ է„ ըսելով ճգած էր իր տունը եւ որ փրկուեցաւ երկրորդ աքսորէն, բայց մեռաւ ապա Զանկըրիի մէջ:

Երկրորդ, պէտք չէր որ Զանկըրի մնայի, որովհետեւ Գաթթէմունիի ճիւաղ կուսակալը Ամըճք, իրեն մտերիմ՝ որեւէ անձէ մը օր մը լսելով Զանկըրի մնալս, անշուշտ գիս պիտի տարաբախտ Քէլէկեանի բախտին արժանացնէր: Մինչդեռ իր իշխանութեան սահմաններէն հեռանալով, ո՞վ գիտէ թերեւս փրկութեան ճամբայ մը գտնէի, քանի որ վաղուց միակ փրկութիւնս փախուստիս եւ հետքս կորնչցնելու մէջ գտնել ծրագրած էի:

Հետեւապէս պատահականեցի Քսմիսէրին թրքական քանաձեւով մը՝ "դատէր նէ՛ ռսէ օ օլմուր„, այսինքն ճակատագիրը ինչո՞ր է ան կ'ըլլայ: Թէպէտ նկրքնապէս Ղուրանի քարոզած կրաւորական այս քանաձեւին երբեք հաւատացող մը չէի: Ընդհակառակը խրթապէս համոզուած էի թէ մարդուս կարեն է, ու միշտ շուրջի անձերուս կը յեղյեղէի, թէ որոշա՞ս եմ զմեռնի:

Ապա առաջնորդուեցայ քանտ, ուր գտայ Զանկըրիի բոլոր ծանօթ հայերուն հետ նաեւ Պոլսէն աքսորուած տատապանքի մատցորդ ընկերներս:

Հազիւ քանտ մտած, տեղեկացուցին որ Զանկըրիի հայերուն մեծերէն 8—10 անձեր կառավարչին դիմում՝ ըրած են իսլամա-

Digitized by Google

նալու, յուսալով այս եղանակով փրկուիլ աքսորէ, որ անխուսափելի մահ ըսել էր անշուշտ: Այս պատճառով ալ այդ խումբը մասնաւոր անկիւն մը հատաքուած էր. իսկ անոնք որ աքսորը եւ մահը նախապատիւ համարած էին քան կրօնափոխութիւնը, եւ 9/10 րորդ մասն էր քանտարկեալ ժողովուրդին, շուրջս բոլորուեցան:

Թերեւս գտնուի մէկը, որ ուզէ չքմեղել կրօնափոխութեամբ Տէր-Զօրի անջրդի անապատներուն մէջ ատոյգ մահէ մը ազատելու միակ յոյսով եղած այս դիմումը:

Սակայն ես աւելի կը գնահատէի եւ չէի կրնար խանդակաթ հիացումս չյայտնել այն ժողովուրդին, որ հաւու ճագի նման թեւերուս տակ կամ՝ շուրջս հաւաքուած էր, գիտնալով հանդերձ, թէ դէպի ատոյգ եւ անխուսափելի մահ կ'երթանք: Կրանիտի նման կանգնած էին ապառնացող վերահաս ահաւոր աղէտին առջեւ, արհամարհելով մահն եւ չուզելով կրօնակից ըլլալ ան արիւնկզակ ժողովուրդին, որ հայ ցեղին դահիճն եղած էր գազանային վայրագութեամբ: Շուրջս հաւաքուածներէն ոմանք զաղտագողի կ'ըսէին ինծի. "Հայր սուրբ, գիտենք դէպի մահ կ'երթանք եւ ա՛լ փրկութեան ո՛ր եւ է յոյս չմնաց մեզի համար, սակայն յանուն ազգի՝ աւելի լաւ է որ մահուան այս ճամբան երթանք եւ եղերական մեր վախճանին վերջապէս հասնինք . . . քան այս շներուն հետ մէկտեղ աղօթենք . . . որոնք մեր ազգը ջղակոտոր հանեցին . . .„:

Բայց երեկոյեան դէմ՝ կառավարիչը լուր ղրկած էր ատոնց, թէ կուսակալին իրենց խնդրանքը թէպէտ հետագրով հաղորդած է, բայց մերժման պատասխան եկած է, հետեւապէս "թող պատրաստուին միւսներուն հետ վաղը ճամբայ ելլելու դէպի Զօր . . .„:

Բոլորովին ընկճուած եւ ամօթահար իրենց այս ձախորդ դիմումէն, եւ անարգուած "միւսներէն„ ատոնք ալ սկսան մնկնելու պատրաստութիւն տեսնել:

Ոստիկան գինուորներու այն ենթասպան, որ յաջորդ օրը աքսորականներուս կարաւանը պիտի առաջնորդէր դէպի փոքր Ասիոյ խորերը, գիշերը գալով մեր մօտ կը յայտարարէր, թէ արտօնեալ էինք մեր ծախքով ձիեր վարձելու ճամբուն համար: Զանկըրիցի տեղացի հայերը ամէնքն ալ գրեթէ նիւթական միջոցներ ունենա-

Digitized by Google

լով ծիեր կը վարձէին, իսկ Պոլսէն մեր աքսորական ընկերները ապրէն վաղուց սպառած ըլլալով գրեթէ մէկ տարուան աքսորի այս շրջանին նիւթական ամէն միջոց, դժբախտաբար զուրկ էին ոչ թէ ծի վարձելու դրամէն, այլ նոյն իսկ հացի դրամ՝ չունէինք, սկսեալ ինծմէ: Իսկ ազգականներէս եկած դրամը տեղական կառավարութիւնը իբր աքսորականի հարստութիւն յարքունիս գրաւած էր նոյն օրերուն:

Բարեբախտաբար յուսահատ վիճակիս դարձեալ օգնութեան կը հասնէր պատուական ծերունին, հաճի Փեթրակի Շախեանը, հետեւեալ բառերով. "Հայր սուրբ հոգ մի՛ ընար, իմ՛ ունեցածս քեզի ալ կը բաւէ. արդէն մեռնելու կ՚երթանք, ա՛լ ասկէ վերջ հարստութիւնը ի՞նչ պիտի ընենք, եւ որո՞ւն համար պիտի պահենք . . .„: Այս ան ծերունին էր, որ մեծագոյն փրկագինը վճարած էր Ռթթիհատի Զանկլրիի պատասխանատու քարտուղարին եւ պատճառ եղած որ մեր գոյութիւնն քարշ տանք մինչեւ այս օրը:

Ես ալ իմ՛ կարգիս կը յուսադրէի տառապանքի Պոլսոյ իմ՛ հքաւոր ընկերներս, խոստանալով նոյն իսկ անձնական փոխառութեամբ հոգալ իրենց ստիպողական ծախքերը մահուան ճամբուն վրայ . . . :

Մինա կողմէն կը թելադրէի այս պատուական ծերունին մտերմաբար, որ եթէ հնչուն ոսկիի պահեստ ունի տան մէջ պահած, հետն առնէ. թերեւս կարենայինք դրամով գնել նեղ վայրկեաններու մէջ մեր կեանքը . . . :

Ցեղական կառավարութիւնը Քօմիտէին քերնով կը յայտարարէր մեզի թէ "Ով որ ուզէր կրնար իր ընտանիքն ու զաւակները հետն առնել, իսկ եթէ քաղաք ձգէին՝ անոնք պիտի պաշտպանուէին . . .„:

Ամենքս ալ յետ խորհրդակցութեան որոշեցինք որ ընտանիքները մնան Զանկլրի՝ գոնէ զանոնք փրկելու համար ամիներ տեւող ճամբորդութեան մը հիւծել տառապանքներէն, եւ հաւանական յարձակումներու առեն գոնէ խնայուած կ՚ըլլար աքսորականներուս տեսնել մեր սիրելիներուն տանջալից լլկումներն ու չարչարալից մահերն . . . , մեր կրնելիք տառապանքը մեզի շատ իսկ էր . . . աւելիէն մրքան հնար էր՝ խուսափել ջանալու էինք: Թէպէտ թուրքերուն խոստումներուն շատ հաւատացող չկար՝ իբր թէ քաղաք ձգուած

Digitized by Google

հայ ընտանիքներն, կիներն ու աղջիկներն պիտի պաշտպանէին: Անշուշտ գայլին գառին ցոյց տուած խնամքէն տարբեր բան մը չէր կրնար ըլլալ . . . :

Այս պատճառով ալ, տեղացի ամէն հայ որ յաջորդ օրը արտրի ճամբան պիտի բռնէր, կաշառքով ձեռք բերուած Թոյլտուութեամբ՝ իրենց կիներն ու զաւակները քանտ բերել տալով իրենց վերջին պատուէրներն, յանձնարարութիւնները ու կտակները ըրին, պատրաստելով անոնց մտքերն վաղուան վերջնական բաժանման:

Բանտին մէջ՝ աղտոտութեանց մակաբոյծ անախորժ կենդանիներէ տանջուած անքուն եւ հոգիով ու մտքով լլկուած տառապալից գիշեր մը անցընելէ վերջ, յաջորդ օրը առաւօտուն արդէն կանխաւ քառապատիկ գներով սակարկուած Ջորեպաններու 30—35 ի մօտ ձիերը բանտին առջեւ բերուած էին: Արդէն առաջին օրէն սկսած էին մեզ կողոպտել, հնգապատիկ վարձքեր պահանջելով, որուն իսկական վարձքի արժէքին 1/5 րորդը Ջորեպաններուն պիտի երթար, իսկ աւելորդը մեր պահպանութեան յատկացած 10—12 հեծեալ ոստիկան զինուորներու ենթասպային զրպանը:

Սակայն մենք այնպիսի ջղագրգիռ եւ յուզեալ հոգեկան տաժանելի կացութեան մը մէջ կը գտնուէինք, որ աւելին կամ՝ պակասին վրայ խորհող չկար, այլ մեր ամէնքին սեւեռուն միակ մտածումը սա էր, թէ այս երկրորդ անգամ՝ պետի կրնայինք ողջամբ բարձրանալ հայոհեան փշալից ու արիւնոտ դաղթուն . . . :

Digitized by Google

19.

ՄԵԿՆՈՒՄ

ՉԱՆԿԸՐԻԷՆ - ՉՈՐՈՒՄ

Յուրա ձմեռ էր, քաղաքին մերձակայ քոլոր սարերն ծածկուած էին ձեան փխրուն խաւերով: Հիւսիսային սառնաշունչ քամի մը անգօր կը դարձնէր ձմեռնային արեւուն կիսաջերմ ճառագայթները: Երբ 1916 Փետրուար 13ի առաւօտուն կանուխ, մեզի հրամայեցին զոյգ զոյգ դուրս գալ Չանկըրիի քանտին երկաթեայ մեծ դուռնէն, եւ ապաւել ռատիկանապետին վերջին կարգադրութիւններուն, ճամբայ ելլելու համար դէպի Զօր:

Մարդկային զրիչը անգօր է նկարագրելու այն աղէխարշ տեսարանը, որ դուրսը կը սպասէր մեզ:

Հազիւ քանտէն դուրս նկած, փարախ դարձող ոչխարները մայիւններով դիմաւորող գառնուկներու նման, իրենց հայրերուն վրայ վազեցին քաղաքացի տարագրեալներուն չափահաս ու անչափահաս զաւակները ողբ ու կոծով: Ասոնց հետեւեցան աքսոր գնացողներու ծերունի մայրերն ու կիներն՝ լալահառաչ: Ո՛չ ոք մոռիկ ընել կ'ուզէր ռատիկաններու եւ ռատիկան գինուորներու սաստիկ սպգել քները:

Ամէն մարդու համար այլեւս զաղտնիք մը չէր, որ Տէր-Զօր աքսորուիլ՝ դէպի անխուսափելի մահ երթալ բսել էր: Եթէ նոյն իսկ արիւնածարաւ խումբանէ մը չէարդուէինք, եւ ամիսներ տեւող հիւծիչ ճամբորդութենէն ողջամբ Զօրի անապատներն մեզմէ հասնող իսկ ըլլար, դարձեալ հոն տօթակէզ ու անջրդի աւազի դաշտերուն մէջ պիտի մնայինք կմախացած ու սպառած . . . :

Digitized by Google

Ուստի Զանկըրիցի հայ ընտանիքներն կ'աճապարէին հուսկ վերջին հրաժեշտը առնել իրենց տարագրուող հոգեհատորներէն: Ծերունի մայրեր պարանոցին պլլուած իրենց աքսոր գնացող երիտասարդ զաւակներուն, արհամարհելով ամէն վտանգ՝ թուրքերէն լեզուով — որովհետեւ Զանկըրիցի հայերը թրքախօս են — լալագին կ'աղաղակէին ու կ'ըսէին՝ "Մենք ցաւով ծնանք ու արցունքով զաւակ մեծցուցինք որ ձեզ ջղակուտոր հանեն . . . վա՜խ եաւրում՝ վա՜խ . . . աս ի՞նչ սեւ օրերու հասանք . . . ա՜խ երանի թէ ձեզ ծնած չըլլայինք . . .„:

Այնպիսի կսկծեցուցիչ վայնասուններով եւ ողբ ու կոծով այն կարգի հառաչալից խօսքեր կը բացագանչէին, որ երկնքի խուլ կամարներն իբր թէ վար առնել կ'ուզէին . . . :

Թշուա՜ռ հայ մայրեր, արդեօք բոլոր ազգերուն մէջ կա՞յ ձեզմէ աւելի տառապած եւ զաւկին կսկիծը սրտին մէջ արիւնուտած մայրեր . . . :

Իսկ երիտասարդ կիներ ու պարկեշտասուն հարսներ, մէկ կողմ՝ թողած համեստութեան ամէն տոհմիկ օրէնք ու կանոն, զիրկընդխառնուած իրենց ղէպի մահ գնացող երիտասարդ ամուսիններուն, աղիողորմ՝ ճիչերով ու յորդահոս արցունքով կ'աղաղակէին ու կ'ըսէին՝ "մեզ թշնամիներուն թողած ո՞ւր կ'երթաք դուք . . .„:

Հապա դժբախտ պատանիներ եւ քիւրիցս եղերաբախտ չափահաս ու անչափահաս հայ աղջիկներ ու անգիտակից փոքր անմեղ երախաներ, ընդհանուր ողբ ու կոծէն՝ բնազդաբար զգալով թէ անաւոր աղէտի մը առջեւ կը գտնուին, փարած իրենց հայրերուն ոտքերուն ու փէշերուն "հայրիկ մեզ ձգած ո՞ւր կ'երթաս . . . ես ալ հետդ կու գամ՛. . . ինծի ալ հետդ տար . . .„ կողկողագին ըսած առեններին ապառաժները իսկ կը պայթեցնէին . . . :

Սպիտակահեր ու կորաքամակ հայ մամիկներ ու մայրեր վազելով ապա մօտս, ձեռքերս արցունքոտ համբոյրներով ողողելով կ'աղաչէին ու կ'ըսէին՝ "նախ Աստուծոյ եւ ապա քեզ կը յանձնենք մեր այրերն ու զաւակները. դուն տէր եղիր անոնց . . . ալ տէր ու պաշտպան չմնաց անոնց. վերը Աստուած վարը դուն . . .„:

Ո՛հ անտանելի էր տառապանքս, միակ ողջ մնացած հովիւն

Digitized by Google

էի գաւառի մէջ ցան ու ցրիւ եղած ու վտարանդի հօտի մը: Անաւուր վայրկեան, երբ գայլերէն յօշոտուած անպարտ ազգի մը վերջին բեկորներուն պիտի ուղեկցէի իրենց փշալից վերելքին՝ դէպի անաւուր Golgotha հայութեան . . . :

Բայց ո՜հ ես ալ՝ աքսորական էի ու թափառական, ի՞նչ կրնայի ընել . . . եթէ ոչ, միայն ականատես կենդանի վկան ըլլալ ցեղիս չարչարալից նահատակութեան, եւ եթէ Տէրամբ ողջ մնալ հնար ըլլար, վկայախօսն ըլլալ աս մեծ եղեռնին՝ առաջի ապագայ բոլոր հայ սերունդներուն . . . :

Գոնէ կարելի ըլլար միսիթարութեան խօսք մ՚ըսել անպատմելի սուգով շաղախուած եւ շուրջս խռնուած հայ մայրերուն եւ հայ կիներուն. բայց քա՜րէ գիս ո՛վ պիտի միսիթարէր իմ՝ անխօս վշտիս ու կսկիծիս մէջ, երբ արդէն կանգնած էի անխուսափելի մահուան սեմին առջեւ:

Ի տես աս յաւիտենական բաժանման առթած համատարած սուգին եւ աշխարհումին, հոն վերը կառավարական շէնքին պատուհաններուն առջեւ դիզուած բազմազլուխ թուրք պաշտօնեաներն, դիւային ժպիտ ի շուրթն ներոնեան խրախճանութեամբ կ՚ըմբոշխնէին հայուն աս քառմնեցուցիչ սուգն ու վիշտն, եւ կային որ քրքջալիր ծիծաղով ու "քահ քահով„ կը հեգնէին անողորմաբար մեր անպատում՝ տառապանքը . . . :

Ոսկ վարը մեզ ամէնքս շրջապատած էր տեղացի թուրք երկաթ խաժաւուժ ամբոխ մը, ներքին հրէշային գոհունակութեամբ մը ականատես ըլլալու համար մահուան գնացողներուս եւ հրաժեշտի եկող հայ ընտանիքներու աղէխորով աս յուզիչ տեսարանին, կ՚ըսէին բարձրաձայն իրարու՝ մեզ լսելի ընել տալու ակներեւ ջանքով մը "Պետութեան եւ ազգին թշնամիներուն վախճանը հարկաւ աս պիտի ըլլար . . . „ — Տէօվլէթ, միլլէթ տիւշմանլարըն սօնը հէլալէթ պու օլաճաղըմը . . . : — Ոսկ ունինք ալ բացայայտօրէն կը զովէին իթթիհատական կուսակցութիւնը՝ իմիա կառավարութիւնը, որ քաջութիւնը ունեցաւ վճռական մէկ հարուածով թուրք Պետութիւնն ու ազգն ազատելու "ՀԱՅ ՓՈՉԱՐՆԱՐԸՆ„:

Եղան շատ թուրքեր, որոնք չամչցան իրենց հին առարկելի դրամական պահանջներն, գալով յուզելու աքսոր գնացող տեղացի

Digitized by Google

հայերէն: Բոլորովին անտարբեր ու անկարեկից ատոնց աղաչանքին ու պաղատանքին, թէ հեռու անապատները պիտի երթան եւ պէտք պիտի ունենան շատ դրամի: Չպակսեցան եւ թշուառական թուրքեր եւս, որ կանխաւ իրենց վիճելի եղած եւ ապա իրաւախոհութեամբ կարգադրուած կասկածելի կամ՝ անիրաւ պահանջները՝ բացառիկ այս առիթէն օգտուելով եկան եւ պահանջեցին եւ մինչեւ որ չստացան չթողուցին թշուառներուն օձիքը:

Ան թուրքերը անոնք էին, որ տարիներով գործի իբր ընկեր կամ՝ տուր եւ առի մէջ միշտ երկար տարիներով իրենց հայ բարեկամները շահագործած, ու անոնց քրտինքի արդար վաստակով հարստութիւն դիզած էին: Այժմ՝ մէկ օրուան մէջ երախտամոռաց թշնամիներ դարձած էին իրենց վաղեմի հայ բարեկամներուն:

Բայց երբ աքսոր մեկնող հայերը սկսան բիւր աղաչանքով իրենց օրինաւոր մուրհակով պահանջները խնդրել, այն ատեն ոչ մէկ թուրք խղճահարութիւնն ունեցաւ վճարելու իր պարտքը, առարկելով՝ թէ կառավարութիւնը արգելած է, եւ իրենք պիտի վճարեն աքսոր մեկնող հայերուն ունեցած պարտքերը միայն կազմուելիք թողեալ գոյքերու "պետական յանձնաժողովներուն...": Ծանուն վաղեմի բարեկամութեանց, ապարդիւն անցան տարագրութեան գնացողներու ամէն աղաչանքները, որ ըրին իրենց թուրք պարտապաններուն:

Մեր հակողութեան յատկացած 10—12 հեծեալ ոստիկան զինուորներուն եւ թուրք ենթապային ուղեկցութեամբ մեր կարաւանը շարժեցաւ առաջ. ոմանք ձիաւոր, ոմանք իշաւոր եւ ոմանք եւս ոտաւոր 45—50 հոգինոց մեր մահուան կարաւանը մեկնեցաւ դէպի Տէր-Զօր, իր ետեւ ձգելով ողբ ու կոծ, վայնասուն, սուգ ու արցունք եւ յաւիտենական անէծք:

Ալ աւելի մեծ եղաւ մեր երկիւղն ու տագնապն, երբ փոխանակ մեզ առաջնորդելու 24 ժամ՝ միայն հեռու գտնուող Էնկիւրիի կայարանը, եւ երկաթուղիով 5—6 օրէն տանելու մեզ Գոնիայի ճամբով դէպի Հալէպ, յանկարծ կարաւանին ուղեցոյց եղող ոստիկան զինուորը բռնեց դէպի Իսկիլիպի վրայով Զորում՝ տանող ամայի եւ լեռնային ճամբան:

Երբ քաղաքին վերջին բանջարանոցներն կ'անցնէինք, մեր

Digitized by Google

ճամբուն վրայ տեսանք պառաւ թրքուհի մը, ցնցոտիներով, խիւս մազերով ու կորաքամակ: Ան արծանացած մեր մահուան ճամբուն վրայ, ձեռքերն մերթ երկինք բարձրացընելով եւ մերթ ծունկերուն զարնելով կը պոռար՝ իրեն հրաւիրելով ամէնքիս ուշադրութիւնը եւ կ'ըսէր՝ "Գահր օլսունլար, իւէն պուլուր տիւնեասը տըր, մահսում՝ ահալիի էօլտիւրմէյէ կէօթիւրիեօրլար. կէլէն տուշման տէ եարըն պիզի պէօյլէ իտէճէք... Էյ եափանլարատա գալմազ իշալլահ... էվլատլարըմ՝ Ալլահ սիզին իլէ պէրապէր օլսուն...": — Անիծեալ ըլլան, ընողաց գտնողաց աշխարհ է. անմեղ ժողովուրդը ապաննելու կը տանին. եկող թշնամին ալ վաղը մեզի այսպէս պիտի ընէ... Էհ ընողներուն ալ հարկաւ չի մնար... զաւակներս Աստուած ձեզի հետ ըլլայ: —

Անա միակ սիրտցաւ թուրք կինը, որ մարդկային ոգով լիաշուրթն անէծք կը կարդար Իթթիհատի կառավարութեան գլխուն...: Արդարեւ խորին տպաւորութիւն ըրաւ մեր ամէնքին վրայ թուրք եօթանասունոց կնախացած պառաւին նշանակալից այս խօսքերը: Իսկ ոստիկան գինուորները հեգնեցին խեղճ պառաւը ըսելով՝ ցնդած է!!!:

Անապատի ուխտաւորներուս կարաւանը ծանր ծանր կը յառաջանար, եւ երկու ժամ՝ վերջ արդէն բարձրացած էինք ծիւնապատ լեռնին, ուր ձմեռնային մրրկահշոյնէ ցուրտ քամին, մանաւանդ իրիկնամուտին, սկսաւ սառեցնել մեր մատներն ու ականջները:

Մեր կարաւանին ընկերացող 10—15 ոտաւոր ընկերները հկրնալով դիւրաւ քալել ցրեկը արեւու ճառագայթներէն փխրուն դարձած ձիւնի վրայէն՝ շատ դանդաղ կը յառաջանայինք, հակառակ ոստիկան գինուորներու վրդովիչ աճապարանքին:

Կէս օրուան կարճ դադարէ մը վերջ, ութ ժամուան ճամբորդութիւնէ մը յետոյ՝ մթնշաղով հասանք վերջապէս թուրք գիւղ մը, ու վերահսկիչ ենթասպային կարգադրութեամբ, իջեւանեցանք առ ի հզոյ է յարմարագոյն շէնքի մը՝ գիւղին խլամ՝ աղօթատեղին: Որուն բոլոր ապակիները սակայն ջարդուփշուր եղած էին, եւ գիշերուան կծող ցուրտն ալ աւելի կը տանջէր մեր ճամբորդութեան դեռ անվարժ ընդարմացած անդամները:

Առաւօտեան անմոռանալի մեր յուզումներն եւ օրուան յոգ-

Digitized by Google

նեցուցիչ ճամբորդութիւնն մեր մէջ այլեւս սիրտ ու հոգի չէին ձգած. ուստի յոգնաբեկ մեր մարմիններն, երկարելով աղտոտ եւ ոջլոտ մէկ քանի փսիաթներուն վրայ՝ կծկտեցանք կէս քուն կէս արթուն մինչեւ լոյս, ապասելով վաղայաջորդ օրուան անակնկալներուն:

Մարմնով, հոգիով եւ մտքով տանջուած, դժնդակ գիշեր մը անցընելէ վերջ, առաւօտուն շառագունող արշալոյսին հետ կրկին ճամբայ ինկանք ահ ու դողով:

Մեր մէջ եղած գաղտնի խորհրդակցութեան մը համաձայն, 30 հնչուն ոսկի կաշառք տալով՝ համոզեցինք մեր վերահսկիչ ենթասպան, որպէսզի Սունկուրլուի ճամբով մեզ չառաջնորդէ դէպի Զորում: Որովհետեւ Սունկուրլուի թուրքերը՝ իրենց բնակակից երկաեռ հայերը այնպիսի խուժդուժ մտերով ապականած էին, որ մտածելն իսկ մեզի սոսկում կ'ազդէր: Ուստի որչափ հնար էր մեղմ արահետներով եւ քերելով Ալիս գետը (Գըզըլըրմաք) սկսանք դանդաղ յառաջանալ դէպի Ալիսի նորաշէն հսկայ կամուրջը, որ հազիւ միայն մէկ քանի ժամ՝ հեռու է Իսկիլիսէն:

Երբ ժամերը քալելէ վերջ հասանք Ալիս գետի ափին, տեսանք որ հակառակ ձմրան եղանակին արդէն գետը յորդած էր, ու խուլ մռնչիւնով մը, յորձանքներով եւ հոսանքներով թաւալգլոր առաջ կ'երթար, իր հետ տանելով բազմամեայ հսկայ ծառերու մեծազանգուած կոճղներ, արմատներ, ճիւղեր եւ յաճախ արմատախիլ եղած ամբողջ ծառեր:

Թէպէտ ջուրը տղմուտ էր եւ յոյժ պղտոր, բայց այլեւս պէտք էր ընտելանայինք կենդանիներու վարած կեանքին, եւ հարկ էր որ մոռնայինք մեր հին մարդաւայել սովորոյթներն ու ապրելակերպերը ու խմէինք:

Մեր աքսորի ճամբուն երկրորդ օրն իսկ, մեր տուած կաշառքին շնորհիւ արդէն բաբեկամացած էինք մեր վերահսկող թուրք երիտասարդ ենթասպային հետ, որով յաջողեցանք կարդալ ենթասպային տրուած մեր պաշտօնագիրը: Որ ուղղեալ էր Թէպէտ Հալէպի կուսակալին, սակայն բաց պահարանով տրուած էր, որ մեր անցած ճամբաներու տեղական կառավարական պաշտօնեաներն կարենան իրազեկ ըլլալ մեր պաշտօնագրին բովանդակութեանը, եւ ըստ այնմ՝ ընթացք բռնեն . . . :

Digitized by Google

Մեր պաշտօնագիրը հետեւեալ իմաստը ունէր. "ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ . . . ԹՈՒԱԿԻՐ ԵՒ . . . ԹՈՒԱՀԱՄԱՐ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ, ՁԱՆԿԸՐԻՒ ԱՁՍ 48 ՀԱՁԵՐԸ, ԸՆԴ ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԿԸ ՏԱՐԱԳՐՈՒԻՆ ՀԱԼԷՊԻ ՃԱՄԲՈՎ ԴԷՊԻ ՋՕՐ: ՈՂՋԱՄԲ ԿԵՍԱՐԻԱ ԺԱՄԱՆԵԼՆԻՆ ՊԷՏՔ Է ՀԵՌԱԳՐՈՎ ՀԱՂՈՐԴՈՒԻ ԹԷ՛ ՁԱՆԿԸՐԻՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԷ՛ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ„: "Տախըլիյէ Նէզարէթը ձէլիլիսիլի . . . Թարիխի վէ . . . Հօմհօշուն խիր մուձիպ. Զանկըրի Իրմաճի Ճուամիասէթը օղուպ 48 ֆէրտ, մուհուֆազա թահթըլուսա Հաղեպ Թարիրի իլէ Տեր-Զօրաս ուհվզը, վէ ուհդամէթէ Ղայսէրիյէ ուալտէճէրիլմուշ, պու թէլէկրաֆ կէրէք մերքէզ հէօքիւմէթիմիզէ, վէ կէրէք Տախըլիյէ Նէզարէթիմիզէ իշարը„:

Այս պաշտօնագիրը Զանկըրիի կառավարիչը կը գրէր Հալէպի կուսակալին՝ հրամանով Գասթէմունիի կուսակալ Ազիզֆի:

Ննթասպան զիս կը քաջալերէր յայտնելով՝ թէ մեր թուղթը շատ լաւ գրուած է, եւ վախնալու կամ՝ սպաննուելու մտահոգութիւն պէտք չէր որ ունենայինք:

Կ'աւելցնէր միանգամայն որ ինք իր պաշտօնին ջերմամբ շատ այս կարգի "յանձնարարականներ„ կարդացած էր, բայց անոնց մէջ կը պակսէին "ընդ հսկողութեամբ եւ պաշտպանութեամբ„ բառերը, ինչպէս նաեւ "ողջամբ կեսարիա ժամանելնուն հեռագրելու„ յանձնարարութիւնը:

Առժամապէս մխիթարուելով ասոր չոր քաջալերութեամբ, զի ամէն պարագայի տակ թուրք պաշտօնաթուղթ մըն էր վերջապէս, փութացինք հաղորդել կարաւանի մեր ընկերներուն, փոքր ինչ թեթեւցնելու համար մտահոգ մշտնջենքը, որ կը լլկէր ամէն վայրկեան մեր միտքն ու հոգին, եւ կարելի չէր ըլլար վտարել մեզմէ, հակառակ ամէն յուսադրիչ յայտարարութիւններու:

Երկրորդ օրը արշալոյսին հետ ճամբայ ելանք: Բայց դժբախտաբար մեր գնացած ճամբան աւելի արահետ մըն էր, ուրկէ միայն ձիով հնար էր ճամբորդել: Որովհետեւ ձիւնը տեղ տեղ զաղջ արեւին ներքեւ, եթէ ոչ հալած, գոնէ փխրուն դարձած էր. այս պատճառով մեծ դժուարութիւն կը պատճառէր թէ՛ ձիաւոր եւ թէ՛ոտաւոր գնացողներուն: Սակայն տրտնջելու ժամանակ չկար. հարկ էր որ առաջ քալէինք մինչեւ ի խոր գերեզման:

Digitized by Google

Ոտքով գնացողներէն ոմանց ներքանը արդէն ուռած էր, չկրնալով տոկալ օրական 6—8 ժամ՝ քալելուն, մանաւանդ դեռ անվարժ էին, ուստի հարկ եղաւ, որ ձիաւորներս փոխ տանք մեր ձիերը ասոնց եւ մասամբ թեթեւցնենք բռնադատեալ քալողներու տաժանքը:

Ուր ժամուան դժուարին ճամբորդութենէ մը յետոյ արեւամուտին հետ իջեւանեցանք "զրզըլպաշներու„ գիւղ մը: Ասոնք ըլլալով քրիստոնէական ինչ ինչ հին սովորոյթներով իսլամ աղանդաւորներ, միշտ հակառակ եղած են Թուրքերուն, եւ փոխադարձաբար. եւ յաճախ նեղ օրերու մէջ գաղտնապէս պաշտպանած են հալածուած հայերը:

Ուստի մեծ կարեկցութեամբ ընդունեցին մեզ, եւ չուզեցին արժէքը առնել իրենցմէ մեր գնած մածունին եւ հաւկիթին: Մինչդեռ յետ այնու բոլոր Թուրք մեր իջեւանած գիւղերուն մէջ չարաչար կողոպտեցին մեզ, առանց գթալու մեր հալածական ու վտարանդի վիճակին:

Մեզ ընկերացող Զանկըրիցիներէն մէկ քանին վաղեմի բարեկամներ ունենալով աս "զրզլպաշներուն„ մէջ, աս վերջիններս՝ ոտիկան գինուորներէն գաղտնի կանչելով իրենց աքսորական հայ բարեկամներն, կարեկցելով մեր վրայ լացած էին դառնապէս, խորհուրդ տալով որ փախչին . . . :

Ցաջորդ օրը լուսնշաղին հետ կարաւանը ճամբայ ելաւ, որովհետեւ շատ ճամբայ ունէինք քալելու՝ հասնիլ կարենալու համար Ալիս գետի կամուրջը:

Երբ մէկ քանի ժամ՝ վերջ մնանք Ալիս գետի հովիտը, արդէն կլիման գաղջացաւ, եւ մեր ետեւ այլեւս Թողուցինք ընդմիշտ ձիւնապատ լեռները: Իսկ մեր հանդիպակած հեռաւոր հորիզոնին վրայ տեսանք Կեսարիոյ համբաւաւոր Արգէոսը կամ՝ ըստ Թրքական աստղեաց "Էրճիասը„, իր 4000 մեղր բարձր ամպածրար ձիւնապսակ կատարովը:

Սունկուրլուի ճամբէն դիտումնաւոր կերպով խուտորելնուս համար, մոլորեցանք կողմնակի արահետներու մէջ, եւ 11 ժամուան տաժանելի ուղեւորութենէ մը յետոյ, հասանք վերջապէս ձմեռնային Թանձր գիշերային խաւարով մը Ալիս գետի Գոյուն-

Digitized by Google

պատա կոչուած քարաշէն հոյակապ կամուրջը, որուն հակայ կոփածոյ կամարներուն ներքեւէն մեծադղորդ շառաչով դուրս կը պոռթկար գետը՝ յորձանք տալով կաւագոյն ալիքներով դէպի Սեւ ծով:

Ան կամուրջին Իակիւիպի կողմը արեւելեան արճարան — իջեւան մը կար միայն մէկ սրահով, ուր առաջնորդուեցանք զիշերելու:

Սակայն որսի եւ արիւնի հոտ առած մարդ-գազաններ, զինուած աղեղնաձեւ պարսկական հին թուրերով, դաշոյններով եւ այլ զէնքերով, ուրնդանումի լեցուն փամփուշտակալներով, մեզմէ առաջ եկած եւ տեղ զրաւած էին արդէն արճարանին մէջ: Ասոնք աւազակներու յատուկ խուզարկու ակնարկներով սկսան մի առ մի քննել մեզ ոտից գլուխ:

Աւելորդ է ըսել, թէ ամէնքս ալ սարսափեցանք ի տես այս զինաւառ աւազակներուն, որոնց արեւակէզ դէմքերն եւ վայրագ ակնարկները շատ քան կը պատմէին մեզի, անոնց արիւնածարաւ անցեալ շահատակութեանց մասին, եւ մանաւանդ վերջին մեծ եղեռնի օրերուն . . . :

Բայց քոնադատեալ էինք զառներս նստելու գայլերուն մօտ, միշտ ահաբեկ եւ ամէն վայրկեան սպասելով անոնց սուսերամերկ յարձակման: Թէպէտ մեզի հակող ոստիկան զինուորները եւ մանաւանդ ենթասպան կը քաջալերէին մեզ որ չվախնանք . . . :

Աւելորդ է մանաւանդաբար հոս շեշտել, թէ ոչ ոք մեզմէ զիշերը քնացաւ կրցաւ: Մէկ կողմէն աւազակներուն սարսափեցուցիչ տեսքը, միւս կողմէն Ալիսի ծովածաւալ յորդումը՝ մանաւանդ մեզմէ տկար հոգիներ ունեցողներուն վրայ այնքան խոր ազդած էր, որ 8—10 հոգի Զանկլդրիի ժողովրդին մեծերէն որոշած էին անծնանալան ըլլալ, Ալիս գետի առ այս ընծայած քացառիկ պատեհութիւնը չուզելով ծեռքէ հանել: Իրաւամբ կը խորհէին, թէ անհնար էր մեր կարաւանին ամիսներ այսպէս ճամբորդելով ողջ հասնիլ Տէր-էլ-Զօր. որով մահը անխուսափելի էր մեզի համար այլեւս: Ուստի ինչո՞ւ չօգտուիլ Ալիսէն՝ երբ հայրենի այս գետը իր խոր յորձանքներուն եւ ալիքներուն մէջ կը խոստանար քաղդատաբար աւելի նուազ չարչարալից մահ մը . . . :

Digitized by Google

Կէս գիշերը անցած էր արդէն, երբ իրենցմէ մէկը, որ քաջութիւն չէր զգացած վերջին պահուն գործադրելու աս վատոզի ծրագիրը, փութաց իմացնել ինծի, որ աճապարեմ՝ քանի դեռ ուշ չէ՝ առջեւը առնեմ՝ աս աղէտին: Բնականաբար անմիջապէս փութացի դուրս վազել սրճարանէն, երբ մեր ընկերներն արդէն գտայ վերջին պատրաստութեանց մէջ՝ իջեւանի գետափին՝ կողմը գտնուող պարապին մօտ: Առնցմէ ոմանք՝ արդէն իրենց վերջին կամքը թղթի կտորներու վրայ գրած պատրաստած էին, որպէս զի ողջ մնացող ընկերներ եթէ ըլլան ու մնան յանձնեն իրենց ընտանիքներուն . . . :

Մինչդեռ ես հաւոզկեր խօսքերով եւ յուսադրիչ օրինակներով կը ջանայի հաւոզել զիրենք, եւ կեցնելու համար իրենց մահաբեր մտադրութենէն, ընդհակառակը իրենք եւս կը ջանային զիս տարհաւոզել, խնդրելով որ արգելք չըլլամ՝ իրենց, եւ ներկայացած այս բացառիկ առիթը փախցնել չտամ՝ . . . , եւ վերջը կարաւանը միասին նետուինք գետը ու ազատինք միանգամ՝ ընդմիշտ չարչարալից նահատակութենէ մը:

Կրօնքի սաստիկ օրինակներուն եւ յորդորներուն տեսնելով որ այնքան կարեւորութիւն ընծայող չկայ, կը ջանայի ապացուցանել խոհեմութեամբ մահը մեզմէ հեռացնելու աւելի կարելիութիւն մը, եւ կը յորդորէի ամէն յոյս դեռ չկտրունցնել ու աւելի լաւատես ըլլալ:

Մեր ամենահաւոզկեր փաստերէն մէկը աս եղաւ՝ որ իւրաքանչիւր հայու ամենասրբազան ազգասիրութիւնը կամ՝ հայրենասիրութիւնը պիտի ըլլար կարելիին հետ անկարելին ընել, ողջ մնալու եւ տեսնելու համար հայ ազգի հրաշալի վերածնունդն ու յարութիւնը եւ ողջունել կարենալու համար նորածագ հայ ազատութիւնը . . . :

Հակառակ իրենց ամէն պնդումներուն մերթ ատտելով, եւ մերթ աղաչելով բերի կրկին ամէնքն իջեւան-սրճարանը, եւ նկեցի մինչեւ առաւօտ, որպէս զի մի գուցէ մոռի խօլ նոպայի մը մէջ, յանկարծ կրկին փորձեն գործադրել իրենց եղերական նպատակը:

Յաջորդ առաւօտ արշալոյսին հետ մեր՝ ձիաւորներու, իշաւորներու եւ ոտաւորներու դժբախտ կարաւանը սկսաւ բար-

Digitized by Google

ծրանալ կրկին ապալեր սարեր, մեր եւեւ թողլով առ յաւէտ Ալիսի տղմուտ ալիքներն ու մեզի միշտ սարսուռ ազդող ադ իջեւանը եւ Գոյուն-պապա յորջորջուած մահաբոյր հսկայ եւ բարձրադէտ կամուրջը՝ իր խորհրդաւոր մենութեանը մէջ:

Դարձեալ մեր ճամբան սկսաւ տաժանելի դառնալ, որովհետեւ միշտ դէպի վեր կը բարձրանայինք ծիւնապատ լեռներ, ուր ցրտաշունչ քամին կը մորակէր մեր դուրսը անպաշտպան մնացած մարմնոյն մասերը: Շուրջ եօթն ժամուան դժուարակիր ուղեւորութենէ մը վերջ հասանք բարձր բլուրներէ շրջապատեալ քարաշէն առանձնացած իջեւան մը, որ սակայն իջեւան ըլլալէ աւելի աւազակներու իսկական որջ մըն էր:

Միակ սրահէ մը (դովուշ) բաղկացած սրճարան — իջեւանին (խան) մէջ՝ իբր թէ պատահաբար մեզի հետ ալիտի գիշերէին քանէ աւելի գինավատ թուրք աւազակներ, որոնք եկած էին մեր դիակները փոթէլ վերջ տիրանալու մեր "անբաւ" հարստութեան:

Դարձեալ անհնար եղաւ ամբողջ գիշերը քնանալ. որովհետեւ կը տեսնէինք որ շարունակ գաղտնի խորհրդակցութեան եւ փըսփսուքի մէջ էին, թէ ինչպէս կրնային մեզ 48 զոհերս ի մի հարուած խողխողել: Սակայն շնորհիւ մեր վերահսկիչ ենթապային կանխաւ վարձատրուած աչալրջութեան եւ արթուն պահակութեան, չկրցան իրենց ոճրապարտ ծրագիրներն գործադրութեան դնել:

Հազիւ արշալոյսը ծագած, աս անգամ՝ մեր խնդրանօք ամապարեցինք ճամբայ ելլել՝ կարենալ հասնելու համար կղզիացած բարեբախտաբար հանդարտ թուրք գիւղ մը, ուր՝ ըստ վկայութեան մեր պաշտպան ենթապային, ապահով գիշեր մը կը յուսայինք անցընել եւ ուտելիք եւս գտնել:

Ստուգիւ համաձայն իր խոստման՝ ենթապան մեզ արեւմուտին հետ հասցուց թուրք փոքրիկ գիւղ մը: Ուր կրցանք չորս անթուն գիշերներէ յետոյ վերջապէս փոքր ինչ քնանալ եւ անուղ առնել: Մինչդեռ օրերը կ'անցնէին, սակայն մեր մտքերը ու հոգիները վերահաս մահուան միջաւանջով տանջուած, պատեհութիւն չունէինք երբեք խորհելու կերակուրի մասին. այլ թէ ինչ զգուշա-

Digitized by Google

կան միջոցներ ձեռք առնենք, որ զոհ չերթանք երկոտանի յօշոտող գայլերուն:

Մեր ճամբորդութեան հինգերորդ օրը ողբացեալ Երուանդ Չավուշեան, որ իբր վերակազմեալ հնչակեան գործիչ, հին պետ եւ բազմամեայ ուսուցիչ, հակառակ թուրք մեծամեծ բարեկամներ ու աշակերտներ ունենալուն կ'անդամակցէր, անշուշտ ակամայ, մեր մահուան կարաւանին, հիւանդանալով այլեւս անկարող եղաւ քալելու. ուստի վարձելով գիւղացիներէ էշ մը, զինք հետ առի միշտ նիւթապէս օգնելով ամբողջ ճամբու ընթացքին ուրիշներէ կնքած անծնական փոխառութեան գումարներով:

Այսպէս հինգերորդ օրը կէս օրէն քիչ վերջ, բաղդատաբար աւելի նուազ տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, հասանք Չորում կառավարչանիստ քաղաքը, շինուած դաշտի մը մէջ եւ շրջապատուած բաւական ընդարձակ պարտէզներով եւ բանջարանոցներով:

Հինգ օր շարունակ անմարդաբնակ լեռնային ճամբաներու մէջ մեր դեգերումով իսկապէս վայրենացած էինք: Երբ բախտն ունեցանք կրկին մտնելու քաղաքակրթութեան հետքեր յիշեցնող քաղաք մը, մեծապէս ուրախացանք, բայց դժբախտաբար քանի մը րոպէ միայն տեւեց մեր միխիթարութիւնը:

Digitized by Google

20.

ՉՈՐՈՒՄԷՆ — ԵՈՋԿԱՏ

Մեզ դիմաւորող քազմաթիւ ատիկաններու կողմէ առաջնորդուեցանք քաղաքին արեւմտեան ծայրը կէս աւերակ իջեւան մը, որուն գետնայարկի մէկ փոքր սենեակին մէջ, ուր հազիւ 15—20 անձ կրնար նստիլ, մեր ամբողջ կարաւանին 48 հոգին խառն ի դէզերու պէս լեցուցին ներս: Մեզ չարչարելու աս չափովը եւս չգոհանալով, ատիկան գիւղերու խստասիրտ հարիւրապետ մը զալով, նիզով դուռը մեր վրայ փակեց ու դրան առջեւ ատիկան գիւղը մը սուինաւորով պահակ կեցնելով, հրամայեց գիւղերին մեզ լսելի ձայնով ըսելով՝ "Ձըլլայ որ ձգես, որպէս զի աս շներուն որ եւ է մէկը հաց կամ՝ ջուր բերէ. թող մէկ մը անօթի ու ծարաւ մնայ, որ հասկնան թէ ապստամբիլ ինչ ըսել է . . .":

Առավ ալ յոյսերնիս կտրեցինք հաց ու ջուր գտնելէ, որուն ատիպողարար պէտք ունէինք: Զի լեռնային մեր հնգօրեայ ճամբորդութեան մէջ ապառած էինք Չանկըրիէն առած մեր պաշարներն, իսկ Թուրք գիւղերու մէջ ալ շատ քիչ բան կրցած էինք ձեռք բերել: Որովհետեւ գիւղացիները մեծ մասամբ ռազմաճակատ տարուած ըլլալով, գիւղերը աշխատող բազուկներ չէին մնացած, եւ գիւղացի ընտանիքներն ալ իրենք անօթի էին ու չունէին որ մեզի տային:

Համարեա իրարու վրայ նստած, ոչ պառկիլ հնար էր եւ ոչ անունդ առանալ. մինչ ճամբու խոնջանքը եւ մեր անօթութիւնը մեզ կը ստիպէր խորհիլ թէ մահը հազար անգամ՝ նախամեծար էր աս կերպ ապրելէ, քան մեր կեանքը այսպէս քարշ տալը: Իսկ

Digitized by Google

անոնք՝ որոնց անձնասպանութեան արգելք եղած էի, այժմ՝ ան տառապանքէն սրտնեղած, կ'ըսէին ինծի, թէ ինչո՞ւ արգելք եղած էի իրենց վճռական ու փրկարար ձեռնարկին . . . եւ մի՛թէ գետին մէջ ջրասոյզ ըլլալը ասանկ հարշարալից աքսորէն նախամեծար չէր. եւ ինչո՞ւ այս տառապանքի կեանքը տանինք, քանի որ վերջը դարձեալ անպայման մահ է, եւ սոսկալի խուժդուժ մահ . . . :

Նոյն իսկ արգիլուեցաւ մեզ քնական կարիքներու համար եւս դուրս գալ: Բայց ապա սակարկութեան մտնելով, հսկողութեան տեղը յոյժ ստիպողական պէտքերու համար իւրաքանչիւր անձի համար հինգ արծաթ դահեկան սակ որոշուեցաւ . . . :

Տաժանելի եւ անքուն գիշեր մը անցնելէ վերջ գարշահոտ այդ մթնոլորտին մէջ, յաջորդ առտուն չանացինք ամէն գնով ողոքել խստասիրտ հարիւրապետը եւ կաշառքով բան կարելւոյն դիւրութիւններ ձեռք բերել: Սակայն դժբախտաբար մենք քանի իր բարեացակամութիւնը ձեռք բերել կարենալու համար հնարամիտ միջոցներ խորհեցանք, նա ընդհակառակը ա՛լ աւելի խստացաւ, եւ պաշտօնապէս յայտարարեց մեզ ամէնքիս, թէ Չանկըրիէն մեր ծիերը մինչեւ Զորում՝ վարձուած ըլլալով, ծիերը եւս ճամբուած են. հետեւապէս պատրաստուինք ամէնքս ալ հետիոտն երթալու Նոգկատ: Մեր տուգը ընդհանուր եւ անպատմելի եղաւ ի լուր ան նոր խստութեան: Որովհետեւ քիչ շատ գորգ, կապերտ, թեթեւ անկողիններ եւ այլ ան կարգի անհրաժեշտ գոյքեր ունէին Չանկըրիի տեղացիք. մինչ մենք Պոլսէն աքսորական 16 տարագիրներ ոչ ինչ չունէինք, բացի մեզմէ չարշարանօք առնուելիք հոգիէն . . . : Արդէն տկարացողներ ունէինք եւ կային որ հիւանդ ճամբայ ելած էին. ասոնք ի՞նչպէս պիտի տանէինք մեր հետ . . . :

Քաղաքին մէջ կառք չգտնուելը հարիւրապետը մեզ կը յայտնէր, իբր շարժառիթ մեր ուրքով ճամբան շարունակելուն: Միւս կողմէն մեր խցարգելեալ գետնայարկ նկուղին կտրած ապակիներով եւ երկաթեայ ծողերով երկու պատուհաններուն առջեւ թուրք կառապաններ գալով, կ'ուզէին սակարկութեան մտնել մեզ հետ, պայմանով որ հարիւրապետը զոհ թողունք . . . : Ակներեւ էր, թէ հարիւրապետին գաղտնի թելադրանքովը կառապանները կուգային մեր մօտ:

Digitized by Google

Ճար չկար, պէտք էր վերջին փորձ մըն ալ ընել, ուստի մեր դրան առջեւ պահակ սպասող ոստիկան զինուորը լիառատ վարձատրելէ վերջ, ասոր թոյլտուութեամբ անձամբ գնացի գտնել հարիւրապետը, որ դաժան դէմքով մը մտիկ ընելէ վերջ թախանձագին աղաչանքներս, խոստացաւ թոյլատրել, եթէ սակարկութիւնիս զոհ թողուր զինքը . . . :

Հնականաքար իր ընչաքաղց չար կամքը գոհացնելէ վերջ միայն թոյլատրեց, որ կառքեր վարձենք, պայմանով որ իրեն մեր վճարած կաշառքէն դուրս՝ իւրաքանչիւր կառքի մինչեւ Նոզկատ վարձքին համարժէք իրեն ալ կաշառք տանք: Որով աւելի քան 50 հնչուն ոսկի ստացած պիտի ըլլար մեզմէ առանց աղմուկի: Եւ որովհետեւ այս ընելէ զատ ուրիշ փրկութեան ելք չունէինք, ուստի ասս պայմանն ալ ընդունեցինք:

Ապա աճապարանօք, առանց անլուր սակագիները ի նկատ առնելու, վարձեցինք 10—12 կառք, որովհետեւ հրամայուած էր մինչեւ կէս ժամ պատրաստ ըլլալ, ուստի ինչ որ թուրք կառապաններն պահանջեցին՝ յօժարեցանք տալ կամայ ակամայ: Մէկ մը օձիքնիս ձեռք տուած էինք, շատ բարակը փնտռելու ատենը չէր. բաւ էր որ մեր կեանքին չդպչէին:

Նախ քան մեր ճամբայ ելլելը, քահանը ունեցանք ընդունելու այցելութիւնը ոուսահպատակ եւ Պոլսէն աքսորուած մէկ քանի հայ ազնիւ երիտասարդներու, որոնք քաջալերեցին մեզ յայտնելով՝ թէ իրենք մտերիմ յարաբերութիւն ունենալով տեղւոյն ոստիկան զօրքերու հրամանատարին հետ, որուն բացառիկ թոյլտուութեամբ իրենք յաջողած են ներս մեր քանտ — իջեւանը մտնել, բարեկամաբար ըսած է նոքա իրենց՝ թէ "ԱՍՈՑ ՊԱՇՏՕՆԱԹՈՒՂԹԸ ԼԱՒ ՈՃՈՎ ԴՐՈՒԱԾ Է, ԹՈՂ ԶՎԱԽՆԱՆ ԹԷ ԿԸ ՍՊԱՆՆՈՒԻՆ, ՄԻԱՅՆ ԹԷ, ԹՈՂ ԱՐԹՈՒՆ ԿՆՆԱՆ ՄԻՇՏ . . . ԵՒ ԹՈՂ ԴՈՀ ԶԴԵՆ ԻՐԵՑՑ ՈՒՂԵԿԻՑ ՀՍԿՈՂ ԶԱՎՈՒՇՆԵՐԸ (ԵՆԹԱՍՊԱՅ) ԵՒ ՅՐՈՒԱԾ ԶԵՐԹԱՆ ՃԱՄԲԱՆ . . . : ԵԹԷ ԵՈՉԿԱՏԷՆ ՊՕՂԱԶԼԻԱՆ ԵՒ ԱՊԱ ԿԵՍԱՐԻԱ ԵՐԿԱՐՈՂ ԱՄՆԱՆԱՀԱՏՆԴԱՒՈՐ ՃԱՄԲԱՆ ՈՂՋ ԿԱՐԵՆԱՆ ԱՆՑՆԻՒ, Ա՛Լ ԹՈՂ ԶՎԱԽՆԱՆ . . . „ :

Արդէն մենք ալ Նոզկատէն Պօղազլիան երկարող ճամբէն կը վախնայինք: Որովհետեւ Չորումցիներու կարաւանին՝ նախ քան Նոզկատի հայոց տեղահանութիւնը՝ ասս ճամբան ողջ կարենալ

Digitized by Google

անցնելէն վերջ, ոչ մէկ կարաւան կրցած էր ողջ անցնիլ աս արիւնոտ ճամբէն, որով սարսուռ կը զգայինք՝ քանի կը մօտենայինք այդ մահահոտ ճամբաներուն: Իսկ մեր երկիւղը թուրք գինուորականներ ալ աւելի կը խարազանէին այս կարգի յայտարարութիւններով, որով ստուգիւ մեր պատարիւնութիւնը կորանցնելու վրայ էինք տակաւ . . . :

Վերջապէս ոմանք կառքերով, ոմանք հետիոտն ճամբայ ինկանք կէսօրին ատենները, եւ առանց յիշատակութեան արժանի միջադէպի մը, երեկոյին արեւամուտին հետ հասանք Մ'Ճիտ-Էօզիւ կոչուած թուրք գիւղը: Ուր Զորումէն շատ աւելի հանգըստաւէտ պայմաններով գիշեր մը անցուցինք, յագեցնելով մեր անզամային մեր անօթութիւնը եւ ծարաւը, փոխան լիառատ վարձատրութեանց:

Երկրորդ օրը արեւածագին հետ մեր կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի անմարդաբնակ սարեր ու ծորեր. միայն միխիթարութիւննիս այս էր, որ կառքի ճամբաներով կ'երթայինք այս անգամ՝, որովհետեւ մեզի հետ կառքեր ունէինք: Մեր ուսուցչ ընկերներն, որոնք հետզհետէ սկսան շատնալ, վասն չգոյութեան նիւթական միջոցներու՝ դիւրաւ այժմ՝ կրնային քալել: Առաջուան պէս ամէն վայրկեան արահետներու վրայ ցան ու ցրիւ ինկած քարերէ այլեւս չէին գայթէր ու գետին իյնար:

Երրորդ օրը դարձեալ բախտն ունեցանք, ամայի եւ անմարդաբնակ ճամբաներէ յետոյ, հանդիպելու փոքրիկ կորիզի մը արեւելեան քաղաքակրթութեան, որ էր Ալաճա գիւղաքաղաքը, ուր կը նատէր տեղական մը (գայմագամ՝):

Ալաճայի գայմագամը՝ գոնէ երեւութապէս ինքզինք կարեկից ցոյց տուաւ մեր դժբախտ վիճակին, ու անճամբ մեր իջեւանած սրճարանը գալով մէկ քանի հետեւորդներով, մեր վիճակին մասին տեղեկութիւն հարցուց, եւ թոյլատրեց որ անհրաժեշտ մեր պէտքերն մեր հաշոյն գնենք: Այս շնորհ մըն էր, որ դժբախտաբար յաճախ կը զլանային մեզի՝ միայն մեզ տանջելու հրէշային հաճոյքը ըմբոշխնելու համար: Թոյլատրեց մեր դիմումին վրայ նաեւ որ հետազրենք մեր պարագաներուն եւ դրամ՝ ուզենք:

Պոլիս հետազրելու մեզի շնորհուած բացառիկ թոյլտուութե-

Digitized by Google

նէն օգտուելով, ներքին գործոց նախարարութեան հեռագրով բողոքեցինք, որ նահապետ իր կողմէ մեզի տրուած "մեր ուզած վայրերը երթալու արտօնութեան„, մեզ Տէր-Զօր կ'աքսորեն . . . : Անշուշտ զարմանալի է խոստովանիլը այս պատեհութեամբ, թէ մեր մէջ դեռ կային մարդիկ, որոնք Տէր-Զօրի ճամբան արդէն բռնած լլլալով հանդերձ՝ դեռ կը պնդէին թէ "ՆԵՐՔՈՒՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԱԼԱՀ ՊԻՑ ԼՈՒՐ ՉՈՒՆԻ ԱՅՍ ԱՐՏՆՔԷՆ . . .„:

Անա ապացոյց մը եւս, թէ Թալաթ եւ ընկերներն ուրքան ճարտարութեամբ խաղացած էին իրենց նենգամիտ եւ եղեռնական դերը, որ մէկ միլիոն զոհ տալէ վերջ՝ նոյն իսկ անոնք որ Տէր-Զօրի ճամբան բնկած դէպի անապատ կ'երթային կմախանալու եւ անօթի ու ծարաւ մեռնելու, կը պնդէին թէ "ԹԱԼԱՀ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԿԱՄ Է, ԵՒ ԱՄՈՐ ԴԱՐԵԱԿԻՆ ՀԱՅԱԶՈՒՆՔ ՏԱԴԻ Ս'ՈՐՆԵՆԱՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ ԱՅՍ ՀԱՐԱՒԱՏԱՐԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ . . .„:

Ալաճայէն մեկնեցանք բաւական կազդուրուած եւ մխիթարուած, եւ ակնանք մնտեսնալ հետզհետէ Եոզկատի, ինչ որ մեզ ծանր մտահոգութիւններու կ'ենթարկէր, եւ առուգիր հակառակ մեր բոլոր յուսադրիչ ջանքերուն ու ճիգերուն, չնար չէր ըլլար հեռացնել մեզմէ մտահաան անորոշ ուրուականը, որ սպառափեղի կմախք մըն էր եւ մտահաան մանգաղը ձեռքը բռնած կը սպառնար քնաջնջել մեզ . . . : Ինչպէս նշանաւոր գերման նկարիչ Պէօկլին նկարած է եւ արտասպութիւններդ ամենուրեք ի վաճառ հանուած են "ԹՕՖՆ ՓԱՅԾ„ մտահաան պարդ՝ անունով:

Չորրորդ օրը, կամ՝ մեր Ալաճայէն մեկնած օրուան երեկոյին ուշ ատեն, այսինքն մթնշաղով նստանք ամպայի լեռներու վրայ քարաշէն իջեւան մը,[1] որ ինչպէս կանխատ անգամ՝ մը չիշեցինք, սա ալ իրապէս աւազակներու որջի մը տպաւորութիւն թողուց մեր վրայ: Որովհետեւ նոն՝ մեր կարաւանի անցնելուն առնուազն լուրը առնելով՝ կրկին հաւաքուած էին 8—10 աւազակներ Ճամբորդի անունին տակ, եւ խուզարկու ակնարկներով կը քննէին մեր գոյքերն ու անձերն, իրենց մէջ արդէն բաշխումը կատարելով իրենց ձեռք անցընելիք աւարին . . . :

Ամրողջ գիշերը խորհրդակցեցան իրարու հետ մեր դէմը գլուխ

---

1 Դժբախտաբար այս իջեւանին անունը ոչ ոք կրցաւ յիշել:

Digitized by Google

գլխի նստած, սակայն շնորհիւ ռուսական զինուորներու աչալրջութեան չհամարձակեցան խորհուրդէ անցնիլ գործի . . . :

Հինգերորդ օրը անապատի ուխտաւորներուս կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի Եոզկատ:

Այս օրը ամէնքս ալ ահ ու դողով անցուցինք. մեր մէջէն եղան ոմանք՝ որ նեամակ գրելով իրենց Զանկըրիի ընտանեկան պարագաներուն իքը իրենց կտակը, մեզ ողեկից եւ հակող ռուսիկան զինուորներուն առատ պարգեւ տալով՝ խնդրեցին որ այդ նամակները հասցնեն կամ՝ ղրկեն ապահով եղանակով Զանկըրի, իրենց կիներուն . . . :

Բայց ո՛րքան ալ չարաղէտ ըլլար մեզի սպասող բախտը այս միջոցին՝ ճար չկար. պէտք էր առաջ երթայինք դէպի սեւ ճակատագիր: Այո՛, ո՛րքան ալ անխուսափելի թուէր մահը մեզի համար, այնու ամենայնիւ չէինք կրնար այլեւս յետ դառնալ, այլ միշտ պէտք էր առաջ երթալ . . . :

Իսկ մեր հակողութեան յատկացած ռուսիկան զինուորներն, տեսնելով մեր ակներեւ մոռահոգութիւնը եւ երկիւղը Եոզկատ մօտենալնուս պատճառով, առ ի մխիթարութիւն կ'ըսէին մեզի՝ "գօրքմայրնդզ, գատէր նէ իսէ օ օբուր . . .„: Այսինքն "մի վախնաք . . . ճակատագիրնիդ ինչ որ է՝ ան կ'ըլլայ . . .„:

Ու կը մոռածէինք ակամայ, թէ մեր ճակատագիրը առանկ ասրիւնկզակ կատաղի վագրերու յանձնուած էր . . . :

Մեր կարաւանը սակայն, հարկ եղած զգուշական միջոցներ ճեռք առնելով եւ արթուն հսկելով մեր շուրջը դարձած ամէն խորհրդաւոր շարժումներու վրայ, եւ մանաւանդ առատ կաշառք ալ տալ ճախ բաժնելով, յաջողեցանք առանց անծի կորուստ ունենալու՝ շարունակել մեր ճամբան մինչեւ Եոզկատի 2 ժամ՝ մնացած:

Երբ մենք զմեզ գտանք այս անգամ՝ առտւգիւ դէմ՝ դիմաց վերահաս մահուան անողոք վտանգին:

Digitized by Google

21.

ԵՈՋԿԱՏԷՆ — ՊՕՂԱՋԼԻԱՆ

ԳԱՆԳԵՐԸ

Եոզկատէն երկու ժամ՝ հեռու Պօղազլիանի ճամբուն վրայ թուրք գիւղ մը կայ ու առջեւն ալ կամուրջ մը կը գտնուի, ուր քաղաքէն գալով մեզ կը սպասէր առաւօտէն ի վեր՝ Եոզկատի ոստիկան զինուորներու հարիւրապետ Շիւքրի, վաթսունհինգամեայ ծերունի մը, իր 11 հեծեալ ոստիկան զինուորներով:

Մեր կառապաններն իբր թէ իմանալով որ՝ մեզ պիտի սպաննեն այս կամուրջին ներքեւ, կառքերու մէջ գտնուողները վար իջեցնելով եւ անոնց բեռներն ալ դուրս թափելով, ծիերը մտրակելով քառասմբակ ետ դարձան, կանխաւ արդէն կրկնապատիկ գանձած ըլլալով իրենց վարձքերը:

Մենք ամէնքս ալ ապշած էինք՝ չկրնալով մեկնութիւն մը տալ այս անօրինակ խուճապին, եւ լեցուած էինք մահուան երկիւղով:

Ճամբուն վրայ կառքերէն թափուած մեր գոյքերը իրարու հետ քաժնելով, տեղատարափ անձրեւին տակ՝ մեծ տաժանքով եւ տրդմաթաթախ վերջապէս հասանք վերն ակնարկուած այն թուրք գիւղը, ուր կը սպասէր մեզի հարիւրապետը իր ոստիկան զինուորներով:

Հոս տեղի ունեցաւ Ձորումէն՝ մեզ ուղեկցող ոստիկան զինուորներու կողմէ մեր կարաւանին յանձնումը, Եոզկատի ոստիկան զինուորներու հարիւրապետ Շիւքրիի, համաձայն մեր պաշտօնապրին հետ ներփակ գտնուած մեր անուանց մասնաւոր սեւ ցանկին:

Ցետ քննութեան՝ առաջելէ վերջ, որ ոչ ոք կը պակսի ցանկէն, առանց մեզի փոքր ինչ գոնէ հանգիստ տալու, իսկոյն ճամ-

Digitized by Google

քայ հանեցին, եւ փոխանակ՝ ինչպէս կը յուսայինք, քաղաք առաջնորդելու, մեզ տարին մէկ քանի ժամ՝ հեռու գտնուող թուրք գիւղ մը, Եոզկատ—Պօղազլիան ճամբուն վրայ: Ուր եւ գիշերեցինք, առանց սակայն քնանալ կարողանալու, որովհետեւ ամէնքս ալ սարսափով լեցուած էինք, տեսնելով թուրք գիւղացիներու դաժան նայուածքն եւ թշնամական բացայայտ վերաբերմունքը: Ասոնք նոյն իսկ լիառատ վարձատրութեան փոխարէն, չէին ուզեր մեզ հայթայթել սննդեղէնի ամենատարրական պէտքերը, ինչպէս կաթ, մածուն, հաւկիթ եւ հաց, փոյթ չէր թէ գարիէ կամ՝ կորեկէ ըլլար:

Այսպէս յոյժ մտահոգ եւ անքուն գիշեր մը անցընելէ վերջ, արշալոյսին 8—10 ծիաւորներ եկան Եոզկատէն մեր իջեւանած գիւղը եւ անօրինակ համարձակութեամբ, սկսան մեր գիշերած խուցերը այցելելով մի առ մի քննել մեր կաշիէ կամ՝ զորգէ թրքական պայուսակները (հէյպէ), իբր թէ մաքսային պաշտօնեաներ ըլլային:

Ցետոյ մեզ ընկերացող ոստիկան գինուորներէ տուգեցինք, որ մեզ պաշտպանելու համար եկած խուժանապետներ են եղեր, եւ այս խուզարկութեամբ իրենց մէջ պատ-թալանի բաժանումն կը կարծեն եղեր ընել: Բայց հարիւրապետ Շիւքրիի սպառնալիքին եւ արգելքին վրայ, իբր թէ ստիպուեր են ծեռնունայն դառնալ իրենց տեղերը:

Արդարեւ մտած էինք արդէն շրջան մը, սկսած էինք անցնիլ այնպիսի արիւնոտ ճամբաներէ, ուրկէ մեզմէ առաջ ոչ մէկ կարաւան կրցած էր ողջ դուրս գալ Եոզկատ-Պօղազլիան այս ճամբէն: Հետզհետէ մեր ճամբուն վրայ հանդիպած գիւղացի թուրքերէ քաղեցուցիչ տեղեկութիւններ կը լսէինք Եոզկատի եւ շրջակայից հայերու անողորմ կոտորածի մասին, որ տեղի ունեցած էր առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան:

Արդէն մահուան երկիւղը պաշարած էր մեզ ամէնքս ալ. տակաւ կը մօտենայինք մեր եղերական անխուսափելի վախճանին: Մեր շուրջը տեղի ունեցող խորհրդաւոր իրադարձութիւններն, փոխանակ մեր մտահոգութիւնները փարատելու, ընդհակառակը ժամէ ժամ՝ մեր մահաբոյր կասկածներուն իրաւունք տալու ընոյթը ունէին:

Սակայն մտածելու ժամանակ չկար, հարկ էր քալել, թա-

Digitized by Google

փառական ու հալածական հայեր էինք, ու անողոք ճակատագիրը մեզ կը քշէր կը տանէր դէպի գերեզման . . . : Բայց քաջէ, եւ ոչ իսկ գերեզման մը ունենալու պատիւը պիտի ըլլար մեզի . . . :

Որովհետեւ ներքին գործերու նախարար եւ հայոց մեծ դահճապետ Թալաթ օսմ. կործանող կայսրութեան ամէն կողմը, մինչեւ աննշան գիւղերը հեռագրական հրաման տուած էր, հայերը անխնայ կոտորել քաղաքներէ դուրս սարերու ու ձորերու մէջ: Մնացեալ ծեր կիներն ու երախաներն եւս քնաջնջել՝ դիտումնաւոր կերպով երկարել տրուած ճամբաներու ու Տէր-Զօրի անապատներուն մէջ, թողուլ առանց հացի, առանց ջուրի եւ առանց գերեզմանի . . . :

Եւ ատուգիւ մէկ միլիոնէ աւելի հայ քաղքենի եւ շինական ժողովուրդ՝ անագորոյն կերպով ջարդուած էր ու անաղմուկ խեղդուած իր արեանը մէջ:

Տասնեակ հազարաւոր ալու հայեր, չուաններով կամ՝ պարաններով իրարու կապուած, անգթօրէն խողխողուած էին փոքր Ասիոյ բոլոր ճամբաներուն վրայ, եւ կամ՝ կացիններով ծառի ճիւղերու յօտումին նման ջարդուած: Բոլորովին անկարեկիր եւ խուլ մնալով այս թշուառներուն լացին ու կոծին եւ զիրենք առանց տանջանքի գնդակահար ընելու պատրաստանքներուն:

Որովհետեւ հրամանը բարձրէն եկած էր՝ եւ ճիհատը իսկապէս հայոց դէմ՝ հրատարակուած էր, այո՛ պէտք էր ջարդել անխնայ, մինչեւ որ օսմ. կայսրութեան սահմաններուն մէջ ոչ մէկ հայ չմնար:

Այս մահահրաւէր հանճատարած կոտորածիս արսափելի հրամանը, իր ամենախուժդուժ թափովն, գործադրուած էր մասնաւորաբար Նոզկատի կառավարչական ամբողջ շրջանին մէջ, շնորհիւ Էնկիւրիի փոխ կուսակալ Ամըճի: Որ 1915 Յուլիսին՝ Նոզկատի շրջանին հայերը կոտորելու հրամանն գործադրելու դժկամակով կառավարիչը իսկոյն պաշտօնանկ ընելով, անոր տեղ հայերու ոչնչացումը կազմակերպելու համար առժամապէս Նոզկատի փոխ կառավարչութեան պաշտօնին կը կոչէր Պօղազլիանի գայմագամ՝ Ջէվատը: Սա հազիւ պաշտօնի անցած, հրէշային թափով մը անխնայ կոտորել կու տար Նոզկատի ամբողջ շրջանի 42.000 ի հա-

Digitized by Google

Ուղղկիացի որբուկ մը աքսորի ճամբուն վրայ, հայրը եւ մայրը սպաննուած եւ ինք միայնակ կը քալէ կարաւանին հետ, ենթակայ ամէնքին խնամքին:

Անժխտելի ապացոյցներ Թուրք վայրագութեանց՝ գերուան գինուորականներէ ձեռք բերուած գրքիս հեղինակին կողմէն:

Digitized by Google

Digitized by Google

նող հայութիւնը՝ մինչեւ ծծկեր մանուկները..., որոնց սրտաճմլիկ մանրամասնութիւնները հետզհետէ պիտի յիշուի տեղին:

Նոզկատ-Պօղազլիան ճամբուն վրայ՝ երկրորդ օրն իսկ, մեր ճամբուն աջ ու ձախ կողմերուն ինկող արտերուն մէջ, սկսանք տեսնել առաջին անգամ՝ ըլլալով, մարդկային կազմուածուած կմախքներ եւ մանաւանդ գանգեր, որոնցմէ շատեր երկար մազեր կը կրէին, եւ տարակոյս չէին ձգեր թէ կանացի գանգեր էին...:

Մեր աքսորական ընկերներէն երիտասարդ Պոլսահայ մտաւորականներ յաճախ գետին խոնարհելով՝ այս գանգերը ձեռքերնին կ'առնէին ու արտասուօք կը համբուրէին...: Որովհետեւ ասոնք սրբազան նշխարներն էին չարչարալից մահով նահատակուած մեր եղերաբախտ մայրերուն ու քոյրերուն...:

Նոզկատի ոստիկան գինուորներու հարիւրապետ Շիւքրի, որ պաշտօն ստացած էր անծամբ առաջնորդելու մեզի ամենավտանգաւոր ու արիւնոտ այս ճամբաներէն, եւ որուն հետ մէկ քանի ժամէ ի վեր կողք կողքի ծիավարելով բաւական "բարեկամացած էի„, անշուշտ ո՛րքան որ գայլն ու գառն կրնան բարեկամանալ, ըսաւ ինծի յորդորական շեշտով մը՝ "Մուրախաս էֆէնտի (գաւառի հայ առաջնորդներուն թուրքերէն պաշտօնական տիտղոսն), ըսէ ժողովուրդին, որ զգացումով տարուելով՝ հանդիպած գանգերը ձեռք առնելով չհամբուրեն, որովհետեւ չեն գիտեր թէ քիչ մը հեռուն իրենց ի՞նչ բախտ կը սպասէ...„:

Այս ակներեւ սպառնալիքին վրայ, բնական է՝ թէ աճապարեցի մեր ընկերները զգուշացնել նմանօրինակ արարքներէ, մինչ մեզ անխոհեմաբար չվտանգելու համար: Երբ առանց ասոր ալ արդէն շրջապատուած էինք ամէն կարգի վերահաս եւ մահաբոյր վտանգներէ, եւ պէտք չէր որ գայրոյթը զրգռելով մեզի հսկող ոճրածարաւ ոստիկան գինուորներուն, ենթարկէինք մեզի անխուսափելի աղէտի մը, որ անշուշտ մեր կեանքը պիտի արժէր:

Թէպէտ մեր օրերը համրուած էին, բայց պէտք էր ո՛րքան հնար է՝ ապաւինելով Աստուծոյ՝ հեռատեսութեամբ ջանայինք հեռացնել մահը մեր առջեւէն...: Որովհետեւ կ'անցնէինք ճամբաներէ, ուր մեր ամենափոքր անխորհուրդ կամ՝ անզգոյշ մէկ քայլն կրնար մեր անմիջական մահուան պատճառ դառնալ:

Digitized by Google

Մեզ ուղեկցող թուրք հարիւրապետը Շիւքրի այնքան դաժան հրէշ մըն էր, որ շնորհ չէր ըներ մեր կարաւանէն որ եւ է մէկին հետ նոյն իսկ խօսելու: Միայն բարեբախտութիւն մըն էր, որ կրցած էի մէկ քանի ժամուան մէջ իր "հաւակրութիւնն„ շահիլ, եւ շարունակաբար միասին կը ճիւավարէինք, խօսակցելով զանազան մեզ հետաքրքրող նիւթերու վրայ:

Իրմէ իմացայ թէ Նոզկատի փոխ կառավարիչ արիւնուշտն Ջէվալ[1] 1916 ի սկիզբը, այսինքն մեր անցած միջոցին, կրկին կոչուած էր Պօղազլիանի գայմագամութեան իր նախորդ պաշտօնին:

---

1 Այս այն Ջէվալն է, որ զինադադարի վաղորդայնին դատարանէն ժամուան դատապարտուելով, Պոլսոյ մէջ կախաղան բարձրացուցին: Այս պատճառով թուրքերը հարեւնիքի անմեղ գոհ մը նկատելով զայն սրբացուցին. այսպէսով իրենց հաւամտութիւնը յայտնած ձգան Ջէվալի գործած ահաւոր ոճիրներուն, որ աւելի քան 42.000 անմեղ հայերու կեանք արժած էր:

Digitized by Google

22.

ՋԱՐԴԱՐԱՐ ՀԱՐԻՒՐԱՊԵՏԻ ՄԸ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ուզելով օգտուիլ հանդէպ անծիս Շիւքրիի ցոյց տուած հազուագիւտ բարեացակամութենէն, եւ միանգամայն ուզելով լուսաբանուիլ մինչեւ այն ատեն մեզ ամէնքիս մուխ մնացած հարցերու մասին, ծայր աստիճան փափկանկատութեամբ հարցուցի հարիւրապետ Շիւքրիի. — Պէյ՝ սա բազմաթիւ մարդկային ոսկորներն ո՞րկէ լեցուած են մեր այս ճամբուն վրայ, ո՞վ կոտորեց զանոնք, եւ ի՞նչպէս ցան ու ցրիւ եկած են այս արտերուն մէջ: Հարիւրապետն պատասխանեց. "Շրջակայ Թուրք գիւղացիներու կողմէ ջարդուած հայերու ոսկորներն են ատոնք, որ 1915ի Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն մէջ Պոլսէն եկած բարձր հրամանին վրայ կոտորուեցան, (ձեռքով ցուցնելով) սա դէմի խոր ձորին մէջ: Ու թէպէտ ներքին գործոց նախարարին հրամանով՝ այս կոտորածներուն հետքը կորնչցընելու համար, մեծ փոսեր փորուելով ի մի հաւաքուեցան եւ թաղուեցան անցեալ տարի Հոկտեմբերին. սակայն ձմրան հեղեղները այդ փոսերը բանալով ոսկորներն ու մնացամբ ալ կազմալուծուած դիակները դուրս բերած են . . . տեսածդ ատոնք են . . .": Հարց — Ատոնք հետաւոր տեղերէ այս ճամբաներէն անցնող աքսորական հայերու ոսկորնե՞րն են, թէ ոչ այս շրջաններու ջարդուած հայ ժողովուրդի ոսկորներն են: —

Պատասխան "Այս ճամբան կը տեսնե՞ս, բացի տարագրութեան սկիզբը 1915ի Յուլիսին՝ Զորումճիներու առաջին կարաւանէն, դեռ այս ճամբէն ողջ անցնող չեղաւ . . .":

Հարց — Շիւքրի Պէյ, այս մեր անցած ճամբաներուն վրայ

Digitized by Google

ի՞նչ կը կարծէք, որքան հայ կոտորուեցան, բնականաբար դուք իբր Նոզկատի ուսիկան զինուորներու հարիւրապետ գիտէք անշուշտ, թէ որչափ հայ ջարդուեցան Ձեր Սանճագին մէջ (կառավարչական շրջանակ)։ —

Պատասխան "Արդէն այս այժմ գաղտնիք մը չէ, մօտ 86.000 հայեր ջարդուեցան, մենք ալ զարմացանք, որովհետեւ կառավարութիւնը ինքն ալ չէր գիտեր, որ Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ այսքան հոծ հայեր կը բնակին։ Թէպէտ այս թուին մէջ քանի մը հազար ալ շրջակայ կուսակալութիւններէն գալով մեր ճամբաներէն անցնող հայեր կան, որոնք մանաւորաբար մեր ճամբաներէն անցուեցան, որպէսզի անոնք ալ մաքրենք. իր քաոով "փաքլայալըմ„։ Միշտ այս քացատրութիւնը կը գործածէին թուրքերը եւ մանաւանդ պետական պաշտօնեաներն, քաղաքային ըլլան թէ զինուրական, հայերու կոտորածը ակնարկելու ատեն„։

Հարց — Հայերու այս ընդհանուր կոտորածները որո՞ւ հրամանով գործադրուեցան։ —

Պատասխան "Թէ Պոլսոյ Իթթիհատի կեդրոնական քոմիտէէն, եւ թէ ներքին գործոց նախարարութենէն հրամաններ եկան հայերը աքսորելու, կամ՝ ատելի ճիշդ քացատրութեամբ քաղաքներէն դուրս հանելով կոտորելու։ Այս հրամանը ամենախիստ կերպով գործադրեց Պօղազլիանի Գայմագամ՝ Ջէմալ, որ կոտորածի հրամանն չգործադրող Նոզկատի միւթասարրֆին պաշտօնանկ ըլլալէն վերջ, այն ատենի Էնկիւրիի փոխ կուսակալ Ամրֆի հրամանով փոխ կառավարիչ նշանակուեցաւ Նոզկատի։ Որովհետեւ ինքն ալ Վանեցի էր, եւ ինք լսած էր՝ թէ իր ընտանեկան բոլոր պարագաները հայերը կոտորած էին անխնայ Վանայ ապստամբութեան ժամանակ. այս պատճառով ինքն ալ փոխ վրէժի դիմաց, անխնայ կոտորելով այրերուն հետ նաեւ կիներն ու երախաներն . . .„։

Հարց — Ուրեմն Նոզկատի այս շրջանակներուն մէջ կիներն ալ կոտորուեցան։ Հարցնելուս պատճառն սա է՝ որ մեր լսածին նայելով, թէպէտ ամէն կողմ՝ այրերը անխնայ կոտորուեցան, բայց իգական սեռը խնայուեցաւ կ'ըսուէր, միայն գեղեցիկ կոյսերը եւ հարսները ուզողները իրենց հարէմները տարին, մինչ

Digitized by Google

ծեր ու տարէց կիները Տէր-Զօր քշուեցան: Ձեր Սանճագին մէջ ալ միթէ այսպէս չեղա՞ւ: —

Պատասխան "Մեր կողմերը այսպէս չեղաւ, որովհետեւ ինչպէս ըսի, Պօղազլիանի Գայմագամը Վանի հայոց 1915 Ապրիլի ապստամբութեան միջոցին, իր ընտանեկան պարագաներուն սպանութենէն զայրացած եւ անձնական վրիժառութենէ դրդուեալ, նոյն իսկ առանց ուշադիր ըլլալու գոնէ երեւոյթներու փրկութեան, անխնայ կոտորել տուաւ կիներն ու աղջիկները՝ մինչեւ ծծկեր մանուկները, ըսելով թէ — ՄԱՐԴԱՐԸՆ ԴԼԽՈՒՆ ՎՐԱՑ ԵՐԴՈՒՐ ԸՐԱԾ ԵՄ, ԵՈՋԿԱՑԻ ՍԱՆՃԱԳԻՆ ՄԷՋ ՈՉ ՄԷԿ ՀԱՑ ՉՊԻՏԻ ԿՆԴՆԱՆ ԹՈՂՈՒՄ":

Հարց — Շիւքրի պէյ, մեզի ալ խօսակցութիւն պէտք է. կ'ադաչեմ' ինծի պատմէ թէ Նոզկատի կիները ու աղջիկները ի՞նչպէս ջարդուեցան: Բայց այս միջոցին ոստիկան զինուորներու տասնապետը՝ ճամբուն վրայ երկիւղալի նշաններ տեսած ըլլալով եկաւ ներկայանալ ստանալու, որով մեր ալ խօսակցութիւնը ինքնին դադ ընդհատեցաւ:

Արդարեւ նոյն այս մահուան ճամբուն վրայ եւ այսքան դժընդակ վիճակի մէջ՝ մանրամասնութեամբ պատմուած այս ահաւոր դէպքերու ազդեցութիւնը չկրողներու զարմանալի՝ թերեւս նոյն իսկ անկարելի համարուած յանդգնութեամբ մը, հետամուտ էի իրազեկ ըլլալու ցեղիս ահաւոր մարտիրոսութեան մանրամասնութեանց: Յորհնելով անշուշտ որ՝ եթէ հնար ըլլար օր մը ո՛ր եւ իցէ կերպով ողջ մնալ, պիտի կարելի ըլլար լոյս սփռել այնպիսի եղերական ու եղեռնական սարսափելի դէպքերու վրայ, որոնց անպայման ոչ մէկ հայ ականատես եղած պիտի կրնար ըլլալ: Մասնաւորաբար քանի վէրքն տաք էր, իրական ու ստուգապատում՝ քննութիւն մը տեղւոյն վրաց՝ յատուկ ինչպիսին մեծ արժէք կրնար ունենալ. մանաւանդ որ այս բոլորը պատմողը նոյն ինքն այն ոճրագործն էր, որ ըստ իր յայտարարութեան, ղեկավարած էր Նոզկատի Սանճագին մէջ տեղի ունեցած 42.000 հայերու համատարած սպանդը:

Բացառաբար ձիով ըլլալս ինծի մանաւանդ պատեհութիւն տուած էր՝ որ միշտ այս հարիւրապետին հետ քով քովի ճամբորդեմ': Ամէն անոնք, որոնք երկար օրեր ձիով ճամբորդած են, փորձառաբար գիտեն որ ձիաւորը ձիաւոր ընկեր կը փնտռէ, երկարատեւ

Digitized by Google

ճամբու ծանծրոյթը փարատել կարենալու համար: Իսկ հարիւրապետ Շիւքրի անջատ գնացած ատենս՝ յաճախ ինք կը հրաւիրէր իր մօտ, որպէսզի միասին ծիավարելով խօսակցինք եւ ժամանակն անցընենք անծանծրոյթ:

Իսկ իր անվերապահութեան եւս պատճառը՝ ինչպէս ինք եւս յաճախ կը յայտարարէր, այս էր՝ որ նա խորապէս համոզուած էր, թէ մենք ամէնքս ալ պիտի չկարենայինք ողջ մնալ՝ Տէր-Զօրի անապատներուն մէջ անօթի ու ծարաւ մնալով: Եթէ նոյն իսկ անակնկալ ապահովի մը զոհ չերթալու բացառիկ բախտն ունենար մեր կարաւանը:

Հաց աստի հետս բաւական յարգանքով կը վարուէր, ոչ թէ ներքին անկեղծ զգացմամբ, կամ՝ իբր առաջնորդ մեր ունեցած նախկին դիրքերուն ի յարգանս, այլ որովհետեւ կը ջանար ըստ կարելւոյն մեզ կողոպտել՝ առանց քրնի միջոցներու: Քանի որ Ռոզկատի նոր կառավարիչէն խիստ հրաման ստացած էր, Պոլսէն նոր ժամանած հրահանգներուն համաձայն՝ դադրեցնել այլեւս խմբական սպանդները, ինչպէս ինք եւս բացայայտօրէն կը յայտնէր:

Մինչ ես աւելի իր համակրանքն շահելու համար, հաւատացուցած էի, թէ ես միշտ թրքասէր առաջնորդ մը եղած եմ՝, եւ Պոլսէն աքսորուած եմ՝ համիտեան յեղափոխական անձի մը տեղ, եւ իբր թէ Սուլթան Համիտէն իսկ պատուանշաններ ունիմ՝...

Ասկէ զատ միշտ կը քննադատէի հայ յեղափոխական կոմիտէներուն ծայրայեղ արարքներն, եւ առժամապէս իւրացնելով իր եւ թուրք պետական բոլոր պաշտօնէից մտայնութիւնը եւ ամբաստանութիւնը, յաճախ կ'ըսէի իրեն նման. թէ հայ ժողովրդի գլխուն եկած բոլոր փորձանքներուն միակ դրդապատճառն հայ յեղափոխականներն եղած են, որ թուրք եւ հայ դարաւոր երկու քարի դրացիները իրարմէ զատելով իրար արեան թշնամի ըրին...:

Վերջապէս անձնական համոզումներուս հակառակ՝ միշտ կը յեղյեղէի այն բոլորը, որ կրնար ուղեկից հարիւրապետ Շիւքրիի հաճելի թուելով շահիլ իր համակրանքն, չքմեղացնելով իրար արժող թուրք արիւնկզակ կառավարութիւնն ու թուրք ժողովուրդը: Ու կը կարծեմ՝ թէ յաջողած էի. որովհետեւ վայրկեաններ եկան, երբ "խուտովանաբար„ հայերէն քաղը գործածելով ինծի մոռեր-

Digitized by Google

մօրէն ըսաւ՝ "Մուրատա Էֆէնտի, եթէ չկրնամ քու ընկերներդ ազատել յարձակող խուժանին շատուր ըլլալէն, քեզ կ'ազատեմ, միայն թէ իսլամ ալիտի ըլլաս; հիմակուընէ քեզի ըսեմ . . . „:

Աւելորդ է ըսել թէ ի՛նչ առաջարկ որ ընէր պատասխանս միշտ դրական էր. եւ այս առթիւ գուրանի հմտութիւնս եւս ի յայտ բերել կը ջանայի, իր զարմացկոտ ուշադրութեան մէջ: Ամէն անգամ մը բաւ էր որ կարենայինք ազատիլ այս արիւնոտ ճամբաներէն:

Թէպէտ անմիջապէս պէտք է աւելցնեմ, թէ ամէն ջանք կ'ընէի ողջ մնալու, պայմանով որ պատուովս կարենայի դուրս գալ այս անտառը եղեռնէն, եւ ոչ թէ իբր "ուրացող„ ապա ընդհանուրին կողմէ նախատակոծ ըլլալ: Բայց այսպէս արմատական չէի խորհեր հայ ժողովրդի մնացորդ բեկորներու փրկութեան մասին. բաւ էր որ ո՛ր եւ է "միջոցով„ իրենք զիրենք փրկել կարենային:

Երբ դարձեալ մօտ կէս ժամ՝ վերջ ակսանք կրկին իրարու հետ ձիավարել, շարունակել ուզելով մեր ընդհատուած խօսակցութիւնը՝ հարցուցի անտարբերօրէն. — Շիւքրի պէյ, ինչո՞ւ անցուդարձի այսքան բանուկ ճամբաներու մէջ չարդեր ըրիք, ու այժմ կոտորածներուն հետքերը մէջտեղ մնացած են. միթէ խոհեմութիւն չէր զաղտնի ծորերու մէջ ընել . . . : —

Պատասխան "Արդէն այս ճամբաներուն վրայ չեղան կոտորածները, ինչպէս առաջ ըսի, ծմեռնային հեղեղը փոսերէն դուրս բերաւ այս կմախքներն, ոսկորներն ու զանգերը . . . եւ այս ճամբաներուն վրայ բերաւ ցանց . . . : Սա դիմացի ծորին մէջ չաղացքը կը տեսնե՞ս, (ձեռքովը ցուցընելով.) ան իր սեւ օրերը (գարնա կիւնէրի) անցուց անցեալ ամրան. երբ մօտէն անցնինք, քեզ անոր տանուտօտ պատմութիւնը ընեմ՝, ու լսէ„ :

Երբ կարաւանը կէս ժամի դադարէ մը վերջ կրկին ճամբայ ինկաւ՝ եւ հասանք ցոյց տուած ջրաղացքին մօտերը, պատեհութիւնը չվրիպեցնելու համար խմբանեցի ձիս ու կրկին փութացի հարիւրապետին մօտ, եւ մեր խօսակցութեան կտրած թելը կրկին ձեռք առնելով սկսայ մանրամասնութիւններ հարցնել՝ միտքս համար Շիւքրին, որ իր խոստացած պատմութիւնը սկսի: Շիւքրի՝ "իշտէ պուրատատը„ ըսելով սկսաւ պատմել՝ թէ "ճիշդ հոս տեղի ունեցաւ Նոգկատի կիներուն խուզարկութիւնը„:

Digitized by Google

Բայց որովհետեւ շատ այլազգաբար եւ մանաւանդ մանրամասնութեամբ չէր յիշեր եւ կամ՝ չէր կրնար պատմել, թերեւս իր ծերութեան բերմամբ, կը ստիպուէի յաճախ հարցեր տալ զիս հետաքրքրող եւ ցանկացեալս ստոյգ տեղեկութիւններու իրագեկ ըլլալ կարենալու համար, երբեմն յոյժ փաղաքշանօք կողմնակի հարցեր կու տայի:

Ուստի այս նպատակով հարցուցի — Շիւքրի պէյ խնդրեմ՝ մի քաշուիք, ամէն մանրամասնութեամբ պատմեցէք, որ խօսքի նիւթերնիս չպակսի եւ ճամբան ձանձրալի չըլլայ մեզի: —

"Քաշուելու բան չկայ . . . արդէն ամէնքին գիտցած բաներն են, եւ ութը ամիս անցաւ անկէ ի վեր . . ., ու ծայնը մինչեւ Եւրոպա հասեր է . . ., Թերման դեսպանատունը[1] իսկ այս մասին դիտողութիւն ըրաւ, եւ այս դիտողութեան վրայ է, որ ինչպէս պիէ առաջ ըսի, Պոլսէն խիստ հրաման եկաւ, այլեւս դադրեցընելու հայերու ջարդերը . . .:

Երբ որ Եոզկատի քաղաքին բոլոր այրերը՝ աւելի քան 8—9000 հոգի, իրենց առաջնորդով (Սերաէս եպիսկ. Դանիէլեան) եւ քահանաներով ու աղաներով այս վայրերուն մօտակայ ծորերուն մէջ ջարդեցինք, այս անգամ՝ կարգը եկաւ կիներուն . . .: Երիկ մարդոց կատորուելէն երկու ամիս վերջ, քաղաքին մէջ կառավարիչ Ջեմալ բան տեղական տեղրութեան մունետիկ կանչել տուաւ թէ — Ձեր այրերը ողջամբ Հալէպ ժամանած ըլլալով եւ տեղւոյն կուսակալին խնդրագիր տուած ըլլալով, որ իրենց ընտանիքներն եւս Հալէպ բերուին . . ., միմիայն երեք օր պայմանաժամ՝ կու տայ, որպէս զի ամէն որ երկար ճամբորդութեան մը համար պէտք ունեցած անհրաժեշտ պատրաստութիւնը տեսնելով մեկնելու նշանին սպասէ: Ո՛վ որ ինչ ուզէ կրնայ հետն առնել եւ վարձքը ո՛վ որ կրնայ վճարել, ձիու կամ՝ եզան կառք ու սայլ կրնայ ունենալ, այս մասին կառավարութիւնը ամէն միջոց ձեռք առած է արդէն: Բաց աստի, չըլլայ թէ մորերնէդ երկիւղ անցնէք, միմիայն Պէյր զգուշական ամէն միջոց ձեռք առած է, ձեզի սպահով

1 Պոլսոյ գերմանի դեսպան Թրքասէր Վանկընհայմի յանկարծական մահէն վերջ. իրեն յաջորդ նկող Կոմս Վօլֆ-Մէթէրնիխին էր, որ ազդու բոլոր բարձաւ Թուրք Կառավարութեան գեկավարներուն մօտ՝ հայկական տեղահանութեան դէմ- եւ այս իսկ պատճառով Պերլինէն ետ կանչուեցաւ:

Digitized by Google

ու ողջամբ ծեր այրերուն մօտը Հալէպ հասցնելու համար...: Կառավարութեան այս հրամանին դէմ՝ անասատողները եւ պահ-ւողներն ամենախիստ պատժի պիտի ենթարկուին. ի գիտու-թիւն հայ ընտանիքներու ահա կը հաղորդուի:

Թուրք մունետիկներու՝ եւ քաղաքին թուրք մխթարներուն միջոցաւ եղած այս կառավարական պաշտօնական յայտարարու-թեան վրայ, հայ յիմար կիները ուրախանալով, որ իրենց այրերուն մօտ պիտի երթան..., կը սկսին խանդագին ճամբու պատրաս-տութիւն տեսնել, մանաւանդ որ երեք օր միայն պայմանաժամ տրուած ըլլալով՝ շատ ժամանակ ալ չկար:

Ասոր վրայ կիները հաւատալով կառավարութեան այս խաբ-կանքին (իր բառով տօլապին) ամէնքը սկսան ճամբու տենդագին պատրաստութեան: Նոյն իսկ շատեր իբր թէ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթան, անուշեղէններ, կաթաններ, խմորեղէններ (փախլավա) շինելով թիթեղեայ տուփերու մէջ շարեցին իրենց Հալէպ գտնուող էրիկներուն նուէր տանելու համար...: Ասոնք չէին յիշեր թրքա-կան այս առածը՝ թէ թոռոքը նպաստակը կտոռով կ'որսաց: Ապա երեք օրը լրանալէ վերջ, ճամբայ հանեցինք ամէնքը մէկէն, ոմանք կառ-քերով, ոմանք սայլերով եւ աղքատներն ալ հետիոտն:„

— Արդեօք կը յիշէ՞ք, կառքերու եւ սայլերու թիւը ո՞րքան էր. — "Կարծեմ՝ 280ը ձիու կառք էր, 550ը եզան սայլ էր, ընդամէնն 830 կառք ու սայլ կար մեր հետ:„

— Բայց միթէ քաղաքին մէջ այսքան կառք ու սայլ կարելի՞ էր գտնել:

"Նոգկատի կառավարութիւնը շրջակայ գիւղական բոլոր կե-դրոնները (նահիյէ) ոստիկան զինուորներ ղրկելով՝ քաղաք բերել տուաւ տրամադրելի բոլոր կառքերն ու սայլերն, այս նպատակին յատկացուելու համար:„

Այս կիներու ու երախաներու թիւը ո՞րքան էր արդեօք: — "Ընդամէնն 6400 եւ քիչ մըն ալ աւելի էին բոլոր կիներն, աղջիկ-ներն եւ երախաներն մէջը հաշուելով: Ասոնց մէջ կային մինչեւ 12 տարեկան տղայք եւս, որոնք այր մարդոց կարաւաններուն հետ չէին ղրկուած՝ փոքր նկատուելնուն համար:„

— Ո՞րքանն հետիոտն էին այս կիներէն:

Digitized by Google

"Անցեալ դէպքէ ոչքան կը յիշեմ՝ 4000էն աւելին կառքերու ու սայլերու մէջ կրցան տեղաւորուիլ. իսկ վարձք տալու անկարող մնացեալ կիներն իրենց զաւակներով կարաւանին հետեւեցան ոտքով„:

— Այս կարաւանը որո՞ւն յանձնուեցաւ առաջնորդելու համար Հալէպ: —

"կարաւանները առաջնորդելու պաշտօնը միշտ ինծի յանձնուած ըլլալով, կիներու այս կարաւանին ղեկավարութիւնը եւս ինծի յանձնուեցաւ իբր այս վայրերուն ծանօթ ոստիկան գինուորներու հրամանատար մը: Արդէն ամէն տեղ ալ այս պարտականութիւնը իմ՝ պաշտօնակիցներուս յանձնուեցաւ: Երբ 6400է աւելի կիներու, աղջիկներու եւ երախաներու այս մեծ կարաւանը՝ հետս առած եւ շրջականերէ քերուած 80է աւելի ոստիկան գինուորներով հասանք քաղաքէն 4—5 ժամ՝[1] հետու գտնուող այս դիմացի ծորին մէջ գտնուող 3 չքաղաքացիները, որ "իւչ տէյրմէնլէր„ անուամբ ծանօթ է, հրաման տուի ոստիկան գինուորներու ենթասպաներուն (չաւուշ), որպէս զի իջեւանին այս տեղը: Միւսոյն ատեն հրամայեցի 830է աւելի կառապաններուն եւ սայլապաններուն, որպէս զի հոս ձգելով ընտանիքները՝ իրենք դառնան իրենց գիւղերը:

Ապա օրեր առաջ պատրաստուած կառավարական ծրագրին համաձայն, քաղաքէն 25—30 թուրք դայակուհիներ քերել տալով՝ սկսանք մանրակրկիտ խիստ քննութեան: Ուրացանչիւր կին, աղջիկ ու տղայ մի առ մի խուզարկուեցան մինչեւ իրենց ներքնազգեստները, եւ հաւաքեցինք ատոնց բոլոր ոսկեղէն, արծաթեղէն, ադամանդեղէն զարդերն ու արժէքաւոր իրեղէնները, ինչպէս նաեւ իրենց զգեստներուն երիզներուն մէջ ճարտարօրէն կարած իրենց բոլոր հնչուն մետաղ ոսկիները: Ատոնք ամէնքն ալ խաբուելով թէ ատուգիւ Հալէպ իրենց այրերուն քով կ'երթան, հետերնին առած էին իրենց բոլոր արժէքաւոր եւ դիւրատար ունեցածը, ինչպէս նաեւ իրենց թանկագին զորգերն ու կապերտները: Արդէն կառավարութիւնն եւս այս նպատակով, "Հալէպ ձեր էրիկներուն պիտի երթաք„ սուտը շինեց, որ ունեցածնին հետերնին առնեն . . . :

---

1 Հարկ է հոս հետեւիլ, թէ վայրերու անուններն ու ժամերու թուին նման մանրամասնութիւններ անկարելի է հոս յիշել ճշդութեամբ:

Digitized by Google

Այնպէս որ կարճ ժամանակ վերջ, զատ զատ դէզեր (երդըն) կազմուեցան հարիւրաւոր եւ հազարաւոր կանացի ոսկի շղթաներով, ոսկի ժամացոյցներով, աղամանդեայ եւ այլ ազնիւ ու թանկագին քարերով ընդելուզուած քառամանեակներով, ապարանջաններով, օղերով, մատանիներով[1]: Հազարաւոր հնչուն ոսկիներ գտանք կանանց զգեստներու մէջ կարուած: Այս պատճառով եւս խուզարկութիւնը սկսաւ այնքան երկարիլ ու դժուարանալ, որ հարկ եղաւ նոր խուզարկու կիներ բերել տալ քաղաքէն եւ կրկնակի խուզարկութիւններով միշտ նոր զարդեղէններ եւ հնչուն ոսկիներ գտանք՝ պահուած կամ՝ կարուած ամենաթաքուն տեղերու եւ զգեստի ու ճերմակեղէններու ծալքերուն մէջ . . . „:

— Շիւքրի պէյ, քանի՞ ոսկիի արժէք ունեցող հարստութիւն մը կրցաք հաւաքել Նոգկատցի այս հայ կիներուն վրայէն . . . :

"Օ՜. . . շատ դժուար է այս մասին որոշ կարծիք մը յայտնելը, որովհետեւ մանաւանդ տոմար չբռնեցինք, բռնողին կամ խլողին ձեռքը մնաց . . . ես ըսեմ՝ 30.000 հնչուն ոսկի, դուն ըսէ 60.000 հնչուն ոսկի . . . „:

— Շատ լաւ, ըսիք որ այս հարստութիւնը խլողին ձեռքը մնաց, բայց մանաւանդ որո՞ւն ձեռքը շատ մնաց . . . : —

"Հասարակ ժանտարմայէն բռնէ մինչեւ պետական ամենաբարձր պաշտօնեան . . . „:

— Շիւքրի պէյ, քանի որ այսքան անկեղծօրէն եւ մտերմօրէն կը խօսակցինք, խնդրեմ՝ ներեցէք որ հարց մըն ալ տամ՝. դուք ո՞րքան հարստութիւն հայերու այս ջարդերուն առիթով կրցաք ձեռք բերել. մանաւանդ որ ձեր պաշտօնին բերմամբ անշուշտ առիւծի բաժինը ձեզ պահեցիք, քանի որ իբր ժանտարմայի հարիւրապետ այս կարաւանները անձամբ առաջնորդելու պաշտօնը ունենալով, մեծագոյն առիթները անշուշտ անցան ձեր ձեռքը, ինչպէս դուք ինքնին ըսիք քիչ առաջ: "Եթէ ամէնքը լինձի մնար, ի՛նչ աղէկ, բայց կաշիէ պայուսակները (չէ յալէ) լեցնելով եւ բերանները եւս կնքելով քաղաքէրկեցի միլիոնատէրերին, բայց այս առթիւ շատ գողութիւններ եղան.

---

1 Հոս հարկ է յիշել, թէ գաւառի հայ ժողովուրդն առ ի չգոյէ խնայողական դրամանատուններու, իր ամբողջ խնայած գումարները այս կարգի զարդեղէնի կու տայ, օրինքի կարգ անցած արեւելեան հին սովորութեան մը համաձայն:

Digitized by Google

վրնամ՝ ըսել կառավարութեան ձեռքը հազիւ ատոնց կէսը հասաւ: Հազարաւոր գործեր ու կապերտներ հաւաքեցինք եւ իրարու վրայ դիզեցինք այս չրաղացքներուն մօտերը, բայց իմ՝ զբաղուած վիճակէս օգտուելով նոյն իսկ ոստիկան զինուորներն գողցան . . . :

Ծիշտն ըսելով, հազիւ 10.000 ոսկի հնչուն դրամ՝ կամ՝ գարդեղէն հայոց աւարներէն ձեռքս անցաւ: Բայց պէտք է գիտնաս, որ ես միայն ժանտարմայի գումանտան չեմ՝, այլ նաեւ Նոզկատի աղաներէն եմ՝ (Էշրաֆ): Երեսուն տարի է Նոզկատի մէջ կը պաշտօնավարեմ՝, եւ թէպէտ ինծի քանիցս հազարապետի աստիճանով աւելի բարձր պաշտօններ առաջարկուեցան, բայց Նոզկատի մէջ միանգամայն կալուածատէր ըլլալուս եւ ազգական շատ ունենալուս, միշտ մերժեցի հեռանալ իմ՝ ծննդավայր Նոզկատէն, եւ նախապատիւ համարեցի աւելի նուազ աստիճանով եւ աւելի պակաս թոշակով հոս պաշտօնավարել: Արդէն տարիքս եկած լեցած է, 65ը անցեր եմ՝. ասկէ վերջ ո՞ւր պիտի երթամ՝: Ունիմ՝ Նոզկատի մէջ տուներ, կրպակներ եւ 2 հատ չրաղացք, բայց՝ իսլամ՝ եմ՝ փառք Աստուծոյ, (Էրհամ՝ տիւլլահ իսլամըմ՝.) սուտ չեմ՝ խօսիր, հայերուն այս վերջին տեղահանութեան եւ չարդերուն առթիւ մեծ հարստութիւն դիզեցի: Բայց ես ծեր եմ՝. ի՞նչ պիտի ընեմ՝ հարստութիւնը, միակ տղաս պիտի վայելէ, որ այժմ՝ Գերմանիա կը գտնուի եւ զինուրական ուսման կը հետեւի. ան պիտի վայելէ, հէլալ ըլլայ . . . „:

—Պէյ, մեր խօսակցութիւնէն անզգալաբար շեղեցանք. կ՝աղաչեմ՝ կը պատմէ՞ք, թէ այս 6400է աւելի կիներուն, աղջիկներուն ու մանուկներուն վախճանը ի՞նչ եղաւ: "Հա՛ իրաւ ըսիր. ի՛նչ կը պատմէինք, խօսքը ո՛ւր տարինք: Այսպէս չորս օր, չորս գիշեր. մանրազնին խուզարկութիւնը շարունակելով՝ ամէնքը իրենց բոլոր ունեցածէն մերկացնելէ եւ միայն իրենց վրայ հագած զգեստը ձգելէ վերջ, ամէնքը մէկէն հետիոտն ետ դարձուցինք Նոզկատ քաղաքին ետեւը գտնուող ընդարձակ սարաւանդը, ըսելով որ, կառավարութենէն ներուած ըլլալով նոր հրաման եկած է զիրենք կրկին քաղաք դարձնելու համար, որով ուրախութեամբ եւ առանց դժկամակութեան հետեւեցան մեր հրամանին . . . :

Երբ երէկ մեր անցած ատեն հետուէն ցոյց տուած սարաւանդս

Digitized by Google

հասանք, արդէն մեզ կը սպասէին օր առաջ 10—12.000 շրջականերէն հաւաքուած իսլամ ժողովուրդ»:

— Բայց շրջակայ գիւղերէն եւ քաղաքէն հաւաքուած իսլամ ոգէւոր ժողովուրդը ո՞ւրկէ իմացած էր կառավարութեան գաղտնի նպատակն ու ծրագիրը, որ օր առաջ եկած էր ու կը սպասէր...: —

"Երբ 4 օր եւ 4 գիշեր խուզարկութեամբ զբաղած էինք, Եոզկաւոի տեղական կառավարութիւնը ոստիկան զինուորներ ղրկելով շրջակայ բոլոր թուրք գիւղերը, յանուն արբազան ճիհատի հրաւիրած էր իսլամ ժողովուրդը՝ մասնակցելու կրօնական այս սուրբ պարտականութեան, որոշելով օրը եւ տեղը . . . :

Ուստի երբ որ որոշեալ տեղը հասանք, մեզմէ առաջ եւ որոշեալ օրը կանխելով բոլոր շրջակայքէն փութացած էին գալ հաւաքուիլ այս տեղը:

Որովհետեւ կառավարութեան հրամանը այս էր, որ անխնայ ջարդուին ամէնքն ալ եւ ազատող չըլլայ: Ուստի փախչելու ամէն փորձ արգիլելու, եւ ծանօթներուն կարեկցելով հոգի ազատելու հետամուտ եղողներուն եւս գաղտնի փորձերը վիժեցնելու համար, հետս բերած 80 ոստիկաններով պաշարել տուի այս սարաւանդը (Թէփէն), եւ ամէն հաւանական փախուստի կամ՝ թագստոցի տեղեր պահակներ կեցուցի:

Ապա ոստիկան զինուորներու միջոցաւ յայտարարել տուի ներկայ իսլամ ժողովրդեան, թէ իրենց կեանքեան առնելու պայմանով (այսինքն ոչ թէ փրկելու մտքով ըսել կ'ուզէ) ով որ գեղեցիկ կոյս աղջիկներէն կամ՝ հարսներէն գատել կ'ուզէ, կրնայ անմիջապէս ընտրել, սպանդի միջոցին ընտրութիւն ընելը արգիլեալ է:

Ասոր վրայ, հազիւ 220—250 աղջիկներ ու հարսներ զատուեցան ներկայ ժողովուրդէն եւ ոստիկան զինուորներու կողմէն:»

Երբ այս քստմնեցուցիչ ու սարսափելի պատմութիւնը հասաւ կատարածի իսկական նկարագրութեան, պահ մը լռեց, փակեց աչքերը, "ապտէս» առնելու մտադրութեամբ՝ երկու ձեռքերը երեսին տարաւ, լուացուելու պէս ձեռքերը սահեցուց մինչեւ սպիտակ մօրուքը եւ գուրանէն մէկ քանի աղօթքներ մրմնջելով՝ ապա դարձաւ ու ըսաւ ինծի. "Աստուած այսպիսի մահ ոչ ոքի ցոյց չտայ» կամ՝ իր բառերով — Ալլահ պէօյլէ էօլիւմ քիմսէյէ կէօսթէրմէսին: —

Digitized by Google

— Գնդակո՞վ սպաննել տուիք՝ թէ սուինահար ըրիք: — "Պատերազմի շրջան է հիմա, գնդակը սուղ է. այլ իսլամ ժողովուրդը այս սպանդին վազած ատեն իր գիւղերէն ծեռքը ի՛նչ որ ինկած էր, կացին, սակր, մանգաղ, մահակ, բրիչ, բահ, (կամ իր քառերով, պալթա, սաթըր, պըչկը, սօփա, գազմա, քիւրէք) ատոնցմով Հանդիպածին զարկաւ գետին փոեց. վերջապէս ինչ որ ուզեց ըրաւ...„:

Արդարեւ անհնար է գրչով իրական պատկերացումը փորձել այս 6400 անուէր ու անպաշտպան կիներու, պարկեշտասուն կոյսերու եւ հարսներու, անչափահաս մանուկներու եւ ծծկեր երախաներու անգիտակից վազքերն, իրարու փարիլը, երկնքի խուլ կամարներն վար առնող աղէկտուր ճիչերն ու վայնասունները, փրկուելու յոյսով աղիողորմ աղաչանքներն ու արտասուալից պաղատանքները մի առ մի թուել...:

Մեզի ուղեկից եռզկատցի եւ պօղազլիանցի ոստիկան գինուորներն անվերապահ կերպով եւ պարծանօք պատմեր են մեր աքսորի ընկերներէն ոմանց, թէ ի՛նչպէս հրապարակաւ լկտիութիւններ, գլխատումներ ըրած են, մարմնի զանազան մասերը կացինով եւ կամ՝ այլ հետերնին բերած գործիքներով կտրած, յօշոտած են: Թէ ի՛նչպէս ծծկեր երախաներ եւ մանուկներ երկու ոտքերէն քաշելով պատռած, քարերու զարկած են, կոյս աղջիկները լկած եւ մանուկները յօշոտած իրենց մայրերու աչքերուն առջեւ...:

Ա՛հ ի զուր է ջանալ փորձել գոնէ ուրուագիծը տալու արեան այս համատարած նախճիրին: Ո՛չ Զարմանդան, ո՛չ Ալփասլան, ո՛չ Ջինկիզ-խան եւ ոչ ալ Լէնկթիմուր այսքան անագորոյն կերպով ուզեցին վարուիլ իրենց ոտնակոխ ըրած երկիրներու ժողովուրդներու եւ մանաւանդ կիներու, աղջիկներու եւ անմեղ մանուկներու հետ: Ինչ որ Թաթարներու, Սելճուզներու, Մամլուկներու եւ առհասարակ իսլամ՝ կրօնի տարածիչներու աշխարհակալ պետերը հազարէ աւելի տարիներ առաջ չէին ըրած, "Իթթիհատ եւ Թէրաքզը„ Թուրք կուսակցութեան վայրագ պետերը, եւ ատոնց գաւառներու մէջ այն ատեն գտնուող քաղաքային ու գինուորական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները ու աւարի կանչուած Թուրք ժողովուրդը, գործեցին անխղճահար իրենց արիւնածարաւ մոլեգնութեանը եւ խժդժութեանը մէջ՝ չանալով իրար իսկ գերազանցել...:

Digitized by Google

Ապա չամչեան իրենց այս եղեռնական սխրագործութիւնները, հազուագիւտօրէն իրենց պատահած հայերուն պատմելու եւ պարծենալու . . . , իրենց զոհերու թուովը եւ իրենց ըրած չարչարանքներու անլուր տեսակներովը . . . :

Կողք կողքի ծիավարելով, մեր ժամեր տեւող այս եղերապատում՝ ու եղեռնապատում՝ խօսակցութիւնը հասած էր վերջապէս կէտի-մը, երբ այս աննախընթաց նահատակութեան ի լուր՝ այլեւս անկարող եղայ ինք զինքս զսպել, եւ անբացատրելիօրէն ճնշող այս տպաւորութենէն, եւ արիւնոտ վայրերուն իսկ առթել չկրցած երկիւղէն ծառացած, դարձայ, ու մանկական անմեղ հէքիաթի մը նման այս ամէնը պատմող հարիւրապետ Շիւքրիի ըսի՝ — Բայց Պէյ, դուք ծերունի հին իսլամ՝ մըն էք, ի՞նչպէս առանց խղճահարելու կրնորել տուիք այսքան հազարաւոր անմեղ կիներ, աղջիկներ ու մանուկներ, որոնք ոչ "քոմիդէճի„ էին եւ ոչ ալ ապստամբ. միթէ պարտական չպիտի՞ մնաք այս անմեղ արիւնին համար Աստուծոյ, Մարգարէին եւ Ձեր խղճին առջեւ . . . :

"ԱՄԵՆԵՒՆ, ԸՆԴՀԱԿԱՌԱԿԸ ԵՍ ՆՈՒՒԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՍ ԿԱՏԱՐԵԱՑ ԱՍՏՈՒԾՈՑ, ՄԱՐԳԱՐԷԻՍ ԵՒ ԽԱԼԻՓԱՑԻՍ ԱՌՋԵՒ . . . : ՈՐՈՎՀԵՏԵՒ ՃԻՀԱՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԷՐ . . . ՇԷՅԹԱՒԼԻՍԼԱՄԸ ՀԱՑԵՐԸ ԻԲՐ ՄԵՐ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱՒԱՃԱՒՈՂ ԲՆԱԶԻՆԴ ԸՆԵԼՈՒ "ՓԷԹՎԱ„ ՀԱՆԱԾ ԷՐ, ԻՍԿ ԽԱԼԻՓԱՆԻՍ ԵՒՍ ՎԱՒԵՐԱՑՆԵԼՈՂ ԱՅՍ "ՓԷԹՎԱՆ„, ԱՍՈՐ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՐԱՄԱՑԱԾ ԷՐ . . . : ԻՍԿ ԵՍ ԱԼ ԻԲՐ ՋԻՆՈՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻՍ ՀՐԱՄԱՆԸ ԳՈՐԾԱԴՐԵՑԻ . . . : ՄԻԹԷ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԷՋ ՄԱՐԴ ՍՊԱՆՆԵԼԸ ՈՁԻ՞Ր ԿԸ ՀԱՄԱՐՈՒԻ . . . :„

Այս անպատկառ եւ անլուր յայտարարութեան վրայ այլեւս լռեցի. որովհետեւ ի՞նչ կրնայի պատասխանել 42,000 անմեղ ժողովուրդ անխնայ կոտորող դահճապետի մը, երբ անզէն, անպաշտպան կիներ եւ ծծկեր մանուկներ անգթօրէն կոտորելը պատերազմի մէջ մարդ սպաննելու կը նմանցնէր . . . : Մանաւանդ որ մեր ճամբորդութիւնն եւս մտած էր փուլի մը մէջ, երբ ամէն վայրկեան յանկնկալս մահը դիմազրաւելու սարսափեցուցիչ հարկին ներքեւ կը գտնուէինք:

Մեր դաժան հարիւրապետը չզայրացնելու համար, ինչպէս միշտ, այս անգամ՝ եւս խօսքս շարունակելով եւ կատակախառն հեգնանքով հարցուցի — Պէյ, գիտես որ՝ մենք եկեղեցականներս ժողո-

Digitized by Google

վուրդը հանդերձեալ աշխարհի պատիժներով կը վախցնենք..., դուք ի՞նչպէս պիտի քաւէք անդիի աշխարհին մէջ Ձեր այս մեղքերը...:

"օ՜, շատ դիւրին, ես արդէն քահեցի եի անդիի աշխարհին հաշիւ շզգեցի...: որովհետեւ ատկէն անդամ ըրածիս նման, այս պատմած կոտորածէս վերջ ալ, "փոսթս„ գեղին փոխելով նամաձս ըրի եի փառք տուի ալլահին ու մարգարէին, որ արժանի ըրաւ զիս՝ իմ ծերութեան այս օրերուն սուրբ ճիհատին անշամբ մասնակցութեան...: քանի՜ քանի՜ անդամներ մէկ քանի տարիներ առաջ՝ տարիքիս պատճառով զիս հանգստեան ո՛ւղղին կոշտել, ազէկ որ շեմ ընդուներ ինծի քանիցս եղած "թաքավիտի„ առաջարկները...:„

Ուզեցի օգտուիլ արտակարգ պաղարեամբ, պարծանօք ու յոխորտանօք շատ խօսելու մասին ցոյց տուած իր տրամադրութենէն, եւ փորը ինչ այլեւս խօսակցութեան մեր նիւթը փոխելու համար, մանաւանդ որ սարսափելի այս տուամին վերջին վարագոյրն ալ ինկած էր արդէն, հարցուցի — Գերմանիա երբեք տեղեկութիւն չունեցա՞ւ եւ դիւտողութիւն չըրա՞ւ՝ միլիոնէ աւելի կոտորուած քրիստոնեայ ժողովուրդի մը այս սպանդին համար: — Ասով կը փորձէի գերմաններու հայոց սպանդին մասնակցութեան չափն ու պատասխանատուութեան բաժինը ճշդել նոյն իսկ պետական ու զինուորական բարձր պաշտօնեայէ մը, որ թէպէտ գաւառի մէջ կը գտնուէր, բայց իբր կառավարութեան ծրագիրներու գործադրիչ մը՝ եւ ամենանշանաւոր ջարդարարներէն մէկը, բնականաբար իրազեկ պէտք է ըլլար պետական գաղտնի բոլոր արտաքին եւ ներքին իրադարձութեանց:

"Եւրոպան խաբելու համար, թէպէտ անցեալ տարի Էնկիւրիի ջարդերուն լուրը Պոլիս հասնելուն, ձեւակերպութեան մը համար դիւտողութիւն ըրաւ եւ քննիչ ալ ղրկեց Էնկիւրի, բայց մենք շատ լաւ գիտէինք, որ այս դիւտողութեան իսկական շարժառիթն էր, կարծել չտալ թէ իր ալ մատը կայ այս կոտորածներուն մէջ: Այս դիւտողութեան վրայ, թէպէտ հայոց ջարդերը կարճ ժամանակի մը համար դադրեցան, բայց յետոյ կրկին շարունակուեցան: Միայն սա տարբերութեամբ, որ աւելի զգուշաւոր եղանակով տեղի ունեցան եւ սպաննուածներուն դիակները այլեւս մէջտեղ չձգուեցան...: Պոլսէն եկած մասնաւոր հրահանգներու վրայ՝ ամէն ջանք եղաւ եւ կարելի ամէն միջոց ձեռք առնուեցաւ, որպէս զի եւրոպացիները

Digitized by Google

կամ՝ աւելի ճիշդ Ամերիկեան միսիոնարները անտեղեակ մնան Անատոլուի խորերը կատարուող ջարդերուն . . . :» — Պէյ, ընդհանուր կարծիքը այս է, թէ Գերմանիոյ ալ մեւսը կայ այս ջարդերուն մէջ. ո՞րքան ճիշտ է այս կարծիքը: —

"Ատոր տարակո՞յս կայ. Իթթիհատի քոմիտէին, կամ Թալէաթին ու Էնվէրին բերանին էր ինկած դարերէ ի վեր՝ աշխարհակալ ամենահզօր Սուլթաններու ընել չկրցածը՝ այսպէս քանի մը ամսուան մէջ ընել լմնցընել: Գերմանիա մեզի հասկցուց, թէ ցորչափ օսմ. կայսրութեան սահմաններուն մէջ հպատակ ուրիշ ցեղերը մեզի բաղդատմամբ 20% համեմատութեան չհասցնենք, ազատելիք չունինք մեր գլխուն եկած շարունակական փորձանքներէն: Բայց չկարծես թէ Իթթիհատը միայն հայերը կոտորելով պիտի բաւականանայ, քիչ օրէն միւս ցեղերուն, մանաւանդ Արաբներուն[1] հաշիւն ալ պիտի մաքրենք: Արդէն Սեբաստիոյ հայերը տեղւոյն Չէրքէզներուն ձեռքով ջարդել տալէ վերջ, կառավարութիւնը այս ջարդարար Չէրքէզները պաշարելով՝ ամէնքն ալ կոտորել տուաւ, ըսելով թէ առանց իր գիտութեան անմեղ հայեր ջարդած են!!!: Մինչդեռ Չէրքէզները կառավարութեան յանձնարարութեամբ ջարդած էին հայերը: Թուրք կառավարութեան հնարամտութեան (տոլապին) միթէ իրազեկ դեռ չե՞ս եղած, այնքան ատեն գաւառի մէջ առաջնորդութիւն ըրած ըլլալով:

Ի՞նչպէս գերմաններն կրնան չքմեղանալ, ըսելով թէ լուր չունէին հայոց կոտորածներէն: Անատոլուի մէջ կոտորուած եւ տեղահան եղած հարիւր հազարաւոր հայերու տուներուն խոհանոցի պղնձեղէնները ամիսներով՝ Նոգկաւէն Էնկիւրի երկաթուղի դրուելու համար, հարիւրաւոր կառքերով եւ սայլերով ես էի փոխադրողը: Այս անհատնում՝ պղնձեղէնները իսկոյն Գերմանիա փոխադրուեցան զէնք շինուելու համար: ԱՍԿԷ ՋԱՑ, ԼՔՈՒԱԾ ՈՒ ԿՈՂՈՊՏՈՒԱԾ ՀԱՐԻՒՐԱՒՈՐ ՆԱՀԱՊԱՏՆԵՐՈՒ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԲՈԼՈՐ ՄԵԾ ՈՒ ՓՈՔՐ ՋԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱ ՂՐԿԵՑԻՆՔ՝ ՔՈՒՒԻՖ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ԹՆԴԱՆՕԹ ՁՈՒԼԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ: ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԸ ԱՍԿԷ՞ ԱԼ ՉՀԱՍԿՑԱՆ, ԹԷ Ի՞ՆՉ Կ՚ԱՆՑՆԻ ԿՐ ԴԱՌՆԱՑ ԱՆԱՏՈԼՈՒԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒՆ ԳԼԽՈՒՆ . . .»:

---

1 *Ստուգիւ մէկ քանի ամիս վերջ 1916 ին ամռան Սուրիոյ բանակին վերին հրամանատար ճէմալ, սկսաւ արաբներուն դէմ ալ հալածանքն ու Դամասկոսի մէջ սկսաւ Արաբ մեծամեծներ կախել:*

Digitized by Google

Արդէն 2—3 ժամ՝ միայն կարճ ընդհատումներով տեւող այս պատմական եւ յոյժ կարեւոր եւ անմոռանալի խօսակցութիւնը վերջացնելով, ինք հեռացաւ ու անցաւ առաջ՝ զինք հրաւիրելու եկող ոստիկան զինուորներու հավուշին ուղեկցութեամբ:

Երբ առանձին մնացի, մեր կարաւանին հետիոտն ընկերներէն պոլսեցի մէկ քանի հայ մտաւորականներ, եւ ի մասնաւորի փաստաբան Պօղոս Դանիէլեան, որ խիստ մօտէն մէկ քանի ընկերներով կը հետեւէին լարուած ուշադրութեամբ մեր երկուքին, ըսաւ՝ "Եթէ պաշտօնապէս Պոլսէն եւ ամենահեղինակաւոր անձերու կողմէ քննիչ եկած ըլլայիք, չէիք կրնար այսքան ճարտարօրէն խոստովանցնել այս ոճրագործ հրէշը: Երանի՛ թէ օր մը աշխարհ լսէր այս 40.000 հայ չարդող հարիւրապետին պատմական մեծ արժէք ունեցող խոստովանութիւնները„:

Ինչպէս կանխաւ շեշտեցի, ոճրագործ խօսակիցս, յաճախ կը կրկնէր՝ թէ — փրկութիւն չկայ ձեզի ալ, ամէնքդ ալ պիտի մեռնիք, միայն թէ ես կառավարութենէն հրահանգ ունիմ կարելին ընելով՝ ձեր եւ ձեր ետեւէն եկող Գասթէմունիի հայերու կարաւանները ողջ անցընելու այս տեղերէն, ուրկէ ոչ մէկ կարաւան ողջ անցած է դեռ: — Նոյնպէս յաճախ կ'ըսէր ինծի — յիմար չըլլաս, մարծելու, թէ Ցէր-Զօրի եւ շրջակայ անապատներուն մէջ տարագրուած հայերը ողջ պիտի ճգուին. անոնք ալ վերջ ի վերջոյ պիտի քնաջնջուին, կամ՝ իր բառով, որ ընդհանուր կարգախօսի բանաձեւն էր, կը գործածէր յաճախ "փաքլամաք„ կամ՝ "հարճարըք„ այսինքն "մնացածներն ալ պիտի մաքրենք կամ ծախսենք հետզհետէ . . .„: —

Եթէ այս ձեր ոճրագործն մէկ կէտի մէջ սխալեցաւ, այս էր որ միշտ կը կրկնէր, թէ Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայերն ալ տարագրուելով՝ պիտի "մաքրուին„: Ու երբ կ'ըսէի, թէ դեռ այս երկու վայրերու հայերը տեղերնին կը մնան, գլխու մարժողական շարժումով մը կ'ըսէր, ինք կը զարմանայ՝ թէ ի՛նչպէս մինչեւ հիմա Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայերը չտարագրուեցան, քանի որ ատոնց համար ալ Իթթիհատի քոմիտէն տեղահան ընելու որոշում տուած էր:

Բայց ինչ որ չուզեց ըսել հարիւրապետ Շիւքրի՝ իր պատմած ապառնդի վերջին րոպէներու մանրամասնութեանց մասին, քիչ վերջ

Digitized by Google

իմացանք մեզ ընկերացող եոզկատցի ոստիկան այն զինուորներէն, որոնք ականատես եղած էին այս զգոնեցուցիչ մեծ սպանդին: Թէպէտեւ ես անձամբ չլսեցի, որովհետեւ միշտ զբաղած էի հարիւրապետով եւ չէի ուզեր բաժնուիլ իրմէ, աւելի շահելու համար իր բարեացակամութիւնը, եւ ալ աւելի կորզելու համար իրմէ նորութիւններ՝ զիս հետաքրքրող եւ ցայն վայր ինծի համար անծանօթ մնացած իրադարձութեանց մասին:

Այս ոստիկան զինուորները պատմեր են, թէ ի՛նչպէս 10.000է աւելի շրջականերէն հաւաքուած թուրք խուժան մը "Ալլահ, Ալլահ„ գազանային վայրագ պոռչտուքներով՝ կը յարձակի եոզկատցի 6400է աւելի անտէր ու անպաշտպան կիներուն, աղջիկներուն եւ երախաներուն վրայ: Այս միջոցին յառաջ եկած վայնասունը, գոռում՝ գոչումը, աղէկտուր ճիչերն, եւ կացիններով, ուրագներով, սակրներով եւ այլ այս կարգի զէնքերով թուրք խուժանը այնքան կատաղօրէն կ'իյնայ իր անմեղ զոհերուն վրայ, որ խժալուր այս աղմուկը մինչեւ մէկուկէս ժամ՝ հեռու շրջակայ գիւղերը կը լսուին . . . : Կառավարական պատուէրին վրայ ոչ ոք իր քաղաքացի կամ՝ ծանօթ ընտանիքները փրկելու համարձակութիւն կ'ունենայ: Որովհետեւ մահուամբ պիտի պատժուէր այն՝ ով որ համարձակէր մէկը փրկել. որով կը սկսին անխնայ կոտորել, անտարբեր մնալով ամէն պաղատանքի:

Անհնար է ոչ թէ գրել, այլ նոյն իսկ երեւակայել այս մեծ եղեռնը կամ՝ տոամբ՝ իր իրական մանրամասնութեամբը. որովհետեւ այսքան հզօր երեւակայութիւն մը ունենալու համար՝ անպատճառ ոճրագործներու յատուկ ներքին կարողութիւններ անհրաժեշտ են . . . :

Երբ սպանդը կը լրանայ, ապա կը սկսին բոլորովին մերկացնել հազարաւոր սպաննուած եւ յօշոտուած այս զոհերը՝ զգեստները հետերնին տանելու նպատակով: Այս դիակապուտին կը մասնակցին հետզհետէ ոճրին վայրը շրջակայ գիւղերէն փութացող թուրք կիներ. եւ շատեր իրենց ծծկեր կամ՝ մէկ քանի տարու երախաները գրկերը կու գան . . . , մէկը չունենալնուն համար իրենց տուները, որ տէր ըլլայ իրենց մանուկին:

Բայց այս՝ ոչ նուազ անշուշտ պիտի նպաստէր թուրք ցեղին

Digitized by Google

վազրային վայրագ բնազդները ի մանուկ տիոց սրելու ու վարժեցնելու արեան կարմիր գոյնին ու հոտին . . . :

Յաւիտենական սրբութեամբ օծուն եւ յաւերժացեալ այս հազարաւոր մեծ ու փոքր մարտիրոսուհիներու զգեստներու կողոպուտը կը տեւէ 4—5 օր: Ապա կարգը կու գայ ամէն կողմէ արեան հոտ առնելով խուժող շուներուն, գայլերուն եւ շնագայլերուն. ասոնք ալ կը լրացնեն թուրքերուն սկսած գործը . . . :

Ապա բացօդեայ մնացած այս մարմինները կը սկսին ուռիլ, նեխիլ եւ կազմալուծուիլ: Երբ յանկարծ Պոլսէն ներքին գործոց նախարար Թալաթ, Էնկիւրիի մէջ մթերուած հացահատիկը եւ ընդեղէնները Պոլիս փոխադրելու ! ! ! պատրուակին ներքեւ, անձամբ կու գայ Էնկիւրի եւ ապա ինքնաշարժով գաղտնապէս Նոզկատ այցելելով կ'ուզէ քննել՝ թէ ու՞ր հրամանները լաւ գործադրուա՞ծ են:

Այս պատեհութեամբ ոճրին հետքերը կորնչցնելու նպատակով մեծ փոսեր բանալ տալով՝ ի մի հաւաքել կու տայ ցան ու ցրիւ գրեթէ արդէն կմախացած փշրանքներն տարաբախտ մարտիրոսուհիներուն, կարծելով նաեւ թաղել այս մեծ տոհմին սրտաճմլիկ սեւ ու արիւնոտ պատմութիւնը:

Իսկ գերման կայսրը վիշեցեալ՝ երբ Թալաթ կ'այցելէր Պեռլին, մարդկային պատմութեան մէջ չտեսնուած մեծ ոճրագործը կը պատուէր սեռ արծուի պատուանշանով: Պատիւ մը՝ որ շատ հազուադէպօրէն կ'ընծայուի ոչ գերմաններու: Այս պատուանշանին շնորհիւ Թալաթ կը բարձրանար գերման ազնուականներու աստիճանին, իբր Թուրք կայսրութեան Կամալէթեան Քավուրը, կամ՝ Պիզմարքը . . . :

Եթէ այս Թուրք Հարիւրապետը՝ իր ցեղը չբմեղացնելու մտօք էր որ գերմանները կ'ամբաստանէր, միւս կողմէն Գերմանիոյ քաղաքական ու զինուորական պատասխանատու անձերն՝ ալ բոլորովին չէին կրնար լուալ Պիղատոսի նման իրենց ձեռքերը հայ անմեղ արիւնէն:

Ի դէպ է հոս յիշատակել, թէ Նոզկատէն մինչեւ Կեսարիա մեր անցած բոլոր ճամբաներուն վրայ, մեր հանդիպած իւրաքանչիւր իսլամի վրայ — արդէն քրիստոնեայ ժողովուրդ մնացած չէր այլեւս այս կողմերը — ըլլայ այր, կին թէ մանուկ, գրեթէ 80

Digitized by Google

տոկոս հագած էին եւրոպական զգեստներ, կրելով վրանին իրենց գործած ոճիրներուն անժխտելի հետքերը:

Արդարեւ ծիծաղելի էր տեսնել տրեխաւոր եւ շալվարով գիւղացիներու վրայ "ռէտէնկոթներ", "պօնժուռներ", "ժաքէթներ" ամենաընտիր կերպասէ զանազան արանց եւ կանանց եւրոպական զգեստներ, որոնց մէկ մասը մէկին վրայ, ուրիշ մասը երկրորդի մը կամ երրորդի մը վրայ էր: Բոկոտն թուրք գիւղացի տղայք հագուած էին "մառնիլով" զգեստներ: Իսկ այրերու վրայ յաճախ կը տեսնէինք ոսկի շղթաներ ու ժամացոյցներ: Թէպէտ կիներու վրայ ալ աղամանդեայ շատ զարդեր կը գտնուէին, սակայն շատ դիւրութիւն չունէինք կիներ տեսնելու, չնայած որ թուրք գեղջկուհիներ "նամեհրամի" սովորութիւնը ի վիճակի չեն խստութեամբ գործադրելու Պոլսոյ "հանըմներուն" նման ,որովհետեւ դաշտային աշխատութիւնները՝ չի թոյլատրեր այսպիսի կրօնային կաշկանդիչ սովորոյթներ յարգելու:

Հարիւրապետ Շիւքրի՝ Իթթիհատի քոմիտէին եղեռնական հրամաններն հաճոյքով միշտ գործադրած ըլլալով հանդերձ, իբր ազգասէր քաղաքականութեան, չափազանց հայհոյալից լեզու կը գործածէր Իթթիհատի քոմիտէին դէմ՝ առհասարակ, բայց ի մասնաւորի Իթթիհատական պետերու եւ մանաւանդ Թալաթի եւ Էնվէրի դէմ: Յաճախ կ'ըսէր՝ "Ասոնք գնչուէ սերած կամ հրէութենէ դարձած (տէօնմէ) քահանայապետներ են, խելքերնուն փչածը կ'ընեն, վերջը խորհիլ չկայ որ . . . , տեսնենք այս մեր ըրածին տակէն ինչպէս պիտի ելլենք . . .", ակնարկելով հայ եղեռնին:

Բայց այս վերջին խօսքերը ոչ թէ խղճահարութենէ, այլ հաւանական պատիժի մը երկիւղէն առաջ եկած մտավախութիւն էր: Որովհետեւ անմտութիւն էր արհեստով ոճրագործի մը եւ տասնեակ հազար անմեղներ ջարդող հրէշի մը մօտ՝ այլեւս խղճմտանք փնտռել:

Digitized by Google

23.

ՄԱՀԱՊԱՐՏՆԵՐՈՒ ՈՒՐԻՇ ԿԱՐԱԻԱՆԻ ՄԸ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Մեր վերեւ յիշած դժնդակ խօսակցութիւններէն ծայր աստիճան ջղագրգիռ եղած էի, մանաւանդ որ մէկ կողմէ անկարելին ի գործ պիտի դնէի ներքին փոթորկայոյզ վրէժխնդրական զգացումներս լռեցնելու. միւս կողմէն իր "բարեկամութիւնը" ամէն աւելի վայելել կարենալու համար ջանալու էի ըլլալ յոյժ փաղաքուշ, հաճոյակատար եւ ամիսւած էի միշտ իրաւունք տալ իրեն եւ Թուրք պետութեան եղեռնական քոլոր արարքներուն:

Առավ հանդերձ մտքի չարչարալից վերյիշումով մը՝ ջանք ու ճիգ կը Թափէի մի առ մի մտքիս մէջ դասակարգելու եւ արմատացնելու՝ մարտիրոսացած ցեղիս քիչ առաջ լսած սարսափեցուցիչ պրուազները, խորապէս համոզուած՝ Թէ Ցէրամք եթէ օր մը ողջ մնալ յաջողէի, պիտի կրնայի՝ անշուշտ ԱՐԾԵՑՆԵԼ ԱՑՍ ԻՄ ԲՈԼՈՐ ԼՍԱԾՆԵՐՆ ՈՒ ՏԵՍԱԾՆԵՐՐ . . . :

Նոզկատ-Պօղազլիան Ճամբուն մեր երկրորդ օրը՝ կէս օրին մօտ էր, երբ յանկարծ նեղ ձորի մը մէջ, ջրաղացքի մը մօտը ականատես եղանք մեզ ամէնքս ալ մահուան մղձաւանջով լեցնող դէպքի մը: Բայց այս անգամ՝ ոչ Թէ անցեալ արիւնուռ պատմութեան մը կսկծեցուցիչ վերյիշումն էր, այլ դառն իրականութիւնն էր, որ կ'արձանանար մեր աչքերուն առջեւ, որ այլեւս պատրանք չէր, այլ սարսափեցուցիչ իրողութիւն:

Ըստ սովորութեան ցան ու ցրիւ Ճամբուն երկայնքին՝ զբեթէ իրարմէ 1/4 ժամ՝ հեռաւորութեան վրայ առաջ քալող մեր կարա-

Digitized by Google

ւանը՝ յանկարծ կանգ առած էր, եւ հետզհետէ աքսորականները սեղմ՝ շարքերով իրարու կը մօտենային: Իսկ ես հարիւրապետին հետ՝ երկուքս ալ ըստ սովորութեան ծիով ամենավերջը կու գայինք, երբ տեսանք հաստ պարանով իրարու պնդօրէն կապուած 54 հոգիէ բաղկացած ուրիշ կարաւան մը, ամէնքն ալ կամ՝ վաթսունէն վեր ծերունիներ եւ կամ՝ 13—16 տարեկան պատանիներ, քոլորովին մաշած ու թափթփած զգեստներով եւ ոմանք եւս նոյն իսկ ցնցոտիներով:

Ասոնք միակ արու մնացորդներն էին Նոզկատի 3000 տուն հայութեան, որ անցեալ 1915 աշունէն ի վեր թազնուած էին ո՛ր եւ է կերպով քաղաքին մէջ հրաշքով մնացած մէկ քանի տասնեակ գինւորի ընտանիքներու մօտ: Բայց ամիսներ վերջ, կարծելով թէ ամէն վտանգ անցած է եւ կառավարութեան հայերու ընդհանուր ներման դիտումնաւոր կեղծ լուրերէն քաջալերեալ՝ հետզհետէ դուրս գալով, կը սկսին մէկ մէկ օրապահիկի հետամուտ ըլլալ՝ ըստ իրենց կարողութեան:

Սակայն օրին մէկը յանկարծ մէջտեղ երեւցած այս մնացորդ բոլոր հայերը, ըստ նախօրօք պատրաստուած ցուցակի ձերբակալելով, մէկ քանի օր եւս բանտը պահելէ վերջ, աքսորի անունին ներքեւ այս խեղճերը իրարու կապած կը բերեն այս ամայի ձորին մէջ մի առ մի սպանդելու հաստատ նպատակով:

Իսկ ասոնց իբր թէ ապահովութեան յատկացած հետեւակ 8 ոստիկան գինւորները, նոյն առտուն իսկ կը սպանդեն այս թշուառներէն 4ը, ընտրելով ամենակտրիճ եւ ուսեալ երիտասարդներէն, ծրագրած ըլլալով մնացածները յանձնել ամէն կողմէ հաւաքի եկած գիւղացի խուժանին, որպէս զի իր հասկցած ձեւով ու ըստ իր "վարժութեան" "մաքրէ" կամ "ծախսէ", ինչպէս սովոր էին ըսել թուրքերը:

Օհ անհնար է մոռնալ այն սրտաճմլիկ տեսարանը, երբ հազիւ մեր կարաւանը նկատած, եւ մանաւանդ հայ եկեղեցական մը յանկարծ տեսնելով հեծեալ եւ բարեկամական խօսակցութեան մէջ իրենց վաղածանօթ հարիւրապետ Շիւքրիի հետ, ասկէ քաջալերուած, ուրուբէ հալածական իրենց մօր թեւերուն տակ լեղապատառ վազող վառեակներու նման, առանց ուշադիր ըլլալու նոյն

Digitized by Google

իսկ իրենց հսկող ոստիկան զինուորներու ապառնացող արգելքին, աճապարեցին կտրել մեր ճամբան: Արտասուքով կ'աղաչէին ինծմէ որ փրկեմ զիրենք իրենց ապառնացող վերահաս անխուսափելի ապանդէն: Թէ՛ հարիւրապետէն եւ թէ՛ մանաւորաբար ինծմէ՝ Թուրքերէն լեզուով իրենց յուսահատ վիճակը պատմելով կեանք կը հայցէին: Իսկ մահապարտներու այս կարաւանին մէջ գտնուող հայախօս դպրոցական պատանիները մայրենի լեզուով գաղտագողի կը հասկցնէին ինծի, Թէ իրենցմէ արդէն չորսը ապանուած են եւ շրջականերէն հետզհետէ հաւաքուող Թուրք գիւղացի խուժանին առուարանալուն զիրենք կը ապասցնեն մէկ անգամէն իրենց հաշիւն ալ մաքրելու համար: Ապա լալահառաչ կը պաղատէին որ ազատենք զիրենք ու չծգենք զիրենք հոն, ու կ'ըսէին — Աստուծոյ սիրոյն մեզ ալ հետերնիդ տարէք, եթէ անցնիք երթաք եւ մեզ հոս ձգէք, անմիջապէս մեզ ալ պիտի ապանեն մեր միւս ընկերներուն պէս: —

Որովհետեւ ամէնքը ամրապէս իրարու կապուած էին իրենց արմուկի վերի մասերէն, երբ մէկ քանին շարժէին՝ ամբողջ կարաւանը կամայ ակամայ միասին շարժիլ ստիպուած էր: Գաւառի բնաջնջուած կամ տարագրուած մէկուկէս միլիոն հայոց Թեան այս հիւծած ու ազազուն խլեակները, ծառացած մեր ճամբուն վրայ՝ անդադար շնորհք կը խնդրէին, եւ այն ալ կեանքի շնորհք իրենց մէկ յոգեւորականէն, որ ինքն ալ մահապարտ աքսորական մըն էր. միայն իրենցին պէս դեռ չէր հնչած անոր ալ մահուան վերջին ժամը:

Արդարեւ վայրկեաններ կան, յորում՝ ամենաուկար հոգիներն իսկ յանդուգն դիւցազուններ կը դառնան, եւ ամենազգոյշ եւ դանդաղ լեզուներն իսկ հրաշագործ ճարտասաններ կը Թուին ըլլալ: Ո՛հ անհնար էր մեզի անտարբեր մնալ այսքան արցունքոտ աղաչանքի, պաղատանքի հանդէպ, եթէ նոյն իսկ մեր կեանքն արժէր:

Հարիւրապետ Շիւքրի, որ անճայն եւ անտարբեր կը դիտէր այս բոլոր իրադարձութիւնը եւ կը լսէր ըսուածները, տեսնելով որ անկարելիկիր կը մնար, Թախանձագին աղաչեցի որ շնորհ ընէ եւ փրկէ զիրենք՝ միացնելով մեր կարաւանին: Բայց Շիւքրի՝ արհեստով ոճրագործներու սովորական անտարբերութեամբ պատասխանեց Թէ — կառավարութեան հրամանին դէմ՝ ես ի՞նչպէս կրնամ՝

Digitized by Google

գործել . . . : — Պատասխանեցի թէ այս պահուս մեր կեանքին միակ տէրն է եւ մեր թէ՛ հրամանատարն է, թէ՛ մարգաչախտը եւ թէ՛ Սուլթանն է, քանի որ իր խղճմտանքին մնացած է իր ուզած ձեւով վարուելու մեզի հետ եւ իր հասկցուցած ձեւով չքմեղանալու, եթէ երբեք հարցնող ըլլար սակայն . . . :

Այս փաղաքշական խօսքերէն մեղմացած, միւս կողմէ ծերունիները ամէնքն ալ իրարու կապուած թէպէտ, բայց մեր ծերուն մօտեցած՝ հարիւրապետին ուղերը կը համբուրէին ու աղիողորմ կ'աղաչէին որ գոնէ իրենց շնորհ ընէ:

Ապա հաճեցաւ դառնալ ինծի եւ ըսաւ — ձրի ձրիւար ասանկ բան մը: — Ես եւս խոստացայ գոհացնել զինքն ամէն կերպով:

Վերջապէս հրամայեց եոզկատցիներու այս կարաւանին պահակ կանգնող ոստիկան զինուորներուն, որ վերադառնան իրենք քաղաք, քանի որ իրենց պաշտօնը լրացած էր, եւ միւս կողմէ հրամայեց մեր կարաւանին ոստիկան զինուորներուն, որ եոզկատցիներուն կարաւանն եւս միացնեն մեր կարաւանին:

Հազիւ այս հրամանն տրուած, տեսնելու արժանի էր, թէ ինչպէս ամէնքը մէկ խուժեցին հարիւրապետին եւ իմ՛ վրայ, արցունքով կը համբուրէին անոր ուղերն, իսկ իմ՛ ալ ձեռքերը: Արդարեւ փոձկեցանք ամէնքս ալ եւ միացուցինք մեր մահաբոյր ճակատագիրները իրարու, թէպէտ փրկութեան մեր յուսադրութեանց մէջ՝ մեր մահն էր որ կը փորձէինք հեռացնել մեզմէ, առժամապէս միայն անշուշտ . . . :

Հազիւ ճամբայ ինկած, սկսան աղաչել որ նաեւ քակել տամ՛ իրենց կապուած թեւերը՝ հասկցնելով որ այնքան պիրկ կապած են, որ իրենց աջ թեւի արիւնը վաղուց դադրած է շրջան ընելէ եւ դիտմամբ թմրեցուցած են այսպէս, որպէս զի ապանդի միջոցին ինքնապաշտպանութեան ոչ եւ է շարժում՛ ընելու անկարող ըլլան իրենց բազուկները:

Սպանդի տարուողներու վրայ գործադրուած ընդհանուր դրութիւն մըն էր՝ թուրք ցեղին ոճրագործ ուղեղէն ըխած . . . :

Այս մասին եւս փորձեցի բարեխօսել. սակայն կարգ մը առարկութիւններէ վերջ ըսելով թէ ժամէ մը վտակի մը եզրին ցրուելուան դադար պիտի տրուի, խոստացաւ այդ միջոցին ազատ ար-

Digitized by Google

ծակել, միշտ կրկնելով թէ բարեխօսութիւնս կ'ընդունի միայն հընչուն ակնկալութեամբ:

Արդարեւ քիչ վերջ երբ հասանք մատնանշուած տեղը, արծակել տուաւ ամէնքն ալ իրենց կապանքներէն: Հակառակ անոր, որ Շոգկատէն մեկնելէն ի վեր 24 ժամ անցած էր եւ իրենք ոչինչ կերած ու խմած էին, այնու ամենայնիւ իրենց անակնկալ փրկութենէն խելայեղ՝ ատոնցմէ ոչ ոք իրեն երկարուած պատառները առնել ու ճաշակել կ'ուզէր, այնքան յուզուած էին եւ շուարած:

Այսպէս մեր երկու կարաւանները միացած՝ շուրջ հարիւր հոգինոց հոծ խումբ մը դարձած, շարունակեցինք մեր ճամբան եւ արեւամուտին հետ իջեւանեցանք թուրք գիւղ մը:

Շնորհիւ հարիւրապետ Շիւքրիի կողմէ ինծի տրուած բացառիկ թոյլտուութեան, ոստիկան զինուորներու տասնապետին հետ յարմար սենեակներ վարձքով գտնելով, տասնական հոգի զետեղուեցան իւրաքանչիւր սենեակի մէջ, ամէն սենեակի մէջ ձգելով պահպանութեան համար մէկ մէկ ոստիկան զինուոր: Փախուստի մասին արդէն անձնապէս երաշխաւորութիւն տուած էի, հաւաստելով որ եթէ մէկը մեզմէ փախչող ըլլայ, պատրաստ եմ կեանքովս տուժելու:

Այս առթիւ հոգացինք մեր մէջ նաեւ մեր նոր ընկերներուն գոնէ ցամաք հացի մը կարօտութիւնը:

Յաջորդ օրը՝ Շոգկատէն հեռանալու երրորդ օրը, առաւօտուն հազիւ կրկին նեղ ձորէ մը պիտի անցնէինք, երբ մեզի պաշարուած գտանք ամէն կողմէ խաժամուժ ամբոխէ մը: Ձորին երկու կողմի՝ բայց մանաւանդ մեր ձախ կողմի լեռները ծածկուած էին հարիւրաւոր մարդոցմով, որոնք շրջակայ գիւղերէն հաւարի եկած էին, որսի շան նման՝ արիւնի եւ աւարի հոտ առած ըլլալով: Թէպէտ անշուշտ շատ դժուար է որոշ թիւ մը տալ, բայց հաւանաբար 7—800 հոգի կար, որոնց մէջ կը տեսնէինք կիներ ու աղջիկներ: Մեզի տրուած ապահովիչ հաւաստիքներուն վրայ՝ մոքէ չանցընելով այսպիսի յարձակում մը, հեռուէն լեռան վրայ շարժող իրերը՝ արածուող ոչխարներ կարծած էինք. եւ երբ յանկարծ գտանք մեզի պաշարուած, աւելորդ է ըսել թէ պահ մը ամէնքս ալ կորսնցուցինք մեր պաղարիւնութիւնը:

Digitized by Google

Մեր կարաւանէն շատեր կու լային, ոմանք շուարած զետինը ծունկի էին, քանի մը ծերեր իրենց ծունկին զարնելով "լմնցանք„ կ'ըսէին:

Մեր ցրուած կարաւանը ակնթարթի մը մէջ կրկին խտացած իրարու եկած էր բնազդական շարժումով մը: Իսկ ես հարիւրապետին հետ ըստ սովորութեան խօսակցելով միասին կը ծիավարէինք իբր վերջապահ, երբ մէկ քանի երիտասարդներ եկան գուժել որ պաշարուած ենք եւ անմիջական վտանգի ներքեւ կը գտնուինք:

Այս միջոցին մեզ դիմաւորելու եկան նաեւ 8—10 հեծեալներ, որոնց երբ հարցուց հարիւրապետը թէ ո՞ւրկէ կու գան, պատասխանեցին հարիւրապետին անունը տալով մեծ յարգանօք, թէ "ոչխարի տուրք„ հաւաքելէ կը դառնան . . . : Բայց հարիւրապետ Շիւքրի ինծի գաղտնաբար յայտնեց, թէ ասոնք լաւ կը ճանչնայ, հաւաքուած խուժանին պետերն են եւ իբր պատահական ճամբորդ եկան՝ կարաւանին մէջէն անցնելով քննելու թէ աւարը ո՛րքան է եւ քանի՛ հոգի էինք:

Ժամանակ չկար կորսնցնելիք. ժամ՝ առաջ հարկ էր հնարաւորը ընել, քանի դեռ ուշ չէր. ուստի դառնալով հարիւրապետ Շիւքրիի, թախանձագին աղաչեցի, որ փրկէ մեզ վերահաս վտանգէն: Ինչ որ րոպէին սարսռեցուցիչ տպաւորութեան ներքեւ համոզելու եւ ողոքելու համար գինքն կրնայի ըսել ու խոստանալ, փութացի անվարան ընել եւ ըսել. քաւ էր որ մեզ փրկէր:

Ամէնքս ալ այն աստիճան շուարած էինք, որ եթէ յարձակում ըլլար մեր վրայ, կրնային մեզ ոչխարներու նման խողխողել՝ առանց հանդիպելու մեր կողմէն ո՛ր եւ է ամենափոքր իսկ ընդդիմութեան: Թուէր թէ արիւնը սառած էր այլեւս մեր երակներուն մէջ, ու մահը՝ որ մեր առջեւ արձանացած էր, այնքան երկիւղ չէր ազդեր. զի տարիէ մը ի վեր արդէն միշտ մահուան շարունակական մղձաւանջի մէջ ապրելով, վաղուց ընտելացած էինք մեռնելու գաղափարին հետ: Զի ինչ որ կ'ապրէինք՝ շատ կը նմանէր: Այս իրապէս անաւոր աղէտին անմիջական ազդեցութեան ներքեւ արդէն մեր մտքերը խորհրդածելու, տրամաբանելու եւ կամ՝ ո՛ր եւ է գործունէութիւն ունենալու ոչ ի վիճակի էին եւ ոչ ալ ժամանակ կար:

Digitized by Google

Ամէնքին յոյսը վրաս բեւեռուած էր, թէ հարիւրապետին հետ մշակած բարեկամութեամբս թերեւս կրնայի ելից ճամբայ մը գտնել:

Վերջապէս հարիւրապետ Շիւքրի, սակարկողներու յատուկ հնարամտութեամբ, կարգ մը դժուարութիւններ թուելէ վերջ՝ առանց այլեւայլի հարիւր հնչուն ոսկի պահանջեց նոյն երեկոյին իսկ վճարուելու պայմանով, առանց ո՛ր եւ է առարկութեան՝ իբր փրկանք: Ի՞նստանալով խուժանը իսկոյն ցրուել, սակայն անձնապէս զիս հարիւր ոսկիին պարտական կ՚ուզէր ճանչնալ, եւ չէր ուզեր ուրիշներու հետ գործ ունենալ:

Ակներեւ է թէ անմիջապէս իր պայմանը սիրով ընդունեցի՝ առանձնելով առ այս անձնական ամէն պատասխանատուութիւն:

Հազիւ փրկանքի այս սակարկութիւնը լրացած, հրաման ըրաւ ոստիկան գինուորներու տասնապետին, որ մէկ քանի ընկերներ առնելով փութայ խուժանը ցրուել իրեն անունով:

Ի դէպ է հոս յիշել, որ իբր Նոգկատի շրջանին 30 տարուան ոստիկ. գինուորներու հրամանատար, ամբողջ "սանճագին„ մէջ գինք կը ճանչնային իբր կամքը քալեցնող ծեր աղուէս մը, եւ ինչպէս մեզ ընկերացող ոստիկ. գինուորները կը հաւաստէին, սարսափ ազդած էր բոլորին: Ամէնքը կը ճանչնային գինք անձնապէս. ո՛ր թուրք գիւղերը որ իջեւանեցանք, մեծ յարգանք եւ երկիւղածանն ակնածանք ցոյց կու տային իրեն հանդէպ:

Միաժամանակ երկրորդ անձի մը միջոցաւ 10 հնչուն ոսկի ալ պարգեւ խոստացանք տասնապետին, որպէս զի անկեղծօրէն՝ եւ ոչ թէ ձեւականօրէն գործադրէ իր հրամանատարին Շիւքրիի հրամանը:

Այս խոստումին վրայ, դարձաւ տասնապետը հրամանատարին հաղցնելու, թէ՝ եթէ խուժանը ընդդիմութիւն ընէ իրենց եւ ցրուիլ չուզէ, ի՞նչ ընեն: Հրամանատարն ըսաւ — կրակեցէք . . . :— Այս բացորոշ հրամանին վրայ, հեծեալ 4—5 ոստիկ. գինուորներ, գլուխ ունենալով տասնապետը, քառասմբակ յարձակեցան սարի կողերուն վայրկեանէ վայրկեան ապառնդի ահագանգին ապաստղ խուժանին վրայ:

Բայց ընչաքաղց եւ ոճրածարաւ ամբոխը, որ տարիէ մը ի վեր

Digitized by Google

ապանդի, ալանի ու թալանի վարժուած էր, չէր ուզեր նահանջել եւ կը յամառէր մնալ: Իսկ խուժանին հեծեալ 8—10 պետերը, որոնց մեր ճամբուն վրայ հանդիպած էինք, նոյն իսկ կը յանդգնէին մեր վրայ քալել:

Իսկ մենք մեզմէ մէկ քանի հարիւր մեղր հետու կատարուող այս մահուան կատակերգութիւնը անբացատրելի սարսափով մը կը դիտէինք ակնապիշ, երկիւղ կրելով միշտ՝ որ կրնար այս խաղը վերջանալ յանկարծ մեր ապանդին ողբերգութեամբը:

Ծանկարծ սթափեցանք մեր մահաբոյր շփոթումին մէջ "մավզէր„ի գնդակներու սուլումով, եւ տեսանք թէ ի՛նչպէս առջեւի չարքերէն եւ էն կատաղի հետիոտն ոահվիրաներէն մէկը՝ ուոքէն վիրաւորուած գետին ինկաւ:

Եւ ահա հարիւրաւոր ստուար շարքերէ բաղկացած՝ եւ գազանական կրքերով բոցավառած խաժամուժ ամբոխը տեսանք մեր զարմացկոտ աչքերով, թէ լեղապատառ ի՛նչպէս հետ ի հետ կը վազէր սարն ի վեր, եւտեւ ձգելով աւարը փոխադրելու համար հետ բերած ձիերն ու էշերը, հրազէնի պայթումին վրայ այլեւս համոզուելով՝ որ եղածը պարզ ճեւակերպութեան համար ըստ անցեալ սովորութեանց կատակ մը կամ՝ խաղ մը չէր . . . :

Արդարեւ տեսնելու արժանի բան էր, թէ 4—5 ոտիկ. զինուորներու յարձակումին վրայ՝ կարելի է եղեր հարիւրաւոր ամբոխ ցրուել, քաւ է որ կառավարութիւնը անկեղծօրէն կամեցած ցրուեր: Ամէն աւելի պերճախօս եւ անհերքելի գործնական ապացոյց՝ ալ ի՛նչ հարկ կար փնտռելու կառավարութեան անհերքելի պատասխանատուութեան մասին:

Ձորը պատնէշող երկու կողմի սարերուն փէշն ի վեր փախչող խուժանին ետեւ, տեսանք որ սարի հակառակ կողմին վրայ եւս դեռ հարիւրաւոր ամբոխ դարանակալ կը սպասէ եղեր, յարձակմանն յաջողութեան մը պարագային, միանալու համար նախայարձակ իրենց ընկերներուն:

Վտանգը անհետացաւ եւ փախչող խուժանին թողած 8—10 ձիերն ու էշերը հետերնիս առած սկսանք մեր ճամբան շարունակել, միշտ նոր յարձակումներու երկիւղն մեր սրտին խորը: Իր յաղթութեան վրայ՝ յոխորտանօք սկսաւ հարիւրապետ Շիւրքի խօսիլ իր

Digitized by Google

հզօր ազդեցութեան վրայ, որ ունէր ամբողջ գաւառին բոլոր ժողովուրդներուն վրայ:

Իր անձնասիրութիւնը փաղաքշող կարգ մը շաղակրատութենէ վերջ, ուզելով լուսաբանուիլ, հարցուցի թէ վիրաւորուած մարդուն համար արդեօք իրեն ո՛ր եւ է պատասխանատուութիւն կու գա՞ր յառաջիկային, պատասխանեց՝ "ղէ՛հ ինծի ի՞նչ պատասխանատուութիւն պիտի գայ, միթէ համրուած ոչխա՞ր է. ոստիկանական տեղեկագիր[1] մը պատրաստել պիտի տամ՝ ըսելով որ "սէվգիաթին„ (այսինքն տարազրութեան կարաւանին) վրայ յարձակեցան, եւ երբ ցրուել ուզեցի՝ ընդդիմացան եւ այս պատճառով ալ վիրաւորուեցան... լմնցաւ գնաց: Հիմա "սէֆէր ալէյհիկ է (այսինքն պատերազմի շրջան է)՝ ո՞վ որուն, դեռ ինչո՞ր ըրինք ու հարցնող փնտռող չեղաւ. աւանկ աննշան դէպքի՞ մը համար պատասխանատուութիւն պիտի գայ վրաս..., քնաւ մէկը միւսին ըսելիքը չէ մնացած... մուրախաս էֆէնտի հասկցա՞ր... դուն այս երեկոյ հարիւր ոսկին Ձեր ունեցած աղաներուն մէջ հաւաքելով ճեռքս դնելուն ճարը նայէ. ի՞նչուդ պէտք...„:

Մենք այս բոլորը շատոնց հասկցած էինք, տասնեւհինգ երկար տարիներու թէ՛ գաւառի եւ թէ՛ Պոլսոյ մէջ մեր պաշտօններուն բերմամբ՝ նախարարներու, կուսակալներու եւ պետական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներու հետ ունեցած ամենօրեայ յարաբերութեամբ: Միայն կ'ուզէինք պատեհութենէն օգտուելով տեղեակ ըլլալ ոճրագործ այս հարիւրապետին այս մասին ունեցած պատասխանատուութեան գիտակցութեանը, մտայնութեանը ու համոզումին:

Հարիւր ոսկիով ատոյգ մահուանէ մեր ճեռք բերած այս յաջողութիւնը կամ՝ փրկութիւնը տեսնելով, ինքնին կը տարուինք յիշել հռովմէական պատմութեան այն օրերը, երբ Ափրիկէի Նումիդիոյ Մասինիսա թագաւորի ազգականներէն Ցուգուրդ զօրավարը, շարունակական իր պատերազմներով՝ վերջապէս Հռովմի տիրեց: Եւ երբ տեսաւ հռովմէացի զօրավարներուն շեշտուած ընչաքաղցութիւնը եւ հռովմայեցւոց ներքին ապականութիւնը, հաշտութիւն կնքելէ վերջ՝ երբ կը հեռանար Հռովմէն, բացագանչեց. — Շահասէր քաղաք, քեզ ալ գնելու համար լոկ գնորդ մը պէտք է: —

[1] Զապթի վարագասը՝

Digitized by Google

Մենք ալ իրաւամբ կրնայինք բացագանչել՝ կաշառակեր Թուրքիա, քեզ ալ գնորդ մը պէտք է գնելու համար . . . :

Զինադադարի այս վաղորդայնին, արդեօք Թուրքիա՝ միթէ աճուրդի հանուած չէ՞ եւ աւելի գին առաջարկողին միթէ ժառանգ չպիտի՞ մնայ . . . :

Ամապարեցինք շարունակել մեր ճամբան եւ մինչդեռ միջին հաշուով օրական 6—7 ժամ միայն ճամբայ կրնայինք քալել՝ մեր կարաւանին հետիոտն գնացողներուն պատճառով, որոնք մեր ուղեկիցներուն գրեթէ $^4/_5$ մասը կը կազմէին, այս օրը 8—9 ժամ ճամբայ կտրեցինք եւ մթնշաղին հետ իջեւանեցանք տղմաթաթախ եւ յոգնաբեկ՝ Թուրք գիւղ մը:

Բայց մեզմէ ոչ ոք ախորժակ ունէր այլեւս ուտելու, եւ տարբեր խցիկներուն մէջ ու ոտիկան գինուորներու նոյն գիշեր աչալուրջ պահակութեան ներքեւ, կծկուած անքուն անցուցինք սրտադողի մէջ, աղտոտ փսիաթներու եւ ոջիլներու մէջ՝ որոնց հետ այլեւս ընտելացած էինք, մենք ալ մեր վրայ միշտ կրելով առանց չափազանցութեան հարիւրաւորներ:

Այո՛, անկարելի էր մեզ քնանալ, որովհետեւ այլ եւս զաղտնիք մը չէր, թէ ո՛չ թէ մեր գերեզմաններուն մօտեցած էինք, այլ մէջը մտած ու չէինք գիտեր՝ թէ վաղուան արշալոյսին հետ ի՛նչ մահարբեր անակնկալներ կը սպասէին մեզի: Ամէնքս ալ նոյն խորհրդածութիւններով կը ջանայինք ժամ՝ առաջ լուսնցնել. որովհետեւ խաւարէն կը վախնայինք, յիշելով որ բոլոր ոճիրներն գիշերը աղջամուղջին մէջ կը դարբնուին: Թէպէտ արհեստով ոճրագործներու համար օրուան ամէն ժամը կը յարմարէր ոճիրի յղացումին եւ գործադրութեանը . . . :

Բարեբախտաբար՝ դէպքերու ահարկու ազդեցութեան ներքեւ ծնունդ առած մեր ջղայնոտ կասկածամտութիւնը արդարացնող առանց ո՛ր եւ է վրդովիչ միջադէպի՝ լուսնցուցինք: Նախ քան կարաւանին ճամբայ ելլելը փութացի կատարել խոստումս, որ երեկոյին ոչ ոք մեզմէ կրցած էր այս մասին խորհիլ. որովհետեւ ինչպէս ժողովրդային բացատրութեամբ կ'ըսուի, հոգի չէր մնացած մեր վրայ ո՛ր եւ իցէ բանի վրայ խորհելու:

Շատ դիւրին եղաւ հանգանակել հարիւր ոսկին, որուն մաս-

Digitized by Google

նակցեցան նոյն իսկ հազիւ քանի մը շաբաթուան պարզ հացագին մը ունեցողները. որովհետեւ կը տեսնէին թէ երկար սակարկելու ժամանակ չէ . . . : Մանաւանդ որ դեռ կը գտնուէինք ու պիտի անցնէինք այնպիսի ամայի լեռներու ու ձորերու մէջէն, երբ մեր կեանքը կախուած էր միայն կաշառակուլ մեր եղեռնագործ հարիւրապետ Շիւքրիին բարեացակամութենէն:

Մեր կարաւանին մէջ գտնուող մէկ քանի չանկըրիցի վաճառականներու կողմէ երբ հնչուն կերպով համբուեցաւ Շիւքրիի ափին մէջ հարիւր ոսկին, արդէն այս հնչուն ոսկիէն իր ազահութիւնը հրապառուած, եւ յուսալով որ կծիկին ծայրը արդէն քակուեցաւ վերջապէս, ա՛լ աւելի բարեացակամ դարձաւ հանդէպ ամէնքիս. եւ սկսաւ բացառիկ պատիւներ ալ ընել, հրաւիրելով որ իրեն սեղանակից ըլլամ:

Չորրորդ օրն եւս անցաւ բարեբախտաբար առանց մուսահոգիչ ո՛ր եւ է միջադէպի, եւ մենք այս օրը ա՛լ աւելի պատեհութիւն ու համարձակութիւն ունեցանք մուածելու քիչ մը մեր անունին վրայ, եւ պարենաւորուելու եւ հոգալու նաեւ մեզի ընկերացող եոզկատցի չիսունէ աւելի չքաւոր աքսորի ընկերները: Սակայն այս գործը անոր համար կը դժուարանար, որ հարիւր հոգիէ աւելի մեր կարաւանին մէջ հազիւ 30՝ չանկըրցիներ պահեստի դրամ ունէին, իսկ մնացեալները քաոին բովանդակ նշանակութեամբ հացակարօտ վիճակի մէջ էին: Մանաւանդաբար 54 եոզկատցիները բոլորովին մերկ ու անօթի էին, եւ հարկ էր ամէն օր կշտացնել այս թշուառները, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ մեր հին աքսորի ընկերներէն 16էն 10ը նոյնպէս օգնութեան կարօտ էին: Կարելի չըլլալով ամէն առնն հացագին մուրալ, ստիպուած անձնական փոխառութեամբ կրցայ մեծ մասամբ հայթայթել մեր օժանդակութեան կարօտ ընկերներուն ումանց անունը:

Ուրիշ մէկ դժուարութիւնն ալ այս էր, որ Եոզկատէն մինչեւ Կեսարիա թուրք գիւղացիները այնքան վրէժխնդրութեամբ լեցուած էին, որ ոստիկան զինուորներու միջամտութեամբ միայն կը յաջողէին կանխիկ եւ հնչուն դրամով մեզի հաց, սոխ, հաւկիթ եւ մածուն վաճառել: Ասոնք էին մեր միակ սնունդները, թէպէտեւ յետոյ ոչ թէ հաւկիթ ու մածուն, այլ եւ ոչ իսկ հաց գտանք գնելու,

Digitized by Google

փոյթ չէ թէ հաց ըսածնիս հաճարի, կորեկի քնաբեր խառնուրդ մ'ըլլար: Բայց վերջապէս անօթիներուս համար անունդ մըն էր դարձեալ:

Սակայն մեզմէ ոչ ոք հետամուտ էր ուտելու կամ խմելու, մահուան ամենօրեայ մղձաւանջը այնքան տագնապեցուցած էր մեզ, որ միայն անակնկալ կոտորածի մը զոհ չերթալու միջոցներուն վրայ խորհելու հետամուտ էինք:

Թէպէտ շատ յոյս չունէինք, քանի որ հայեր էինք, վա՛յ եկած էր մեր ամբողջ ցեղին գլխուն: Բախտին անակնկալ մէկ հարուածովը, ամբողջ հայութեան հետ ժառանգազուրկ դարձած էինք, հալածական եւ վայրաւատին: Վերջ ի վերջոյ չէ՞ որ մեր ամէնքին ալ վախճանը նոյն պիտի ըլլար ուշ կամ կանուխ, անօթի եւ ծարաւ մեռնիլ Տէր-Էլ-Զօրի տօթակէզ ու անջրդի անապատներուն մէջ:

Չորրորդ օրն էր, երբ արշալոյսին հետ ճամբայ ինկանք դարձեալ մտահոգ ու ընկճուած ու միայն Աստուծոյ ապաւինած: Որովհետեւ ամէն յոյս արդէն կտրած էինք մեր ազգականներէն, եթէ ասոնք դեռ ողջ մնացած էին . . . : Իսկ անգլիացիներն, Ֆրանսացիներն ու ռուսերն օ՜հ դեռ մեզմէ շատ ու շատ հեռու էին . . . :

Ըստ սովորութեան երբ Շիւքրիի հետ միասին խօսակցելով կը ծիավարէինք, մէկ քանի բլուրներու եւտեւ կրկին նեղ ձորի մը մէջէն անցած միջոցնիս մարդկային թագնուած գլուխներ տեսանք: Ասոնք սակայն յարձակումնան համարձակութենէ զուրկ ըլլալով, խուզարկու ոահվիրաներու դերին մէջ կը մնային՝ շատ քիչուոր ըլլալնուն:

Այս պատեհութենէն օգտուիլ ուզեցի, վերահասու ըլլալու համար, թէ այս ամբոխը ինքնաբերաբար կու գայ մեր ճամբան ապասելու, թէ հարիւրապետ Շիւքրի ինք գաղտնի մարդեր դրկելով քերել կու տայ մեր վրայ՝ մեզ ի կողոպտելու համար:

Ուստի հարցուցի — Շիւքրի պէյ, ասոնք ո՞վ մեր վրայ կը դրկէ, որովհետեւ ո՞ւրկէ գիտեն ասոնք թէ հայ տարագիրներու կարաւան կ'անցնի, որ կ'աճապարեն հեռաւոր գիւղերէ գալ այս ցուրտին եւ մեր ճամբուն վրայ ապասել, մեզ անշուշտ ապաննելու, կողոպտելու համար . . . : — Պատասխանեց "Ճանցանքը շիտակն ըսելով ասոնցը չէ. մենք վարժեցուցինք գիրենք ասոր . . . „:

Digitized by Google

Ի դէպ է հոս յիշել, որ հարիւրապետ Շիւքրի Թէպէտ նշանաւոր ոճրագործ մը եւ դահիճ մըն էր, սակայն իբր կրօնամոլ ծեր Թուրք մը, զարմանք առթելու աստիճան ճշմարտախօս ու անկեղծ էր իր համոզումներուն մէջ, եւ անվերապահ իր կարծիքներուն յայտարարութեանը մէջ:

Այս շարժառիթով, յաճախ մեր մտքին մէջ ծագում առած կասկածներու եւ հարցերու մասին որոշ լուսաբանութիւններ ստանալու համար կը հարցաքննէի զինքն զգուշաւոր կերպերով:

Անգամ մըն ալ այս նպատակով հարցուցի — Շիւքրի պէյ, ինչո՞ւ Սուլթան Համիտի օրով եղածին նման, այս անգամ ալ "Ժէօն Թիւրքերը" իրենց բնակած քաղաքներուն մէջ կոտորել չտուին հայ ժողովուրդը, եւ թէ եոզկատցի հայ կիները միթէ չէի՞ք կրնար դիւրաւ փճացնել առանց քաղաքէն դուրս հանելու . . . : —

"Ի Թիհատականներու այս ըրածը առաջինէն աւելի խոհեմ ճամբայ էր, որովհետեւ եթէ հայերը ջարդել ուզէինք Սուլթան Համիտի օրով եղածին պէս, այն ատեն մենք ալ շատ զոհեր պիտի ունենայինք: Ինչպէս հայերը Ատանայի մէջ 1909ին ըրին, փողոցներու մէջ շինուած պատնէշներու ետեւ եւ քարաշէն տուներու մէջ ամրանալով՝ դիւրաւ չպիտի ուզէին անձնատուր ըլլալ, այլ զէնքով պիտի դիմադրէին: Տես, Շապին-Գարահիսարի եւ Ուրֆայի մէջ հայերը ամրոններով զբաղեցուցին կառավարութիւնը: Միթէ այս ձեւը աւելի գործնական չէ՞ր, ձեզ աքսոր պիտի տանինք ըսելով՝ նախ զինաթափ ըրինք եւ ապա ճամբայ հանելով առանց ո՛ր եւ է փոքր մը իսկ ընդդիմութեան մաքրեցինք . . . : Իսկ եոզկատցի կիներուն գալով, եթէ քաղաքին մէջ ատոնց գործը մաքրել ուզէինք, իրենց մօտը գտնուած ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ գոհարեղէն իրենց բոլոր զարդերը կոյուղիներու մէջ պիտի նետէին կամ փճացնէին, որպէս զի մեր ձեռքը չհիյնայ: Միթէ ատանկ ընելը աւելի խոհեմութիւն չէ՞ր, խաբելով զիրենք, թէ իրենց էրիկներուն մօտ պիտի ղրկենք, իրենց բոլոր ունեցած ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ գոհարեղէն զարդերը ու իրենց տուներուն գորգերը եւ կապերտները հետերնին առին: Որով մեզ ալ շատ դիւրին եղաւ մէկ քանի օրուան մէջ հաւաքել ամէնքը եւ գիրենք մորկացնել . . . : Թէպէտ մոռցայ ցարդ յիշել, որ աղամանդեայ շատ զարդեղէններ մեր խուզարկումներու

Digitized by Google

միջոցին կլլած էին: Սակայն Թուրք գիւղացիները մանաւանդ կիները, օրերով նեխած հազարաւոր այս դիակներուն մէջ շրջելով փորոտիքները պատռեցին եւ բաւական զարդեղէններ գտան, որոնք յետոյ քաղաք բերելով ծախեցին...: Կառավարական բոլոր պաշտօնեաները ալ զարմացանք տեսնելով եոզկատցի հայերու տուներէն գտնուած անբաւ հարստութիւնը: Հակառակ պետութիւնը մեր ցեղին ծեռքը ըլլալուն, Թուրք ժողովուրդը՝ բացի մէկ քանի մեծամեծներէ (Էշրաֆէ) աղքատ է եւ տուներու մէջ մէկ կապերտ չունի: Մենք ապշեցանք թէ ասքան կառավարական սեղմումներու մէջ ինչպէս հայերը այսքան հարստութիւն դիզած էին հին ըէժիմին, որմէ այնքան կը գանգատէին: Որովհետեւ դեռ մէկ քանի տարուան գործ է Սահմանադրութիւնը, ասոնք առաջուց հաւաքուած հարստութիւններ էին:„

Պէտք չէ մոռնալ յիշելու, որ մեր անցած բոլոր ճամբաներուն, ձորերուն ու դաշտերուն վրայ, ցան ու ցրիւ կը տեսնէինք զգեստի, ճերմակեղէնի պատռտած կտորներ, կօշիկի մաշած մասեր, եկեղեցական սուրբ գրքերու պատռտ պատռտ եղած էջեր: Ցայտնի էր որ հայ տարագրեալներու մեծ կարաւաններ անցած էին այս ճամբաներէն եւ անխնայ ջարդուած զանազան ձորերու եւ կիրճերու մէջ: Մեզի ընկերացող պահակ զինուորները պատմեցին մեզի, թէ ինչպէս Եոզկատի մերձակայ Զաթ կոչուած անտառուտ լեռներուն մէջ ամրացած ափ մը հայ քաջեր, շուրջ տարիէ մը ի վեր կը կռուէին Թուրք զինուրական եւ ոստիկանական ուժերու դէմ, հափազանց զբաղեցնելով տեղական կառավարութիւնը:

Զաթի մօտակայ հայ գիւղացիները, երբ կը տեսնեն որ Եոզկատի եւ շրջակայից հայութիւնը տեղահան ըլլալէ վերջ՝ կարգը իրենց եկած է, կը փութան կանխել Թուրք կառավարութիւնը, բոլորովին անակնկալի բերելով զանի:

Երբ Եոզկատէն եկող բազմաթիւ ոստիկան զինուրներ կը մտնեն լուսնշաղին հետ գիւղ՝ տեղահան ընելու համար զուտ հայաբնակ այս գիւղի ժողովուրդը եւս, զարմանքով կը տեսնեն որ բացի գիւղին մէջ մնացած մէկ քանի շուներէ եւ աքաղաղներէ, ոչ ոք մնացած է հոն: Իսկ ասոնք ձգուած էին որպէս զի շարունակեն հաջել եւ ծայնել եւ անզգալի ընել իրենց անշշուկ հեռացումը գիւղէն:

Digitized by Google

Վերջապէս գաղտնիքը երեւան կ'ելլէ, եւ կառավարութիւնը հազարի մօտ անկանոն զօրք ու հարիւրի մօտ ոստիկան զինուորներ կը ղրկէ լեռնային թնդանօթներով, որպէս զի անճնատուր ըլլալու ստիպեն այս յանդուգն ափ մը հայ քաջերը: Սակայն ասոնք Սամուէլ չավուշի առաջնորդութեամբ ամրանալով Չաթի լեռան խիտ անտառներուն մէջ, կը սկսին հերոսական պայքարի մը: Չաթի լեռներուն մէջ խոր եւ մեծ քարայր մ'ընելով իրենց բնակարան, անունդի անհրաժեշտ իրենց պաշարը երբ կը սպառի, կը սկսին ասպատակել մերձակայ թուրք գիւղերը եւ բռնադատել որ իրենց պարէն տան:

Եոզկատի կառավարութիւնը իր յաճախակի զոհաբեր յարձակումներէն յուսահատ, եւ տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլայ ասոնք պարտութեան եւ անճնատուութեան բռնադատել, կը սկսի պատժել շրջակայ թուրք գիւղացիները. ամբաստանելով՝ որ — դուք պարէն տալով Սամուէլի եւ ընկերներուն, կառավարութեան թշնամիները կը քաջալերէք: —

Չէ՞ որ միշտ այս եղած է թուրք կառավարութեան գործելակերպը, երբ անկարող կ'ըլլայ յանցաւորը պատժել, իր վրէժը անմեղէն կը լուծէ:

Այս պատմութիւնը մեզի ընող ոստիկան զինուորները ապշութեամբ մեզի կը յիշէին, թէ իրենց ներկայ ընկերներէն մէկ քանին ալ, որ մասնակցած են Չաթի այս կռիւներուն, նոյն իսկ թնդանօթ տեսած են Չաթի հայ քաջերուն մօտ, որոնք լեցնելով վառօդախառն քարերով անկարելի կը դարձնէին յարձակող ուժերու յառաջացումը:

Արտաքնապէս զարմանքով եւ ներքնապէս ուրախութեամբ մտիկ կ'ընէինք այս հրաշալի պատմութիւններու վիպական մանրամասնութիւնները, եւ մեր մէջ յոյս կը ծնէր նմանօրինակ ազատութեան մը կարելիութեան:

Բայց շուտով կը քարոյալքուէինք, յիշելով որ անգամ մը օձիքնիս ճեռք տուած էինք. եւ ազատումը գրեթէ անկարելի էր դարձած, մանաւանդ արեան այս սարսափելի ճամբաններուն վրայ:

1915 Օգոստոսէն մինչեւ 1916 Մարտի վերջը դիմադրած

Digitized by Google

էին եւ ոտիկան զինուորները կը հաստատէին թէ անկարելի է ասոնց յաղթել:

Արդարեւ Զաթի այս ափ մը հայ քաջերը յաղթական կռիւը շարունակեցին մինչեւ համաշխարհային պատերազմի 1918ի Հոկտեմբերի փրկարար զինադադարը, մինչեւ որ իրենց զէնքերով գնացին յանձնուեցան Հալէպ անգլիական զօրաց վերին հրամանատար՝ զօրվ. Ալէմպիին, արժանանալով ընդհանուր գնահատութեան եւ գովասանքի: Իսկ անգլիացի հրամանատարը այսպիսի քաջերէ չուզեց առնել զէնքերը, որոնք պատիւ բերած էին իրենց հերոսական դիմադրութեամբ հայ ցեղին:

Երեկոյեան արեւամուտին հետ իջեւանեցանք Քէլլէր անունով թուրք գիւղ մը, որ հազիւ 5—6 ժամ հեռու կը գտնուէր Պօղազլիանէն, եւ որ մեր տառապանքի տարիներուն ամենասարսափելի սեւ յիշատակներէն մէկը եղաւ, հետեւեալ միջադէպին պատճառով:

Հազիւ ըստ սովորութեան մեզի ուղեկից տանուտէրին հետ մեր հարիւր հոգիներս կարաւանին անդամները 8—10 գիւղացիներու վճարեալ խուցերուն մէջ տեղաւորած, եւ մինչ ամէն ոք անկիւն մը գտնելով կծկուած էր, երբ տանուտէրը եկաւ հրաւիրել զիս, ըսելով որ — Շիւքրի էֆէնտին քեզ կ'ուզէ տեսնել, առանձին խօսելիք ունի: —

Բնականաբար մօտալուտ վտանգի մը երկիւղէն մտահոգ՝ չուզեցի նախ երթալ, դաւադրութենէ մը վախնալով: Սակայն երկրորդ հրաւէրին վրայ՝ ճարահատ գնացի գտնել հարիւրապետը, որ գիւղին մէկ ծայրը՝ խրճիթներէն բաւական հեռու կեցած ինծի կը սպասէր: Մեկնելու միջոցիս չմոռցայ խցակից մէկ քանի կտրիճ երիտասարդներու յանձնարարել որ աննշմար կերպով հետեւին ինծի գոնէ խուզարկու աչքերով:

Երբ հասայ հարիւրապետին մօտ, սա՝ խորհրդաւոր շեշտով մ'ըսաւ ինծի "Մուրախաս էֆէնտի, գործը զէշ է. լսելով որ "սեվքիաթ„ (այսինքն հայ տարագիրներու նոր կարաւան) պիտի անցնի ասկէ, շրջակայ գիւղերէն հարիւրաւոր ժողովուրդ հաւաքուած է այս գիւղին շրջակայքը մեր վրայ յարձակելու նպատակով, ուստի մեծ վտանգի մէջ ենք. գիտցած ըլլաս...:„ Պատասխանեցի — Շիւքրի պէյ, դուք երդում ըրիք Ձեր գաւկին վրայ,

Digitized by Google

որ մեզ ողջ պիտի հասցնէք մինչեւ Պօղազլիան. հետեւապէս Անտուծոյ սիրուն, այս խուժանը փախցնելու համար Ձեր ամբողջ ազդեցութիւնը գործածեցէք. ես վստահ եմ որ անոնք Ձեզմէ կը վախնան, երբ լսեն Ձեզմէ ապառնալիք՝ կը ցրուին. փրկեցէքմեզ...: Թէպէտ միւս կողմէն կը խորհէի՝ թէ կրնար մեզ դարձեալ կողոպտելու նոր սադրանք մ՚ըլլալ, այսպէս անգոյ խուժանի մը սարսափը ցցելով մեր առջեւ:

Բայց նա վարանքս տեսնելով "քիչ մը սանկ պտրտինք ըսելով տարաւ գիս 150 քայլ հեռու գիւղին վերեւը աղբիւրին մօտակայ փոքր ձորակ մը, եւ ի՞նչ տեսնեմ՝ Աստուած իմ՝ սպանուած այրերու եւ կիներու ուռած եւ յօշոտուած մարմիններ, շատերուն գլուխները անջատուած մարմիններէն եւ ոմանց եւս փորոտիքը դուրս թափած: Այս բոլոր մարմիններն ալ բոլորովին մերկացուած էին եւ տեսայ ձեռքեր եւ ոտքեր կամ՝ սրունքներ հեռու նետուած մէկ մէկ կողմ: Դժուար է գրչով արտայայտել այն սարսափեցուցիչ տպաւորութիւնը, որ զգացի ի տես նահատակուած այս ցեղակիցներուս. եւ ես չեմ յիշեր երբեք որ այսքան մօտիկ գտնէի գիս գերեզմանիս...: Տեսնելով մահուան այսքան մօտիկութիւնը, յանկարծ տկարացայ եւ ինկայ գետին, առանց ուշաթափ ըլլալու սակայն, որովհետեւ արդէն յոգնած սրունքներս միայն գթոտեցան եւ չէին ուզեր կրել իրենց վրայ ծանրութիւնը: Ակնթարթի մը մէջ՝ շարժանկարի մը նման, եկան անցան երեւակայութեանս հորիզոնէն կեանքիս բոլոր յիշատակարժան դէպքերը, եւ շուարած էի խորհելով՝ թէ կրնար եւ մեզի վիճակիլ նոյն սեւ բախտը վայրկեանէ վայրկեան:

Հարիւրապետը փութաց վերցնել գիս գետնէն եւ ըսաւ քաջալերական շեշտով մը "Մի՛ վախնար մուրախաս Էֆէնտի, մեր կարաւանին համար վտանգ չկայ, այս տեսած դիակներդ սպանել տուած է Պօղազլիանի գայմագամը Ջէմալ, երէկ գիշեր այս գիւղը գալով եւ իր զործաւոր գինւոր հոս գտնուող բոլոր այրերը եւ կիները ընդամէնն 28 հոգի սպաննել տուած է խուժանին եւ ձգած մեկնած է: Ան այս սպանդն ըրած է անշուշտ լսելով՝ որ նոր կարաւան կու գայ, եւ գիւղացիները մղելու համար նոր սպանդի: Բայց Նոզկատի փոխ կառավարչութենէն պաշտօնանկ ըլլա-

Digitized by Google

լով կրկին Պօղազլիան գալէն վերջ, ա՛լ առջի ազդեցութիւնը չէ մնացած, եւ ակռաները կոտրած են. մի՛ վախնար, մեզի բան մը՛ն ալ չի կրնար ընել, ապահով եղիր: Ես անմիջապէս հաւաքուած խուժանը հիմա կը հեռացնեմ՛ դեռ քոլորովին մութը չկոխած. միայն դուն ըսէ նայինք, ի՞նչ պիտի տաս ինծի . . . „:

Անմիջական միակ պատասխանս այս եղաւ — Շիւքրի պէյ, ինչ որ կ՛ուզես տանք, միայն այս վտանգէն ալ մեզ փրկէ: — Պատասխանեց "Ձեր քով գտնուած գորգերը ինծի տուէք այս գիշեր իսկ, եւ ես իսկոյն ոստիկան զինուորներս զէնքի ներքեւ կ՛առնեմ՛ եւ խուժանը կը փախցնեմ՛:„

Արդարեւ սակարկութեան ժամանակ չէր. խնդրեցի որ ինք իսկոյն գործի ձեռնարկէ եւ ես ալ երթամ՛ մեր վաճառական մէկ քանի ունեւորները գտնեմ՛ եւ ճարը նայիմ՛ գոհացնելու զինքը:

Ուստի աճապարեցի իրենց խցիկներէն դուրս բերել տալ տասնապետին ընկերակցութեամբ 4—5 ունեւոր անձեր, եւ մեր վիճակին տագնապալի հանգամանքը յայտնելով, հարիւրապետին պահանջին գոհացում՛ տալու անհրաժեշտութիւնը շեշտեցի: Ամէնքս ալ այնքան մահուան երկիւղով մը պաշարուած էինք, որ հակառակ մէկ քանիներու կասկածոտ վերաբերումին, փութացինք մէկ քանի գորգի հետ 50 հնչուն ոսկի իսկոյն ղրկել հարիւրապետին:

Հարիւրապետը, համաձայն իր խոստման, ոստիկան բոլոր զինուորները հետն առած անձամբ երթալով խաւարին մէջ ոճիր դարբնող եւ դարանակալ սպասող խուժանին մօտ, եւ ասոնց պետերը իր մօտ կանչելով՝ հրամայած էր անմիջապէս ցրուիլ եւ դառնալ գիւղերը, հակառակ պարագային սպառնալով կրակել:

Խուժանը տեսնելով թէ կառավարութիւնը դէմ՛ է իրենց գործելիք սպանդին, թողած հեռացած էր գլխիկոր, հկրնալով մեկնութիւն մը տալ այս հանելուկին . . . :

Հակառակ տասնապետին միջոցաւ ինծի ղրկուած սպառնալիք լուրին, այնու ամենայնիւ մեզմէ ոչ ոք կրցաւ քնանալ, թէպէտ մեր տարապանքի ընկերներուն երկիւղ չառթելու համար՝ գաղտնի պահել ուզած էինք ամէնքէն: Սակայն մեր դուրս ներս մտնելէն եւ խորհրդաւոր շարժուձեւերէն, եւ մանաւանդ մեր թալկացած դէմքերէն մեր ընկերները կռահած էին, որ նոր վտանգի

Digitized by Google

մը մէջ կը գտնուինք, ու անհամբեր կը սպասէինք լուսածագին: Որովհետեւ վտանգի մէջ գտնուողները աւելի ապահով կը զգան գիրենք լոյսին մէջ. մինչ գիշերուան աղջամուղջը իր խորհրդաւոր սեւ քօղովը ինքնին երկիւղ կ'ազդէ, մանաւանդ զրգռուած ջիղերու եւ շփոթած երեւակայութիւններու:

Առաւօտ արշալոյսին աճապարեցինք ժամ առաջ հեռանալ մահաբոյր այս գիւղէն եւս եւ արագ քայլերով սկսանք իջնել զառիթափ մը դէպի Պօղազլիան:

Քէլլէր գիւղէն հազիւ մէկ ժամ հեռացած, հանդիպեցանք օսմ. պառլամենտին կեսարիոյ անդամ Ալի Քէմալին, որ Եոզկատէն Էնկիւրիի ճամբով Պոլիս կ'երթար կառքով: Մեր երկարաճիգ կառաւանին մէջէն անցնելէ վերջ՝ երբ մօտս հասաւ, յանկարծ կառքը կեցնելով հարցուց ինծի, թէ ո՞ւրկէ կու գանք եւ ո՞ւր կ'երթանք: Պատասխանեցի՝ թէ Չանկըրիէն կու գանք, բայց չենք գիտեր՝ թէ ո՞ւր կ'երթանք... միայն Աստուած գիտէ...: —Ալի Քէմալ ըսաւ — Աստուած հետերնիդ ըլլայ: — Այս լակոնական պատասխանով բնականաբար ըսել կ'ուզէր, թէ ձեր գործը միայն Աստուծոյ մնացած է...:

Քէլլէրէն մինչեւ Պօղազլիան 5—6 ժամուան ճամբայ մ'ըլլալով, երբ Պօղազլիանի միայն 2 ժամ մնացած էր, հանդիպեցանք ճամբան թուրք գիւղացիներու, որոնք փութացին աւետել մեզի, թէ "աֆուշահանէ„, այսինքն՝ կայս. ընդհ. ներում՝ եղած է հայերուս, եւ թէ աքսորուած բոլոր հայերը իրենց ծննդավայրերը պիտի դառնան...: Հաղորդեցին միանգամայն, թէ իրենց աչքով կարդացած են ընդհ. ներման այս թուղթերը՝ փակցուած գիւղերու պատերուն վրայ...:

Բայց ամէնքս ալ իրարու կը հարցնէինք, թէ քանի որ ընդհ. ներում՝ եղած է հայերուս, ուրեմն ինչո՞ւ մեզ կը տանին դէպի Զօր, փոխանակ իսկոյն վերադարձնելու մեր տեղերը:

Այս առեղծուածը կարենալ լուծելու համար, կրկին գտայ մեր Տարիւրապետը եւ հարցուցի իրեն, թէ այս թուրք գիւղացիները ընդհ. ներման աւետիս կու տան մեզի, մինչ մենք Տէր-Զօր կ'երթանք, ինչո՞ւ այս հակասութիւնը, եւ ի՞նչ հասկնալ է այս...:

Պատասխանեց "Մուրախաս էֆէնտի, դեռ չե՞ս գիտեր թէ

Digitized by Google

Թուրքին ամէն գործը "տոլապով„ է, այսինքն խարդաւանանքով է: Պօղազլիանի գայմագամն դիտմամբ ասանկ կեղծ յայտարարութիւն մը հանած է, որպէս զի եթէ պահուած հայեր դեռ կան հոս հոն, հաւատալով թէ հայերուն ընդհ. կայս. ներում եղած է՝ դուրս գան իրենց թագստոցներէն եւ պահուողներն եւս դիւրութեամբ այսպէս ծեռք ձգելով՝ զանոնք ալ մաքրէ...: Չեմ գիտեր, Թուրքը նապաստակը կառքով կ'որսայ...„:

Արդարեւ ո՛րքան անկեղծ էր Տարիւրապետ Շիւքրի իր այս յայտարարութեանը մէջ: Ինչպէս տեսանք, հայերու բնաջնջումի քոլոր հրամանները գործադրուեցան կեղծիքով, խաբեբայութեամբ եւ նենգամտութեամբ, ատոնք էին արդէն իսկական հիմերը Թուրք պետութեան, եւ գաղտնիքը իր գոյութեան յարատեւութեան:

Թրքական այս ընտոծին խաբեբայութեան շնորհիւ էր, որ ամբողջ հայութիւնը իր բոլոր դասակարգերով, սկսեալ իր կրօնական եւ կուսակցական պետերէն, միշտ լաւատես էին եւ ոչ ոք կը հաւատար՝ թէ հայութեան հիմնական բնաջնջման այսքան համատարած աղէտ մը կամ սպանդ մը կրնար տեղի ունենալ Տէր-Զօր երթալու աքսորի անուան տակ:

Վերջապէս Նոզկատի մօտակայ կամուրջէն մեր մեկնումին վեցերորդ օրը արեւամուտէն շատ առաջ հասանք Պօղազլիան ահ ու դողով:

Այո՛, սարսափով լեցուած մտանք արիւնի եւ նախճիրի կեդրոն այս քաղաքը. որովհետեւ հաւաստի կերպով լսած էինք, թէ Նոզկատի հայոց ընդհանուր ջարդերը կազմակերպող եւ առժամապէս փոխ կառավարչութեան պաշտօնը կատարող արիւնարբուն Քէմալ, սպանդի իր պաշտօնը լրացնելէ վերջ՝ կրկին վերադարձուած էր Պօղազլիանի իր գայմագամութեան նախորդ պաշտօնին:

Digitized by Google

24.

ՊՕՂԱՋԼԻԱՆԷՆ — ԿԵՍԱՐԻԱ

ԱԼԻՍԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՉԷԹԱՆԵՐԸ

Շոգկատէն Պօղազլիան երեք օրուան կարգի ճամբան մենք վեց օրուան մէջ հազիւ կրցանք անցնիլ. որովհետեւ հազիւ օրական 6—7 ժամ կրնայինք ճամբայ երթալ, մեր կարաւանին $^4/_5$երորդին հետիոտն ըլլալուն պատճառով: Ամէնքս ալ մեր առօրեայ մահասարսուռ մտահոգութեանց մէջ, մեծապէս մեզ մխիթարուած կը զգայինք, երբ կը յիշէինք անխուսափելի այն աղէտալի հետեւանքները, եթէ կառավարութեան թոյլտուութենէն օգտուելով փորձուէինք հետերնիս առնել Զանկըրիի հայ ընտանիքներն ալ: Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը, եթէ կին, աղջիկ, մանուկ հետերնիս առած եռապատիկ կամ՝ քառապատիկ աւելի մեծ կարաւանով մը անցնէինք այս արիւնոտ ճամբաներէն:

Ինչպէս չանկըրիցիները, նոյնպէս եւ Գասթէմունիի հայոց տարագրութեան 400 հոգինոց կարաւանը, որ 2—3 օրուան յետամնացութեամբ մեր ետեւէն կու գար, հետը չէր առած կին, աղջիկ, մանուկ: Զգած էին գասթէմունցիներն ալ իրենց ընտանիքները քաղաք, սակայն Զանկըրիի եւ Գասթէմունիի տեղական կառավարութիւնները տարագրուած հայոց ընտանիքները հեռացընելով քաղաքէն, փոխադրած էին շրջակայ թուրք գիւղերը: Հայց ուրախարիթ է յիշել, որ Գասթէմունիի կուսակալութեան թուրքերը, մեծաթիւ ընակակից հայեր իրենց դրացի չունենալուն համար եւ բաց աստի եղողներն ալ թրքախօս ըլլալուն՝ նուազ հայատեաց էին: Որով եւ գիւղերը ցրուած հայ ընտանիքները ո՛չ քոնի իսլա-

Digitized by Google

մացութեան հարկադրած էին ուրիշ բոլոր տեղերու նման, եւ ոչ ալ շատ զէշ վարուած հետերնին:

Երբ մեր կարաւանը Պօղազլիան մտաւ, մեզ մասնաւոր նկատումով անցուցին կառավարական շէնքին առջեւէն, որուն պատշգամին վրայ մեզ դիտելու կանգնած էին պետական բարձր պաշտօնեաները: Սակայն Եոզկատի ահաւոր ջարդերը կազմակերպող եւ վարող փոխ կառավարիչ արիւնարբուն Քէմալ հիւանդութիւնը պատրուակելով՝ բացակայ էր կառավարական շէնքէն ու տունը մնացած էր, ինչպէս տեղեկացանք տեղւոյն ոստիկան զինուորներէն:

Մեր կարաւանը առաջնորդեցին քաղաքին մէկ ծայրը իբր զօրանոց ծառայող եւ պատուհանի ապակիներէ բոլորովին զուրկ քարակառոյց շէնք մը: Հազիւ ժամանած, Եոզկատէն մինչեւ Պօղազլիան մեր կարաւանը առաջնորդող Տարիւրապետ Շիւքրի հրաժեշտ առաւ մեզմէ, ըստ մեր խնդրանաց վստահելի ոստիկան զինուորներու ենթասպայի մը (չաւուշ) յանձնել տալով մեր կարաւանին առաջնորդութիւնը դէպի Կեսարիա:

Տարագրութեան հայ կարաւանի մը Պօղազլիան ժամանումը հազիւ քաղաքին մէջ տարածայնուած, մեր արգելափակուած շէնքին շուրջ եկան դեգերիլ հայ 6—12 տարեկան որբուհիներ, վտիտ, նկուն եւ պատառոտուն ցնցոտիներով: Ջարդուկոտոր եղած հին ազնուական ցեղի մը այս թշուառ բեկորներն մեր բանտարկուած խուցին ջարդուփշուր եղած պատուհաններուն առջեւ գալով կմախացած ձեռքերնին կառկառելով հեկեկանօք կ'աղաչէին ու կ'ըսէին՝ — Տէր պապա, անօթի ենք . . . կը մսինք . . . (Մարտի մէջ էր.) մեզի հացի մը փարայ տուր . . . ոտքդ պագնենք մեզ ալ հետդ տար . . . : —

Նահատակուած հայութեան եղերամահ մայրերու տաքուկ գրկէն խլուած այս անմեղ որբուկներուն օգնել չկարենալուս դրժբախտ պարագան, ամէն հազար անգամ անտանելի էր, քան ամէնքին այնքան սարսափ ազդող մահը: Աքսորական հովիւ մըն էի յօշոտուած հօտի մը, անկարող էի պատսպ մը հաց տալու այս հէգ որբուկներուն, որովհետեւ ես ալ չունէի. ի՞նչ կրնայի ընել, ոչինչ . . . : Միայն ջանալ ամրապէս դրոշմելու այս բոլոր եղերական ու եղեռնական դէպքերը յիշողութեանս սեւ ծալքերուն մէջ,

Digitized by Google

ողջ մնալուս պարագային կտակելու համար այս ամէնքը ապագայ հայ սերունդներուն . . . :

Ասոնք Նոզկատցիներու նման թրքախօս չէին, կամ այն էր որ Պօղազլիանի հայ ժողովուրդը իր շրջակայ բազմաթիւ հայ գիւղերով հայախօս էր, ինչպէս կը հաւաստէին մեզի ընկերացող այս շրջանակին ոստիկան զինուորները, եւ կամ ասոնք հայախօս ներքին գաւառներէն՝ այս ճամբաներէն անցնելով նահատակուած հայերու մնացորդ բեկորներն էին:

Չանկըրիէն մեկնելէն վերջ առաջին անգամ էր՝ որ Պօղազլիանի մէջ չարդուած հայութեան բեկորներուն կը հանդիպէինք: Այս թշուառներուն մեր վրայ թողած կարեկցութեան տպաւորութենէն զատ կը լեցուէինք մահաբոյր սարսափի զգացումէն, մտաբերելով հայութեան այն խուժդուժ մարտիրոսութիւններն, որոնց անժխտելի ապացոյցներն կը թուէին ըլլալ իրենց գերեզմանին արդէն մօտեցած այս հէգ խլեակները:

Արիւնարբու Քէմալին այսքան մօտիկ գտնուելնուս պատճառով՝ նոյնքան մտահոգ գիշեր մը անցընելէ վերջ, արեւածագին հետ մեկնեցանք Պօղազլիանէ դէպի Կեսարիա՝ մեծ ահ ու դողով եւ մահուան սարսափով լեցուած:

Որովհետեւ ամէնքը, նոյնիսկ մեզի ընկերացող ոստիկան բոլոր զինուորներն, ինչպէս եւ հարիւրապետ Շիւքրի ըսած էին մեզի՝ — *Եթէ պօղազլիան — կեսարիա ճամբան ալ կարողանաք ողջամբ անցնիլ, ալ անկէ անդին մի՛ վախնաք . . . :*

Հազիւ ճամբայ ինկած՝ սկսայ ըստ իմ՝ սովորութեան մասնաւոր բարեկամութիւն մշակել մեզի ի նորոյ ընկերացող ոստիկան զինուորներուն եւ մանաւանդ ասոնց պետին հետ, որ Օսման անունով Պոլսեցի ուսեալ երիտասարդ մըն էր, որ իբր զինուոր պատերազմի ճակատ չերթալու համար՝ ստանձնած էր ոստիկան զինուորի ենթասպայի այս պաշտօնը, եւ դեռ նոր եկած էր Պօղազլիանի այս ամենասարիւնոտ շրջանը, թողլով Պոլսոյ կեդր. հեռագրատան մէջ իր ունեցած պաշտօնը:

Առաջին օրը անցաւ բարեբախտաբար առանց մեզի մտահոգութիւն առթող եւ յիշատակութեան արժանի միջադէպի ու գիշերեցինք Չանղըր կոչուած թուրք փոքրիկ գիւղ մը:

Digitized by Google

Երկրորդ օրը անցանք ընդարձակ սարահարթէ մը: Ո՛հ ո՛րչափ գեղեցիկ էր վերազարթնող բնութիւնը գարնան այս սկիզբին: Զանկըրիէն մեկնելով Փետրուարի 12ին ցուրտ ծմրան մէջ՝ անցանք ծիւնի թանձր ճամբաներէ, զի արդէն Մարտի երկրորդ շաբաթն էր որ կը բոլորէինք: Մեր կարաւանին մէջ գտնուող ժողովուրդին մեծ մասին ուրբը այլեւս կոշիկ չէր մնացած, մաշած ըլլալուն նետած էին՝ եւ հիմա թուրք գիւղացիներէ տեղական կաշի առնելով ամէնքն ալ տրեխ շինած ու հագած էին:

Գարնանային ակնապարար կանաչութիւն մը՝ կէտկիտուած դեղին, կարմիր եւ ճերմակ ծաղիկներով՝ մեր տանջուող հոգիներուն միակ սփոփանքն էր:

Բայց միանգամայն կ'արիւնոտէր մեր սրտերն, երբ կը յիշէինք գարնան այս վերազարթնող բնութեան կենսապարգեւ գեղեցկութեանց մէջ՝ անակնկալ կերպով սպաննուելու յոյժ հաւանականութիւնը: Ձմրան մէջ մնոնիլը այնքան կսկծալի չպիտի ըլլար անշուշտ, որքան գարնան մէջ բռնադատուած մահ մը, այն ալ հարչարալից մահ մը: Որովհետեւ որքան բնական պիտի ըլլար մարդկային մահ մը՝ բնութեան մնուած օրերուն, նո՛յնքան դժնդակ հակատութիւն մը պիտի ըլլար մարդկային մահ մը՝ բնութեան հրաշազարդ յարութեանը մէջ . . . :

Գարուն էր, մեր շուրջը կանանչ մարգագետինները զարդարուած էին գարնան երախայրիք եղող ծիւնածաղիկներով: Ասոնց սպիտակ վեղարներուն քովիկը կը տեսնուէին կապոյտ մանիշակներ, որոնք հայ նահատակուած կոյսերու աչքերուն նման կը պլպլային կանանչ եւ սպիտակազգեստ այս դաշտերուն ու մարմանդներուն վրայ:

Բայց դալարագեղ եւ կանանչ այս բնութեան գեղեցկութիւնները երբեք չէին հանգուցաներ մեր աչքերը, որովհետեւ ակամայ անտարբեր դարձած էինք բնութեան այս հիասքանչ տեսարաններուն:

Այո՛, հոտաւէտ էին ծառ ու ծաղիկներ, բայց մենք չէինք զգար այդ բուրումները . . . :

Այո՛, ակնապարար էին մեզ շրջապատող դաշտերն ու մարգագետինները, բայց մեր անմեղ ազգակիցներուն յօշոտուած մար-

Digitized by Google

միններն մեր երեւակայութիւնները այնքան սարսափով լեցուցած էին, որ կը տեսնէինք ու չէինք տեսներ, կը զգայինք ու չէինք զգար . . . :

Այո՛, վերազարթնող բնութիւնը շատ գեղեցիկ էր, հրաշագե՛ղ ու հոգեպարա՛ր. բայց չէ՞ որ մեր սրտերն սուգի պատանք հագած էին . . . մեր հոգիներն եւս մահուան վաղուան տագնապով խոռված . . . :

Ի՞նչ փոյթ մեզի գարունը, կամ իր կանաչազարդ գեղեցկութիւնները, նախախնամութեան զանազան ու զարմանազան բիւր հրաշալիքները. մեր դարտուտ սրտերուն ատոնք ի՞նչ դարման էին, մեր հազար ու մէկ վէրքերուն ու խոցերուն ատոնք ի՞նչ պալասան էին . . . :

Չէ՞ որ մենք մահուան դատապարտուած ազգի մը ժառանգազուրկ խլեակներն էինք, մերկ, անօթի, հալածական ու թափառական . . . : Կ'երթայինք դէպի մահ . . . կը քալէինք դէպի սեւ ճակատագիր . . . :

Թուրք վրիժառու եւ արիւնոտ ուրուականը անվնաս կը հալածէր մեզ, հովի պէս կ'անցնէինք սար ու ձոր . . . ոչ մէկ տեղ մէկ գիշերէ աւելի վար կը դնէին մեզ:

Անտեսանելի եւ անծանօթ բօթաբեր ուրուական մը կ'ըսէր մեզի անդադրում՝ "Մահապարտ հայ, քալէ՛ քալէ՛ . . . քեզի ետեւ նայիլ չկայ . . . միշտ առաջ քալէ՛ . . . միակ փրկութիւնդ անապատն է . . . միակ մխիթարութիւնդ մահն է . . . : Միայն աղօթէ որ այդ մահդ չարչարալից չըլլայ, փոյթ չէ թէ առանց գերեզմանի մնաս . . .„:

Այսպէս միշտ անտարբեր մեր շուրջը սփռուած գարնան գեղազարմ հմայքին ու փթթումին, անցուցինք առաջին եւ երկրորդ օրը, առանց յիշատակութեան արժանի ո՛ր եւ է մտահոգիչ նոր միջադէպի:

Սակայն երրորդ օրը՝ մինչդեռ կը կարծէինք անցած ըլլալ երկիւղալի վայրերը, յանկարծ մենք մեզ գտանք այնպիսի իրականի եւ կազմակերպուած վտանգի մը առջեւ, որ կը սպառնար նոյն իսկ մեր ամէնքին կեանքը արժել:

Պօղազլիանի եւ Կեսարիոյ ճամբուն վրայ գտնուող Ալիս

Digitized by Google

գետի (Գրգլըրմաք) "չօք կէօզ" կոչուած քարաշէն կամուրջին կը մօտենայինք եւ միայն կէս ժամ՝ մնացած էր հասնելու: Երբ յանկարծ ամէնքս ալ սարսափեցանք՝ լսելով "մավզէրի" յաջորդական պայթիւններ, որոնց արձագանգներն կը թնդացնէին մերձակայ ծորերն ու անձաւները, հետզհետէ տկարացող ճարճատիւններով:

Անհրաժեշտ համարուեցաւ քննութեան համար անմիջապէս մեզի ընկերացող ոստիկան զինուորներէն մէկը փութացնել հրազէնի պայթումներուն կողմը: Սպառնացող վտանգի մը պահուն որոշեցինք ետ դառնալ՝ եւ ճամբէն հեռու թուրք գիւղ մը ապաստանիլ, մինչեւ որ վտանգը անցնի:

Սակայն ղրկուած ոստիկան զինուորը տեսնելով որ չի դառնար, երկրորդ մը ղրկեցինք նոյն ուղղութեամբ, բայց այն ալ գնաց ու չդարձաւ:

Իսկ մեր կարաւանին միշտ յառաջապահ եղող Մկրտիչ անունով կտրիճ եւ հայրենասէր երիտասարդը, ըստ մեր գաղտնի եղած կարգախօսին, հրահանգեցինք որ չյառաջանայ եւ կեցած տեղը մնայ:

Միւս կողմէն տեսնելով որ ոստիկան զինուորներու պետը կարաւանը կը ստիպէ որ յառաջանայ, պարգեւ տալով մօտ $^1/_2$ ժամ յապաղեցնել տուինք մեր ճամբան: Բայց մեր ղրկել տուած երկու ոստիկաններու դարձին ի զուր սպասելէ վերջ, ճարահատ յոյժ դանդաղ գնացքով եւ ահ ու դողով շարունակեցինք մեր ճամբան: Հազիւ ղէպի գետը երկարող աղեղնաձեւ զառիթափը սկսանք իջնալ, տեսանք որ մենք մեր ուրով արդէն թակարդը ինկած էինք: Ստուգիւ այս անգամ՝ ամէն ժամանակէ աւելի կը զգուէինք իրական եւ վերահաս մահուան մը առջեւ:

Պօղազլիանի արիւնկզակ գայմագամը Ջէմալ, որ քաղաքէն մեր անցած միջոցին հիւանդ ձեւացած էր, մեր ճամբայ ելլելէն վերջ հեռանձայնով իմացուցած էր Կեսարիոյ Ռէթիհատի "քլիւպին" հայ տարագրեալներու կարաւանի մը գալուստը ղէպի Կեսարիա:

Այս լուրին վրայ՝ Ռէթիհատի "քլիւպը" անմիջապէս շարժման մէջ դրած էր իր հեծեալ հարիւրէ աւելի "չէթաները" կամ՝

Digitized by Google

աւազակները, ասոնք եկած դիրք բռնած էին Ալիս գետի այս կամուրջին առջեւ, որմէ ստիպուած էր անպատճառ անցնիլ դէպի Կեսարիա ուղեւորող ամէն կարաւան:

Արդարեւ ոճիրներու յոյժ յարմար վայր մըն էր Ալիս գետի այս կամուրջը: Որովհետեւ իրապէս կիրճ մըն էր, եւ գետը կ'անցնէր արագ վազքով մը վիթխարի եւ գահավէժ ապառաժներու միջով, որոնք կը պարսպէին իր եզերքները, մանաւանդ Կեսարիոյ կողմէն:

Իսկ մեր եկած կողմը բացավայրի մը վրայ բազմաթիւ քարայրներ կային, եւ քարաշէն մէկ քանի կիսափուլ շէնքեր, ինչպէս նաեւ ջորեպաններու կենդանիներուն յատուկ պարսպապատ իջեւան մը կամ տեղեկան բառով "խան„ մը:

Մեզ դիմաւորող հեծեալ իթթիհատական չէթաները իրենց ծիները այս քարայրներուն մէջ, եւ մէկ քանի պետեր եւս դուրսը ծիները կապած էին՝ Չերքէզի արծաթապատ երասանակներով եւ թամբերով: Իսկ մէջտեղ շրջող չէթաները հագուած էին Չերքէզի զգեստ եւ գլուխնին դրած էին կարմիր կաւարով սեւ "փափախ„՝ նորածին ուլի մորթէ շինուած:

Հազարաւոր հայեր 1915ի ամրան՝ կիրճին մէջ եւ ճիշդ այս կամուրջին առջեւ սպաննուած են ամենախուժդուժ կերպերով եւ գետը նետուած մարմինները: Բայց այս ժամանակէն վերջ, ուրեմն շուրջ 8—9 ամիսէ ի վեր այլեւս ոչ մէկ կարաւան անցած էր այս նախճիրի վայրերէն: Որովհետեւ արդէն ներքին գաւառներու մէջ գտնուող հայեր չէին մնացած, "մաքրուած„ ըլլալով ամէնքին ալ հաշիւը:

Արդ՝ անմեղ արեան ծարաւի այս վագրերու ջոլիրը՝ փութացած էր այս նեղ կիրճին մէջ մեզ դիմաւորելու, արեան նոր խընջոյքի մը զազանային ախորժակով:

Այս "չէթաներուն„ պետերը ինչպէս ամէն տեղ, ամէնքն ալ իթթիհատական երիտասարդ թուրք սպաներ էին կանոնաւոր բանակէն ընտրուած եւ էն կատաղիներէն:

Կեսարիոյ ամենատխրահոչակ եւ իրենց նախճիրներով մեծ համբաւ հանած այս չէթայական կազմակերպութեան ղեկավարը կամ՝ հրամանատարն էր Կեսարիոյ Իթթիհատի քլիւպին պետը, որ միանգամայն տեղւոյն քաղաքապետութեան նախագահն էր:

Digitized by Google

Թէպէտ քաղաքապետութեան նախագահներն ըստ օրինի պէտք էր որ տեղացի կալուածատէրերէն ըլլային, սակայն համաշխարհային այս պատերազմի միջոցին, Իթթիհատի կեդրոնական Պոլսոյ քոմիտէն իր վրայէն նիւթական ծանր բեռ մը նետելու մտօք՝ կարգադրած էր որ Պոլսէն գաւառ ղրկուած Իթթիհատի գաւառական քլիւպներու պետերը միանգամայն ստանձնելով նոյն քաղաքին քաղաքապետութեան նախագահութիւնը, այս վերջնոյն անտուկէն ստանան իրենց ամսաթոշակները:

Երբ մեր հարիւր հոգինոց կարաւանը հասաւ կամուրջին առջեւ, քաղաքապետը, որ կառքի մը մէջ նստած կեսարիոյ Իթթիհատի քլիւպի չորս անդամներուն հետ մեր ճամբուն վրայ կը սպասէր, զիս իր կառքին մօտ կանչելով հարցուց՝ թէ ո՞ւրկէ կու գանք եւ ինչո՞ւ այսքան ուշ տեղահան եղած ենք: Ինչպէս կանխաւ քանիցս յիշեցի, 8 ամիս վերջ միայն մենք տեղահան եղանք Զանկըրիէն, երբ տեղահան ընելիք եւ սպանդ տանելիք ոչ մէկ հայ մնացած էր Փոքր Ասիոյ մէջ՝ բացի երկաթուղու գծի վրայ գտնուող հայերէն: Ասոնք ալ Ցէր-Զօր գնացող կարաւաններու մնացորդ բեկորներն էին, որոնք կաշառքով կամ՝ ո՛ր եւ է եղանակով կրցած էին մնալ Իսկիշէհիր, Քէօթահիա, Գոնիա, Էրէկլի, Պօզանթի, Պէլէմէտիք, Ատանա եւ Ամանոսի փապուղիներու շինութեանց մէջ՝ իբր գործաւոր կամ՝ պաշտօնեայ:

Պահանջուած բացատրութիւնները տալէ վերջ, կառքով մեկնեցան Պօղազլիանի ուղղութեամբ, եւ երբ հասան մերձակայ բլուրին կատարը, որ կ'իջնէր կամուրջին վրայ, կառքը կեցնելով իրենք կառքէն վար իջան եւ սկսան շրջիլ ծխելով, կարծես բանի մը կը սպասէին . . . :

Մենք ամէնքս ալ նախապէս պարզ ճամբորդներ կարծեցինք, բայց յետոյ մեր ուղեկից եւ պահապան ոստիկան զինուորներէն ու ենթասպայէն տեղեկացանք, թէ որպիսի՛ դիւային ծրագրով եկած են եղեր ասոնք, եւ թէ ո՛վքեր են եղեր ու ի՛նչ արիւնոտ դերեր կատարեր են 1915 ի ամրան տարագրութեան ահաւոր շրջանին:

Ասդին՝ կամուրջին առջեւ կանգնած այս կազմակերպուած աւազակներուն պետը, որ կանոնաւոր բանակէն հազարապետ մըն էր "սիվիլ" բաճկոնով եւ զինուրական կարմիր երիզաւոր տաբա-

Digitized by Google

տով, մեր կանխաւ ղրկած ոստիկան զինուրներէն առաջինը բռնած կը ծեծէր՝ ոստիկան զինուրին ծեռքի "մարթինի„ հրացանովը: Որովհետեւ սա բոլորովին անտեղեակ իր դէմ գտնուող անձերուն ոմվքեր ըլլալուն՝ յանդգնած էր հարցնել թէ "մավզէր„ արծակողները որո՞նք էին եւ ուզած էր ասոնց անունը արծանագրել: Իսկ չէթայապետը վէճի առիթ մը ինքնին գտած ըլլալով, արդէն սկսած էր չարաչար ծեծել, եւ մենք լսեցիք ծանր այն հայհոյանքները, որ այս պետը կ'ընէր տեղական կառավարութեան հասցէին՝ ասանկ "փայտի կտորներ„ ոստիկան զինուր ընելուն համար . . . :

Հանդիպակաց քարայրներուն մէջէն, որ մեզմէ հազիւ հարիւր քայլ հեռուն էին, յառաջացան 4—5 հակայակազմ չէթաներ՝ ամէնքն ալ Զէրքէզի տարազով, եւ ակնարկով նշանացի կը խօսէին իրարու հետ:

Վերջապէս վայրկեանը արդարեւ յոյժ եղերական էր, որ կրնար յանկարծ եղեռնականի փոխուիլ: Անտէր ու անպաշտպան ափ մը հայեր էինք, անզէն, անօթի, երկար շաբաթներէ ի վեր յոգնած եւ ապառած ոժդակ եւ աքսորականներու միայն յատուկ եղող տառապագին ճամբորդութենէ մը:

Չէթաներու այսքան մեծ բազմութեան, որոնց թիւը անշուշտ ճշդել հնար չէր մեզի, պէտք չկար երբեք. զի արիւնկզակ եւ ոճիրներու մէջ մարզուած այս աւազակներէն տասը հատը իսկ բաւ էր մեզ ամէնքս ալ կոտորելու:

Արդէն մեր դէմը եւ մեր շուրջը տեղի ունեցող խորհրդաւոր այս շարժումներէն եւ ոճրապարտ կազմակերպութենէն այնքան տագնապած եւ շուարած էինք ամէնքս ալ, որ ապրելու յոյս չէր մնացած այլեւս մեր մէջ: Որովհետեւ իրապէս թակարդը ինկած էինք. միւս կողմէ ոչ մէկ փրկութեան միջոց եւ հետեւապէս յոյս կրնայինք տածել . . . : Քանի որ բոլոր փախուստի ճամբաներուն վրայ հեծեալ չէթաներ արծանացած էին իբր պահակ: Մեր արիւնը կարծես սառած էր մեր երակներուն մէջ, մեր միտքը չէր գործեր, գիտակցութեան կամ՝ դատողութեան նշան չէր մնացած մեր մէջ. ոչխարներու հօտ մըն էինք իրապէս: Բաւ էր որ մեր վրայ յարձակում՝ ըլլար, մենք անգիտակցաբար, ամբոխի հոգեբանութեամբ՝ որ տրամաբանել չի գիտեր, եւ երբեք ոչխարի հաւաքական բնազ-

Digitized by Google

դէն չի տարբերիր, մենք մեզմէ պիտի երկարէինք մեր գլուխները, քարծրացող եւ իջնող դանակներուն տակ . . . :

Այս միջոցին Թիկնեղ "չէթա„ մը եկաւ եւ հրամայեց ամէնքիս, որ քանի մը քայլ հեռու գտնուող որմափակուած եւ չծածկուած ախորը երթանք, որ ոչխարներու լքուած գոմ մը կը թուէր ըլլալ: Մեզմէ շատեր, հակառակ անոր՝ որ սպանդի մը ամէն հաւանականութիւն կը տեսնէին, սկսան դէպի այս գոմը երթալ, մէկ քանիներ ներս մտան, ուր մեզ արգելափակել կ'ուզէին՝ սպանդի մը պարագային հաւանական ամէն փախուստ արգիլելու եւ նուազ յոգնութեամբ եւ մէկ հարուածով ամէնքս ալ "մաքրելու„ համար:

Արդարեւ վայրկեանը ճակատագրական էր՝ ու ստոյգ մահը մեր առջեւ ծառացած էր, պէտք էր եթէ հնար էր վերջին ճիգ մ'ընել փրկութեան, ապա թէ ոչ ամէնքս ալ կորսուած էինք:

Մենք մեր մէջ արդէն համաձայնութեան մը եկած էինք, որպէս զի անխուսափելի աղէտի մը պարագային՝ վազենք կամուրջի վրայ, որ 10 քայլ միայն հեռու էր մեզմէ, եւ նետուինք գետը . . . : Իսկ հայրենի գետը Ալիս՝ գարնան ծիւնահալին պատճառով այնքան բարծր յորդած էր, որ ստուգիւ լայնատարած ծով մը դարձած էր: Տարակոյս չունէինք որ տասնեակ հազարաւոր հայերու խոր գերեզմանը եղող մեր հայրենի այս գետը Ալիս, չպիտի զլանար եւ մեզ ընդունելու իր յորձանուտ պղտոր ալիքներուն մէջ . . . եւ պատսպարելու մեզ, փրկելով մարդահրէշ Թուրք ոճրագործներու հարբարալից եւ խուժդուժ մահէն . . . :

Իսկ ես մտադրած ըլլալով ծիովս մէկտեղ կամուրջէն գետը նետուիլ, դեռ աշտանակած ասպանդակներուս վրայ, սրտատրոփ կը հետեւէի հետ ի հետ այս բոլոր իրադարձութեանց, առնելու համար վճռական եւ վերջնական քայլը . . . : Այս միջոցին Պոլսոյ մեր մտաւորական աքսորի հին ընկերներէն մէկը փաստաբան Դանիէլեան եկաւ սթափեցնել զիս շուարած վիճակէս, հարկադրելով որ վճռական քայլ մը առնեմ՝ եւ ըսաւ — Հայր սուրբ, չե՞ս տեսներ մեզ ախորը կը տանին սպաննելու . . . ժողովուրդը մի՛ թողուր որ ներս մտնէ . . . դուրս կանչէ . . . : — Թէպէտ աչքերուս առջեւ կատարուած էր այս ամէնը, բայց այնքան շուարած էի եւ կրնամ ըսել առաջին անգամ ըլլալով պաղարիւնութիւնս այնքան որ-

Digitized by Google

ցուցած էի, որ չէի տեսած ժողովուրդին զոմը մտնել սկսիլը. որովհետեւ աչքերս անքթիթ յառած էի չէթայապետին . . . :

Իսկոյն մօտս կանգնած մէկ քանի կտրիճ երիտասարդներ փութացուցի ներս մտնողներուն մօտ՝ զիրենք ստիպողաբար քովս հրաւիրելով եւ միւս կողմէն յանձնարարելով ամէնքին, որ դէպի գետափը անզգալաբար յառաջանան . . . : Մեր աքսորի ընկերներէն չանկըրիցի վաճառականներէն ողբացեալ Աստուածատուր, յոյժ ժողովրդական եւ ազնիւ դէմք մը, ինքնաբերաբար մօտենալով չէթայապետին, կ՚աղաչէր կը պաղատէր որ ուտիկան զինուորը այլեւս չծեծէ եւ ներէ, միանգամայն ինքն ըլլալով տարէց մարդ՝ ողոքանօք կը համբուրէր չէթայապետին ձեռքերը:

Մեզի ընկերացող ուտիկան զինուորներուն ենթասպան ինք ալ զնաց միջամտելու եւ աղաչելու չէթայապետէն, որ քաւ հաւատարի այսքանը . . . :

Ջաջալերուած այս երկուքին միջամտութենէն, իսկոյն իջայ ձիէս եւ աճապարեցի չէթայապետին մօտ, ես ալ իմ՝ կարգիս աղաչելով որ շնորհ ընէ մեզի եւ չծեծէ այլեւս զինուորը, եւ պաղատագին խնդրելով որ թոյլատրէ մեզի շարունակելու մեր ճամբան:

Չէթայապետը՝ զինուորը արձակելով սկսաւ ինծմէ տեղեկութիւններ հարցնել մեր կարաւանին մասին: Աճապարեցի պահանջուած լուսաբանութիւններն տալ, ամենայն հաճոյակատարութեամբ պատասխանելով իր բոլոր հարցերուն ճշդութեամբ: Ի մէջ այլոց հասկցնելով որ Չանկըրիի 40 տնուոր հայ ժողովուրդը քաղաքական եւ ազգային գիտակցութենէ զուրկ եւ թրքախօս խեղճ ու անմեղ ժողովուրդ մըն է, եւ այս իսկ պատճառով չուզեցին աքսորել, եւ թիւրիմացութեամբ մը միայն ճամբայ հանեցին . . . անձնական հակառակութեան մը պատճառով: Մանաւորաբար յիշեցի Թէ իմ՝ լսածներս հաստատող եւ յոյժ նպաստաւոր ոճով խմբագրուած պաշտօնագիր մը ունինք, եւ խնդրեցի որ հանի անզամ՝ մը աչքէ անցնել զայն: Որովհետեւ խորհրդաւոր համոզուած էի, որ մեր պաշտօնագիրին ոճը յոյժ նպաստաւոր ազդեցութիւն պիտի ընէր անոր վրայ, ինչպէս մեր տարագրութեան բոլոր օրերուն մէջ, զայն կարդացող թուրք քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաներուն վրայ ըրած էր:

Digitized by Google

Ամէնքս ալ լայն շունչ մը առինք, երբ ակներեւ մեղմութեամբ մը ենթասպային դառնալով պահանջեց մեր պաշտօնագիրը: Երբ առաւ ու ամբողջապէս կարդաց երկու անգամ, եւ երբ երկրորդ անգամ հասաւ այն տողերուն, ուր գրուած էր — կեսարիա ողջամբ ժամանելնուն հեռագրով իմացնել ներքին գործոց նախարարին եւ Զանկըրիի կառավարութեան, — սկսաւ կարդալ բարձրաձայն: Ապա իր շուրջը զտնուող նոյնպէս քաղաքային հագուստով ծպտուած թուրք սպաներուն դառնալով նշանացի խօսեցաւ եւ ապա լակոնական ոճով բսաւ ինծի — կիտէ ալիլիրսինիզ — կրնաք երթալ: Որսը ձեռքէն փախցնող որարդի մը ակներեւ զայրոյթը կ'արտացոլար արիւնարբու այս արեւակէզ հրոսապետին խորշոմած եւ պրկուած դէմքին վրայ . . . :

Այլեւս փրկուած էինք . . . մեր կեանքը մեզի շնորհուած էր: Իսկ այս ամէնը տեւած էր միայն հազիւ 15—20 րոպէ:

Կարգ մը ակնածալից եւ աւելի ճիշտ է ըսել սուրկացուցիչ թրքական "Թէմմանահներէ„ եւ շնորհակալութիւններէ եւ մասնաւորաբար կենսապարգեւ մաղթանքներէ վերջ, որ հակառակ անշուշտ ներքին զգացումներուս արտայայտել բնաւ յաւատացայ . . . կեանքի եւ մահու մէջ տարուբերող տատապանքի թշուառ ընկերներուս նշանացի հասկցուցի իսկոյն, որ անհապարեն ճամբայ ելլել:

Պարտասած եւ 6—7 ժամ քալելէ յոգնած, ու մանաւանդ մեզի տարիներ թուող այս վերջին մահաբոյր մէկ քանի վայրկեաններէն զանդած մեր խեղճ կարաւանը, իր լուծապը չմսանելու համար բնազբօսիկ ջանքեր ընելով հանդերձ, փութաց հեռանալ այս պատմական սոսկալի վայրերէն: Ոչ ոք մեզմէ կը համարձակէր ետեւ նայելու, կարծես վախնալով որ Դոլոի կնոջ նման աղի արձան կը դառնայ:

Ճօթանատուն կամ ուխտանամեայ հալումաշ եղած ծերունիները տեսնելու արժանի էր՝ ի՛նչպէս երիտասարդական փութկոտ քայլերով կ'աճապարէին հեռանալ այս արիւնոտ գետէն, կամուրջէն եւ խորհրդաւոր քարայրներէն . . . :

Երբ սկսանք բարձրանալ կամուրջին անմիջապէս հանդիպակաց գահաւանդը, մեր դէմ ելան մէկ քանի հեծեալ չէթաներ՝ կրկին մեզ ենթարկելով ահ ու դողի: Բայց բարեբախտաբար մէկ

Digitized by Google

քանի խօսքեր գաղտնապէս փոխանակելէ վերջ մեր ենթապային հետ, անցան գնացին դէպի կամուրջ: Միանալու անշուշտ իրենց խումբին, եւ կամ իրենց կանխաւ յանձնուած մէկ պարտականութեան մասին բացատրութիւն տալու արիւնկզակ չէթայապետին:

Մէկ քանի ժամուան հեւքոտ ճամբորդութենէ մը յետոյ, վերջապէս հասանք սարաւանդի մը վրայ ի նորոյ կառուցուած քարաշէն եւ ամրակուռ իջեւան մը, ուր որոշուած էր գիշերել:

Թէպէտ հնարաւորութիւն կար ընթրիքի պատրաստութիւն տեսնելու, սակայն ամէնքս ալ քանի մը ժամ առաջ Ալիսի կամուրջին մօտը տեղի ունեցող մահասարսուռ դէպքէն չափազանց վրդովուած եւ ջղագրգիռ եղած էինք: Այս պատճառով ոչ ոք մեզմէ ախորժակ ունէր բան մը ուտելու, ընդհակառակը իւրաքանչիւրը կ'աճապարէր լուացուելու՝ պատկելու համար ընդարձակ սրճարանին տախտակամածին վրայ՝ անկիւն մը կծկտելով:

Բայց ակներեւ էր թէ անհնար էր այս պայմաններու ներքեւ քնանալ, կամ՝ նոյն իսկ մրափել: Այլ աչքերնիս փակած կը ջանայինք վերլուծել նոյն օրուան սարսափելի դէպքը իր յետին մանրամասնութեամբը: Իսկ մեզմէ շատեր նոյն այս գիշերը ահաբեկող ճիչերով զառանցեցին. եւ ումանք խաւարին մէջ կարծելով թէ յարձակման մը ենթարկուած ենք, իրենց քունէն ընդոստ արթննալով դուրս ցատկեցին եւ պահ մը այս պատճառով մեր մէջ ընդհանուր խուճապ տիրեց: Ումանք եւս կու լային... յիշելով իրենց կիները, զաւակները եւ սիրելիները. վերջին անգամ՝ ըլլալով կ'ուզէին անդրադարձում՝ մը ունենալ կեանքի անցեալ քաղցր յիշատակներու: Չի հարկ է խոստովանիլ թէ այսքան մօտիկ մեր գերեզմանին չզտնուեցանք երբեք՝ մեր տառապանքի 4—5 տարիներու ամբողջ ընթացքին:

Հազիւ արշալոյսը ողջունած, առանց սպասելու նոյն իսկ արեւածագին, աճապարեցինք ճամբայ իյնալ եւ ժամ՝ առաջ հեռանալ արիւնոտ յիշատակներ արթընցնող եւ դժբախտութիւն զուժող այս վայրերէն:

Երբ լսած սովորութեան, մեր կարաւանին պանդոկին գիշերուան վարձքը վճարելու համար թուրք ծերունի պանդոկապետին հարցուցի, թէ ո՞րքան է մեր պարտքը, սա ի մեծ զարմացումն

Digitized by Google

ամէնքիս պատասխանեց — Միթէ Աստուած կ'ընդունի՞, եւ ամօթ չէ՞ ինծի որ պանդոկի վարձք առնեմ՝ ձեզի պէս թշուառ մարդոցմէ, որոնք տուն, տեղ, ընտանիք, հարստութիւն թողած, ոչխարի հօտի նման աքսոր կը տարուին . . . : — Եւ երբ ըսի թէ ամէն պանդոկապետ մեզմէ տասնապատիկ վարձք առաւ՝ իրաքանչիւրէս նոյն իսկ մինչեւ 5 արծաթ դուրուշ, պատասխանեց — Առնողները անաստուած մարդիկ են եղեր, այս աշխարհը ընողաց գտնողաց աշխարհ է ("իտէն պուլուր տիւնեասը տըր, եարու„), ձեր գլխուն այս փորձանքները բերողներուն Աստուած պատիժը պիտի տայ, բայց ափսո՛ս որ քանի մը սրիկաներուն երեսէն, ակնարկելով ժէօն թիւրքերուն, երկիրն է որ կը կործանի . . . :

Շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցանք աճապարանօք, անպատճառ նոյն օրը հասնելու համար Կեսարիա:

Էքրէք թուրք գիւղի մօտէն սկսանք իջնալ ծանր ծանր՝ շարք մը ապալեր բլուրներու վրայով գալարապտոյտ զառիթափ մը, որ մեզ առաջնորդեց դէպի Կեսարիոյ ընդարձակ դաշտը:

Հազիւ մեր ոտքերուն առջեւ տարածուող լայնածաւալ աւազի դաշտը իջած՝ սարսափելի թաթառ մը աւազի ամպեր ու սիւներ կը քարձրացնէր մեր շուրջը, որ եւ մեզ թաղեց աւազի ներքեւ: Անկարելի էր նոյն իսկ մէկ մեղր հեռուն տեսնելը. մենք իրարու պլլուած գետին պառկեցանք՝ երեսնիս աւազին, գոնէ մեր դէմքերը պաշտպանել կարենալու համար փոթորկայոյզ աւազի կսկծեցուցիչ շփումէն:

Իսկ մեր պահակ ոստիկան զինուորները՝ ժամ՝ առաջ ասկէ հեռանալու մեր աղաչանքներուն կը պատասխանէին միշտ անտարբերութեամբ՝ թէ Կեսարիա "Թէլէֆօն„ ըրած են եւ հրահանգի կը սպասեն: Բայց երբ աւազի թաթառը հետզհետէ սաստկացաւ, լրեներ թողին մեզ եւ ապաստանեցան մերձակայ աւերակ խրճիթի մը, որ մեզմէ մէկ քանի հարիւր մեղր հեռուն կ'երեւէր:

Զիապանս, զոր ծիուն հետ մէկ երկու մեղր հեռուն ձգած էի, երբ 2—3 ժամ՝ վերջ աւազի այս զարհուրելի թաթառը դադրեցաւ, տեսայ որ ծին առած փախած էր՝ կապոցս ալ հետը տանելով. ծիու վարձքը Եոզկատէն—Կեսարիա արդէն կանխիկ առած էր Եոզկատի առջեւ հնգապատիկ արժէքով:

Digitized by Google

Արեւի մայրը մոնելէն վերջ, կեսարիայէն ոտիկան գինւորներ գալով, մեր անուանց պաշտօնական ցանկին ընթերցումէն վերջ, օրինական յանձնումը ըրին, մինչ Պօղազլիանի հեծեալ ոտիկան գինւորները մեր կողմէ լիաուսա վարձատրուելէ վերջ դարձան: Իսկ մենք մեր նոր գերեվարներուն հետ ճամբայ ելանք դէպի կեսարիա:

Մինչ ամէնքս ալ կը վխիմարուէինք, որ վերջապէս քաղաքի երես պիտի տեսնենք, եւ ահա առանց կեսարիա մտցնելու, քաղաքին եզերքէն մեզ առաջնորդեցին Թալաս, որ մէկ ժամ՝ հեռու բլուրի մը վրայ շինուած է: Երբ կեսարիոյ քաղաքին եզերքէն կ՚անցնէինք, հետաքրքիր թուրք բազմութիւն մը փութաց դիտելու մեզ, զարմանալով որ դեռ "Անատօլուի„ մէջ հայ մնացած է եղեր..., մինչ իրենք կը կարծեն եղեր, թէ ա՛լ հայ չէ մնացած երբեք թուրք պետութեան սահմաններուն մէջ: Թուրքերէն ոմանք գաղտագողի մօտենալով մեզմէ մէկ քանիին կը հարցնէին թէ, արդեօք իսլամացած ըլլալնո՞ւս համար այսքան ուշ տեղահան եղած էինք . . . :

Երեկոյին խաւարին մէջ առ խարխափ սկսանք բարձրանալ Թալասի բարձրութիւնը: Երբ մեր կարաւանը կ՚անցնէր Թալասի փողոցներով, հասատարմ՝ քարաշէն երկյարկանի տուներու պատուհաններէն տեսանք կիներ, որոնք Թաշկինակները ձեռքերնին լալու ձեւեր ունէին: Ապա լսեցինք որ իսլամացած հայ ընտանիքներ են եղեր, որ ի տես ազգակից տարագրեալ նոր կարաւաններու փղձկած էին: Անշուշտ խորհելով՝ թէ մենք ալ կը տարուէինք դէպի հայութեան անշիրիմ՝ գերեզմանը Տէր-Զօր՝ մեր արեան տուրքը վճարելու համար իբր փրկագին, Հայաստանի ազատագրութեան հնգադարեան յղութեան արիւնազանգ երկունքին . . . :

Digitized by Google

25.

ԿԵՍԱՐԻԱ — ԹՈՄԱՐՁԱ

ԻՍԼԱՄԱՑԱԾ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՀԱՅ ԿԻՆԵՐՈՒ ԱՆՁՆՈՒԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Թալաս ժամանեցինք, մեզ առաջնորդեցին եկեղեցիին կից ազգային քարաշէն "խանը„, որ տեղացի հայերու տարագրութենէն վերջ՝ թուրքերը պատահական իրենց պէտքերուն գործածելով զարկած կուտրած էին եւ ապակիները եւ պատուհանի շրջանակները եւ դուռները, ախորի վերածելով զայն:

Կենդանիներու նման մեզ հրեցին ներս եւ հսկայ դուռներու առջեւ սուինաւոր պահակ 2 զինուոր կեցնելով՝ արգիլեցին ամէն հաղորդակցութիւն:

Այս միայարկ ամրակուռ իջեւանը ունէր 10—12 սենեակներ, ոմանք քարէ յատակով եւ մէկ քանին եւս տախտակամածով: Աղտոտ եւ պատռտած փսիաթի կտորներ ոմանց յատակը դեռ կը ծածկէր մասամբ:

Մեր ցաւը սակայն պանդոկի, իջեւանի անյարմարութիւնները չէր: Որովհետեւ վաղուց ընտելացած էինք աղտոտ ախորներու. շատ անգամներ նոյն իսկ բացօդեայ զիշերել ստիպուած էինք՝ ցուրտին, քուրքին, եղեամին ներքեւ: Բայց Տէրը պահած էր մեզ, եւ մինչ առաջները ննջասենեակի մէկ պատուհանին աննշմար մէկ բացուածքին պատճառով հիւանդութեանց ենթարկուած էինք, տառապանքի այս տարիներուն մէջ՝ այս կարգի միջադէպեր իրենց ծայրահեղ կերպերովն այժմ այնքան սովորական դարձած էին, որ այլեւս չէին ազդեր մեզի եւ անուշադիր էինք նմանօրինակ

Digitized by Google

դժուարութեանց կամ՝ դէպքերու մասին, երբ մահուան մղձաւանջը մեզ կը տագնապեցնէր ամէն օր, ամէն ժամ:

Մեր մեծագոյն մտատանջութիւնը եւ բռնադատեալ զպուժով մը՝ ա՛լ աւելի ծայրայեղ թափ ստացած մեր գայրոյթը անոր համար էր, որ արգիլուած էր մեզի նոյն իսկ չոր հաց գնել մեր դրամով:

Թալասի մէջ իսլամանալով մնացած քաւական թուով հայ կիներ "եաշմաքով„ եւ 8—10 տարեկան մանուկներ՝ հետերնին առած հաց, պանիր, ապուխտ, չոր պտուղներ եւ կուժերով ջուր, եկած էին մեր արգելափակուած շէնքին դրան առջեւ ծրի բաշխելու համար մեզի:

Բայց դաժան ոստիկան զինուորներն միշտ նոյն յանկերգը կը կրկնէին ամէնուն "եասագ տըր„, արգիլեալ է . . . :

Անօթի եւ ծարաւի էինք 8—10 ժամ՝ քալած ըլլալով նոյն օրը եւ մանաւանդ աւազի թաթաւոր մեզ ներսով դուրսով չորցուցած էր, ու երբ կը լսէինք հայհոյանքներով խառն "եասագ տըրը„, մեր հոգիները նո՛յնքան կը տանջուէին՝ ո՛րքան օր մը առաջ Ալիսի կամուրջին առջեւ չէթաներու մահուան ապառնալիքին ներքեւ տանջուած էին: Մեզմէ շատեր իրենց գայրոյթը չկրնալով ո՛ր եւ է կերպով արտայայտել՝ տղու պէս կու լային հեկեկանօք:

Օրեր, շաբաթներ շարունակ քալած էինք անդադրում՝ հողմավար աշնանային գաղթող թռչուններու երամներու նման՝ կեսարիա մտնելու յոյսերով, իսկ այժմ՝ կը գտնուէինք արդէն Թալաս, ու մեզի կ'արգիլուէր մեր ամենատարրական պէտքերը հոգալը: Իսկ մեզմէ մէկ քանին, որ յանդգնած էին ոստիկան պահակ զինուրներուն զբաղած մէկ ակնթարթին մէկ քանի հաց գնելու, իրենցմէ հացերը խլուելէ վերջ չարաչար գանակոծուած էին իրենց անհնազանդութեանը ! ! ! համար . . . :

Անմահ Հոմերոսի չաստուածներէն պատժուած Դանդալոսին կը նմանէինք, որը դժոխքին մէջ ջրի աւազանի մէջ մինչեւ վիզը խորասուզուած էր: Երբ իր ծարաւը յագեցնելու համար ջուր խմել ուզէր, աւազանի ջրերը կը ցածնային, եւ երբ իր գլխուն վերեւի ծառէն կախուած խնձորները ճաշակել կ'ուզէր, խնձորները ճիւղերով միասին վեր կը բարձրանային:

Digitized by Google

Հացը կը տեսնէինք՝ եւ չէինք կրնար գնել, առնել, ուտել, ջուրը հրմշտուկներէ դիւլերէն դուրս կը թափուէր, եւ երանի կու տայինք փողոցի հողերուն, որ զայն կը ծծէին . . . :

Ուստի այլեւս յուսահատ՝ մեր բողոքող եւ անտւաղութենէ զալարող ստամոքսները հանդարտեցնելու կարելիութենէն, ամէնքս ալ քաշուեցանք խումբ խումբ քովընտի փոքրիկ խուցերը կծկտելու կամ՝ օրուան հոգեկան եւ մարմնական խոնջանքը հանգչեցնելու՝ ընդհատ եւ կարճատեւ մրափներով: Մենք մեզ կը ջանայինք մխիթարել վաղուան պատահականութիւններէն օգտուելու հաւանականութիւններէն:

Ազգային այս պանդոկը, որ նախ քան հայոց տարագրութիւնը հայ վաճառականներու կեդրոն մըն էր եղած, կից էր հայոց Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցիին: Այն սենեակը, ուր 8—10 ընկերներով՝ իրարմով տաքնալ կարենալու համար իրարու մօտ հաւաքուած կը մրափէինք, ունէր երկու պատուհաններ, որոնք կը նայէին եկեղեցւոյ բակին վրայ:

Գիշերային թանձր խաւարին մէջ մեղմ՝ ձայն մը մերթ ընդ մերթ կը կրկնէր — Հայր սուրբ, հայր սուրբ: — Մեզմէ մէկը բնական հետաքրքրութենէ շարժած կը բարձրանայ պատուհանը տեսնելու համար՝ թէ ձայնը ո՞ւրկէ կու գայ եւ ի՞նչ կ'ուզէ: Կը նշմարէ ճիշտ մեր պատուհանին ներքեւ կանգնած հայ քօղարկուած կիներ եւ 12—13 տարեկան տղայ մը հետերնին՝ որ խաւարին մէջ՝ գիս կը հրաւիրեն պատուհանը: Ծրուած լուրին վրայ փութացի բարձրանալ պատուհանը, որովհետեւ բաւական բարձր էր մարդկային հասակէ: Այս հայ կիները ըլլալով թրքախօս, հետերնին բերած էին հայ պատանի մը, որպէս զի հայերէն խօսի հետս, հասկցուելու համար պատահական շրջող գիշերապահներէ եւ մեր պահակ զինուորներէն: Պատանին հազիւ լսելի ձայնով եւ մայրենի լեզուով հարցուց — Հայր սուրբ, թէպէտ ձեր գալը լսելնուս պէս "եաշմաք" գլուխնիս առած եկանք ձեր "խանին" դրան առջեւ՝ հաց ու ջուր եւ այլ ուտելիքներ ծախելու պատրուակին տակ ձեզի տալու համար, բայց ոստիկան զինուորները մեզ մտրակներով ծեծելով վռնտեցին: Մենք ալ ճարահատ այս միջոցին դիմեցինք: Մի՛ վախնաք, եկեղեցին աւերակ է, շուրջի տունները թափուր են

Digitized by Google

քնակիչէ. պատուհանէն չուան մը իջեցուցէք, որպէս զի ձեզի կողովով հաց ու զանազան պարէն տանք՝ որ ժողովուրդին բաժնէք...: — Կեսարացի մեր մայրերուն եւ քոյրերուն այս ազնիւ ձեռնարկը այնքան անակնկալ էր եւ այնքան նախախնամական, որ փոխանակ իրենց ուզած չուանը ճարելու եւ վար իջեցնելու, մեր տանջուած հոգիներէն դուրս պոռթկացող յուզումէն սկսանք լալ: Փղծկած էինք ամէնքս ալ, որովհետեւ մեր ճամբայ ելլելէն ի վեր առաջին անգամ էր որ կարեկցութեան կ'արժանանայինք անոնցմէ իսկ, որոնք բռնութեան ներքեւ իսլամացած, չարչարաքներու եւ հոգեկան ու մարմնական անլուր տառապանքներով իրենց գոյութիւնը քարշ տուող հայ մայրեր ու քոյրեր, մեզի օգնութեան կը հասնէին վտանգելով իրենց անձերն իսկ:

Որովհետեւ եթէ իրենց այս անձնանուէր արարքը նկատուէր պահակ զինուորներէ, վախճանը աղէտաւոր էր մասնաւորաբար իրենց համար: Արդէն մենք կորսուած արարածներ էինք եւ դէպի Զօր կը տարուէինք՝ մեր ուրոյ մեր գերեզմանը մտնելու համար: Սակայն իսլամացած ըլլալու իրենց կեղծիքը եւ խաբկանքը երեւան պիտի գար, քանի որ եկած էին մեզի օգնելու:

Ամէնքս ալ վերջապէս ուրի կանգնեցանք գիշերուան մթութենէն օգտուելով՝ մեզի կառկառուած ափոփարար եւ կազդուրիչ օժանդակութենէն ժամ առաջ նպաստաւորուելու համար: Բայց չունենալով պահանջուած երկար չուանը, երիտասարդներ իրենց մէջքի գօտիները իրարու կապելով իջեցուցին վար դէպի շարժող առուերները:

Եւ ահա ծանրացած կողով մը՝ տրուած ազդանշանին վրայ վեր քաշեցին երիտասարդները. բայց պատուհանները երկաթէ վանդակներով պաշտպանուած ըլլալով՝ կարելի չեղաւ կողովը ներս առնել: Որով կողովը դուրսէն պարպուեցաւ եւ մեր սովալլուկ աչքերուն առջեւ տախտակամածին վրայ հետզհետէ դիզուեցան հաց, պանիր, ապուխտ, չամիչ, թուզ, չոր սեր: Այս եղանակով կողովը կ'իջնէր պարապ ու կ'ելլէր լեցուն՝ մեզի քերելով ամէն բարիք: Առանց աղմուկի կը ջանայինք բաժնել մեր մերձակայ խուցերուն մէջ գտնուող ընկերներուն, միշտ ուշադիր ըլլալով որ չնշմարուինք մեր պահակ զինուորներէն, որոնք բարեբախտաբար կը ննջէին:

Digitized by Google

Հակառակ խաւար ըլլալուն, կը նշմարէինք ընդ աղօտ մոմի լոյսերու մէջ, թէ ի՛նչպէս եկեղեցւոյ կից կամ մօտակայ հայ տուներու մէջ եռուզեռ կար, եւ աղջիկներ ու հարսներ տունէ տուն կը շրջէին՝ ի մի հաւաքելով մեզի քերելու համար նուիրուած սննդեղէնները:

Թէպէտ ջուր ալ խնդրեցինք, բայց սափորը վեր քաշելով անկարելի եղաւ երկաթէ վանդակներէն ներս առնել: Մինչ միւս կողմէ ո՛ր եւ իցէ անօթ չունէինք մեր մօտը գոնէ դուրսէն սափորը պարպելու համար մեր բաժակներուն մէջ եւ տանելու համար պապակէն այրուող մեր չորցած շրթունքներուն: Եւ երբ յուսակտուր փորձերէ վերջ սափորը պարանով կրկին վար իջուցուեցաւ, երեւակայել պէտք էր մեր հոգեկան տառապանքը: Մանաւանդ որ մեր կերած կեսարիոյ սխտորով համեմուած ապուխտը եւ աղի ջրի մէջէն դեռ նոր հանուած պանիրը ա՛լ աւելի կատաղեցուցած էր մեր ծարաւը:

Երբ բաւական թեթեւցած էր մեր անօթութիւնը այս անակնկալ օգնութեամբ, ապա սկսան մեզմէ տեղեկութիւն ուզել Պոլսոյ հայերու մասին մանաւորաբար, կարծելով թէ Պոլսոյ հայերն ալ տեղահան եղած են: Որովհետեւ մեր պահակ ոստիկան զինուորներուն պարզեւ տալով իմացած են եղեր, թէ Պոլսէն աքսորուածներ ենք, վարդապետով, քահանաներով եւ ժողովուրդով: Թէպէտ ստոյգ էր որ մեր կարաւանին մէջ 15 հոգիի չափ Պոլսէն աքսորուածներս կը գտնուէինք, բայց մնացեալը Զանկըրիէն եւ Նոզկատէն աքսորուած հայեր էին:

Զափազանց ուրախացան իմանալով որ Պոլսոյ հայութիւնը տարագրուած չէ. որովհետեւ կը թուէր որ ասոնք ազգականներ ունէին Պոլիս, որոնք յառաջիկային անշուշտ իրենց փրկութեան եւ օժանդակութեան միակ յոյսերն էին:

Զափազանց կարճատես խօսակցութիւն մըն ալ ես ունեցայ՝ ուզելով ստուգապատում տեղեկութիւններ քաղել իրենց մասին, ու այս միջոցին հոն հասնող երիտասարդ հայուհի մը մայրենի լեզուով պատասխանեց. "Ա՛խ Հայր սուրբ լմնցանք. ցաւ չմնաց որ չքաշենք, փորձանք չմնաց որ գլխնուս չգար: Մեզ խաբեցին ըսելով՝ որ եթէ իսլամնանաք՝ ամէն փորձանքէ կ'ազատիք, մենք ալ գոնէ

Digitized by Google

մնացածը փրկելու յոյսով իսլամացանք: Բայց աւելի գէշ եղաւ վիճակնիս. մեր երիտասարդ հարսներն ու աղջիկներն բռնի "նիքեահ„ ընելով իրենց հարէմները տարին: "Զուլում„ չմնաց որ չըրնէին, չարչարանք չմնաց որ մեզի չտային: Երանի թէ աքսոր գնացած ըլլայինք եւ մենք ալ մեռած ըլլայինք եւ ազատած, գոնէ խղճմտանքնիս սեւցուցած չէինք ըլլար . . . : Ահա ձեր քարոզած Աստուածը ո՞ւր է, չի տեսներ մեր այս քաշած անհուն տառապանքը . . . :„

Իսկ պատանին՝ որ մեր պատուհանին ներքեւ կիներուն մօտը դեռ կը մնար, հարցուց — Հայը սուրբ ոուսը մեզի բաւական մօտեցաւ . . . մեր քաղաքին Թուրքերը մեզի կ'ըսեն, թէ ալ հայ չմնաց Թուրքիոյ մէջ. ճիշդ է . . . Ձեզ ո՞ւր կը տանին . . . : —

Խեղճ տղայ, ես ի՞նչ գիտնամ՝ թէ մեզ ո՞ւր կը տանին . . . եւ ինչո՞ւ հայուն Աստուածը անկարեկիր է մեր ծով ցաւերուն ու անմեղ արիւնին. ես ի՞նչ գիտնամ՝ կամ՝ ի՞նչ բացատրութիւն տամ՝ իմ՝ այս անհուն տառապանքին մէջ:

Այո՛, աղէկ օրեր պիտի գան . . . անշուշտ այս անգամ՝ վերջապէս հայուն գարունը պիտի գայ . . . բայց ողջ մնացողը միայն պիտի տեսնէ . . . ա՛հա երանի, քիւրտ երանի այն աչքերուն . . . որ պիտի կրնայ ողջունել հայ անկախութեան ոսկեճաճանչ արշալոյսը . . . :

Այսպիսի խռովայոյզ եւ միանգամայն մխիթարական գիշեր մը բոլորելէ վերջ, առաւօտուն ականատես եղանք ա՛լ աւելի մխիթարական երեւոյթի մը, որ մեզ ամէնքս ալ կարի յուզեց: Այս անգամ՝ կեսարացի աղջիկներն էին, որ կը ջանային իրենց անծնունէր մայրերն գերազանցել:

Երկար տարիներէ ի վեր Թալաս եւս եղած էր գաւառի այն լուսաւորութեան կեդրոններէն մէկը, ուր եկած հաստատուած էին քաղաքակրթութեան արեւելքի ոահվիրայ անծնունէր ու ազնիւ ամերիկուհիներ: Թալասի ամերիկեան աղջկանց գոլէժին մէջ հաւաքուած էին՝ ոչ միայն իսլամուհիները մերժելով մեծամասնութեամբ աքսոր գնացող հայերու աղջիկներն, այլ եւ իսլամանալով քաղաքը մնացող սակաւաթիւ հայ ընտանիքներու աղջիկները եւս: Ասոնք իրենց նահատակուած ծնողքներէն յաւիտենապէս բաժնուած, անտուն, անտէր եւ անբոյն թեւազուրկ թռչուններ էին,

Digitized by Google

որոնք գիշատիչ բազէներէ եւ ուրուրներէ հալածական՝ ապաստանած էին լեղապատառ ամերիկեան աստեղազարդ անշահախնդիր եւ արդարակորով դրօշին ներքեւ:

Երբ այս գոլէժին հայ փափկասուն աղջիկներն կը լսեն թէ հայ տարագրեալներու նոր մեծ կարաւան մը հասած է քաղաք՝ վարդապետով, քահանայով եւ ժողովրդով հեռաւոր տեղէ, եւ դեռ ամիսներ պիտի քալեն երթալու համար դէպի Զօր, ամբողջ գիշերը կ'անցնեն լացով եւ աղօթքով: Ի տես այս ընդհանուր հայր սուգին, նոյնչափ եւ կը յուզուի իրենց ազնիւ ամերիկացի տնօրէնուհին, եւ համախորհուրդ կ'որոշեն յաջորդ օրուան իրենց կերակուրներու ամբողջ բաժինը տրամադրել մեզի:

Մարդասէր տնօրէնուհին Misis Wingete՝ գիշերով հազիւ մեր ժամանումը լսած, կ'աճապարէ Կեսարիա (մէկ ժամ՝ հեռու) եւ արտօնութիւն կը խնդրէ թուրք կառավարչէն մեզի օգնելու: Կառավարիչը զգուշանալով այս մասին մինակ պատասխանատուութիւն ստանձնելէ, կը ղրկէ ոստիկան զօրաց հրամանատարին: Այսպէս գիշերուան խաւարին մէջ երթալ գալէ յետոյ, վերջապէս կը յաջողի թոյլտուութիւն ստանալ գրաւոր կերպով՝ յաջորդ օրը մեր մօտ գալու եւ մեզ կերակրելու:

Առաւօտուն շատ կանուխ գիշերուընէ ամէն պատրաստութիւն լրացուցած, հարիւր հոգիի լիառատ բաւելու չափ կաթ, պանիր, փիլաւ, ապուր, խմորեղէն, խնծոր մեզի կը բերէր սեղանի յատուկ ամէն սպասով եւ առատ հացով, չմոռնալով իրեն հետ առնել նաեւ գոլէժի հայ աղջիկներէն յարմարագոյնները մեր սպասարկութեանը համար:

Անհնար է բացատրել մեր ամէնքին ակներեւ յուզումը, երբ մեր իջեւան — քանտին մեծ դուռը բացուելով կողովներով ներս մտան, մարդասիրութեան այս երկրաւոր հրեշտակները: Մեր տանջուած հոգիներուն համար սնունդէն աւելի անհրաժեշտ էր կարեկցութեան, մխիթարութեան խօսք մը, որ հով տար մեր վիշտ ու թախիծով հրդեհուած սրտերուն:

Ազնիւ եւ անճնուէր ամերիկուհին մանաւանդ զիս կանչել տալով իր մօտ, մեր ճամբուն մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէր ...:

Տրուած հրահանգին վրայ ապա անմիջապէս խումբ խումբ

Digitized by Google

նստեցան մեր աքսորականները եւ բերուած սնունդները սկսան անյագաբար ճաշակել: Վաղուց մոռցած էինք կաթ, պանիր, խմորեղէն, խնծոր, որովհետեւ մեր միակ սնունդը չոր հացն էր, սոխն ու սխտորն, եւ երբեմն ծաւարի փիլաւն ու "Թարխանայի„ ապուրը: Հայ աղջիկներն կը սպասաւորէին իրենց տարաբախտ ազգին այս հալումաշ խլեակներուն:

Կարաւանին մէջ գտնուող մտաւորական հայ երիտասարդներ այնքան յուզուած էին, որ շատեր հակառակ անօթի ըլլալնուն՝ ոչինչ կ'ուտէին, ըսելով թէ — մենք փոխանակ մեր այս ծնողազուրկ քոյրերուն օգնելու, ինչո՞ւ կարօտ մնացինք իրենց կարեկցութեան եւ օժանդակութեան . . . — Վիրաւորուած առնացի արժանապատուութեան պոռթկումն էր, որ դեռ չէր ցամքած մեր սպառած մարմիններու պատեանին մէջէն . . . :

Բաց աստի՝ իրենց մէջ գոլէժի վարժուհիներն ու աղջիկներն հանգանակութիւն ընելով թաշկինակի մը ծայրը կապուած 420 արծաթ դահեկան ինծի կը յանձնէին, խնդրելով որ մեր թշուառ ժողովուրդին կարօտագոյններուն բաժնենք եւ գիրենք ալ օրհնենք:

Ոչ միայն օրհնեցինք եւ յաւիտեան պիտի օրհնենք, այլ ահա հայ տառապանքի այս յաւիտենական յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրենք, որպէս զի օրհնեն նաեւ եւ գծեզ, անծնուէր եւ գթասիրտ հայ աղջիկներ, եւ ձեր մայրերն եւ ձեր վարժուհիներն՝ ապագայ բոլոր հայ սերունդներն դարուց ի դարս ամն յամայր:

Մարդասէր ամերիկուհիին յայտնելով որ 25 ոսկիի անհրաժեշտ պէտք ունինք մեր կարօտեալ ընկերներուն օգնելու համար, խնդրեցի փոխառութիւն: Գոլէժի այս ազնիւ տնօրէնուհին յանձնարարելով որ ընկալագիր մը պատրաստեմ 25 ոսկիի կնքելիք փոխառութեանս համար, ինք անձամբ փութաց գոլէժ դրամը բերելու:

Մինչ բիւրեղացեալ մարդասիրութեամբ տոգորուած այս ամերիկուհին կը վազէր դրամը բերելու, յանկարծ ներս մտնելով ռուսիկան զինուորներու Թալասի հրամանատար հարիւրապետը՝ չարաչար կը զանակոծէր մեր պահակ զինուորները կատաղաբար պոռալով՝ որ ինչո՞ւ թողուցած են որ ամերիկուհիները մեզի հետ յարաբերութեան մտնեն եւ մեր ճամբու վրայ տեսածներուն մասին տեղեկութիւններ քաղեն . . . :

Digitized by Google

Այս պատճառով էր որ մեզ քաղաքները չէին մոռցներ, որպէս զի ո՛ր եւ է մէկի հետ յարաբերութեան մտնելով, ահաւոր եղեռնին մասին ճշմարիտ տեղեկութիւններ չկրնանք հաղորդել ոչ ոքի:

Իքը պատիժ մեզի՝ անմիջապէս հրամայեց որ պատրաստուինք մէկ քանի ժամէն ճամբայ ելլելու, բացարձակապէս արգիլելով թոյլատրել մեզի գոնէ բեռնաբարձ կենդանիներու վարձումը՝ մեր ճամբու փոքր ի շատէ ունեցած գոյքերու փոխադրութեան համար:

Այս մասին ամէն դիմում՝ տեսնելով որ ապարդիւն մնաց, ճարահատ իրարու մէջ բաժնեցինք մեր փոքր կապոցներն եւ իրիկնադէմին ճամբայ ինկանք դէպի Թոմարզա: Ծուզուած էինք ամէնքս ալ, մեր կրած տառապանքներուն եւ դառնութեանց բաժակը վաղուց լեցուած էր: Առաւօտուն մեր կերած հացն ու վայելած խնամքն ու գուրգուրանքն հառաչանքի եւ արցունքի փոխուած էր իսկոյն: Այո՛, լքուած էինք ե՛ւ Աստուծմէ ե՛ւ մարդոցմէ, մեր միակ փրկութիւնը գերեզմանն էր, բայց ո՛ւր էր թէ գերեզման մը գոնէ ունենայինք: Ափ մը հող ալ մեր վրայ լեցնող պիտի չունենայինք, եւ կեր պիտի ըլլայինք երկնքի գիշատիչ թռչուններուն եւ երկրի վայրի գազաններուն:

Երբ աքսորականներուս հետիոտն գնացող հարիւր հոգինոց հոծ կարաւանը կ՛անցնէր Թալասի ցեխուտ նեղ փողոցներով ամերիկեան գոլէժի առջեւէն, հայ աղջիկներն, հայ վարժուհիներն եւ ազնիւ տնօրէնուհին ամէնքն ալ պատուհանները եւ կամ՝ տանիքը կանգնած եւ թաշկինակները երեսնուն բռնած կու լային: Շրջակայ տուներու պատուհաններու մէջ իսլամացած հայ կիներ պատուհաններու ետեւ թագնուած նոյնպէս կու լային . . . :

Ստուգիւ աքսորականներուս կարաւանը մեռելական թափօր մ՚էն էր, որուն թէ՛ մեռեալը եւ թէ՛ յուղարկաւորները մենք ինքնին էինք, որ կը քալէինք դէպի անորոշ գերեզման . . . :

Ճակատագրի անբացատրելի զուգադիպութեամբ մը, նոյն պահուն սկսան ծանր ծանր ղօղանջել յոյն եկեղեցւոյ զանգակները: Եկեղեցւոյ զանգակի զանգիւնները, հարիւր հոգինոց թափօր մ՚ը, ի գլուխ այս թափօրին վարդապետ եւ քահանայ, պատուհաններու առջեւ լացող կիներ եւ աղջիկներ . . . արդարեւ պատրանքը կատարեալ էր, միայն կերոններ եւ սեւ խաչ մը կը պակսէր . . . :

Digitized by Google

Աւա՛ղ, թէպէտ խաչ չունէինք, բայց ամէնքս ալ խաչեցեալներ էինք, որ կը բարձրանայինք հաց փշալից դաշտին . . . :

Մէկ տարիէ ի վեր քրիստոնեայ ո՛ր եւ է եկեղեցւոյ զանգակի ձայնը լսած չըլլալով, առաջին անգամ՝ երբ զանգակի մը ղօղանջները լսեցինք, եւ ասոնց արձագանգող զանգիւնները մօտակայ ձորերէն՝ դա՛նկ դա՛նկ . . . դա՛նկ . . ., սարսռացինք մինչեւ մեր հոգւոյն խոր ալքերը . . . : Այո՛ հայ ազգը մեռած էր կ՚ըսէին . . ., եւ մենք վերջին մահուան թափօրն էինք, ու կ՚երթայինք դէպի Զօր անյայտանալու եւ չքանալու աւազի անջրդի եւ տօթակէզ դաշտերուն մէջ:

Մեր եւտեւ թողուցինք կեսարիոյ 3000 տուն հոծ հայութենէն միայն 260 տուն իսլամացած հայ ընտանիքներ: Իսկ մնացեալք ամբողջովին աքսորի անուան ներքեւ տեղահան եղած եւ ջարդուած էին, մինչ զեղեցիկ եւ ծաղկահասակ հարսներն ու աղջիկները հարէմները տարուած եւ հարճութեան բռնադատուած էին: Ս. Կարապետի հոչակաւոր վանքը թալանուած եւ թուրք որբանոցի վերածուած էր, իսկ շրջակայ վանքապատկան հողերը թուրք նորեկ գաղթականներու բաժնուած:

Թալասի առաջնորդանիստ հոյակապ եկեղեցին վայող բուերու թաքստոց եղած էր, իսկ եկեղեցւոյ աջակողմը եւ մեր իջեւանած ազգային պանդոկին ներքեւ գտնուող հանգուցեալ առաջնորդներու դամբարաններու մարմարեայ տախտակները ջարդուփշուր եղած էին, նոր ապացոյցներ տալով թուրք մոլեգնած վանտալութեան: Տեղահան եղած եւ ճամբաներու վրայ խողխողուած հայերու թափուր տուներր ներքին զաւառներէ եկած թուրք գաղթականներով լեցուած էին: Ասոնք անցնող ձմրան միջոցին ջարդուփշուր ըրած էին իրենց քնակած հայ տուներու դիւրաշարժ ամէն մասերը եւ իբր վառարանի փայտ գործածած:

Մինչդեռ գոլէժի հայ պարկեշտասուն օրիորդները մեր վրայ կու լային, մենք ալ իրենց սպասող սեւ բախտին վրայ կու լայինք: Որովհետեւ դեռ պատերազմին երկրորդ տարին էր, եւ մինչեւ համաշխարհային հաշտութիւն դեռ շատ սեւ օրեր պիտի գային ու անցնէին, իրենց հետ քերելով արիւնոտ նոր անակնկալներ:

Արդարեւ երբ Ամերիկա պատերազմ՝ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ՝, եւ ասոր վրայ եւս Թուրքիա կանխեց խզել իր յարաբերու-

Digitized by Google

թիւնները Ամերիկայի հետ, ճամբուեցան Թալասի գօլէժի ամերիկուհիները, եւ գոլէժի հայ աղջիկներն թուրք երեւելիներու հարէմներն տարուեցան, զոհ դարձնելով վայրագաբար իրենց անհերեւակայելի խենէշութեանց:

Մեր կարաւանը Թալասի ճիշտ ետեւը գտնուող եւ Թալաս-Թոմարզա ճամբուն վրայ ինկող Գոհանամ՝ կամ՝ Սուրբ Բարսեղ հայրապետ լեռան կուշտէն քարձրանալով մտանք ընդարձակ սարահարթ մը, եւ սկսանք հապճեպ քալել մեր գերեվար ոստիկան գինուորներու գաւազանի հարուածներուն ներքեւ:

Արդէն արեւը վաղուց մայրը մտած էր, երբ հասանք Թալասէն 2 ժամ՝ հեռու "Գրզլպաշներու» գիւղ մը գիշերելու: Բայց հազիւ կը տեղաւորուէինք, եւ ահա ոստիկան գինուորներն հրամայեցին մեզի շարունակել մեր ճամբան: Ամէնքս ալ լեցուեցանք երկիւղով. որովհետեւ անբացատրելի կը գտնէինք մէնշաղին հետ մեր ճամբան շարունակելու այս բռնադատութիւնը: Համակերպելէ զատ ուրիշ միջոց չունէինք, ուստի կրկին ճամբայ ինկանք եւ սկսանք իջնել ապառաժուտ խոր ձոր մը:

Մեր կարաւանին միշտ ոտնվիրայ եղող հայ մէկ քանի կտրիճ երիտասարդներ՝ յանկարծ սոսկումով վազելով քովս կ'ըսէին, — Հայր սուրբ այս ապառաժներուն ետեւ շարժող ստուերներ ու գլուխներ կ'երեւին. Աստուծոյ սիրուն, ետ դառնանք, վտանգի մէջ ենք: —

Անմիջապէս գտնելով մեր "չաւուշը» կը զգացնէի մեզի սպառնացող անմիջական վտանգը, խոստանալով լիառատ պարգեւ, քաւ է որ մեզ փրկէ:

"Չաւուշ»ը ինքն ալ անակնկալի եկած, անմիջապէս հրաման կ'ընէր որ ետ դառնանք եւ ձորէն դուրս գանք ժամ՝ առաջ: Ցետոյ իմացանք որ թուրք գիւղացիներ ընդդիմացած էին եւ չէին թոյլատրած որ իրենց գիւղը իջեւանինք, եւ իրենց մեզի տուած ուղեցոյց գիւղացին յատուկ յանձնարարութեամբ մեզ առաջնորդած էր այս ձորը: Մինչ միւս կողմէ կարճ ճամբով մը գիւղացիներ մեզմէ առաջ մեր անցնելիք ձորը կ'աճապարեն դիրք բռնել, յարձակելու համար մեր վրայ եւ մեզ սպաննելով տիրանալու համար մեր աւարին:

Բայց որովհետեւ մեր ոստիկան գինուորներն եւ մանաւանդ մեր "չաւուշն» անմիտն էին եւ անգիտակ այս դաւադրութեան,

Digitized by Google

կարելին ըրին մեզ փրկելու համար այս ստոյգ եւ մահաբոյր վտանգէն: 2—3 ժամ՝ գիշերուան խաւարին մէջ առ խարխափ քալելէ վերջ, հասանք կիսախարխուլ իջեւան մը ամայի վայրի մը մէջ: Այս իջեւանը մէկ սենեակով մեծ ախոռ մըն էր, որուն մէջ 25—30 ձի, ջորի եւ աւանակ կը գտնուէին նոյն պահուն: Բայց այս ախորը չէր կրնար այսքան կենդանիներու հետ նաեւ հարիւր հոգիի կարաւան մը իր մէջ առնել, ուստի պարզեւ խոստացանք՝ եթէ կենդանիները դուրս հանեն, որպէս զի մեզի համար տեղ բացուի: Իսկ Թուրք դաժան ջորեպաններն մեզի պատասխանեցին՝ Թէ իրենց կենդանիները մեզմէ աւելի արժէքաւոր էին կամ իրենց բառով "գըյմէթլի», ու մեզ ուզեցին վտարել:

Բայց առատ եւ կանխիկ վարձատրութեամբ՝ իջեւանի տիրոջմէն իրաւունք ստացանք կենդանիներուն հետ ու քովը մնալու: Սակայն կենդանիները Թրջած ըլլալով գետինները, ստիպուեցանք 5—10 դահեկան տալով յարդ գնել եւ գետինը ցանել չէզոքացնելու համար Թացը եւ խոնաւութիւնը:

Արդարեւ ողբալի էր վիճակնիս. պարզապէս կը նախանձէինք մեր քովի կենդանիներուն վրայ, որոնք ենԹակայ էին ամէն խնամքի, իսկ մենք կը հալածուէինք բորոտ կենդանիներու նման:

Նոյն իրիկուն անկիւն մը ես ալ գոյայ եւ յարդ ցանելով պատկեցայ, յարդով ծածկուած քար մը ունենալով ինծի բարձ: Բայց մենք մեզ կը մխիթարէինք, յիշելով մեր մէկ քանի ժամ առաջ անցուցած մահուան ստոյգ վտանգը, եւ միւս կողմէն ուրախ էինք որ այսպիսի ախորի մը արժանացանք, որ մեր պալատն էր . . . : Որովհետեւ դուրսը խիստ ցուրտ էր՝ եւ էրճիռզ ծիւնապատ հսկայ լեռը մեզ կը սարսռացնէր իր յաւիտենական ստոյգի զանգուածներու մօտիկութեամբը: Մինչ մենք ախորին մէջ քաւական տաքութիւն ունէինք՝ դուրսի ցուրտը մեղմացնող, մեր շունչն ալ խառնուած ըլլալով մեզի դրացի բազմաԹիւ կենդանիներու տաք շունչին:

Ամբողջ ճամբու մեր ընԹացքին, բայց մանաւորաբար Նոզկատ—Պօղազլիան—Կեսարիա ճամբուն վրայ դիտած էինք, որ մեր պահպանութեան յատկացած ոստիկան զինուորներէն մեծ մասը գիշերները առանց քնելու՝ եւ ամբողջ գիշերը հեծելով կ'անցընէին: Այս տեղ ինծի ճիշտ կից հերԹապահ ոստիկան զինուորին

Digitized by Google

այս վիճակը տեսնելով, հարցուցի՝ թէ ինչո՞ւ չի քնանար, պատասխանեց — փափազ, այնչափ մարդ սպաննեցի այս վերջին տարուան մէջ, որ իմ՝ զոհերս չեն թողուր որ հանգիստ քնանամ՝, եւ ոչ իսկ աչքերս կրնամ՝ փակել, որովհետեւ անմիջապէս աչքերուս առջեւ կու գան իմ՝ յօշոտած զոհերս, մանաւանդ իմ՝ լլկած եւ յետոյ սպաննած 20է աւելի կոյս աղջիկներու հոգիները զիս կը հալածեն . . . : — Արդեօք զղջո՞ւմ՝ էր, բայց ինչո՞ւ ուրեմն միշտ նոր նախճիրներ կը փնտռէին եւ անյագ ծարաւի էին նոր անմեղ արիւնի:

Յաջորդ օրը արշալոյսին հետ հեռացանք աւազակներու իրական այս որջէն, երկրորդ օրը բարեբախտաբար անցաւ առանց մոտոհոգիչ միջադէպի: Սակայն մահուան մղձաւանջը այլեւս մեր մէջ միս ու ոսկոր եղած էր եւ կը յառաջանայինք միշտ ահ ու դողով: Ամէնքս ալ հետիոտն էինք. եւ որովհետեւ կապոցներով ծանրաբեռնուած էին մեզմէ շատեր, այս պատճառով դանդաղ կը քալէինք, ենթարկուելով յաճախ մեր պահակ ոստիկան զինուորներուն գանակոծութեանցը: Երրորդ օրը արեւածագին արդէն Թոմարզայի դաշտը մտած էինք, եւ հեռուն կը տեսնէինք Թոմարզան, երբ հանդիպեցանք երամ՝ երամ՝ գաղթող թռչուններու, որոնք հարաւէն գալով հիւսիս կ՚երթային՝ դէպի Հայաստան . . . :

Արդէն 1916 Մարտի վերջն էինք, մեր շուրջը գարուն էր. բնութիւնը սկսած էր վերազարթնուլ, ծառ ու ծաղիկ կանաչ ու երփներանգ՝ յարութիւն առած ակնապարար իրենց գեղեցկութեամբն փառաբանութիւնը կ՚ընէին Արարչին:

Ծիծեռնակներ հոյլ ի հոյլ կ՚երթային Հայաստան . . . իրենց հայրենի երդիքներուն ներքեւ իրենց հին բոյներն նորոգելու եւ նոր կեանք սկսելու:

Ո՜հ որչափ պատառուշ երգած էր անմահն Դոդոխեան

— Անդ հեռու ալեւոր
Հայր մը ունիմ՝ ազաւոր
Որ մինակ իւր որդւոյն
Սպասում՝ է օրէ օր . . . : —

Ա՜խ երանելի քաղցր օրեր, երբ հայրենիքը սպասող հայր մը կար միայն ազաւոր . . . : Այսօր ամբողջ հայրենիքը արիւնլուսայ,

Digitized by Google

մնացորդ հայութիւնը ամէնքը ազատուր, կ'ողբայինք միլիոնն անցնող ոչխարի պէս մորթոտուած մեր քիւր զոհերն, եւ գիտէինք թէ ալ աւելի սեւ օրեր մեզի կը սպասեն: Այո՛ սեւ օրեր, երբ երանի պիտի տայինք անցնող բոլոր սեւ օրերուն ... որովհետեւ քանի գազաթին կը մօտենայինք, այնքան փշալից կը դառնար հայ Golgotha եւ աւելի ահաւոր ...:

Գարնան անոյշ թռչնիկներ, ո՜հ ո՞ւր կ'երթաք այսպէս արագ. հայրենիքը աւերակ է, բուեր կը վայեն երդիքները, դիակներով ծածկուած են արեան դաշտերը եւ լեցուցած խոր ձորերը ու խորշերը...:

Դարձէ՛ք, դարձէ՛ք ձեր հին վայրերը, ուրկէ եկաք հոն դարձէ՛ք, եւ պատմեցէ՛ք պատմեցէ՛ք ինչ որ տեսաք ու լսեցիք հայութեան ծով ցաւերէն եւ մահաբոյր դէպքերէն, աղի լեղի արցունքներէն ...:

Փախէ՛ք, փախէ՛ք զուարթ ծիծեռնակներ, փախէ՛ք գարնան աւետաւոր թռչնիկներ, ձեր բոյնն ու տեղը հոն չէ՝ ուր կայ սուգ ու շիվան, արիւն ու արտասուք: Թո՛ղ գան, թո՛ղ գան ձեր տեղը դիակախոյզ թռչուններ ու գիշատիչ ուրուրներ, բազէներ եւ անգղներ...:

Բայց ատոնք ալ եթէ գան, չպիտի գտնեն այս տարի պատատոտուած դիակներ, որոնցմով խմբովին անցեալ տարի կազմեցին Ճոխ խնջոյքները աուխծի ...:

Դուք սեւ անգղներ գիշատիչ, գնացէ՛ք գնացէ՛ք դէպի հոն վարը Միջագետք, ուր ձեզի կը սպասեն Քուէթ-էլ-Ամարա եւ կամ հոն վերը Դարդանել՝ արդարութեան խնջոյքներ...: Մէկը միւսէն զօրաւոր անոնք ալ ինկան վիրաւոր, արդարութիւնը խաչող թուրքերն ալ սպաննուեցան բիւրաւոր, եւ լեցուեցաւ մասամբ յաւիտենական արդարութիւնը ահաւոր ...:

Կէս ժամ՝ մնացած, մեզ դիմաւորեցին 8—10 ձիաւորներ՝ ահ ու դողի մատնելով մեզ ամէնքս: Սակայն Թոմարզայի "զայմագամն„ էր՝ որ հեծեալ իր ոստիկաններով եկած էր աքսորականներուս հալումաշ եղած կարաւանը քաղաք առաջնորդելու:

Անցանք քաղաքի միջով, ամէն խանութ փակուած էր, ամէն տուն լեցուած թուրք գաղթականներով. հետքը չէր մնացած հայութեան, որ երբեմն միակ աշխատասէր մշակը եղած էր հացալից այս ընդարձակ արգաստաքեր դաշտերուն:

Digitized by Google

Թոմարզացի գիւղացի հայ կիներ ազատուի ճամբուն վրայ Ճարպապըլըխի մօտ լուսանկարուած գերմանի զինուորականներէ 1915ին։

Digitized by Google

Digitized by Google

26.

ԹՈՄԱՐԶԱ — ԿԱԶՊԷԼ

ԳԱՐՆԱՆ ՄԷՋ ԱՇՈՒՆ

Թոմարզա փոքր գայմագամութիւն մըն է՝ բազմաթիւ գիւղերով, եւ կը գտնուի արգաւանդ լեռնադաշտի մը վրայ, Կեսարիայէն հազիւ 2 օրուան ճամբայ հեռու, իսկ ծովէն շուրջ 1200 մեդր բարձր:

Թոմարզայի գայմագամութեան գիւղերու $^3/_5$ մասը, իսկ քաղաքին բնակչութեան $^4/_5$ը հայեր էին մինչեւ 1915ի տեղահանութիւնը: Բայց այժմ հայոց տուները եւ հողերը յանձնուած էին Թուրք գաղթականներու: Քաղաքին բոլոր խանութներն ալ էին եւ կընքուած, հազիւ մէկ քանի մսավաճառի ու նպարավաճառի խանութներ ինչպէս նաեւ մէկ քանի թրքական աղտոտ ու փոքր սրճարաններ բաց էին միայն:

Այն տուները՝ որ գաղթականներէ գրաւուած չէին, փլցուած եւ իբր վառելափայտ գործածուած էին անցնող ձմրան միջոցին: Քաղաքին Ս. Թորոս եկեղեցիին տանիքը փլցուած էր, իսկ կէս ժամ՝ միայն հեռու գտնուող Ս. Աստուածածնի վանքը կործանած էր մեծ մասամբ եւ աւերակ դարձած: Քաղաքին մէջ գտնուող քազմաթիւ ինքնահոս աղբիւրներէն միայն 2ը դեռ կը հոսէին, միւսները ցամքած ու չորցած էին:

Մէկ քանի տեղացի Թուրքերու հետ մեր տեսակցած միջոցին՝ սրտի ցաւով պատմեցին մեզի, թէ իրենց գաւառի բոլոր արհեստաւորները հայեր ըլլալուն եւ այժմ՝ ալ ատոնք տարագրուած ըլլալով՝ իմա բնաջնջուած, ոչ կօշիկի կարկատան մը գտնող եւ ոչ ալ արօրի մը կոտրած խոփը շինող ունէին: Որով 2—3 օրուան ճամբայ կը

Digitized by Google

ստիպուին հետու կեսարիա երթալ՝ կօշիկի մէկ փոքր կարկտան մը զարնել տալու համար դարձեալ հայերու, որոնք իսլամանալնուն շնորհիւ կրցած էին մնալ: Բայց հարկ է հոս շեշտել ի մասնաւորի, թէ կեսարիոյ եւ շրջակայ գաւառներու հարիւրին միայն տասը տոկոսը իսլամանալով փրկուիլ ուզեց, մնացեալը սիրայօժար առաւ տարագրութեան ցուպը ձեռքը եւ ճամբայ ելաւ դէպի Զօր: Գիտնալով հանդերձ, որ փրկութիւն չկայ իրեն համար եւ կ'երթայ դէպի անապատ քնաջնջուելու:

Թուրքը զրկուելով մի անգամ՝ ընդ միշտ հայերու դարեւոր օժանդակութենէն եւ ընդունակութիւններէն, առաջին անգամ՝ ըլլալով կ'անդրադառնար այս պատմական քացարծակ ճշմարտութեան, թէ առանց հայուն շինարար եւ ստեղծագործ աշխատանքին՝ ինք ոչինչ կրնար ընել. թէ օսմ. կայսրութեան սիւնը դարերէ ի վեր հայն եղած էր՝ իբր երկրագործ, արհեստաւոր, վաճառական, ուղանաւոր, բժիշկ, դեղագործ, ելեւմուտագէտ եւ գեղարուեստագէտ, ճարտարապետ ու ճարտարագէտ եւ քաղաքագէտ:

Այժմ՝ երբ հայ ժողովուրդն ոչ եւս էր, միայն սկսած էին մոռնալ եւ խոստովանիլ թէ, Հայերը գնացին, երկրին օրհնութիւնն ալ, այսինքն "պէրէքէթ„ն, հետերնին տարին . . . :

Թոմարզա, որ շնորհիւ աշխատասէր հայ գիւղացիութեան դարերէ ի վեր ցորենի շտեմարանն եղած էր շրջականերուն, այժմ՝ ոչ թէ ցորենի հաց չէինք գտներ, այլ նոյն իսկ հազիւ ձեռք կրցանք բերել "տէլիճէէ„ պատրաստուած սեւ խմոր հաց մը, որ քնաբեր էր եւ յոյժ անմարսելի, եւ որուն 100 տրամը հազիւ կրցանք հինգ արծաթ դահեկանի գնել:

Այժմ՝ խոպան ու ապալեր մնացած էին Թոմարզայի հատկաթուռ դաշտերն եւ հայ շրջակայ անդաստանները: Ոչ մնճ կար եւ ոչ մնճկալ, ոչ արօր մնացած էր եւ ոչ լծկան եզներ:

Թոմարզայի մէջ անցուցինք քաւական խռովեալ գիշեր մը, այս անգամ՝ ներքին պատճառներով: Որովհետեւ մեր հարիւր ընկերներէն միայն 25—30ը ունէին իրենց ապրուստի միջոցները, իսկ մնացածը, մանաւանդ 50 եոզկատցիները քոլորովին զուրկ էին ամենաանհրաժեշտ երկու բանէ, այսինքն հացէ ու ոտքերու տրեխներէ: Այլեւս մեր չանկըրիցի մէկ բանի հարուստները չէին ուզեր

Digitized by Google

օգնել, առարկելով թէ իրենք ալ աղքատացան, եւ թէ վաղուան աղքատութիւնը գիրենք ալ կ'ահաբեկէ: Չունեւոր ընկերները կը սպառնային, բայց աղջեւը առնուեցաւ մեր ներքին անհամաձայնութեան, քիչ մը հացի դրամ հանգանակուելով մեր կարօտ ընկերներուն համար: Միւս կողմէ կրկին անձնական փոխառութեամբ Հաճի Փեթրակի Շահեանէ կրցայ դրամ ստանալ իմ եւ ընկերներուս յոյժ ստիպողական պէտքերուն համար:

Թոմարզայի մէջ մեզմէ ամէն անունք, որոնց տրեխը մնացած էր, կամ նորոգեցին եւ կամ նորը գնեցին. այսպէս բաւական կազդուրուած յաջորդ օրը ճամբայ ինկանք դէպի Կազպէլ:

Հազիւ քաղաքէն հեռացած եւ դաշտը մտած, մեր աչքերուն աղջեւ պարզուեցաւ արտակարգ եւ կամ անհաւատալի տեսարան մը: Ամբողջ ընդարձակ դաշտը ծածկուած էր դեղնօրակ արտօրայքով, իսկապէս գարնան մէջ աշուն էր: Որովհետեւ ամբողջ դաշտը դեղին գոյն ունէր շնորհիւ չհնձուած ցորենի հարիւրաւոր արտերուն, որոնց հունձքը ընել արգիլուած էր մեկնող հայերուն, աշնան զուգադիպելուն համար հայոց տեղահանութիւնը: Աշնան պատրանքը կատարեալ էր, երբ կը տեսնէինք մեր շուրջը որ ցորենի դեղնօրակ արտերուն մէջ յաճախ որաններ կապուած եւ դէզեր կազմուած էին: Թէպէտ մէկ ծմեռ անցած էր, բայց միայն ցորենին հասկերը գետին թափած էին, իսկ ցօղունները երկար եւ զօրաւոր դեռ կանգուն էին եւ քամիէն կը տատանէին:

Այո՛, գարնան մէջ աշուն մըն էր:

Հետաքրքրուեցայ հարցնել մեզի ընկերացող ոստիկան զինուորներուն, թէ ինչո՞ւ այս արտերը չէին հնձուած, պատասխանեց — Թոմարզայի գայմագամն այնքան հայատեաց անձ մըն էր, որ երբ 1915 Օգոստոսի վերջը տեղահանութեան հրամանն եկաւ Պոլսէն, չթողուց որ հայ գիւղացիները հունձքը կատարեն: Որովհետեւ գոնէ ամիս մը պիտի յետաձգուէր հայերու տեղահանութիւնը, իսկ գայմագամին ըսաւ, — թէ ոչ իրենց ցորենը պէտք է եւ ոչ ալ իրենց երեսը ամիս մը աւելի տեսնենք, թո՛ղ կորսուին երթան . . . : —

Բնական բերմամբ փորձուեցայ դիտել տալ, թէ ինչո՞ւ գոնէ հայերու տեղահան ըլլալէն վերջ գայմագամն չթողուց որ դրացի թուրք գիւղացիները հնձեն, քանի որ ցորենը եւ գարին վաղուց

Digitized by Google

հասունցած էին եւ քերքն ալ այնքան առատ էր: Մանաւանդ որ՝ պատերազմի միջոցին ամէն պետութիւն հետամուտ էր ըստ կարելւոյն շատ քերք ամբարելու, յոյժ հանանեական սովի մը առաջքն առնելու համար:

Պատասխանեց — Էֆէնտի, ասոր համար չէ՞ որ հայերը աքսորելէ վերջ՝ մեր երկրէն ալ "պէրէքէթը", իմա օրհնութիւնը ու առատութիւնը վերցաւ: —

Իրաւամբ յաջորդ տարիներու մէջ Կեսարիայէն Պէլէմէտիկ եկողներէ իմացանք, որ Թումարզայի յուղի դաշտերը, առանց հերկի ու վարուցանի մնալով հացը այնքան անգտանելի դարձած էր եւ եղածն ալ այնքան անմատչելի գներու հասած էր, որ թուրք ժողովուրդը անօթութենէ պարզապէս սկսած էր մռնչիլ:

Թումարզայի այս հասկաձոու դաշտերուն մէջէն անցանք յուզմամբ եւ արցունքով, որովհետեւ 8—9 ամնէ իվեր հայ ժողովուրդը թէպէտ մեկնած էր անդարձ հազարաւոր տարիներու իր պապենական օջախներէն, բայց իր ստեղծագործ եւ շինարար աշխատանքին ոսկի արդիւնքը դեռ կը մնար, իբր անխօս քողոք իր կրած զուլումին: Մեր շուրջը ծովածաւալ տարածութեան մը վրայ, մինչեւ հեռաւոր հորիզոնները մեր խուզարկու ակնարկներուն՝ ամէն տեղ դեղնօրակ եւ հասկազարդ արտերու լայնատարած ծով մըն էր, կէտկիտուած յաճախ որաններով, դէզերով ու կալերով: Իսկ հոս ու հոն խոտաճարակ ընտանի կենդանիներ եկած էին ճարակիլ...:

Անկարելի էր ըմբռնել՝ թէ պետական մարդիկ՝ խելագարութեան որպիսի մոլուցքի մը եւ կամ՝ կատաղութեան որպիսի մոլեգնութեան մը մէջ, համարձակած էին ջախջախել այսքան շինարար բազուկներ եւ այսքան օրհնուած արդիւնքներ:

Անշուշտ Օսմ. պետական մարդիկ պետական անձնասպանութիւն մը գործած էին... եւ ուշ չէր այն օրը, երբ պիտի կրէին տրամաբանական աղէտաբեր եւ անխուսափելի հետեւանքները իրենց անթիւ ու անբաւ ոճիրներուն, երբ հասնէր վերջապէս արդարութեան եւ հաշուեյարդարութեան ահաւոր մեծ օրը...:

Թումարզայէն մեր մեկնումին երկրորդ օրը գիշերեցինք 130 տուն քնակչութիւն ունեցող մեծ գիւղ մը, որուն 90 տունը հայերը ըլլալով տարագրուած էին, եւ գիւղը համարեա աւերակ էր:

Digitized by Google

Այս գիւղին մէջ շատ լաւ ընդունելութիւն գտանք, եւ ջանացին մեզի հայթայթել անունդի նախնական նիւթերը բաղդատաբար շատ համեստ գներով:

Տեղւոյն թուրք մուխթարը եւ իմամին հետ մէկ քանի ծերունի թուրք գիւղացիներ, լսելով որ եկող կարաւանին մէջ առաջնորդ եկեղեցական մը եւս կայ, փութացին զալ այցելութեան: Մեր երկար ճամբորդութեան ամբողջ ընթացքին, առաջին անգամ էր որ այսպիսի բացառիկ պատուի մը կ'արժանանայինք ի մեծ զարմացումն ամէնքիս:

Որովհետեւ մեր խօսակիցները պարզամիտ եւ բարեմիտ գիւղացիներ էին, եւ բոլորովին անգիտակից պաշտօնական ճեւակերպութիւններու՝ անվերապահօրէն սկսան արտայայտուիլ: Բնականաբար գեղեցիկ պատեհութիւն մը կրկին ներկայացած էր թափանցելու համար թուրք այս գիւղացիներու ներքին հոգեբանութեան ու մտայնութեան: Մանաւանդ որ "իմամը„, այսինքն իսլամ կրօնականը Պոլիս տեսած եւ քնական ուշիմութեամբ օժտուած շմարտախօս մարդ մըն էր, քիչ շատ հայերէն ալ կը հասկնար եւ յաճախ հայերէն քառեր կը գործածէր իր խօսակցութեանց մէջ, սորված ըլլալով իրենց համագիւղացի եւ իրենց եռապատիկը եղող հայ գիւղացիներէն:

Բարի եկաքի արեւելեան սովորական ճեւակերպութիւններէն վերջ, եկող թուրքերը հարցուցին ինծի — Մուրախաս էֆէնտի, երբ պիտի դառնան մեր դրացի հայերը աքսորէ, ինչո՞ւ այսքան ուշացան մեր դրացիները: Սուլթան Համիտը իսկ, երբ հայերը պատժէր, քանի մը ամիս վերջ "ափուշահանէ„ կը շնորհէր: Այս ճէօն թիւրքերը ինչո՞ւ հայերուն դէմ՝ սկսուած այս հալածանքը դեռ չվերջացուցին, երկիրը աւերակ դարձաւ, ո՞ր օրուան կը սպասեն: —

Պատասխանեցի թէ՝ միթէ գոհ չե՞ն որ իրենց դարաւոր դրացի հայերը աքսորելով ասպարէզը միայն իրենց մնացած էր՝ առանց մրցակից ունենալու: Աքսորուած հայերուն տուներուն, պարտէզներուն, այգիներուն, հողերուն, ոչխարի հօտերուն, վերջապէս շարժուն եւ անշարժ ամբողջ հարստութեան իրենք տէր եղած էին: Ալ ի՞նչ դեռ կ'ուզէին եւ միթէ շնորհակալ չէի՞ն իմիհնատական ներկայ կառավարութեան, որ զիրենք մէկ անգամէն տէր դարձու-

Digitized by Google

ցած էր այսքան անբաւ հարստութեան, ինչ որ իրենց երազին մէջ իսկ չէին կրնար երեւակայել: Իմամը ի դիմաց իր ընկերներուն պատասխանեց — Մուրախաս էֆէնտի ի՞նչ կ'ըսես, կը կարծե՞ս թէ մենք հայերու տեղահանութենէն զո՞հ ենք, սուտ խօսողին լեզուն չորնայ . . . : Մեր գիւղին մէջ 130 տուն էինք եւ 90 տունը հայեր էին, սակայն 40 տուն թուրքերս մեր դրացի հայերուն շնորհիւ կ'ապրէինք, երկրագործութիւնը եւ արհեստները անոնց ձեռքն էին: Մենք անոնց հողերուն վրայ կ'աշխատէինք իբր "օրթաքչի„, եւ լաւ կ'ապրուէինք ու շէն էինք: Գետնին տակն անցնին Թալաթն ու Էնվէրն, որ ամբողջ հայերը աքսորելու ծրագիրը պատրաստելով եւ խստութեամբ գործադրելով երկիրը աւերակ դարձուցին եւ մեզ ալ աղքատացուցին: Մինչեւ հիմա մեր կերած քամբակի պէս կակուղ եւ ճերմակ հօխայ մը հացը 20—30 փարայի կ'ուտէինք, հիմա սկսանք 20—30 ղուռուշի ուտել, դեռ վաղն ալ ո՞վ գիտէ քանի՛ պիտի ուտենք: Էֆէնտի, ըսէ մեզի, ուրեմն յոյս չկա՞յ երբեք որ մեր դրացի հայերը դարձեալ կը դառնան իրենց տեղերը: —

Խօսակցութիւնը յոյժ հետաքրքրական, իսկ իրենց շեշտը անկեղծ ու աննենգ, ուստի մենք ալ անվերապահօրէն սկսանք արտայայտուիլ. մանաւանդ որ ոստիկան գինուորներէն ոչ մէկը մեր մօտ մնացած էր, ամէնքն ալ գնացած էին իրենց ծիերը դարմանելու:

Պատասխանեցի — Հօճա էֆէնտի ի զուր կը սպասէք ձեր դրացի հայերուն դարձին. անոնք տարի մըն է որ արդէն ոչնչացուած են ճամբաներուն վրայ: Եթէ հազուագիւտօրէն Տէր-Զօր հասնողներ եղած են, ասոնք ալ անապատին մէջ անօթի ու ծարաւ մեռած են: Միջանկեալ ըսեմ՝ որ Թոմարզայի շրջանի հայութիւնը շատ կանուխ տարագրուած ըլլալով՝ մեծ մասամբ կրցած էր հասնիլ ողջամբ Տէր-Զօր. բայց հոս մէկ մասը անօթի մեռած եւ մեծ մասը եւս Րէսուլայնի եւ Տէր-Զօրի 1916ի Յուլիսի ընդհանուր ջարդին անխնայ կոտորուած էին: Ի՛ հօճա էֆէնտի ըսէ նայինք, Պոլսէն ի՞նչ լուր կայ, մենք ամիսէն աւելի է ճամբան ենք. ոչ մէկ քանէ լուր չունինք, ի՞նչ կայ չկայ . . . Պոլսոյ մէջ ներքին խաղաղութիւն կա՞յ . . . :

Պատասխան — Մխ մուրախաս էֆէնտի մնալուստ խաղա-

Digitized by Google

ղութեան յոյս երբեք չկայ: Մեր վզին կապը գերմանացիին տուինք, ո՛ւր որ քաշէ տանի, ուզենք չուզենք պիտի երթանք: Ինվէրը փախեր է ըսին, բայց հազար անգամ լսեցինք եւ հազար անգամ սուտ ելաւ: Ամէ՛ն երբ պիտի լսենք Ալլահ, որ Թալէաթն ու Ինվէրն շանսատակ ըրեր են . . . : Այս խեղճ ազգին գլխուն (այսինքն Թուրք ազգին), փորձանք չմնաց որ չբերէին . . . անիծեալ ըլլան . . . երանի՛ թէ "ճէօն Թիւրքերը" գոյութիւն չունենային . . . գարշելիները ոչ հաւատք ունին եւ ոչ կրօն, մասօն են ամէնքն ալ . . . :

Առաջ "Իմթիազատին" (հին բէժիմ՛) մէկ Սուլթան Համիտ կար, հիմա հարիւր հատ Սուլթան Համիտ ունինք մեր գլխուն . . ., մենք շատոնց Սուլթան Համիտը փնտռել սկսանք . . . : Չկարծէք թէ մուրախաս Էֆէնտի մենք Թուրքերս ալ "Էհեայ" (երջանիկ) եղանք կամ պիտի ըլլանք . . . լացողին "մալը, միւլքը" (կայքը, գոյքը) գնողին կամ առնողին երջանկութիւն չի բերեր . . . :

Հացերը մեր երկրին ազն էին, անոնք դնացին . . . մեր ալ համը ո՛ր հոտը զմռսաց . . . աստուած հասնի արդեօք . . . : — Ուրկ միւսները կրկնեցին եւ երեքնեցին՝ "ամի՛ն, ամի՛ն" . . . :

Քանիցս յիշեցին, որ իրենք եկեղեցական ըլլալուս՝ ինծի "խոստովանանք" կ՛ըլլան, այս բառն ալ հայերէն արտասանելով, եւ թէ՝ եթէ կառավարական պաշտօնեաները իմանան որ ինծի այսպէս խօսած են, զիրենք ալ կ՛աքսորեն եւ "Թարումար" կ՛ընեն, այսինքն կը կործանեն . . . : Մեր սուգի եւ տառապանքի երկար ամիսներուն մէջ՝ վշտով օծուն այրող մեր սրտերուն մխիթարութիւն եղան, բարի եւ անկեղծ այս գիւղացիներուն անվերապահ այս յայտարարութիւնները եւ մեծապէս մխիթարուեցանք: Որովհետեւ տառապանքի մեր 4—5 տարիներու ընթացքին՝ հազիւ այս օրինակ մէկ կամ երկու դէպքեր կը յիշենք ստրջացումի . . . :

Յաջորդ օրը արշալոյսին հետ աճապարեցինք մեկնիլ, որովհետեւ 8—10 ժամ տաժանելի ճամբայ ունէինք անցնելիք: Հուսկ-ուրեմն արեւամուտին հետ ժամանեցինք Տաւրոսի — իմա Թորոս — լեռնաշղթային ամենաբարձր կիրճերէն մէկը՝ կազդուէ, եւ իջեւանեցանք Աւշարի փոքրիկ գիւղ մը, որ կը կոչուէր Քէօսէլէր:

Digitized by Google

27.

ԿԱԶՊԷԼ[1] — ՀԱՃԸՆ

ՉԻՆԱՊԱՏ ՍԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ՅՈՒՋԻՉ ԳԻՇԵՐ ՄԸ

Քէօսէլէը կոչուած այս գիւղը հազիւ 25 տուն քնակչութիւն ունէր, եւ կը գտնուի Կազպէլ կոչուած կիրճին բերանը:

Այս կիրճը միակ բնական անցքն է, որ Թոմարզայի լեռնադաշտը հաղորդակցութեան կը դնէ Կիլիկիոյ դաշտին հետ՝ Հաճընի-Սիս երկարող պարանոց անուան ծորով:

Տաւրոս լեռնաշղթան Մէրսինի եւ Սելեւկիոյ ծովու եզերքէն ծայր առնելով հետզհետէ կը բարձրանայ մինչեւ Հայաստանի լեռնաշղթան դէպի Կովկաս:

Տաւրոս լեռները հիւսիսէն միայն երկու քնական դուռներ ունին, առաջինը Պոզանթի-Պէյմէտիկի "Կիւլէք պօղազը" կիրճն է, ուրկէ կ'անցնի երկար փապուղիներով դէպի Հալէպ երկարող երկաթուղին: Իսկ երկրորդը Կազպէլի կիրճն է, ուրկէ անցանք մենք: Ասոնք են Կիլիկիոյ քնական դուռները, ուր երբեմն Ռուբենեանց թագաւորներու շրջանին, այնքան բերդեր կառուցուած էին յաջորդաբար իրը պատուար Գոնիայի Սուլթաններուն յարձակումներուն դէմ:

Մայրի ծառի կոյս անտառներով շրջապատուած Տաւրոսեան լեռնաշղթան, իր ծիւնաշատ գագաթներով յաւիտենական ձիւնահոս աւազանն է Կիլիկիոյ պատմական յորդահոս գետերուն Սարոսին (Սիհուն) եւ Պոյմոսին (Ճիհուն), Կիդնոսին (Թարսուս ըրմաղը) եւ Կալիկադնոսին (Գիլիֆկէ ըրմաղը), որոնք աղբիւրն են Կիլիկիոյ յուղի դաշտերուն հռչակաւոր արգաւանդութեան:

---

1. Կազ-Պէլ կը նշանակէ Սագի-Մէջք:

Digitized by Google

Թոմարզայէն եկող մը պէտք է 200 մեղր անտառապատ զառիթափով մը իջնայ այս Քէօսէլէր գիւղը, ուր հաստատուած էր ուտիկանական պահականոց մը եւ հեռաձայնով կապուած Թոմարզայի եւ Հաճնի հետ:

Պարզապէս ընութեան հրաշալիք մըն է տեսնել ծովէն 2000—3000 մեղր բարձր այս լեռներու մէջ փորուած բնական կիրճը, որը միակ անցքն է դէպի Կիլիկիոյ դաշտը:

Երբ մենք հասանք Մարտի վերջը այս կիրճը, ամբողջապէս ծածկուած էր ձիւնի թանձր խաւերով, եւ մէկ քանի շաբաթներէ ի վեր ըսին՝ որ բոլորովին խափանուած էր ամէն հաղորդակցութիւն, նոյն իսկ կիրճին մէջ գտնուող եւ միայն մէկ ժամ՝ հեռու եղող գիւղերուն միջեւ երթեւեկ չկար:

Պահականոցին ենթասպան պոլսեցի քաղաքավարի երիտասարդ մըն էր, որը շատ հայ բարեկամներ ունենալուն, իբր թէ կը մեղքնայ եղեր հայոց գլխուն եկած այս մեծ փորձանքին . . . :

Բայց հարկ է յանուն ճշմարտութեան խոստովանիլ, որ մեզ ընդունեց կարեկցութեամբ եւ յարգանքով, ինչոր բացառիկ եւ ուշագրաւ պատիւ մըն էր մեզի համար: Որովհետեւ ոչ մէկտեղ այնքան յարգանքով ընդունուած էինք ցայն վայր:

Ինծ առաջնորդեց իր անձնական սենեակը եւ անձամբ թրքական ձեւով սուրճ եփելով՝ ինք իր ձեռքով բերաւ մատուցանել, հարկաւոր իր հրամանին ներքեւ գտնուող ուտիկան զինուորներուն ծառայելու պատրաստակամութեան:

Նոյնպէս թոյլատրեց որ մեր տառապանքի հարիւր ընկերները փոխանակ արգելափակելու՝ ազատ ձգեն որ տեղաւորուին Աւշարներու խրճիթներուն մէջ:

Աւշար այս գիւղացիներն եւս, որոնք հայերէ քոնի իսլամացուածներ ըլլալ կ'ենթադրուին՝ եւ շատ բարեկամ՝ են առհասարակ քրիստոնեաներու եւ մանաւանդ հայերու, եւ երբեք "նամէհրամ՝„ չեն գիտեր ու իրենց իգական սեռը երբեք չփախաւ մեզմէ, նոյնպէս մեծ յարգանքով մեզ ընդունեցին իրենց գեղջկական տուներուն մէջ:

Այս խրճիթները չորս ցած պատերով եւ հողէ տանիքով մէկ սենեակէ բաղկացած բնակարաններ էին՝ շատ փոքրիկ լուսամուտ-

Digitized by Google

ներով: Ներքին մասը երկու մասի բաժնուած էր միայն գետնին զամուած ծողերով, որուն ներսը իրենց կենդանիները կը բնակէին, իսկ դրան մօտիկ կողմը իրենք. սակայն իրար կը տեսնէինք: Կենդանիներու այս բնակակցութիւնը մանաւանդ խստաշունչ ձմրան այս ընթացքին այն առաւելութիւնը ունէր, որ այս խրճիթներու ներքին մասին տաքութենէն՝ դուրսի սարսափելի ցուրտը այնքան զգալի չէր ըլլար լուսնշաղին եւ մթնշաղին, երբ ցուրտը կը հասնի իր ամենախստագոյն աստիճանին:

Թէպէտ այս գիւղացիները իրենց կից անտառներէն պէտք եղածէն աւելի փայտ տրամադրելի ունենալով միշտ կրակ ունէին, սակայն կենդանիները գիւղացին իրմէ աւելի արժէքաւոր համարելուն՝ աւելի հոգածու է ասոնց քան իրեն մասին:

Աշարներու այս փոքրիկ գիւղին մէջ հանդիպեցանք մեզմէ 8—10 օր առաջ գալով եւ ձիւնին պատճառով ճամբան շարունակել չկարենալուն այստեղ մնացող հայ ուրիշ կարաւանի մը, որ հազիւ 15—20 հոգիէ բաղկացած էր: Ասոնք ալ կու գային Կեսարիայէն. բացի առաքազարցի երկու եղբայրներէ, որոնք Պոլսէն Գոնիայի եւ Կեսարիոյ ճամբով բերուած էին հոս, ամէնքն ալ խալամացածներ էին, մէջը ըլլալով նաեւ 2 քահանաներ կանաչ փաթթոցով:

Հազիւ սուրճը խմած էինք եւ ենթասպային հետ բարեկամաբար կը խօսակցէինք, երբ ներս մտաւ ապիտակ փաթթոցով եւ թուրքի կատարեալ "թիպով„ մէկը, եւ խնդրեց որ ընթրիքը իրենց հետ ընեմ: Բայց անտեղեակ իրադարձութեանց, պահ մը վարանեցայ ընդունելու ասոր հրաւէրը, խորհելով որ կրնայ ծուղակ մը լարուած ըլլալ . . . :

Ենթասպային նոյն պահուն ոստիկան զինուորները հրահանգած մէկ միջոցին գբաղուած ըլլալէն օգտուելով, մօտեցաւ ինծի եւ փսփսալով ըսաւ — Հայր սուրբում՝ զորգմա հայըմ՝, հայ, կէլ թաամը պէրապէր իտէլիմ՝, տէյճէյիմ՝ վար . . . : — Ապշեցայ տեսնելով յանկարծ, որ ինծի այնքան սարսափ ազդող եւ թուրք կարծած անձս հայ է: Բայց ուզելով երեւոյթները փրկել, քարձրաձայն յայտնեցի ներկաներուն ուղղեալ շեշտով մը, թէ ես "հիւր ըլլալով„ պահականոցի սպային, կամ՝ չեմ՝ կրնար ուրիշ հրաւէր

Digitized by Google

ալ ընդունիլ միանգամայն, եւ կամ՝ եթէ սպան ալ հետս գայ՝ այն աստեն միայն կը յօժարիմ՝ երթալ . . . :

Թուրք երիտասարդ սպան՝ հասկնալով իսկոյն թէ արտօնութիւն առնելու ձեւ մըն էր այս ըրածս, փութաց պատասխանել՝ թէ ես կրնամ՝ երթալ խնդրարկուին հետը եւ անպատեհութիւն մը չկայ որ ընդունիմ՝ իր հրաւէրը, եւ թէ ինք ալ ընթրիքէն վերջ մեզի կու գայ այցելութեան:

Այս յայտարարութեան վրայ՝ հետեւեցայ գիս հրաւիրող փաթթոցաւոր եւ իսլամացած հայուն դէպի իր իջեւանած խըրճիթը, որ գիւղացիներուն մեծերէն մէկուն լաւ շինուած տունն էր, աւելի լաւ կառուցուած քան միւս խրճիթները:

Հազիւ տեղաւորուած ներսը փոուած անկողիններէն մէկուն վրայ, ներս մտաւ մեզ հիւրասիրող հայուն կինը իր չորս զաւակներով եւ ոտքերուս իյնալով դրսեցի (ոչ կեսարացի) հարս ըլլալուն մայրենի լեզուով լալով ըսաւ — Հայր սուրբ, կարգիդ մտատաղ ըլլամ՝, Աստուծոյ պաշտօնեայ ես, մեզ քոնի իսլամացուցին . . . մեզի թողութիւն տուր Աստուծոյ սիրուն, որպէս զի զոնէ հանգիստ սրտով մեռնինք . . . . —

Այլեւս մեր ալ յուզումը հասած էր, աղէ, իր գերազոյն աստիճանին, որովհետեւ հայր, մայր եւ չափահաս աղջիկ մը եւ երեք տղեկներ վերարկուիս երկար փէշերուն փարած անդադրում՝ կը համբուրէին ու կու լային եւ թողութիւն կը խնդրէին . . . :

Աստուած իմ՝, ի՞նչ դառն վիճակ եւ ի՞նչ եղերական տեսարան, ըլլալ հովիւ ժողովուրդի մը, եւ կենդանի աչքով տեսնել իր հօտը եղած ցան ու ցրիւ, գիշատուած սովալլուկ գայլերէ, նահատակներու անթաղ մարմինները կեր եղած գերեզմանատիրոջ քորեներու:

Իսկ ողջ մնացածներն քոնի իսլամացուած՝ եւ այժմ՝ Տաւրոսի հայկական այս պատմական լեռներու վրայ զուգադիպութեամբ մը միայն իրարու հանդիպելով հօտ ու հովիւ իրարու եկած՝ զաւտնի արցունքներ կը թափէինք արդէն մեռածներուն եւ մեր՝ վաղուան մեռնողներուս վրայ . . . :

Խեղճ կինը կ՝ըսէր — փա՜ռք Աստուծոյ որ անգամ՝ մըն ալ Տէրը արժանի ըրաւ կենդանի աչքով տեսնելու ազգիս եկեղեցա-

Digitized by Google

կան մէկ առաջնորդը . . . : — Արդարեւ այնքան անզուսանելի դարձած էր հայ եկեղեցականը, եւ ամբողջ Փոքր Ասիոյ ներքին այս գաւառներուն մէջ միակ ողջ եկեղեցականներն էինք ես եւ ողբացեալ ծերունազարդ Տ. Յուսիկ քահանայ Ջաջունին:

Վերջապէս հարցուփորձ ընելով տեղեկացանք որ իրենք իսլամացած ըլլալով հանդերձ՝ Կեսարիայէն կրկին աքսորուած են ճմլիան այս խառաշունչ եղանակին հետեւեալ տղայական շարժառիթով:

Առնց ութամեայ կայտառ եւ վառվռուն տղեկը՝ հասակակից իսլամ՝ դրացի տղոց հետ վէճի եւ կռուի բռնուելով եւ ծեծ ուտելէն զայրացած, իսլամ՝ տղոց ապատնալով կ'ըսէ օր մը, — Մոսկոֆ կէլսէ, պիզոէ սիգի տէօյէճէյիզ վէ էօլտիւրէճէյիզ . . . : — Այսինքն, երբ ռուսը գայ, մենք ալ ձեզ պիտի ծեծենք ու ապաններնք . . . :

Մանկական միամտութեամբ եւ զայրոյթի նոպայի ներքեւ ըսուած այս աննշան խօսքերուն ընդարձակ իմաստ տալով, եւ յոյժ ծանր հետեւութիւններ ու եզրակացութիւններ հանելով՝ Կեսարիոյ կառավարչին ականջը կը ձգեն Թուրք տղոց ծնողքները:

Իսկ տեղական կառավարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները զործը կը հրահրեն ըսելով եւ մեկնելով՝ թէ իսլամացած հայերը նթէ իրենց տուներուն մէջ զաղտնապէս այսպիսի նիւթերու վրայ խօսած չըլլային եւ այս իմաստով արտայայտուած չըլլային, այս փոքր տղաքը ուրկէ՞ պիտի կրնային ինքնաբերաբար այսպիսի "լուրջ" ապատնալիքներ ընել իրենց դրացի Թուրք տղոցը:

Ուստի առանց ո՛ր եւ է քննութեան, ըսելով թէ հայը ի՛նչքան ալ իսլամացած ըլլայ, դարձեալ "տէօվլէթ, միլլէթ տուշմանը" է այսինքն Թուրք ազգին եւ պետութեան թշնամին է. անմիջապէս աքսորի որոշում՝ կու տան, եւ ամբողջ այս ընտանիքը, իր մօտաւոր եւ հեռաւոր բոլոր ազգականներով՝ մէջն ըլլալով երկու իսլամացած ծերունի քահանաներ, ճամբայ կը հանեն դէպի ճմլիան այս եղանակին մէջ 16 հոգի ղէպի Տէր-Զօր:

Սակայն կազմել հասնելնուն, կիրճը ձիւնի Թանձր խաւի տակ Թաղուած ըլլալով շաբաթներէ ի վեր, կաշառք տալով ոստիկան զօրքերու ենթասպային՝ արուեստիւն կը առանան մինչեւ ճամբան բացուիլը մնալ Աչարներու այս գիւղը, մանաւանդ որ

Digitized by Google

իրենք շատ բեռներ ունենալով եւ ընտանիքով ու ծիերով ըլլալուն անկարող էին անցնիլ այս ծիւնապատ կիրճէն: Սակայն ծիւնը պատրուակելով եւ մանաւանդ Թուրք ենթապային կաշառք տալով կրնային շաբաթներով երկարել իրենց այս յապաղումը եւ հանգիստ ընել . . . :

Այս միջոցին ընթրիքը բերուեցաւ, բայց ոչ ոք մեզմէ այլեւս ախորժակ ունէր բան ուտելու, յուզուած էինք եւ իրարու կը պատմէինք մեր իւրաքանչիւրին գլխուն եկածները . . . եւ սարսափեցուցիչ հաւանականութիւնները գալիքներուն . . . :

Այնու ամենայնիւ փորձեցինք քան մը ուտել, երբ Թշուառ հայ կինը կրօնափոխ ըլլալէն չափազանց խղճահարուած՝ աղաչեց որ սեղանը ոչ Թէ իսլամի, այլ քրիստոնիայի սեղան նկատելով օրհնեմ . . . : Եւ ահա ծայր առաւ դարձեալ հեկեկանքը, կու լային ամէնքն ալ, եւ այր եւ կին, եւ աղջիկ եւ անմեղ փոքր տղայք, հեկեկանքով վերջացաւ Հայր Մերը: Արդէն վաղուց մոռցած էինք խնդալը. որովհետեւ սուգի եւ արցունքի տարիներ էին . . . : Այժմ ալ հազիւ նստած՝ մայր ու աղջիկ կ'աղաչէին Թախանձագին որ զիրենք խոստովանցնեմ եւ հաղորդեմ . . . :

Ո՜հ, տարիէ մը ի վեր լեռնէ լեռ Թափառական ու աքսորական եկեղեցականիս մօտ ի՞նչպէս կրնար սուրբ հաղորդութիւն կամ եկեղեցական ո՛ր եւ է մատեան մնացած ըլլալ կամ մեր մօտը գտնուիլ: Սակայն այնքան սրտեռանդն եւ աղիողորմ կը պաղատէին ու կը կրկնէին իրենց խնդրանքն, որ հարկ էր անպատճառ ո՛ր եւ իցէ արտակարգ եւ բացառիկ եղանակով գոհացում տալ իրենց: Չէ՞ որ ս. Աւետարանը 7×70 ներել կը յանձնարարէր: Ռոնութեան ներքեւ եղած իսլամացումէն վերջ՝ այս աստիճան արտասուալից զղջում մը ի՞նչպէս կրնայի մերժել, եւ ի՞նչ իրաւունք ունէի մերժելու . . . : Ինչո՞ւ զրկէի զիրենք կրօնքի վերջին մխիթարութենէն՝ մահուան այս ահաւոր ճամբուն վրայ, երբ ես ինքս ալ իմ տառապանքի 100 ընկերներով կանգնած էի կեանքի եւ մահու շեմին վրայ, աչքերս յառած աւելի դէպի յաւիտենականութիւն . . . :

Ուստի փութացի կատարել իրենց բարեպաշտական խնդրանքը եւ խոստովանցնելէ վերջ, իբր ս. հաղորդութիւն, յետ սրտաբուխ

Digitized by Google

եւ արտասուախառն օրհնութեան, գինի չգտնուելուն հացը քացախի մէջ թաթխեցի եւ տուի որ ճաշակեն: Չէ որ խաչեցեալ Յիսուսի ալ վերջին անգամ լեղի խառնեալ քացախ տուին . . . : Նոյն պահուն ապրած մեր կեանքը արդէն աւելի լեղի էր ու դառն քան Յիսուսի մատուցուած լեղին. իսկ քացախը վերջապէս գինիէն դարձած էր . . . եւ յիշատակութիւնն էր ոչ միայն Յիսուսի կողէն թափուած կաթիլ կաթիլ անմեղ արիւնին, այլ ամբողջ հայութեան միլիոնաւոր սուրբ նահատակներուն թափած անմեղ արեան ծովերուն . . . :

Բայց մեր հոգիներուն գաղտնի խոր ծալքերուն մէջ՝ այնպիսի փլուզում՝ մը տեղի ունեցած էր, որ ոչ մէկիս քով սիրտ մնացած էր այլեւս ուտելու: Մենք չէինք որ կերակուրները կ՚ուտէինք, այլ կերակուրներն էին որ մեզ կ՚ուտէին . . . :

Արդարեւ հոգեվարքի ժամեր ունեցանք, երբ միայն մահուան մէջ ուզեցինք այլեւս փնտռել մեր փրկութիւնը, միայն թէ կացիններու ներքեւ չըլլար այն . . . չսրչարալից եւ հոգեվարքի տաժանելի երկունքներով . . . :

Բայց յանկարծ ներքին դարանակալ ձայն մը կը թելադրէր մեզի մտերմօրէն՝ ընել ամէն ինչ, դանդաղեցնել ամէն մահաբեր վտանգի, կենդանի աչքերով տեսնել կարենալու համար գործադրութիւնը յաւիտենական արդարութեան, եւ դղրդալից վերջնական կործանումը օսմ. երբեմնի մեծ կայսրութեան, իբր փոխարէժ թափուած յորդահոս անմեղ արեան: Միանգամայն ողջունելով տեսնել վերջապէս ոսկեշող արշալոյսը ազատ հայութեան անկախութեան: Որը ցանկալով ցանկացան մեր տառապահիւծ նախնիքները տեսնել, ու հինգ երկար տաժանելի դարեր ի զուր սպասելէ վերջ, չտեսած մնան ու աչքերնին եւս թողած գնացին յաւիտենականութիւն . . . :

Արցունքի եւ յուզումի այս սեղանէն վերջ, այցելութեան եկան մեզի քնիկ առաքազարցի եւ պոլսեքնակ երկու ազգասէր եւ երիտասարդ եղբայրներ: Ատոնք իբր Հնչակեան Պոլսէն կ՚աքսորեն Տէր-Զօր, բայց երկաթուղիով Գոնիա հասնելէն վերջ, փոխանակ երկաթուղիով շարունակել տալու դէպի Ատանա-Հալէպ, Ուլուզըշլայի ճամբով Կեսարիա կը բերեն եւ ասկէ եւս իսլամացած

Digitized by Google

կեսարացիներու հետ Կազպէլի ուղեգծով դէպի Հալէպ կը տարագրէին, երբ հոս տեղ իրարու հանդիպեցանք:

Ասոնց պաշտօնագրին մէջ գրուած էր թէ, "այս երկու եղբայրներն հնչակեան կուսակցութեան հին գործիչներէն ըլլալով՝ կը ջանային օսմ. կայսրութեան մասերը բաժնել տալ օտար պետութեանց միջեւ. հետեւապէս թուրք պետութեան թշնամիներ են..„: Այսպէս գրելով ուզած էին ենթարկել վրէժխնդիր ոստիկան գինուորներու արիւնածարաւ զայրոյթին . . . : Բայց ինչպէս մենք եւ շատեր, ասոնք ալ մեծաքանակ դրամ՝ ծախսելով եւ ալարգեւներ տալով՝ կրցած էին ազատիլ իրենց պահակ ոստիկան գինուորներուն լարած դաւադրութիւններէն ու մահաբոյր ծուղակներէն:

Հակառակ իրենց կրած տառապանքներուն, դեռ կը պահէին իրենց բարոյական ամբողջ կորովը եւ մեզի պէս կը սպասէին հայ լուսաշող արշալոյսին . . . :

Շատեր կարօտը կը քաշէին ժամերգութեանց եւ աւրբ պատարագի արարողութեանց: Բայց այլեւս ի՞նչ պէտք կար պատարագի, քանի որ ամբողջ ազգ մը մինչեւ օրօրոցի անմեղ մանուկը՝ պատարագուած էր հայրենիքի քաւութեան աւրբ սեղանին վրայ... անտէրունչ ու անմխունչ . . . :

Իսկ մնացորդ ցան ու ցիր թշուառ բեկորներս նաւաբեկեալ հայութեան՝ եկած էինք մէկտեղ պատահաբար, Տաւրոսի հակայ այս լեռներու ծիւնածածկ այս կիրճին մէջ, ու գաղտնաբար իրար կը մխիթարէինք եւ վաղուան փրկութեան երազներով իրար կ'օրօրէինք . . . :

Առաջին անգամ՝ հոս էր, որ այս երկու կտրիճ եղբայրներն առաջարկեցին ինծի փախչիլ՝ համոզել ուզելով զիս, թէ փախչողը միայն կրնայ փրկուիլ:

Բայց մերժեցի լքել տառապանքի իմ՝ հին բոլոր ընկերներս, մանաւանդ որ մտքիս մէջ արդէն ծրագիրներ մշակել սկսած էի, ամբողջ կարաւանով փախչելու . . . :

Դէպ գիշեր էր, երբ ոստիկանական պահականոցի սպան այցելութեան եկաւ համեմատաբար իր խոստման, բայց երբ տեսաւ 8-10 աքսորականներ որ իրարու եկած տրտում՝ տխուր նստած իրար կը մխիթարէինք, կասկածեցաւ՝ թէ գուցէ փախուստի ծրագիրներ

Digitized by Google

կ'որոճանք. ուստի տանտէրը եւ զիս միայն ծգելով, միւսները դուրս կանչեց եւ յանձնարարեց որ երթան իրենց տեղերը ու պառկին...:

Չանկըրիէն մեկնելէ վերջ՝ առաջին գիշերն էր, որ քախտ ունեցայ անկողնի մէջ պառկելու, սակայն ոչ մէկս կրցանք քնանալ: Ու միթէ այսքան հոգեկան յուզումներէ եւ մարմնական տառապանքներէ վերջ քնել հնա՞ր էր մեզի: Արշալոյսը հազիւ ողջունած, եղած հրաւէրին վրայ այցելեցի կեսարացիներու այս կարաւանին մնացորդ անդամներուն, որոնց մէջ ինչպէս կանխաւ յիշեցի կային 2 իսլամացած քահանաներ կանաչ փաթթոցներով: Բարեբախտաբար մեր տարագրութեան ամբողջ շրջանին մէջ միայն ութացող այս երկու եկեղեցականներուն հանդիպեցանք:

Բնականաբար իրար միխիթարեցինք առանց ծանրանալու իրենց բռնի իսլամացման վրայ. եւ նոյնպէս ցոյց տալով՝ իբր թէ կ'անգիտանայինք երկու քահանաներուն իսլամացման հանգամանքը: Մանաւանդ որ այս վերջիններն ալ կը ջանային քահանայական իրենց նախորդ հանգամանքը թագցնել:

Մեկնելու ազդանշանը տրուած էր, եւ հարկ էր բաժնուէինք մեր կեսարացի ընկերներէն, որոնք ճիւնը պատրուակելով եւ մեծաքանակ կաշառք տալով պիտի մնային դեռ 10—15 օր մինչեւ ճիւնհալը, որ ատեն կը յուսային թէ ճամբան կրնար բացուիլ վերջապէս: Իսկ այս բացառիկ թոյլտուութեան պատճառաբանութիւնը սա էր, որ շատ բեռներ եւ կին ու փոքրիկ մանուկներ ունենալնուն, ճիերով ստիպուած էին անցնիլ ճիւնապատ այս սարերն ու կիրճը:

Սակայն մեզ ճամբայ հանեցին, ըսելով որ մենք այրեր ենք ու հետիոտն կրնանք անցնիլ ճիւնի թանձր խաւերուն վրայ երիզուող նեղ արահետէն, որը հազիւ երկու թզաչափ լայնութիւն ունէր:

Երբ ճամբայ պիտի ելլէինք ու կարաւանի բոլոր անդամներն շարուեցանք զոյգ զոյգ, ըստ սովորութեան տեղի ունեցաւ ոստիկանական համբանքը, ատուգելու համար թէ ամբո՞ղջ ենք, պակաս անե՞ կայ կամ՝ փախչող եղա՞ծ է: Ենթասպան մեր անուններու պաշտօնական ցանկը ձեռքը՝ սկսաւ բարձրաձայն կարդալ իւրաքանչիւրիս անունը, եւ մենք կը պատասխանէինք մեր անունը կարդացուելու ատեն — հոս է ("պուրատա տըր„) — ըսելով: Որչափ մեծ եղաւ մեր ամէնքին զարմանքը եւ երկիւղը, երբ յանկարծ

Digitized by Google

տեսանք որ մեզմէ քաջակայ էր եոզկատցի 18ամեայ պատանի մը: Եւ ահա շշուկ մը ելաւ եոզկատցիներէն, թէ փախած է . . . : Ամէնքս ալ ապշեցանք ըրած յանդգնութեանը վրայ. ծիւն ծմեռ, այս ատայի լեռներուն վրայ ո՞ւր կրնար փախչիլ. եթէ ազատէր իսկ երկուտանի վագրերէ, պիտի զոհ երթար չորքոտանի սովալլուկ գայլերու . . . :

Շուրջ մէկ ժամ՝ փնտռտուքներէ եւ այս պատճառով յապաղումէ մը վերջ՝ ճամբայ ելանք մեծ մտատանջութեամբ: Որովհետեւ ցարդ դեռ կորուստ ունեցած չէինք եւ առաջին զոհը կու տայինք:

Ննթասպան հեգնոտ ծիծաղով մը ըսաւ — Անհոգ եղէք, ես կը գտնեմ՝ եւ կ՚ուղարկեմ՝ ձեր ետեւէն եւ անպատճառ կը հասցնեմ՝ ձեզի: — Վերջապէս մենք ճամբայ ելանք բայց մեզի ընկերացող մեր պահակ ոստիկան զինուորներն ըսին մեզի գաղտնապէս թէ — Մեզի իրաւունք տրուած է առանց այլեւայլի գնդակահարել փախչողները եւ մենք պատասխանատու չենք ատոր համար, հետեւապէս ալ փախչողին մի՛ ապաւէք. անոր հաշիւը կը մնաքրեն մեր ընկերները:

Արդարեւ մեր մեկնումէն վերջ, կազալէլէն ճամբայ ելլող եւ մեզի հասնող անցորդ ոստիկան զինուորներէ իմացանք, որ փախչող պատանին գտած են Թոմարզա գնացող ճամբուն վրայ եւ տեղն ի տեղը ապանած փայտի հարուածներու ներքեւ:

Մէկ կողմէն թէպէտ այնքան վիշտ զգացինք տառապանքի խեղճ ընկեր մը՝ որ մեր կարաւանին Բենիամինն էր, կորնչնելնուս համար, միւս կողմէ մեզմէ ամէն անոնք, որ փախուստի վրայ երբեմն փորձուած էին խորհիլ գաղտնապէս, այլեւս փախուստով ազատութեան ամէն յոյս կորնչուցին, տեսնելով եղերական վախճանը այսպիսի յանդուգն փորձի մը:

Ստուգիւ եթէ ոչ անկարելի, գէթ յոյժ դժուար է մեզի իրական գոյնով պատկերացնել այն տաժանելի ճամբորդութիւնը, որ ըրինք Աւշարներու Քէօսէլէր գիւղէն մինչեւ մեր երկրորդ գիշերած իջեւանը Սարայճըք: Որ այս անմատոյց եւ վայրենի լեռներով շրջապատուած կիրճին մէջ քիւրտ փոքրիկ գիւղ մըն էր 25—30 խըրճիթներով, որոնք ծիւնի տակ թաղուած եւ կքած՝ իբր թէ փլչելու վրայ ըլլային:

Digitized by Google

Այս երկու գիւղերու ճամբան՝ որ ամառ ատեն ոտքով հազիւ 1—1½ ժամ՝ էր, մենք 5—6 ժամէն հազիւ կրցանք անցնիլ ձիւնին պատճառով, որ ծածկած էր ամբողջ կիրճը՝ 2—3 մեդր թանձր խաւով մը, այսպէս շաբաթներով խափանելով ամէն հաղորդակցութիւն:

Մինչդեռ ցարդ մսխուած էինք մարդկային ոճրապարտ ամէն հետապնդումի դէմ, այժմ՝ եկած էր ընութիւնը իր սաստկաշունչ խաւութեամբ մեր դէմ՝ հանելու տաժանելի դժուարութիւններ, լրացնելով մարդ — գազաններու ըրած չարիքներու խուժդուժ պակասը: Իսկ մենք արդէն մեր կէս ճամբան վաղուց անցած ըլլալով, արդէն ապառած էինք եւ հալ ու մաշ եղած, եւ անզօր էինք այլեւս տոկալու մեզ նոր ի նորոյ ուժասպառ ընող այս ամէն խոչընդոտներուն:

Գիմուտ քայլերով եւ յոյժ դանդաղ գնացքով մեր հարիւր հոգինոց կարաւանը 18 տարեկան պատանիներէն մինչեւ 80 տարեկան հիւծած ծերունիները, ումանք նոյն իսկ բոկոտն սկսանք ելեւիջել կիրճին ձիւնապատ արահետը: Մեզմէ շատեր կը կրէին իրենց եւ ընկերներուն անհրաժեշտ բեռնելը, օրինակ հացի տոպրակ մը, մէկ քանի կտոր մնացորդ ճերմակեղէն, աղտոտ եւ հին վերմակի ծուէն մը, ծուէն, ծուէն զգեստներ կամ՝ մաշած կօշիկներ, ջուրի թիթեղեայ բնպանակ մը, մաշած եւրոպական ծածկոյթ մը (պաթանիա) եւայլն: Մէկը միւսէն անհրաժեշտ ու պիտանի, որոնցմէ ոչ մէկէն հնար էր բաժնուիլ, քանի որ անցեալ փառքի ու հարստութեան վերջին մնացորդ բեկորն էին ատոնք . . . :

Ուղտերու միաշարք եւ երկարածիգ կարաւանի մը նման՝ իրարու ետեւէ կը տողանցէինք՝ ծայր աստիճան զգուշաւորութեամբ: Որովհետեւ մէկին գայթումը եւ ձիւնի մէջ խրումը պատճառ կ'ըլլար իրմէ վերջ եկողներուն ընկրկումին եւ շփոթումին:

Կիրճը երկար շաբաթներ ձիւնի ներքեւ թաղուած ըլլալով, գիւղացիներ ճարահատ արահետ մը կրցած էին քանալ 2 թզաչափ լայնքով, որուն վրայ ձիւնը կարծրացած էր եւ վրայով հնար էր քալել: Իսկ երբ շփոթած կամ՝ մոլորած քայլ մը պատճառ ըլլար դուրս գալու այս արահետէն, արդէն ենթական ինքզինք կը գտնէր ձիւնի մէջ թաղուած մինչեւ իր պարանոցը:

Digitized by Google

Օղը թէպէտ սկիզբը պայծառ էր, բայց հետզհետէ թուխպ ամպերով սկսաւ մթագնիլ Տաւրոսի լեռներու այս վայրենի կատարները: Ժամ առաջ կտրել անցնիլ պէտք էր այս հայ Դողզոթայի ծիւնալից վերելքը. բայց քանի՛ կ'աճապարէինք, այնքան կ'երկարէր ճամբանիս, կամ՝ աւելի ճիշտ բացատրութեամբ, մեր վատոյժ եւ գթոտ քայլերուն համար շատ երկար ըլլալ կը թուէր այս 1—1½ ժամուան ամառնային ճամբան, որ այժմ՝ 5—6 ժամ՝ կը տեւէր:

Մեր թշուառ կարաւանին ծերունիներուն մէջ կար նաեւ աւելի քան եօթանասունամեայ ալեզարդ եւ պատուական քահանան Տ. Յուսիկ Քաջունի: Սա հոգելոյս Տ. Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունիի Արաբկիրի առաջնորդութեան օրով 1880—1890՝ առաջնորդական փոխանորդ եղած էր: Աչքը կուշտ եւ հայրենասէր Աստուծոյ այս անճնուէր պաշտօնեան՝ հայ քաղաքական անդրանիկ շարժումներուն առաջին զոհերէն մէկը եղած էր եւ յեղափոխական Ապահունի Եզնիկ Սրբազանին հետ Պոլիս բերուած էր իբր ազատական: Երկար տարիներ բանտը մնալէ վերջ, ազատելով Պոլիս քոնադատուած էր ապրելու կառավարական որոշումով: Գաւառացի հայրենասէր ու աւօթխած այս Աստուծոյ ազնիւ պաշտօնեան Պոլսոյ թաղային անշուք եկեղեցիներէն մէկէն միւսը կը նետուէր փոխանորդարանին կողմէ. իսկ ինքը անտրտունջ կը տանէր իր խաչը, անզօր ըլլալով մերժելու իր պոլսեցի աբեմակից-ներուն հալածող մրցակցութեան դէմ: Բարի քահանան ինք իր մէջ ամփոփուած, արցունքը աչքէն սիրտը թափելով՝ միայն ինք զինք նուիրած էր իր երեք մանչ զաւակներուն կրթութեան, որոնց թէ՛ հայրութիւն թէ՛ մայրութիւն ըրած էր՝ շատ կանուխ այրիացած ըլլալով: Եթէ ոչ անօթի՝ գոնէ չափազանց զրկանքով ինք ապրելով, իր զաւակները Պէրպէրեան վարժարան ղրկած եւ շրջանաւարտ ընել տուած էր:

Ո՜հ, ի՞նչ հեգնութիւն ու նախատինք արդարութեան, երբ իրենց հօր արժանաւոր նմանութիւն բերող այս երեք զաւակները՝ իբր մարզուած կուրիճ սպաներ՝ օսմ. գործօն բանակին մէջ ծառայելով Դարտանելի մէջ զնահատման եւս արժանացած էին: Անա այս քաջերուն ալեւոր հայրը ծերբակալելով Պոլսէն մեր առաջին

Digitized by Google

կարաւանին հետ ճամբայ հանած էին եւ մեզի հետ քաժնեկից էր մեր ճամբու բոլոր տառապանքներուն:

Թէպէտ կարելին ըրած էի նիւթապէս եւ բարոյապէս մխիթարելու համար Աստուծոյ այս արժանաւոր ծերունի պաշտօնեան, բայց աւելի քան եօթանասուն երկար եւ տաժանակիր տարիներու բեռան տակ կքած՝ անկարող էր անշուշտ տանելու հայ խաչի փշալից եւ արիւնոտ այս ճամբան մինչեւ վերջը:

Հալած ու մաշած եւ աչքերը ծիւնի սպիտակութենէն շլմորած՝ յանկարծ թաղուեցաւ ծիւնին մէջ, չկրնալով իր հաւասարակշռութիւնը պահել այսքան նեղ արահետի մը վրայ ժամեր երկար:

Հաւասկան երկար ջանքեր պէտք եղան եւ շատ ժամանակ կորաւ, մինչեւ որ կարելի եղաւ զինք ազատել ծիւնի թանձր խաւերուն մէջէն, ուր թաղուած էր խորը: Հայց ինք ծիւնէն դուրս գալէ վերջ կ'աղաչէր որ զինք թողունք ճամբուն մէջ ու անցնինք երթանք . . . ու կ'ըսէր յուզուած շեշտով մը, որ արդէն յաւիտենականութիւն կը բուրէր . . . — Հայր սուրբ ալ դիմանալիք տեղս չմնաց . . . ա՛լ հերիք է . . . երբ որ է պիտի մեռնիմ՛ . . . ասկէ լաւ ու հանգիստ մահ չեմ՛ կրնար գտնել, գիս հոս թողուցէք ու գնացէք . . . : Միայն մի մոռնար իմ՛ կողմէս համբուրելու երեք զաւակներուս Եզնիկին, Եղիշէին եւ Գարեգինին աչքերը . . . պատմէ մեր ճամբու այս տառապանքը . . . եւ մի մոռնար գրել մեր քաշած այս անպատում՛ թշուառութիւնները . . . : —

Համարեա բոնի քաշեցինք տարինք մեզի հետ, եւ մեծ դժուարութեամբ բերինք մեր իջեւանած գիւղը Սարայճըք:

Թշուառ ալեզարդ քահանան իրաւունք ունէր ըսելու թէ փրկութիւն չկար մեզի համար, որովհետեւ ամիս մը վերջ՝ հիւծած ու բոլորովին սպառած հասնելով Դամասկոսի գիւղերէն մէկը, ուրկէ պիտի շարունակէր ճամբան դէպի հայութեան մեծ գերեզմանը Տէր-էլ-Զօր, բազմավաստակ ուսուցիչ Ներսէս Չամուրեանի հետ կը հիւրասիրուի պանդխտացի ազնիւ ազգակիցներու վրանին մէջ, երբ յաջորդ օրը ամէնքն ալ միասին պիտի մեկնին եղեր դէպի Նիսիպին: Հայց բազմաթիւ հիւանդներու պատճառով ամբողջ կարաւանով կը ստիպուին մնալ հոս, եւ երկրորդ օրը Աստուծոյ այս բարի ու տարաբախտ պաշտօնեան առաւօտուն կը գտնեն իր

Digitized by Google

խշտեակին վրայ վախճանած: Շիջած էր ինքն իրեն՝ իւղն սպառած առկայծեալ կանթեղի մը հանգոյն..., անէծքը սառած իր օրհներգութեան վարժ շրթներուն վրայ...: Յաջորդ օրը նոյնպէս կը մեռնի այս տեղը նոյն վրանին ներքիւ տարաբախտ ուսուցիչն ու յեղափոխական գործիչը ողբացեալ Զավուշեան ան ալ հանգելով կանթեղի մը նման:

Արդէն երկար ամիսներու այս ճամբու ահռելի դաժանքը սպառած էր վաղուց երկուքն ալ, եւ միայն չոր պատեան մը մնացած էր իրենցմէ..., ան ալ կը յանձնէին հողին. իրենց տառապանքի ընկերներն, ճանկերով փորելով աւազն ու թաղելով այնչափ միայն որ հազիւ հնարէր ծածկել աւազի նուրբ խաւով մը...:

Տառապանքի ու աքսորի ազնիւ ու անմոռաց ընկերներ. թող օրհնեալ ըլլայ ձեր եւս յիշատակը, որ գնացիք աւելցնել թիւը միլիոնաւոր այն հայ նահատակներուն, որոնք զոհաբերուեցան հայրենիքի սուրբ սեղանին վրայ: Թող օրհնեն նաեւ ձեր յիշատակը ապագայ հայ սերունդները դարեր երկար:[1]

Վերջապէս մեր կեանքին ամենասեւ յիշատակներէն մէկ էջը կազմող տաժանելի աս ուղեւորութենէն վերջ, հասանք քիւրտ գիւղ մը Սարայճըք: Բարեբախտաբար անտառապատ այս կիրճին մէջ փայտը առատ ըլլալով, ճարճատող խարոյկներու առջեւ հաւաքուած սկսանք չորցնել մեր թրջած հագուստները եւ սառած ոտքերը, եւ պատմել իրարու մեր արկածները: Որովհետեւ հարկ է հոս յիշել, թէ մեր կարաւանին երկարաձիգ շարքը այնքան իրարմէ հեռու մնացած էր, որ իրարմէ լուր չունէինք երբէք: Մեր երկարաձիգ կարաւանին որ եւ է մէկ կէտին մէջ, պատահած արկածէն անլուր էին կարաւանին հեռաւոր ծայրերը գտնուողները:

Ցուրտը ալ աւելի կը խարազանէր մեր անօթութիւնը. քայց մեզմէ շատեր դրամ՝ չունէին հաց գնելու: Իսկ ունեցողները եւս բաւականաչափ հաց չէին գտնէր, որովհետեւ փոքրիկ լեռնային գիւղ մը ըլլալով՝ անկարող էր անակնկալօրէն եկած այսքան եւ բազմաթիւ ինքնակոչ հիւրեր կերակրելու:

---

1 Ողբացեալ այս մեր երկու ընկերներուն մահուան վերջին վայրկեաններուն սրտաճմլիկ պատմութիւնը լսեցինք նոյնիսկ այն Պանտըրմացի ազգայինէն, որուն վրանին մէջ յաւիտենապէս փակած էին իրենց աչքերը:

Digitized by Google

Մանաւանդ մեր 50 եոզկատցիներն շատ դժուարաւ ճար ճարակ ըրինք գոնէ չոր հացով մը կերակրելու: Ա՛խ որչափ կը սքանչանայի այս թշուառներուն համբերատարութեանը. որոնք անտրտունջ կը տանէին իրենց սեւ խաչը ըսելով յաճախ — Նէ եափաչըմ միլլէթ ուղուրունա չէքէճէիս . . . պունատէ . . . պին շիւքիւր: Այսինքն, ինչ ընինք ազգի սիրուն պէտք է քաշինք . . . ասոր ալ հազար փառք տանք . . . :

Յաջորդ օրը ապասեցինք որ արեւը ձմեռնային իր ջերմութեամբ քիչ մը մեղմացնէ խտացած օդի ցուրտ մթնոլորտը, որ իր հզօր ճշումով արգելք կ'ըլլար մեր արիւնին ներքին շրջաբերութեան:

Վերջապէս ճամբայ ինկանք դանդաղ քայլերով դէպի կիրճին հարաւային վայրէջքը, երբ հետզհետէ անհետութեան ծիւնի թանձր շերտերը, մեղմ կլիմայի մը առթած հաճելի եւ տանելի տպաւորութեամբ մը:

Թէպէտ այլեւս ձիւնէն դուրս եկած էինք, բայց այժմ ալ մնած էինք ցեխի կատա եւ լպրծուն արահետներու մէջ, որոնք փակչելով մեր ոտքերուն, ոչ նուազ տաժանելի կը դարձնէին մեր ճամբան: Վերջապէս ձիւն ըլլայ թէ ցեխ, քար ըլլայ թէ աւազ, ամէնքն ալ միացած էին անտանելի դարձնելու համար մեր տառապագրութեան եւ տառապանքի ճամբան:

Աքսորական հայեր էինք, կը քալէինք ու կը քալէինք, կարծելով մեր ճամբան ապառել: Սակայն ընդհակառակը ճամբան էր որ մեզ կը ապառէր: Որովհետեւ հալածական ու թափառական հայեր էինք, աճապարոտ քայլերով ժամ առաջ կ'ուզէինք հեռանալ արիւնոտ այն վայրերէն, ուր մեր ետեւ կը թողուինք հարիւր հազարաւոր նահատակներու աւերք նշխարներու ցան ու ցրիւ բեկորներն ու զանգերը . . . :

Այո՛ կ'աճապարէինք ժամ առաջ հասնիլ ցանկալին Կիլիկիա, որովհետեւ մեզմէ իւրաքանչիւրը, ամիսներ տեւող մեր ճամբու ընթացքին հաւատացած էր, թէ եթէ ողջ հասնէինք Կիլիկիա. այլեւս փրկուած էինք . . . : Բայց քա՜ըէ, ի՞նչ միամտութիւն . . . եւ ի՞նչ պակուցիչ յուսահատութիւն . . . :

Անցուցինք երրորդ գիշերը եւս դարձեալ քիւրտ փոքրիկ գիւղ մը, ուր բաղդատաբար մեզ հետ լաւ վարուեցան: Դիտելի էր՝ որ

Digitized by Google

քանի՛ հեռացանք Նոզկատ—Պօղազլիան—Կեսարիա—Թումարզա ուրիւնոտ շրջաններէն ու արհաւրալից ճամբաներէն, եւ քանի՛ տակաւ մօտեցանք Կիլիկիոյ շրջանին, այնքան թուրք ու քիւրտ գիւղացիներ սկսան նուազ դաժան վարուիլ մեզի հետ եւ նուազ կողոպտել մեզ:

Չորրորդ օրը արեւածագին հետ կանուխ մեկնեցանք, որովհետեւ որոշուած էր նոյն օրը հասնիլ Հաճընն:

Սկսաւ վայրէջք մը, մեր ետեւ թողուցինք տակաւ կազպէլի կիրճը, իր բազմաթիւ ծիւնապատ լեռներովն ու երկնաբերձ կատարներովն, անտառուտ ծորերովը եւ սեւ սեւ յիշատակներովը, եւ ահա սկսանք դանդաղ իջնել գահավէժ զառիթափ մը:

Հուսկ ուրեմն հասանք Հաճընի գետին ակը՝ որ կը կոչուի Զաթախ:

Հոս ընութեան տեսարանը արդարեւ հրաշալի էր, մեր քովերն ի վեր կը բարձրանային գահավէժ սարեր, ծածկուած ցան ու ցրիւ եւ ցանցառ մայրի ծառերով: Յաճախ սարերու գահաւանդներուն վրայ կը տեսնուէին թագնուած քնական քարայրներու նեղ անցքերը, իբր ժեռուտ լեռներու խոռոչացած աչքեր, որոնք կը դիտէին մեզ եւ անխօս վկան կ'ըլլային մեր ահաւոր տառապանքին:

Իսկ մեր առջեւ լերկ ապառաժներու ներքեւէն դուրս կու գար խորհրդաւոր կերպով Հաճընի գետը յորդահոս բխումով: Ինքնաբուխ ջուրի այս ակը յոյժ յատակ էր, ականակիտ ու սառնորակ, իսկ համը ախորժաքեր, որ քանի խմէինք՝ այնքան կը սրուէր մեր հինցած ու մոռցուած ախորժակը . . . : Բայց ափսո՜ս որ մեզմէ շատ քիչերը հացի չոր շերտեր ունէին ծամելու, որով փոքրիկ պատառներով ամէնքս ալ բաժնեկից եղանք այս չոր ու ցամաք հացկերոյթին:

Ասոր ալ փառք կու տայինք, որ գոնէ վճիտ եւ անոյշ մշտահոս ջուրի ակ մը ունէինք առջեւնիս, որ գոնէ մեր այրած շրթներուն զովութիւն կու տար: Մինչ անապատներու մէջ յետոյ մեր ընկերները ծրչալի կարօտը քաշեցին հացի՝ ալ աւելի պատուքը կը զգային այրող ծարաւի: Փոյթ չէր թէ աղտոտ, նեխած եւ հորի դառնահամ՝ քանի մը կաթիլ ջուր գոնէին յագեցնելու համար պապակը չորցած իրենց շրթներուն, միայն թէ սակայն գոնէին . . . :

Digitized by Google

Այս ջրաբաշխ ապառաժներուն առջեւը նստանք մէկ ժամ աւելի, եւ բաւական կազդուրուած ճամբայ ինկանք:

Ապառաժներէ բխող Հաճընի Ջաթախ կոչուած այս գետի ակին մօտը՝ 50 քայլ վարօք կար ջրաղացք մը, որ հաճընցիներու տարագրութենէն վերջ մօտակայ թուրք գիւղացիներ՝ հետեւելով իրենց տոհմիկ քանդիչ ընդունակութեան փլցուցած էին ու քարուքանդ ըրած՝ փոխանակ օգտագործելու եւ ալիւր աղալու . . . :

Սկսանք տակաւ իջնել Հաճընի այս գետի ընթացքով միշտ դէպի ծորն ի վար:

Քանի՛ վար կ'իջնայինք՝ այնքան ծորն կը խորանար եւ պարսպանման ապարներն կը ծառանային մեր վրայ: Իսկ գետը զահավէժ ոստումներով ի թաւալ կու գար օձապտոյտ եւ արագ վազքով, շառաչով ու շռինդով դէպի Հաճընն: Մեր ճամբան կ'անցնէր միշտ գետի եզերքով, եւ յաճախ քարէ կամուրջներով մերթ աջ եւ մերթ ձախ ափով մեր ճամբան կը շարունակէինք միշտ այս ծորի երկայնքն ի վար:

Հաճընի 2 ժամ՝ մնացած՝ սկսան երեւիլ տակաւ հաճընցիներու դալարազարդ այգիները: Հայոց տարագրութեան յաջորդող 1916ի առաջին գարունն էր. դեռ նոր սկսած էին ծլիլ ու ծաղկիլ այգիներն ու որթատունկերը: Տեղ տեղ արդէն հարսի նման ապիտակ զարդարուած էին զարնան աւետաւոր նշենիներն, կարմրածաղիկ նոնենիներն ու խնձորենիները: Բայց աւա՜ղ տէրերը չկային, անապատ տարուած էին եւ հազուագիւտ էին արդէն ողջ մնացողները:

Այո՛, անտէր էին ե՛ւ պարտէզները ե՛ւ այգիները, իսկ այգիներու ծորամէջի հիւղակները փլցուած էին անգթօրէն՝ գերաններն վառելու համար:

Երբ քիչ մը անդին մայրի ծառեր իրենց մարմնեղ յաղթ կեցուածքով ասպարէզ կը կարդային իրենց յաւիտենական թշնամին եղող կացինին ու տապարին:

Մարտի կէսն անցած էր, եւ արդէն գարուն էր, մեր շուրջը ու մեր վերեւ ակնապարար կանաչութիւն մը եւ վերազարթնած ճոխ բուսականութիւն մը, կը մեղմացնէին բնութեան վայրագութիւնը մեզ շրջապատող հսկայ եւ քարծրուղէշ լեռներուն:

Արդարեւ հրաշալի էր տեսարանը, ծաղկաբոյր դարաստան-

Digitized by Google

ներու եւ խնկաբոյր այգեստաններու գարնան անոյշ բուրումները մեզի կեանք ու արեւ կու տային: Ժրաջան մեղուներ հոյլ ի հոյլ բզզալով կ'երթային ու կու գային ու մեղր կը պատրաստէին անտիրական փեթակներու համար . . . :

Դիտելով եւ խորհրդածելով կը սքանչանայինք հաճընցիին ստեղծագործ այս աշխատանքին վրայ: Որ լերկ ապառաժները դրախտի վերածած էր, եւ քարքարուտ լեռները այգի ըրած, ուր հազիւ այծեր պիտի կրնային քարծրանալ: Ինք այդ ահաւոր եւ վար կախուած զահավէժներուն, դարաւանդներուն եւ դարաւտափերուն վրայ այգի տնկած էր ու ծառ ու ծաղիկ բուսցուցած: Աշխատասէր ժողովուրդ մը, որ ապառները ժայռերը ծաղկաստանի ու այգեստանի վերածած էր եւ քարերը հացի փոխած:

Բնութեան այս հոգեթով յարութիւնը տակաւ կ'ոգեւորէր մեզ ամէնքս. եւ մեր առօրեայ տագնապներէն ու տառապանքներէն ձերբազատուած՝ տակաւ կը զուարթանայինք: Մահուան մեր մէջ այլեւս հինցած հնհնուքներէն հեռանալով, նոր յոյսերով կը լեցուէինք՝ ի տես գարնանային գեղազուարճ բնութեան այս գունագեղ դալարազարթուճին:

Մանաւանդ ուրախ էինք, խորհելով որ երկար շաբաթներ դեգերելէ վերջ ամայի եւ վայրի ճամբաներու եւ լեռներու մէջ, այժմ՝ բախտն պիտի ունենայինք հանգիստ գիշեր մը անցընելու Հաճընի մէջ:

Բայց միւս կողմէն, ո՛րչափ կը մօտենայինք Հաճընի, այնքան վշտի սեւ ոլոր կը կրծէր դարձեալ գաղտնապէս մեր տառապահիւծ յոգիները, եւ կը չէզոքացնէր վերազարթնած բնութեան մեր վրայ առթած քաղցր տպաւորութիւնը: Որովհետեւ անցնելով հանդերձ յետզետէ լայնցող ձորն ի վար հարիւրաւոր այգիներու մէջէն, ուր ոչ մէկ կենդանի շունչի, ըլլայ մարդ թէ անասուն, չէինք հանդիպած, ամէն ինչ լուռ էր եւ ամայի . . . :

Ահ ո՛րքան դառն էր վերյիշել այն երջանիկ օրերը, երբ հաճընցի երիտասարդներ, հարսներ, աղջիկներ ու տղայք՝ ափոուած այս հարիւրաւոր այգիներուն մէջ կը փորէին ու կը ցանէին, կը տնկէին ու կը քաղէին՝ հայրենի երգը բերաննին եւ աստուածային օրհնութիւնը վրանին . . . : Օ՜հ երանի՛, քիւր երանի՛ այն օրերուն,

Digitized by Google

երբ աշխատասէր հայ ժողովուրդին շինարար եւ ջլապինդ բազուկներն՝ մոգական հպումով մը դրախտի վերածած էին քարքարուտ եւ ապալեր այս ամեհի լեռներն ու գահավէժ գառիթափերն, մինչեւ անելանելի բարծունքներն երկնաբերձ լեռնային կատարներու . . . :

Արդեօք պիտի գայի՞ն դարձեալ այդ երանելի օրերն . . . ո՛վ գիտէր . . . : Մ՛ըխ թող գային . . . թող գային . . . եւ այս անիծեալ սեւ օրերն երթային . . . ու ա՛լ չգային . . . :

Արդէն տեղ տեղ կը նշմարէինք որ իրենց տէրերէն թափուր մնացած այս քիւր այգիներուն մէջ սկսած էին չորնալ խնծորենիներ, տանձենիներ, սալորենիներ ու որթատունկեր . . . : Մէկ կանգուն բարձրացած այգիներու վայրենի խուրձ՝ իր մէջ խեղդած էր պտղատու ազնիւ ծառերն ու երբեմնի ողկուզալից որթատունկերը: Ծառ ու ծաղիկ կարծես մեզի կը հարցնէին մեր սրտերուն միայն լսելի անխօս ձայնով մը՝ թէ ո՞ւր են մեր տէրերը . . . մեր սիրելիները . . . ե՞րբ պիտի գան անոնք . . . ե՞րբ մեզ պիտի ազատեն մեզ խեղդող այս վայրենի խոտերէն . . . թող շուտ գան՝ քանի դեռ կենդանութեան նշան ունինք . . . յետոյ շատ ուշ է . . . :

Իսկ այգեստաններու մրգապահներու հիւղակները եւ օդափոխութեանց համար շինուած այգետուններու դուռները, պատուհանները եւ յարկաբաժիններու մեծ ու փոքր բոլոր գերանները քաշած առած տարած էին այրելու համար . . . , իբր փայտ վառելու համար:

Ստուգիւ թուրք ցեղը իբր փլցնող, կործանող, քանդող, աւեր ու աւերակ, ալան ու թալան ընող, կեղեքող ու սպաննող կրնար առաջին մրցանակ ստանալ մարդկային բոլոր ցեղերուն մէջ:
Ցեղ մը, որ երբեք շինել չէ գիտցած, ցեղ մը, որ դարեր շարունակ փլցուցած է ու կործանած իր դրացիներուն շինածներն առ նախանձու, կարծես ապացուցանելու համար՝ թէ ինք ալ բան մը կրնայ ընել, եւ եթէ չի կրնար շինել, գոնէ քանդելու անիծեալ յատկութիւնը ունի . . . :

Ի դէպ չէ՞ յիշել հոս փոքր Ասիոյ մէջ առածի կարգ անցած սա խօսքն՝ թէ եթէ շինել կ'ուզես՝ քրիստոնեայ բանուոր բեր, իսկ եթէ տուն մը վար առնել կամ՝ քանդել կ'ուզես՝ թուրք բանուոր բեր:

Digitized by Google

Արդարեւ մանաւանդ թուրք մայրաքաղաքին մէջ՝ չէ տեսնուած որ թուրք քանուոր մը ուզէ աշխատիլ շինութեանց մէջ . . . , բայց երբ հին տուն մը փլցնել հարկ է, թուրք բանուորները անպատճառ կ'երթան, ըստ իրենց տոհմիկ արհեստին, իրենց ցեղային ընդունակութիւններն փայլեցնելու համար . . . :

Այս տպաւորութիւնը կրեցինք ոչ թէ Հաճընի այս այգիներուն առջեւ, այլ մեր ամբողջ ճամբու ընթացքին: Մանաւանդ երբ յետոյ Ատանա գնացինք ու մնացինք թագնուած այգիներու մէջ եւ տեսանք ամէն կողմ՝ անիծեալ հետքերն թուրքի ընտածին այս քանդիչ յատկութիւններուն . . . :

Նոյն իսկ ճամբաներու վրայ գտնուած կամուրջներու գերանները վերցուցած տարած էին, խորհելով անշուշտ՝ թէ ալ "կեավուրները" գնացին անդարձ, եւ այս տեղերու ճամբաներէն ալ ոչ ոք պիտի անցնէր . . . :

Երբ մօտեցանք քաղաքին, տեսանք հայ կորաքամակ մէկ քանի պատուներ, որոնք մօտակայ այգիներուն մէջ ցրուած ուտելու համար խոտեր կը հաւաքէին:

Այս թշուառ հայ մամիկներն եւ սեւեր հագուած 8—10 կիներ վտիտ եւ ազազուն ծգուած էին քաղաքը, իբր գինուորի ընտանիքներ, մինչ աղջիկներն վաղուց առեւանգուած եւ իրենց հարէմները տարուած էին: Իսկ այս պատուներն Թողուած էին, իբր բու յաւերակի . . . :

Ասոնք ցնցոտիներու մէջ, բոկոտն եւ գլխաբաց ելած էին սէզագգիներ ժողվելու, որպէս զի խաշելով ուտեն . . . : Որովհետեւ խստաշունչ ձմրան ընթացքին ամէն ինչ ծախած էին եւ այժմ միայն խոտը մնացած էր իրենց ապրուստի վերջին ապաւէնը: —

Երբ այս թշուառ հայ պատուները եւ կիները մեր գալը տեսան հետուէն, խաչակնքելով վազեցին դէպի մեր կարաւանը ու մէկ քանին քովս գալով երկիւղածութեամբ կը համբուրէին ձեռքերս ու կ'ըսէին հաճընցիի դժուարհասկանալի գաւառաբարբառով —Ույ փառք քեզ Աստուած, տահա հայ կայ եղեր աշխարհին վրայ . . . : — Օգտուելով մեր կարաւանին ցրուած վիճակէն եւ մեր հսկող պահակ ոստիկաններուն երկու ծայրերը իբր յառաջապահ ու վերջապահ մեզմէ հեռու գտնուելէն, հարցերու տեղատարափով մը

Digitized by Google

կ'ուզէին տեղեկութիւններ քաղել մեզմէ ըսելով՝ որ իրենք արտաքին աշխարհէն բոլորովին կտրուած են . . . : Մինչդեռ մենք վայրենացած էինք լեռնէ լեռ, սարէ սար, գաւառէ գաւառ մեր շաքաթներ ու ամիսներ տեւող ճամբորդութեամբը:

Իրենց ծով ցաւերն մեզի կը պատմէին լալով եւ մեր կարաւանին կ'ուղեկցէին դէպի քաղաք, խոստանալով՝ երբ գիշերէինք Հաճըն, մեզի իրենց աղքատիկ սեղանէն բաժին հանել, եւ մէկ քանի դեռ մնացած հայ ունեւորներէն մեզի հաց ճարել . . . :

Անոնք կու լային մեր վրայ, մենք ալ իրենց վրայ . . . :

Հետզհետէ քաղաքը գտնուող հայ կիներ տեսնելով մեր կարաւանին մօտենալը, կը հաւաքուէին մեր ճամբուն վրայ ծորին մէջ, եւ հարցեր կու տային ու նարինջներ կը բաժնէին մեզի, մինչեւ որ ոստիկան զինուորներէ նշմարուելով զանակոծուեցան եւ նարինջ տուող կիներն եւ նարինջ առնող այրերը:

Վերջապէս հասանք Հաճընի կառավարական շէնքին առջեւ 8—9 ժամուան ճամբորդութենէ վերջ, ու կը սպասէինք որ մեզի հանգիստ եւ գիշերելու տեղ մը ցոյց տան:

Digitized by Google

Ամբողջապէս հայաբնակ հերոս Հաճինը 1914ին,
այժմ՝ բոլորովին այրուած եւ քանդուած:

Digitized by Google

Digitized by Google

28.

ՀԱՃԸՆԷՆ — ՍԻՍ

ԱՅՐԱԾ ՈՒ ԿՄԱԽԱՑԱԾ ՔԱՂԱՔ ՄԸ

Արդէն Հաճընի առջեւ հասած էինք արեւամուտէն քիչ վերջ, երբ մեր առջեւ պարզուեցաւ կրկին իրապէս սրտաճմլիկ տեսարան մը:

Հաճընն, որ 1915ի հայոց տարագրութենէն առաջ 28.000 բնակչով զուտ հայաբնակ քաղաք մըն էր՝ շուրջ 5000 տուներով, այժմ աւերակներու կոյտ մըն էր: Հայոց տարագրութենէն քիչ վերջ 1915ի աշնան՝ Թուրքերը այրած էին քաղաքը, մի անգամ ընդ միշտ վերջ տալու համար երբեմնի Ռուբենեանց հռչակաւոր Վահկայ քերդի մօտակայ հայ արծիւներու այս լեռնային բոյնին:

Այրուած քաղաքէն միայն մնացած էր քաղաքին բարձրութեան վրայ հայոց դպրոցին քարաշէն եւ հոյակապ եռայարկ շէնքը: Իսկ քաղաքին ստորոտը մնացած էին միայն հազիւ 200 տուներ աղքատիկ հայերու: Ասկէ զատ քաղաքին ստորոտը Սիս երկարող ճամբուն վրայ դեռ կանգուն էր կառավարական շէնքը, եւ ասոր մօտակայ 50 տունի մօտ կառավարական Թուրք պաշտօնեաներու բնակարանները փայտեայ վանդակներով "խաֆէս„:

Հաճընն կը գտնուի ծորի մը մէջ, որուն մէջտեղէն կ'անցնի Հաճընի գետը եւ երկու կողմը կը բարձրանան բաւական հսկայ լեռներ, որոնց ծախակողմը (դէպի Սիս) լեռներու գահաւանդին կառուցուած է քաղաքը: Իսկ գետին հետ զուգընթաց կ'երթայ մեծ պողոտան դէպի Սիս: Գետին աջակողմի սարաւանդակին վրայ

Digitized by Google

կառուցուած է քարաշէն եւ պարսպապատ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի պատմական վանքը՝ բաւական գեղեցիկ շինուածքով:

Միայն այս վանքն էր որ քաղաքէն հեռու, հանդիպակաց սարալանջին գտնուելուն՝ ազատ մնացած էր հրդեհի լափլիզող բոցերու աւերիչ հպումէն:

Քաղաքը, որ ամփիթատրոնի մը ձեւով սարի լանջքերն ի վար երկարելուն՝ դիտողի մը աչքին մէկ ակնարկով կարելի էր պատկերացնել, պարզապէս ահաւոր կմախքի մը տպաւորութիւնը կը թողուր մեր վրայ: Որմհետեւ հազարաւոր տուներ այրած ըլլալով ասոնց մերկ պատերն դեռ կանգուն էին, ու մեզի շատ բաներ կը պատմէին միայն տարի մը առաջ անցած եղերական դէպքերէն:

Իսկ մէկ քանի այրուած եկեղեցիներու հաստ որմերը եւ ասոնց քարուկիր ու կամարակապ խորանները ու կամարները՝ դեռ ցցուած կը մնային, իբր յաւիտենական քնողք ընդդէմ թուրք անողորմ վայրագութեանց եւ գազանային նախճիրներու:

1915ի ամրան հնչակեան պիտակի տակ եւ Արամ՝ անունը կրող դաւաճան մը՝ թուրք ոստիկանական պաշտօնէից եւ ոստիկան զինուորներու հրամանատարին մատնած էր պահուած զէնքերու թագստոցները, եւ ամլութեան դատապարտած էր մէկ կողմէն որ եւ է ընդդիմութիւն, իսկ միւս կողմէն թուրք կառավարութեան ամբաստանութեան նիւթ ընծայած էր թշուառական հայ դաւաճանը: Թէպէտ խուզարկութեամբ գտնուած առանց այս զէնքերուն եւս հայութեան մահուան վճիռն արդէն կարդացուած՝ եւ տապանագիրը եւս վաղուց գրուած էր:

Կիլիկիոյ շրջանին մէջ առաջին անգամ՝ Զէյթուն՝ նախ քան հայոց ընդհանուր աքսորը տեղահանուած էր, քիչ վերջ եւս Հաճընի ժողովուրդը, կանխելով այսպէս ընդդիմութեան եւ ներքին կնճռոտութեանց ամէն հաւանականութիւն:

Հաճընի 28.000 զուտ հայ բնակչութենէն եւ շրջակայ 22 հայ գիւղերու հայութենէն՝ հազիւ մնացած էին 350ի չափ անչափահաս մանուկներ եւ զառամած ու կորաքամակ պառաւներ: Մնացեալ ժողովուրդը քշուած էր անապատ՝ արեան իր տուրքը վճարելու համար հայ ազատագրութեան դարեւոր դատին:

Եթէ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ Աղեքսանդրապոլի՝ միակ զուտ

Digitized by Google

հայաբնակ մեծ քաղաքն էր 30.000 հայ բնակչութեամբ, ուր բացի սահմանապահ ոուս զինուորներու հակայ բազմաթիւ զօրանոցներէն ամէն ինչ հայկական էր, նոյնպէս Թուրքիոյ մէջ եւս Հաճընը միակ քաղաքն էր, ուր բնակչութիւնը միայն հայերէ կազմուած էր եւ ըստ նորագոյն Թուրք վիճակագրոյցներու՝ կը հասնէր հայոց թիւը մինչեւ 28.000ի:

Թուրքը ուզած էր այրել ու հիմնայատակ կործանել այս գուտ հայաբնակ քաղաքը, որպէս զի անգամ մըն ալ հայերը չկրնան այսպիսի անմատչելի լեռներու եւ կիրճերու մէջ՝ արծիւներու անառիկ բոյներ շինել ու բռնակալ կառավարութեան դէմ զլուխ ցցել:

Այո՛, Հաճընը քաղաքը իրական կմախք մըն էր, որ թէ՛ մեր աչքերուն եւ թէ՛ մեր սրտերուն կը խօսէր անձայն, յուզելով մեզ եւ նոր վէրքեր բանալով մեր արդէն խոցոտ սրտերուն վրայ:

Տեղահանութեան առաջին օրերուն 1915 Ապրիլի քաղաքին հանդիպակաց սարաւանդին կառուցուած Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի վանքին մէջ, եկած դիրքը բռնած էր Առանայի նահանգին ռատիկան զինուորներու արիւնոտուշտ հրամանատար Ամխի իր 2000 կանոնաւոր բանակի զինուորներով, հարիւրաւոր ռատիկան զինուորներով եւ Հաճընը բռնադատած անձնատուութեան:

Գիշերով վանքին շուրջը զետեղելով բազմաթիւ լեռնային թնդանօթներ, քաղաքը իբր թիրախ զործածած եւ ապառնացած էր ոմբակոծել, եթէ ամենափոքր ընդդիմութիւն մը հանդիպակէր ընել հաճընցին:

Իսկ դաւանան Արամ՝ վիժած հնչակեան մը, մի առ մի ցոյց տուած էր հաճընցիներու զէնքի պահեստի բոլոր նկուղները, եւ Ամխի հաճընցիներու բոլոր զէնքերը ծեռք անցուցած էր մեծ մասամբ այս մատնիչին ցուցմունքներովը:

Որով անհնար դարձած էր այլեւս լուրջ որ եւ է ընդդիմութիւն:

Առանայի ռատիկան զօրքերու այս արիւնկզակ հրամանատարը Ամխի՝ ապա յաջորդ տարի ամբանը տեղահան ընելով ջարդել տուաւ Ամանոս լեռներու մէջ երկաթուղիի գծին վրայ աշխատող աւելի քան 10.000 հայերը Պաղչէ—Մարաշ լեռնային ճամբուն վրայ:

Digitized by Google

Ահա այս կմախացած դժբախտ քաղաքին առջեւ էր, որ հասանք 1916ի Մարտի կէսին, եւ կառավարական շէնքին առջեւ ապասեցինք ժամէ մը աւելի, որպէս զի մեզի գիշերելու տեղ մը շնորհուի: Փոյթ չէ թէ մեր գիշերային իջեւանը աւերակներու ներքեւ թաղուած նկուղ մը ըլլար կամ՝ կենդանիներու ախոռ մը:

Շուրջ 9 ժամ՝ քալելէ յոգնած եւ ամբողջ օրը հացի չոր պատառէ մը իսկ ամէնքս զրկուած, անհամբեր կը սպասէինք՝ որ վերջապէս կարեկցելով մեր թշուառ վիճակին գոնէ մէկ գիշեր տաքուկ ապաստան մը տային մեզի:

Ի զուր կը սպասէինք զթութիւն՝ հայութեան արիւնածարաւ Թուրք մեր դահիճներէն: Ի զուր ոստիկան գինուորներ եւ կառավարական Թուրք պաշտօնեաներ կու գային ու կ'երթային, եւ մենք կը կարծէինք թէ մեզի տեղ մը ճարելու համար կ'աշխատէին:

Հակառակ քաղաքը աւերակ ըլլալուն, շրջակայ Թուրք բազմաթիւ գիւղերու պատճառով, ղեռ Հաճընի մէջ գայմագամ՝ կը նստէր եւ կառավարական հին կազմը կը շարունակուէր:

Կազակէլի ծիւնապատ կիրճէն հիւսիսի սառնաշունչ քամի մը կ'ընդարմացնէր մեր մարմնոյն դուրս ցցուած բոլոր մերկ մասերը: Հայ պատանիներ՝ անհուն կարեկցութեամբ կը սպասէին, որ մեզ իջեւան մը առաջնորդեն, որպէս զի իրենց աղքատիկ սեղանէն մէկ քանի պատառ բաժին հանեն մահուան ճամբուն վրայ հալումաշ եղած իրենց տարաբախտ ցեղակիցներուն:

Արդէն մթնշաղն սկսած էր, երբ գայմագամը՝ երիտասարդ իթթիհատական Թուրք մը Քէմալ, շրջապատուած տեղւոյն ոստիկան գինուորներու հրամանատար հարիւրապետէն եւ 2 ոստիկաններէ ու մէկ քանի քաղաքային պաշտօնեաներէ, հանդիսական Թափօրով կառավարական շէնքէն դուրս գալով յայտարարեց մեզի ամէնքիս, Թէ քաղաքին մէջ հարիւր հոգի պարունակող յարմար վայր մը չգտնուելուն՝ պէտք էր մեր ճամբան շարունակէինք . . . :

Ա՛լ անկարելի է երեւակայել մեր յուզումը, շուարած էինք, ի՛նչ կրնայինք ընել, աւելորդ էր կարեկցութիւն սպասել մարդազաններէ, բայց ոչ մէկիս վրայ այլեւս ոյժ մնացած էր քալելու: Որովհետեւ ամէնքս ալ կեսարիայէն ասդին այլեւս հետիոտն էինք.

Digitized by Google

ապառած էին մեր ոյժերը եւ հալումաշ եղած էինք: Իսկ նոյն օրը անհարթ լեռնային ճամբաներով ինն ժամ՝ քալած էինք՝ միայն Զալթախի առջեւ մէկ ժամ հանգստի դադարով: Բայց անզօր էինք ընդդիմութիւն ընելու, որովհետեւ մարդկային թափթփուքներ էինք, որ մեզ ծածկող մեծ եւ խոր փոսէ մը զատ ո՛ր եւ է ուրիշ բանի արժանի չէինք համարուեր . . . :

Բայց հակառակ եղած պաշտօնական ազդարարութեան, չէինք ուզեր շարժիլ տեղերնէս, եւ ոմանք համարձակեցան աղաչել որ շնորհ "մէրհամէթ„ ընեն ի սէր իրենց սիրասուն զաւակներուն գլխուն . . . :

Ու ա՛հա հարիւրապետին եւ գայմագամին կարճ եւ զաղտնի մէկ խօսակցութենէն վերջ, ոստիկան զինուորներն մուրակներով եւ մեզի համար յատկապէս պատրաստուած ճեռքի հաստ գաւազաններով յարձակեցան մեր վրայ եւ սկսան անխնայ մեզ հարուածել: Մէկ քանիներու գլխուն իջած հարուածներէն թշուառներուն գլխու ցամքած երակներէն սկսաւ արիւն հոսել կայլակ կայլակ . . . : 10—13 ոստիկան զինուորներ մեզ կը հալածէին դէպի կամուրջը՝ ուրկէ կ'անցնէր Սիսի ճամբան, կառավարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներու լիրբ "քահքահ„ներուն մէջ: Մինչ հեռուն կանգնող հայ մամիկներ՝ իրենց ճեռքերն ծունկերուն զարնելով կու լային ու կ'աւաղէին որ այս ի՛նչ սեւ օրերու հասանք . . . :

Անգութ հարուածներու տեղատարափի մը ներքեւ՝ եւ հայհոյութիւններու մէջ մեր կարաւանը կամայ ակամայ սկսաւ շարժիլ, եւ արագ քայլերով անցապարեցինք հեռանալ այս անհիւրասէր վայրերէն: Պոռթկացող վրէժը մեր հոգիներուն մէջ ջանալով սանձահարել՝ եւ անէծքը մեր շրթներուն վրայ ջանալով սառեցնել:

Կը քալէինք ու կու լայինք, նաւաբեկեալ ազգի մը թշուառ բեկորներն էինք, որ արեան փոթորիկներէ տարուելով կ'երթայինք դէպի աւազի անապատները: Ուր աւելի եղերական եւ եղեռնական վախճան մը կը սպասէր մեզ ամէնքին՝ հազիւ 8—10 բախտաւորներու հրաշալի բացառութեամբ մը:

Մեր հոգիները ահաւոր վշտով ու կսկիծով այնքան մաշած էին, որ աղօթել կ'ուզէինք ու չէինք կրնար, երբեմն երգել կը փորձէինք, ու մեր հոգւոյն լարերը չէին թրթռար այլեւս . . . : Պղտոր

Digitized by Google

ակէ միթէ վճիտ ջուր կրնա՞յ տալ, սգաւոր արտէ միթէ երգ կրնա՞յ թռչիլ . . . :

Վաղուց կտրուած էինք ուրախութեան կազդուրիչ կաթէն, եւ կարօտ մնացած միխիթարութեան եւ սփոփանքի:

Մարդկային կեանքի երկու հակոտնեայ ծայրերը միայն կը յիշէինք այլեւս, օրօրոցն ու գերեզմանը . . . , բայց միայն վերջինին վրայ սեւեռուած էր մեր ամբողջ ուշադրութիւնը . . . :

Սակայն մեր մէջ դեռ ունէինք գերագոյն երգը մարդկային տոգւոյն՝ ԱՐՁԱԿԱՆՔԸ . . . , որով յաճախ կը կազդուրէինք մեր մաշած տոգիները . . . :

Դիշերուան խաւարը՝ տակաւ կը ծանրանար լեռներու դալարազարդ կատարներէն մինչեւ գմբուխտ յատակը խոր ձորին, սեւ պատանքով մը ծածկելով հրէշութիւնները մարդկային անգութ հարիւրաբանքներուն: Միայն գիշերուան խոր լռութեան մէջ՝ կը լսուէր շվոթ արձագանգը մեր գիծոտ քայլերուն, եւ գահավէժ շառաչը արագահոս եւ յորձանուտ գետին, որուն գետափովը դէպի վար կ'երթայ նաեւ մեր ճամբան:

Խաւարին մէջ՝ ան խարխափ կ'երթայինք իյնալով ելլելով, տժգոյնելով, անիծելով, երբ շուրջ մէկուկէս ժամուան տատապագին ճամբորդութենէ մը վերջ՝ գետին հանդիպակաց ձախակողմը երեւացին պլպլացող տժոյն լոյսեր: Մօտալուտ հանգստի մը յուսադրութենէն ոգեւորուած, մեր հետոտ քայլերն ուղղեցինք մեզի ընդկրկացող ոտիկան գինուորներու հաճութեամբ դէպի լոյսերը՝ սարերու գառիվարին:

Անցանք գետի վրայի խարխուլ փայտեայ կամուրջը եւ ուղղուեցանք դէպի լոյսերը: Բայց մրքան մեծ եղաւ մեր յուսախաբութիւնը, երբ հասնելով այս գիւղը՝ որուն անունն էր Կիւղէշէն, մեզ մերժեցին ընդունիլ, եւ ոճան արգիլելով մեզի նոյն իսկ գիւղի սահմանէն ներս մտնել՝ ըսաւ — գիւղին մէջ էրիկ մարդ չէ մնացած, ամէնքն ալ պատերազմի տարուած են: Միայն էրիկ մարդ ըլլալով ես եւ միթարը կը գտնուինք գիւղը. ուստի հարիւր էրիկ մարդոցմէ կազմուած այսքան մեծ կարաւան մը չենք կրնար ընդունիլ մեր գիւղը, ուր միայն կիներ, աղջիկ ու երախայ մնացած են եւ ստիպեցին որ հեռանանք:

Digitized by Google

Ի զուր կը ջանայինք պարզել խոստանալով տարհամոզել, որ յոգնած ենք 11—12 ժամ ճամբայ քալած ըլլալով նոյն օրը, ալ անկարող ենք այս խոր գիշերուան մէջ կրկին մեր ճամբան շարունակելու: Միւս կողմէ պատրաստակամութիւն կը յայտնէինք գիւղին մէջ առանց մնալու՝ գիւղին հեռաւոր ծայրը գտնուած մէկ գոմի մը կամ փարախի մը մէջ նոյն իսկ ծառի մը ներքեւ քաց օդեայ գիշերելու, բաւ է որ մեզի քիչ մը հաց ճարեն:

Սակայն կ'առարկէին դաժան կերպով, թէ հարիւր հոգինոց կարաւանի մը բաւելու չափ հաց ալ չունէին, եւ հազիւ գիւղէն անցնող մէկ քանի հոգիի կրնային կտոր մը հաց ճարել:

Աւելորդ էր այլեւս ժամավաճառ ըլլալ, որովհետեւ համոզուելու երեւոյթ չունէին, մինչ ատկին շատեր՝ մանաւանդ ծերերը քոլորովին ապառած փոուած էին զետիններէն եւ անկարող շարժելու, միայն կը հառաչէին, կարծես հոգեվարքի տնդիւններ ըլլային:

Գիշերուան հետզհետէ թանձրացող աղջամուղջին մէջ՝ հակայ լեռներու ու ձորերու մէջ ինկած կ'երթայինք առ խարխափ, ի խընդիր մեզի ապաստան ընծայող իջեւանի մը, փոյթ չէր թէ աւերակի մը կոյտ ըլլար այն:

Շարունակելով մեր ճամբան առ հարկի, կրկին մէկ ժամ քալելէ վերջ, դարձեալ հեռուէն նշմարուեցան ընդ աղօտ լոյսի մարած ցոլքեր: Ճարահատ երկրորդ փորձ մը եւս ուզելով ընել, կրկին անցանք գետի ազազուն կամուրջի մը վրայով ահուդողով հանդիպակաց կողմը՝ եւ հասանք Եարտիպի անունով բաւական մեծ թուրք գիւղ մը:

Կորսնցունելու ժամանակ չկար, աճապարեցի գտնել տալ գիւղին "մխթարն„ ու հօճան եւ ամարկումեան մնալով՝ անմիջապէս վճարեցինք հնչուն 3 օսմ. ոսկի եւ մեզի ցոյց տուին գիւղին վարի ծայրը մէկ քանի ախոռներ . . . : Միանգամայն պայման դրին, որ սննդեղէնները (հաց, տխ, մածուն ու "թարխանա„) իրենց միջոցաւ գնենք: Կ'ուզէին այս եղանակով եւս մեզ կողոպտել՝ իրենց ուզած արժէքովը ծախելով ամէն ինչ: Երկար մտածելու ժամանակ չկար, եւ ինչ առաջարկ ու պայման որ ընէին՝ արդէն առանց առարկումեան ընդունելու հարկին ներքեւ կը գտնուէինք. ուստի ինչ որ ըսին կրաւորական համակերպումեամբ ընդունեցինք:

Digitized by Google

Նոյն օրը կարճ ընդհատումներով մօտ 12 ժամ քալած ըլլալով այնքան ապառած էինք, որ կենդանիներէ թափուր այս ցոյց տրուած փոքր ախոռներուն մէջ փութացինք մէկ մէկ անկիւն կծկտիլ չոր աղբիւրներուն վրայ, իբր թէ մեր տուներուն եւ մեր փափուկ անկողիններուն մէջ ըլլայինք ...: Հոս կրցանք բաւական հաց ու այլ եւ այլ զեղչկական անունդի նիւթեր եւս ճարել, եւ փոքր ինչ լռեցնել մեր բողոքող եւ տանջուող ստամոքսները:

Կանխաւ համաձայնած ըլլալով մեզի ընկերացող պահակ ոստիկան զինուորներուն հետ՝ գիրենք գոհացնող վարձատրութեամբ մը, յաջորդ առաւօտը բաւական ուշ մեր կարաւանը շարժման մէջ դրուեցաւ դէպի առաջ:

Հաճընցի մեզի ընկերացող դաժան ոստիկաններու հետ բաւական ընտելացած եւ կաշառքով յաջողած ըլլալով մեղաւցնել իրենց չարակամութիւնը, սկսած էին աւելի բարեացակամութեամբ վերաբերուիլ մեզի հանդէպ:

Երկրորդ օրը արեւածագին հետ մեր կարաւանը շարժեցաւ առաջ:

Եղանակը գարնանային էր եւ օդը սքանչելի, դեռ կը գտնուէինք Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ: Հաճընէն Սիս ճամբան կ'երկարի երկարածիգ եւ ոլորապտոյտ ձորի մը մէջէն, որու երկու կողմի սարերն ծածկուած են սեւ մայրի անտառներով: Իսկ ձորի խորէն արագավազ գնացքով, շառաչով ու շռինդով կը հոսի Հաճընի գետը ("Սառան սու„): Որ հետզհետէ մերձակայ լեռներէ ու ձորերէ բխող կողմնակի վտակներով առատացած, բաւական զօրաւոր գետ մը կը դառնայ ապա՝ առանալով "Կէօք սու„ անունը: Ապա խառնուելով ծիհան գետին, Առանայի քովէն անցնելով Գնարաթաշի առջեւ մեծ դէղդայով մը կը թափի Միջերկրական ծով:

Չանկըրիէն մեկնելէ ի վեր առաջին անգամ՝ ըլլալով՝ դեռ նոր ուշադիր կ'ըլլայինք Չաթախէն սկսեալ մեզ շրջապատող բնութեան հրաշալի դալարազարդումին: Որովհետեւ Կիլիկիոյ ամրմանը ուղղակի վերջ էր միայն, որ տակաւ կրցանք հետացնել մեզմէ մահուան ապառեցուցիչ մղձաւանջը, որուն արիւնոտ ճիրաններուն մէջ ահ ու սարսափով գալարուեցանք աւելի քան 5—6 շաբաթներ:

Digitized by Google

Ամէն կողմ՝ մարմանդ ու կանաչութիւն, կէտկիտուած գարնայնի գոյնզգոյն ծաղիկներով, մեր շուրջը ստուերախիտ մայրի հին ծառեր՝ հարիւրներով հազարներով: Իսկ մայրի ծառերու գարնան մէջ արտաթորած խէժի խնկաբոյր անուշահոտութիւնը, որ այնքան կը կենսաւորոգէ թոքախտաւորները, կենդանութիւն կու տար մեզի՝ հոգիով ախտաւորներուս եւ սրտով սգաւորներուս . . . :

Մինչդեռ մէկ քանի օրեր առաջ կը տարուբերէինք կեանքի ու մահու երկիւղներու մէջ, եւ անտարբեր էինք դէպի ընութիւնն եւ դէպի ամէն բան, այժմ՝ արդէն ի տես գարնանային գեղազուարճ գեղեցկութիւններու, կը ջանայինք տակաւ հեռացնել մեզմէ ուրուականն մահասարսուռ դաշտերու, արիւնոտ ճորերու, կմախքներու ու գանգերու, եւ կը խորհէինք՝ թերեւս կանխահաս յուսաղրութեամբ մը, արդէն փրկուած ըլլալ եւ թեւակոխած ըլլալ Կիլիկիոյ հայութեան նոր անդաստանը ծաղկալից: Չէ՞ մի որ առանց մահուան յարութիւն չկայ . . . :

Հաճընէն մեր մեկնումին երկրորդ օրուան երեկոյին իջեւանեցանք պատմական մեծ անցեալ ունեցող Վահկայ բերդին ստորոտը փոքր գիւղ մը, ուր կրցանք կերակրուիլ եւ ապաստան ստանալ: Կը թուէր թէ այս գիւղին բնակիչներն դեռ հայու արեան հոտն ու համն առած թուրքեր չէին . . . եւ ազնիւ վերաբերում՝ ցոյց տուին հանդէպ մեր դժբախտ կարաւանին:

Երրորդ օրը արեւածագին հետ մեկնեցանք այս հիւրասէր գիւղէն: Ճամբան կ'երկարէր միշտ անտառապատ սարերու մէջէն զալարող ճորով եւ գետի ափով: Ցարութիւն առած ընութիւնը այնքան հրաշալի էր, որ կը թուէր թէ շուտով մոռցած էինք դէպի Զօր կամ մահ երթալնիս: Մանաւանդ Ճամբան հետզհետէ վայրէջք ըլլալով մեր ուժասպառ սրունքներուն համար նուազ յոգնութիւն կը պատճառէին, եւ մէկ քանի օրէ ի վեր բաւական անունդ կրցած ըլլալով ճեռք ճգել՝ բաւական կազդուրուած էինք եւ զիշերն եւս բաւական հանգիստ քնած էինք բարեբախտաբար:

Հազիւ քիչ մը կազդուրուած, մեր կարաւանին ամենաեռանդուն եւ հայրենասէր երիտասարդներէն մէկ քանին դէպի հիւսիս, դէպի Հայաստան գաղթող գարնան ռահվիրայ արագիլներն

Digitized by Google

կռունկ կարծելով՝ սկսան առաջին անգամ՝ ըլլալով Թրթռուն ծայնով մը, որ ներքին յուզումին կը մատնէր՝ երգել

— Կանչէ՛ կռունկ, կանչէ՛, քանի՛ գարուն է,
Ղարիպներու սիրտը գո՛ւնդ գո՛ւնդ արուն է,
Կռո՛ւնկ ջա՛ն, կռո՛ւնկ ջա՛ն, գարուն է,
Կռո՛ւնկ ջա՛ն, կռո՛ւնկ ջա՛ն, գարուն է,
Ա՛խ սիրտս արուն է . . . : —

Ոսեղճ տղայքը իրենց մանուան կէս ճամբուն վրայ՝ հայ գարնունը երազելով . . . կը քալէին ու կ'երգէին, լացնելով մեզմէ անոնք, որոնց արցունքը դեռ չէր ցամքած աչքերէն:

Ո՛հ հայրենաբաղձ քանաստեղծին այս աղէկարշ տողերը որքան կը յարմարէին մեր այդ վիճակին: Բայց աւելի դառն էր աւա՛ղ մեր կացութիւնը, որովհետեւ միայն ղարիպներուս սիրտը արիւն չէր, այլ ամբողջ հայրենիքը արիւնլուայ էր եւ հանուր հայութիւնը կը լողար արեան ծովերու մէջ . . . :

Մեզմէ ամէն անոնք, որոնց մէջ դեռ կեանքի ու կենդանութեան նշոյլը մնացած էր՝ կու լային, կը քալէին ու կը ծայնակցէին մեր կրտսերագոյն ընկերներուն սրտէն բխած այս յուզիչ խօսքերուն "Կռո՛ւնկ ջա՛ն, կռո՛ւնկ ջա՛ն, գարուն է, ա՛խ սիրտս արուն է . . .„:

Հոն քարծրը, սեւ մայրի անտառներու խորը եւ սարի կուշտին՝ տեսանք թուրք ածխագործներու մէկ քանի սեւ այծի մազէ շինուած վրաններ, որոնք ածուխ կը պատրաստէին: Ա՛խ որքան մեզմէ իւրաքանչիւրը փափաքեցաւ որ ըլլար այդ թշուառ ածխագործ ընտանիքին մէկ անդամը: Սիրայօժար պատրաստակամութիւն ունենալով ածխագործ ըլլալու, բայց ազատ ապրելու այդ վայրի լեռներուն ու ձորերուն մէջ, մինչեւ որ հնչէր համաշխարհային հաշուեյարդարութեան երանաւէտ ժամը ու գոնէ դեռ ողջ մնացողներս կարենայինք փրկուիլ:

Ո՛հ որչափ երջանիկ պիտի ըլլայինք, եթէ համեւրոպական պատերազմի համատարած արեան ահաւոր փոթորիկներուն այս սարսափելի օրերուն, Ռթթիհատի հրէշային հետապնդումներէն զաղտնի եւ մարդկային աչքերէ հեռու, քնութեան այս խաղաղ

Digitized by Google

առանձնութեան մէջ, զերծ ոտիկան գինուորներու դաժան ուղեկցութենէն ու անհանդուրժելի հսկողութենէն քաշուէինք ու անշուք ապրէինք, ա՛խ քաւ էր որ ազատ ապրէինք:

Բայց մենք ոչ միայն կը նախանձէինք այս ածխագործներու վիճակին, այլ երբեմն մացառներու ներքեւէն ցատքելով խուճապով եւ խօլական վազքով սուրացող նապաստակներուն . . . եւ երկնքի թռչուններուն իսկ կը նախանձէինք, որոնք իրենց ուզած տեղը երթալու ազատութիւն ունէին: Իսկ մենք տասը դէպի հրաւէզ անապատները անջրպի կ'երթայինք, ափ մը աւազ դառնալու համար մէկ քանի ամիսներ վերջ . . . :

Մեզի ընկերացող կասկածամիտ եւ հարցասէր ոտիկան գինուորներուն հաւատացնելով՝ որ շարականներ են տղոց երգածը, դարձեալ կ'ըսէին մեզի կշտամբանօք — ի՛նչ անհոգ ազգ էք, կը կոտորենք, կ'աքսորենք, եւ դարձեալ երգ կ'երգէք: — Իրենց քառով — Նէ՞ արսրզ միլլէթսինիզ, էօլտիւրիլյօրուզ, սիւրիւյեօրուզ, տահա հալէն շարքը սէօյլէյօրսունուզ . . . : —

Այո՛, իրաւունք ունէին, բայց եթէ հինգ երկար դարեր տեւող հալածանքներէ ու ջարդերէ վերջ դեռ պահած էր հայ ազգը իր գոյութիւնը, պատճառը այս կենսունակութիւնն էր, որ քանի՛ կոտորէին իրենց ատած ու հարչարած հիդրան, այնքան նոր գլուխներ կը ծնէր . . . :

Ոտիկան գինուորներու ենթասպան զարմանալով՝ որ այսքան հալումաշ եղած մարդոց սրտէն ու շրթներէն կրնայ երգ բխել, կ'ըսէր ինծի կատակելով — Սիզին միլլէթ էօյլէ արսրզ միլլէթ տիր քի, էյէր եարըն եիւզ էրմէնի գալսա, եինէ պաշըմըզա պէլա օլուրսունուզ . . . : —

Արդարեւ որքան պատեհ խօսք էր՝ բխած 500 տարուան թուրք անցեալ եւ դառն փորձառութիւններէն . . . :

Ներաուզուող արեւու ոսկի սկաւառակին անյայտացումէն առաջ՝ հասանք իսկամ՛ ընակչութեամբ փոքր գիւղ մը: Հացակարօտ մեր ընկերներուն մէկ մէկ չորսրեակ պատառ մը հաց ճարելէ վերջ, գիւղին ամայացած մէկ երկու իրարու կից խրճիթներու մէջ տեղաւորուեցանք ու ջանացինք լուսցնել գիշերը, կատարեալ պատերազմ՛ մը մղելով ամէն կողմէ մեր վրայ խուժող ոջիլի բանակներու դէմ:

Digitized by Google

Գիշերուան յանկարծական ցուրտ քամին ընդարմացուցած էր մեր մարմնոյն մաշած անդամները, երբ առաւօտեան աստղացած ցուրտին հետ ճամբայ ելաւ մեր կարաւանը: Մէկ քանի ժամ ճամբայ քալելէ վերջ սկսաւ տեղատարափ անձրեւ մը, իբր թէ պայթած ըլլային երկնքի ջրի մեծ սահանքները: Մինչդեռ վերէն յորդահոս կու գար, կամ՝ աւելի ճիշտ է ըսել՝ մեր գլխուն կը թափէր անձրեւը, վարը ցեխուտ ու լպրծուն գետնի հողը արգելք կ'ըլլար փոխելու մեր արդէն ուժասպառ քայլերը: Մեր կարաւանէն ամէն անոնք, որ չհատնող ճամբու երկարութենէն յոգնած ու ծիւրած էին, կ'անձրկէին առաջ երթալու, աղաչելով ինծմէ՝ որ հաճեցնեմ որ եւ է եղանակով մեզի հսկող ոստիկան գինուորները, եւ մօտակայ հիւղակ մը ապաստանինք անմիջապէս:

Ի զուր կը ջանայի համոզել մեզի ընկերացող ոստիկ. գինուորներու "չավուշը„, որ տեղ մը ապաստանինք, ապա թէ ոչ հիւանդ պիտի ըլլայինք ամէնքս ալ՝ կ'ըսէի, որովհետեւ հեղեղանման անձրեւը անցած էր արդէն մեր մինչեւ ներքին հանդերձները: Իսկ ոստիկ. գինուորներէն մէկը իբր պատասխան ծերունիի մը բողոքախառն աղաչանքներուն՝ կ'ըսէր — Աւելի լաւ, եթէ հիւանդանաք ու մնանիք. արդէն պետութիւնն ալ ձեր ժամ՝ առաջ մէջտեղէն վերնալը կ'ուզէ, դուք ալ կ'ազատիք, պետութիւնն ալ կ'ազատի . . . : —

Անձրեւին, ցեխին, հովին ու փոթորկին տակ ճարահատ քալելով կէս ժամէ աւելի՝ հասանք վերջապէս կրկին փոքրիկ գիւղ մը: Ուր մեզի յարմար սենեակներ գտանք 15—20 ական հոգիով պատսպարուելու համար մէջը:

Սակայն հակառակ մեր ամէն խոստումներուն, ոստիկան գինուորները "չավուշին„ հետ անողորմաբար կը պնդէին՝ որ ճամբանիս շարունակենք, հասնիլ կարենալու համար իրենց մոտադրած գիւղը, ուր կ'ուզէին որ անպատճառ գիշերենք:

Ինչպէս ոստկ. գինուորներէն մէկը անվերապահօրէն յայտնած էր մեզմէ մէկու մը, նոյն օրը մեզմէ ոմանք երգած ըլլալնուն համար պարզապէս մեզ պատժել կ'ուզէին, փոյթ չէր թէ իրենք ալ մեզի հետ պատժուէին . . . :

Ձուր ջանք ու անօգուտ պաղատանք, երկինք փայլակնացայտ որոտումներով անձրեւի նոր հեղեղներ կը թափէր մեր արդէն

Digitized by Google

ընկճուած՝ հարուածուած գլուխներուն, իբր թէ հարիւր հազարաւոր դոյլերով ջուր կը թափէին մեր վրայ. մինչ մեր զինուորները միշտ կը բռնադատէին մեզ որ ճամբայ ելլենք: Իսկ մեր կարաւանին տաք գլուխ երիտասարդները կ'ուզէին ճամբայ ելլել եւ մեր ճամբուն վրայ ամայի ու յարմարագոյն ծորի մը մէջ յարձակելով ոստիկան զինուորներու վրայ՝ առնել զէնքերը, ապաննել զիրենք եւ փախուստ տալ ղէպի հանդիպակաց լեռները, որոնք ամէն կողմէ մեզ կը շրջապատէին: Որովհետեւ դառնութեան բաժակը թուէր թէ լեցուած էր:

Ըլլալով հանդերձ ամէնէն պատասխանատուն, այս պատճառով նաեւ ամենահամբերատարը, կշռելով աղէտաբեր հետեւանքները այսպիսի վճռական եւ յանդուգն քայլի մը, կարելին կ'ընէի առջեւը առնելու համար ծայրահեղութիւններու, որոնք յոյժ հաւանաբար փրկութեան հաւար մինչեւ ցայժմ տարած ջանքերն ոչնչացնելով՝ մեր կորուստն պիտի փութացնէին անպայման:

Բայց դեռ կ'ուզէինք ապրիլ... եւ կը յուսայինք դեռ փրկուիլ, անակնկալ պատեհութիւններէ օգտուելով...:

Վերջապէս իրար համոզելով եւ քաջալերելով ճամբայ ելանք, բայց բարեբախտաբար անծրեւը բաւական իր սաստկութիւնը կորնցուցած էր, բայց մենք դարձեալ մաղմաղ անծրեւին ու ցեխին մէջ մէկ ժամուան ճանբան երեք ժամէն հազիւ առնելով հասանք թուրք գիւղ մը, ուր որոշուած էր գիշերել:

Այս գիւղը հասնելէ վերջ միայն տեղեկացանք՝ թէ մեր երգողներուն պատճառով միայն չէ եղեր որ այս պատժին ենթարկուած էինք, այլ "չավուշը» սիրուհի մը ունի եղեր՝ պատերազմի դաշտը գտնուող զինուորի մը նորահաս կինը, որուն պատճառով մեզի բռնադատած էր այս դառնացուցիչ ուղեւորութիւնը:

Բարեբախտաբար տանջապատիկ գներով առատ փայտ գտնելով բոցավառ խարոյկներ վառեցինք, եւ խումբ խումբ բոլորուելով կրակին շուրջ՝ ամէն բանէ առաջ մեր արտաքին եւ ներքին զգեստները սկսանք չորցնել:

Արդարեւ դառն է եւ ամօթ խոստովանիլ, բայց յանուն ճշմարտութեան պատկերացնելու համար հաւատարմօրէն տառապանքի մեր այս արիւնի իրական պատմութիւնը իր բոլոր փուլերուն մէջ,

Digitized by Google

պէտք է յիշել հոս՝ թէ մեր ներքին եւ արտաքին հանդերձներէն կրակին վրայ թափուած հազարաւոր ոչիլներու ճարճատիւնը, պայթող վառօդի տպաւորութիւն կը թողուր մեր վրայ . . . :

Վաղուց ընտանեցած էինք մեր արդէն հալ ու մաշ եղած մարմինը կրծող եւ սպառած արիւնը ծծող այս փոքրիկ մակաբոյծներուն առթած չարչարանքներուն: Որովհետեւ մեր բոլոր ուշադրութիւնը լարած ըլլալով մեր կեանքին շարունակ սպառնացող մահարոյր վտանգներուն դէմ՝ շատ չէինք զբաղեր այս կարգի "աննշան" անհանգստութիւններով: Մահուան մեր ճամբուն վրայ ոմն սիրտ ու միտք ունէր զբաղելու ոջիլով կամ՝ անօթութեան ու ծարաւի հարցերով, բաւ էր մեզ չսպաննէին՝ ասկէ զատ ամէն բանի հաւակերպած էինք: Բայց հարկ է խոստովանիլ նաեւ որ եթէ չհամակերպէինք իսկ՝ ի՞նչ կու գար ձեռքերնուս, յարդի շիւղեր էինք արեան ահաւոր հեղեղը ինկած, պիտի երթայինք կամայ ակամայ ուր որ մեզ հեղեղը տանէր . . . եթէ նոյն իսկ մինչեւ գերեզման:

Յաջորդ առտուն մեկնեցանք այս փոքրիկ գիւղէն բաւական ուշ, որովհետեւ "չավուշը" գինարբուքով եւ խենէշութեամբ անցուցած ըլլալով ամբողջ գիշերը, յանձնարարած էր իր ստորադաս տանտապետին, որ կարաւանը ուշ ճամբայ հանեն . . . :

Բարեբախտաբար օդը երէկի անձրեւներէ յագեցած՝ պայծառ երկինք մը կար եւ Կիլիկիոյ հարաւի հզօր արեւը կը ջեռուցանէր մեր տաքութեան կարօտ մարմինները:

Հաճընէն մեր մեկնումի չորրորդ օրն էր, ու որոշուած էր անպատճառ հասնիլ վերջապէս Սիս, որ 7 ժամուան ճամբայ մ՚ըսել էր:

Երբ դուրս պիտի գայինք Հաճընի քնութեան ամէն հրաշալիքներով զարդարուած զեղեցիկ ծորէն, հանդիպեցանք մէկ քանի ուղտապաններու, որոնք 4 ուղտերով Կիլիկիայէն նարինջ կը փոխադրէին ներքին գաւառները՝ դէպի Կեսարիա:

Առաջին անգամ՝ էր, որ մեր տարագրութեան ամբողջ ճամբուն վրայ կը հանդիպէինք ճամբորդներու կամ՝ շարժուն էակներու, մարդ ըլլայ թէ կենդանի:

Փոքր Ասիոյ ամբողջ ճամբաներն ամայի էին, ոչ ոք կ՚անցնէր, եւ ոմն պիտի անցնէր. զի այր մարդիկ պատերազմի ճակատ ղրկուած էին բռնի, իսկ մնացած կիներն ու անչափահասները իրենց

Digitized by Google

գիւղերը քաշուած՝ եղածով կը գոհանային. հակառակ զարնան եղանակ ըլլալուն, ոչ մէկ դաշտային աշխատանքի հանդիպած էինք մեր ամբողջ ճամբուն վրայ:

Որովհետեւ իթթիհատական արիւնոտ վարչութիւնը՝ քոնի ճակատ տարած այր մարդոց հետ՝ նաեւ իբր "թէքէլիֆը հարպիյէ" այսինքն իբր պատերազմական տուրք՝ բռնագրաւած էր իր ձեռքը անցած ամէն կենդանի, ուղտ, ձի, եզ, կով եւ նոյն իսկ էշերը հաւաքած էր ռազմաճակատի մէջ սպաննուած ձիերու տեղ, փոխադրութիւններ կատարելու համար:

Միայն հազուադէպօրէն մէկ քանի թուրք գիւղերու հանդիպեցանք Թոմարզայի դաշտին մէջ, որ գիւղին կից մէկ քանի արտերու մէջ վարուցան կ'ընէին՝ էշ ու եզ միասին լծուած արօրով:

Ամբողջ դաշտեր ամայի ու թափուր էին շնչաւոր ամէն էակէ, արտերը մնացած առանց վարուցանի, իսկ վայրի խոտերը եկած էին տեղը բռնել ազնիւ հացազից բոյսերուն:

Միայն եռ ու զեռ ու կենդանութիւն կար մեծ քաղաքներու շուրջը մինչեւ մէկ քանի ժամ՝ հեռու գիւղական շրջանակներու հետ: Մինչ փոքր Ասիոյ խորը, ներքին գաւառներուն մէջ՝ ի մասնաւորի մեր անցած վայրերուն մէջ կեանքը կանգնած էր եւ ամէն ոք պատերազմի շուտափոյթ վախճանին կը սպասէր անձկանօք:

Վերջապէս դուրս եկանք Հաճընէն Սիս երկարող եւ Տաւրոսի հիւսիսի ամենագեղեցիկ կիրճերէն մէկը եղող Հաճընի ձորէն, եւ հասանք սարաւանդակ մը, ուրկէ մեր աչքերուն առջեւ կը պարզուէին Կիլիկիոյ յունթի դաշտերը (Չուքուր Ովան) իր ամբողջ լայնքովը ու երկայնքովը, Մէրսինէն սկսած մինչեւ Ամանոսի լեռներու ստորոտը, մինչեւ Օսմանիյէ:

Այս սարաւանդակը ծածկուած էր Սիսի հայ մեծատուններու այգեստաններով: Որովհետեւ դաշտէն մօտ 2—300 մեդր բարձր ըլլալով օդասուն էր եւ լեռնային հողմերու ենթակայ: Տեսանք գեղեցիկ այգիներ՝ որմերով շրջապատուած եւ օդափոխութեան յարմար գեղեցկաշէն եւ ներկուած տուներով զարդարուած: Վարը մեր ոտքերուն ներքեւ դաշտին մէջ սեպաձեւ եւ միայնակ լեռան մը ստորոտը կը տեսնէինք Ռուբենեանց հոչակաւոր մայրաքաղաքը Սիս: Մեր անցած բոլոր քաղաքներուն մէջ ամենագեղեցիկը գտանք

Digitized by Google

Սիս, իբր թէ նոր կառուցուած քաղաք մը ըլլար. բոլոր տուները կրով ծեփուած ըլլալով՝ ճերմակ քաղաք մըն էր. եթէ փողոցներովը աղտոտ էր, գոնէ արտաքին ընդհանուր տպաւորութեամբ մաքուր էր:

Քաղաքը "ամփիթէատրոնի" մը ձեւը առած էր, որովհետեւ տունները հետզհետէ բարձրացած էին լեռան կողն ի վեր: Իսկ Սիսը հիւսիս արեւմուտքէն պարապող լեռան գահաւանդին՝ քաղաքէն շուրջ 60—70 մեղր բարձր կը տեսնէինք Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան բազմադարեան մայրավանքը՝ պարապապատ եւ հետզհետէ բարձրացող աստիճանաւորումով: Հայրապետական պատմական եկեղեցին կանգուն էր եւ լուռ, բայց իր լռութեամբն իսկ շատ բան կը պատմէր մեզի՝ մեր խոցոտուած սրտերուն միայն հասկնալի լեզուով մը:

Իսկ ամէնքէն վեր լեռան կատարը դեռ կանգուն էին Ռուբենեանց հայ թագաւորներու կառուցած աւերակ բերդին պարիսպներն ու աննշրագլուխ աշտարակներն, որոնք իրենց մեկուսութեամբն իսկ դարերու անաւուր պատմութիւնը ունէին:

Երկուքէն մինչեւ չորս մեղր հաստութեամբ հսկայ այս պարիսպներն եւ բազմաթիւ աշտարակներն 5—8 մեղր բարձրութեամբ կը շրջապատէին ամբողջ լեռան կատարը: Իսկ լեռը 250—300 մեղր բարձրութեամբ մը Տաւրոսի լեռնաշղթայէն բոլորովին անջատուած եւ մեկուսացած բաց դաշտին մէջ մինակը ցցուած ապառաժուտ եւ լերկ բարձրութիւն մըն էր, որ բնութենէն օժտուած իր պիրքովը կ'իշխէր քաղաքին վրայ:

Մենք նստած դէպի դաշտը իջնող բարձրաւանդակին վրայ կը դիտէինք մեր շուրջ բոլորը խուզարկու աչքերով, վայելելու համար բնութեան հրաշալի գեղեցկութիւնը Կիլիկիոյ այս ընդհանուր համայնապատկերին: Հեռուն շատ հեռուն, ուր ոչ մէկ լեռ կ'երեւէր, հոն՝ ուր երկինքն ու երկիրը իրարու խառնուած էին, ամէն հոն էր ազատարար ծովը . . . բայց միայն թէ հասնիլ կարենայինք . . . :

Ամէնքս ալ ցոյց կու տայինք իրարու այն ուղղութիւնը, ուր ծովն էր, եւ մեր հոգին կը գալարուէր նոյն վայրկեանին միայն ծագում՝ առած փախուստի եւ փրկութեան մտածումներով:

Ամիսէն աւելի էր որ ճամբայ կը քալէինք. եւ ճակատագրի

Digitized by Google

հաւատացողներու կրաւորական համակերպութեամբ մը, ոչ մէկ անգամ՝ խորհած էինք մեր փախուստին վրայ: Միայն մէկ անգամ՝ մեզմէ մէկը յանդգնութիւնը ունեցած էր փախուստ տալով ազատելու, եւ չարաչար սպաննուած: Այս եղերական փորձէն վերջ, ոչ ոք մեզմէ համարձակած էր այլեւս ազատութեան կամ՝ փախուստի վրայ խորհիլ: Այո՛, մեզ կը տանէին դէպի Տէր-էլ-Զօր, եւ կ՛ուզէինք հասնիլ հոն՝ հայութեան աւազէ նոր հայրենիքը: Մեզմէ շատեր կը յուսային հոն նոր կեանք մը սկսիլ մինչեւ որ համաշխարհային արեան փոթորիկը վերջ գտնէր: Թշուառները կը կարծէին թէ հոն գիրենք ողջ ձգող պիտի ըլլայ . . . դեռ թուրքէն գութ ու արդարութիւն կը սպասէին . . . :

Բայց երբ մեր աչքերուն առջեւ պարզուած տեսանք Կիլիկիոյ հրաշալի համայնապատկերը, եւ հացահատիկով ու բամպակով հռչակաւոր ծովի մակերեսի նման հարթ հաւասար ընդարձակ-ծաւալ արգաւաքեր դաշտերը, մեր մաշած հոգիները եւ մեր մարած յոյսերը նոր յարութիւն առին: Մանաւանդ որ մեր դիմացը Կիլիկիոյ ծոցն էր (Ալեքսանտրէթի ծովը) կամ՝ Միջերկրական ծովը, իսկ քիչ մը արեւմուտք Միջերկրական ծովի արեւելեան թագուհին Կիպրոսը: Ա՜խ ո՛րչափ բաղձալի էր թեւ առնել ու հոն թռչիլ եւ մեր հեռաւոր ղարիպ եղբայրներուն տանիլ գուժկանը հայ անհատաւորի ողբերգութեան ու եղեռնապատումին, եւ տանիլ քօթը հայրենիքի համաւասարած մխացող աւերակներուն . . . :

Շուրջ մէկ ժամ՝ հանգիստէ վերջ, սկսանք դանդաղաքայլ իջնել քարքարուտ ոլոր մոլոր ճամբաններով գահիճափը եւ վերջապէս ուռք ղրինք Կիլիկիոյ պատմական հողին վրայ: Մեզմէ շատեր, որոնք թէպէտ հալ ու մաշ եղած էին, սակայն դեռ հայրենասիրութեան իրենց անշէջ կանթեղին մէջ դեռ կը պլպլար առկայծեալ պատրոյկն հայրենիքի ազատութեան, չոքեցան ու արտասուքով համբուրեցին Կիլիկիոյ հայրենի հողը, ուր անցեալ հայութեան փառքի յիշատակներն մեզ արդէն կը շրջապատէին ամէն կողմէ: Թէպէտ սպառած, մեզմէ շատեր արդէն կմախացած, եւ ամէնքս ալ ցնցոտիներու մէջ էինք, թէպէտ կորսնցուցած էինք ամէն բան, բայց մեր հոգւոյն ներքին խոր ծալքերուն մէջ դեռ կը պլպլար վերջին յոյսը ազատագրուած Հայաստանի մը մօտալուտ անկա-

Digitized by Google

խութեան: Փոյթ չէր թէ հայ ժողովուրդի կէսին արեան գոհաբերութեամբն ըլլար. ա՛խ քաւ էր որ ըլլար: Մեր վաղուան սերունդները ազատէին մի անգամ ընդ միշտ բռնակալութիւններու արիւնոտ եւ ցեղը անճիտող սարսափներէն, եւ ազատելով օտար երկիրներէ ու երկիրներէ, այլեւս հայը ա՛խ իր սեփհական տան մէջ ծնէր, ապրէր ու մեռնէր . . . :

Մեր ծախակողմը թողուցինք Սիսի հայերու պատկանող այգիներու ընդարձակ եւ խառնաշփոթ շարքերն, որոնք երփներանգ ծաղկազարդումով մեզի գարունը կը յիշեցնէին: Ապա դարձանք դէպի արեւմուտք եւ շուրջ մէկ ժամուան գնացքէ մը յետոյ վերջապէս ժամանեցինք Սիս: Տեղացի ոստիկաններն մեզ առաջնորդեցին քաղաքին մէկ ծայրը երկյարկանի եւ բաւական մաքուր իջեւան մը "խան„ որ տարագրուած հայու մը սեփհականութիւնն էր եղած, իսկ այժմ՝ տեղական կառավարութիւնը իր պէտքերուն կը գործածէր:

Digitized by Google

29.

ՍԻՍ — ԿԱՐՍԱՁԱՐ

ՄԷԿ ՕՐ ԱԻԵԼԻ ՀԱՆԳԻՍՏ

Մահուան անմիջական երկիւղէ քաղորովին ապահով խաղաղ գիշեր մը անցուցինք, եւ առաւօտուն մեր ամէնքին միակ փափաքն էր՝ կարելին ի գործ դնել մէկ քանի օր աւելի մնալու համար Սիս: Որովհետեւ աւելի քան 35 օրէ ի վեր անդադրում՝ ճամբայ կը քաշէինք, ոչ մէկ տեղ մնգի թոյլատրելով մնալ մէկ գիշերէ աւելի: Չանկըրիէն մեկնելէ վերջ՝ միայն երկու քաղաք տեսած էինք, առաջինը Չորում՝, ուր ինչպէս պատմեցինք մեզ արգելափակելով այնքան զրկանքներու ենթարկեցին՝ որ մենք փնտռեցինք գիւղական մեր ախոռները, որ յաճախ մեր իջեւաններն ու պալատներն էին եղած, իսկ յաջորդ օրը ճամբայ հանած էին մեզ հապճեպով: Երկրորդն էր Հաճընը, ուր եւ ոչ իսկ մէկ գիշեր մեզի ուզեցին իջեւան տալ եւ մեզ փայտերով լեռները վանեցին:

Այս երրորդ անգամն էր, որ քաղաք մը տեսնելու բախտն կ՚ունենայինք, եւ հարկ էր նոյն իսկ անկարելին ընել մէկ քանի օր աւելի կարենալ մնալու համար: Որովհետեւ աղտոտութենէ եւ ոջիլներէ եւ շարունակական քերուըտուքէ մեր մարմինները քոսոտիլ սկսած էին, եւ մեզմէ շատերուն մարմինները ծածկուած էին եղունկի վէրքերով . . . : Մենք մեր ֆիզիքական վիճակին այն աստեն միայն անդրադարձանք եւ ուշադիր եղանք, երբ կիլիկիոյ շրջանը մտնելով ջեռուցիչ արեւ գտանք եւ մահուան անմիջական եւ շարունակական մղձաւանջէն եւս թեթեւցած՝ կէս օրուան հանգիստներու ժամանակ եւ արեւուն հարաւային հզօր ճառագայթ-

Digitized by Google

ներուն տակ մերկանալով սկսանք մաքրուիլ մեր անցեալ աղտոտ եւ արիւնածարաւ մակաբոյծներէն: Արդ ամէնքս ալ եւ հացէն ալ առաջ քաղնիքի կարօտը կը քաշէինք. ա՛խ ո՛ւր էր թէ մէկ մը մաքրուէինք եւ ազատէինք այս քերուըտուքներէն եւ ատոնցմէ առաջ եկած արիւնոտ վէրքերէն . . . :

Միւս կողմէ ամիսէն աւելի ճամբորդութեան մէջ ըլլալով, ամէնքնուս ալ ղէմքերը անճանաչելի ըլլալու աստիճան մազերու մէջ ծածկուած էին: Մեզմէ ոչ ոք աքսորի այս տաժանակիր ճամբու ընթացքին առիթ եւ դիւրութիւն ունեցած էր գլխու մազերը կտրել տալու կամ՛ ածիլուելու: Ամէնքս ալ մօրուսաւորներ էինք, եւ մեր ղէմքերը թաղուած էին մազի երկայն եւ հոծ թաւուտներու մէջ: Մեր արտայայտութիւններն իսկ այլակերպ, կիսավայրենի եւ վայրագ դարձած էին . . . , դժուար էր մեզ զանազանել գոհիկ գիւղացիներէն: Միայն մեր եւրոպական հագուստներու մնացորդ եւ ծուէն ծուէն եղած թափթփուքներն էր որ ենթադրել կու տար՝ թէ երբեմն մարդակերպ բաներ մը . . . կրնայինք եղած ըլլալ . . . :

Բաց ասոր՝ ամէնքս ալ պէտք ունէինք կօշիկի պաշտօնը կատարող ո՛ր եւ է բանի, ըլլար տեղական մուճակներ կամ՛ տրեխներ: Որովհետեւ բոլորիս կօշիկները մաշած եւ անճանաչելի վիճակի մը հասած էին: Կային մեր մէջ շատեր որ "չուլի" կտորներով կապկըպած էին իրենց արիւնլուայ ոտքերը, իսկ ոմանք եւս արդէն զլկուած այդ քուրչի կտորներէն բոլորովին բոկոտն կը քալէին: Մեր աքսորի կարաւանին թշուառագոյն ընկերներն էին երկրորդաբար մեզի ընկերացող եոզկաւոցիները, որոնք մեր աւելի քան հարիւր հոգիներց կարաւանին կէսը կը կազմէին:

Պէտք է յանուն ճշմարտութեան հոս խոստովանիլ, թէ առաջին անգամ՝ էր որ հոս Սիսի մէջ անվերապահ կարեկցութիւն կը տեսնէինք թուրք պաշտօնեաներէն: Ատոնք նոյն իսկ կը հրաւիրէին շրջուն հացավաճառները եւ նպարեղէն ծախողները, որպէս զի առանց երկիւղի մեզի մօտենան եւ մեզ կերակրեն: Միանգամայն ոստիկանական պաշտօնեաներ կը սպառնային վաճառողներուն, որ եթէ անխղճութեամբ աւելի գին պահանջեն, պիտի իրենց ձեռքի ունեցածը բռնագրաւելով ծրի աքսորականներուս բաժնեն: Ինչեւանը եւս մաքուր եւ բաւական նորաշէն սենեակներով ու ապա-

Digitized by Google

Վեպատ պատուհաններով պատսպարուած շէնք մըն էր, այնպէս որ բաւական հանգիստ գիշեր մը անցուցած էինք բացատաբար: Թուրք պաշտօնեաներու եւ ոստիկաններու այս բարեացակամութիւնը՝ աւելի յուսալից կը դարձնէր Սիս մէկ քանի օր աւելի մնալու մեր ընդհանուր բաղձանքը յաջողագէս իրականացնելու:

Այս բարեացակամութենէն օգտուելով թոյլտուութիւն ստացանք նախ քան մեր մեկնումը՝ դեղարան դրկել 2 հոգի եւ մեր հիւանդներուն համար դեղ բերել տալ: Արդէն մեր մէջ Պոլսոյ Գումգաքուէն եւ Վէտիկ-փաշայէն ծանօթ եւ կարող երեք դեղագործներ ունէինք, որոնք միանգամայն մեր բժիշկներն էին եղած մեր ճամբու ամբողջ ընթացքին:

Ամէնքը կը ստիպէին եւ կը թախանձէին, որ երթամ՝ եւ գտնեմ "Միլթասարիֆ„ը եւ արտօնութիւն ստանամ՝ մէկ քանի օրուան հանգստի համար:

Վաղուց կորնցուցած էի անձնավստահութիւնս: Անցած էին այն երանելի օրերն, երբ դեսպաններու կ'երթայի յանուն ազգ. Պատրիարքարանի եւ գաւառի մէջ կուսակալներու եւ հաւատարէ հաւատար կը խօսէի: Նոյն իսկ քանիցս Սուլթան Ըէշատի ներկայացած էի օրուան Պատրիարքներուն հետ, ինչպէս նաեւ հոգելոյս Իզմիրլեան վեհփ. հայրապետի հետ 1909 ին Յուլիսին՝ ուղեկցելով իբր շքախմբի անդամ՝ իր պատմական ճամբորդութեան, Բեղերապուրկի մէջ ներկայացած էի Մեծին Ռուսիոյ ամենազօր Ցարին Նիքոլա Բ.ի, եւ մանաւանդ պալատական հացկերոյթին:

Այո՛, անցած էին անդառնալիօրէն երազի նման մեր յիշողութենէն սահող փառքի ու պատուի այդ օրերն եւ այժմ՝ եկած էին ցաւի սարսափելի եւ տաժանքի սեւ օրեր, երբ բռնադատեալ կը քամէինք ու պիտի քամէինք դեռ դառնութեան բաժակը մինչեւ յատակը . . . լսելով Յիսուսի հետ — եթէ հնար է անցնի թող այս բաժակը մեզմէն, բայց թող քու կամքդ օրհնեալ ըլլայ . . . :

Մտածելու ժամանակ չկար, որովհետեւ լուր բերած էին, որ 2 ժամէն պէտք է պատրաստուինք մեկնելու . . . ուրեմն մեզի հանդէպ կրկին բարեացակամութիւն ցոյց կու տային 2 ժամ՝ պատրաստութեան ատեն տալով մեզի: Մեր տարաբախտ ընկերներու կողմէ եղած թախանձագին ստիպումներուն վրայ ճարահատ՝ հաւա-

Digitized by Google

քեզի իմ՝ գրուած բարոյական դեռ մնացորդ ուժերս, եւ մեր իշխանի դրան առջեւ ալահակ ապառող ոստիկան գինուորին զոհացնող ալարգեւ մը "ալախշիշ„՝ ինչպէս նաեւ մաշած զգեստներուս եւս փոքր ի շատէ հնարաւոր վերջին յարդարանք մը տալէ վերջ մեկնեցայ մեր իշխանէն՝ գտնելու համար կառավարիչը (Միլթաապրիֆը):

Ճամբան մէկ քանի ծեր թուրքեր, ամենայն յօժարութեամբ հարցերուս պատասխանելով ըսին որ Միլթաապրիֆին ուղղակի տունը երթամ՝, քանի որ օրուան դեռ այս առաջին ժամերուն կառավարիչը տունէն մեկնած չէր կրնար ըլլալ:

Ոտրապատոյտ եւ աղտոտ փողոցներով քարծրացայ քաւականը վեր, եւ փողոցի թուրք տղայք առանց ո՛ր եւ է անարգանք կամ լուտանք ընելու, ցոյց տուին ինծի Միլթաապրիֆին տունը, որ արտակարգ ոչինչ ունէր, արդարացնելու համար քաղաքին ու Գոզանի շրջանի կառավարչին բնակարանն ըլլալուն:

Տունէն ոստիկան գինուոր մը պատասխանեց ինծի՝ թէ — կառավարիչը ըստ իր սովորութեան, գեղեցիկ եւ արեւուտ օր մը ըլլալուն՝ դաշտը պտոյտի ելած է. սա ուղղութեամբ գնա եւ կը գտնես ըսաւ:

Անապարհի ցոյց տուած ուղղութեամբ երթալ եւ արդարեւ քաղաքէն դուրս հանդիպեցայ յիսունամեայ աղէքեկ մօրուքով թուրք Միլթաապրիֆին, որուն ետեւէն եկող ոստիկան գինուորէն կոահեցի որ կառավարիչն էր:

Միլթաապրիֆը յանկարծ իր առջեւ տեսնելով կրօնական տարազով ակեղեցական մը՝ կեցաւ եւ հարցուց թէ ի՞նչ կ՚ուզեմ: Պատմեցի ողջիւ շեչտով մը եւ կարի յուզուած, թէ ամիսուկէս է ճամբայ կը քալենք, հարիւր հոգինոց կարաւանով մը Սիս հասած ենք, հալումաշ եղած ենք, հիւանդներ ունինք դարմանի կարօտ, անհրաժեշտ գնումներ ունինք ընելիք, որովհետեւ մեր հանդիպած տեղերը մէկ գիշերէն աւելի մեզ վար դնող չէ եղած, ոչ անուն ունինք, ոչ ճերմակեղէն փոխած ենք կամ՝ ունինք բան մը փոխելիք, թշուառ եւ հալածական մարդիկ ենք եւ Տէր-Զօր կը տարուինք . . . ու թախանձագին աղաչեցի յանուն իր զաւակներուն՝ որ մեզի զթալով թոյլատրէ գոնէ երեք օր մնալու քաղաքը եւ քիչ մը կազդուրուելու, մաքրուելու եւ հագուելու համար . . . :

Digitized by Google

Կարեկցութեամբ մտիկ ըրաւ ըսածներս եւ պատասխանեց — Փափազ էֆէնտի, շատ խիստ հրամաններ կայ՝ որ աքսորական հայերու կարաւանները մէկ գիշերէ աւելի վար չդնենք. սակայն քանի որ զաւակներուս անունովը կ'աղաչես քու դժբախտ ժողովուրդիդ համար որ "մէրհամէթ" ընեմ՝, շատ լաւ, բացառաբար մէկ օր ձեզի աւելի մնալու հրաման կու տամ՝, գնացէք եւ նայեցէք որ ձեր պէտքերը շուտով հոգաք. կը ցաւիմ՝ որ ասկէ աւելի բան մը չեմ՝ կրնար ընել: Ես հիմա արդէն կառավարութիւն կ'երթամ՝, ոստիկանական Քոմիսէրը եւ ոստիկան զինուորներու հրամանատարը կը կանչեմ՝ եւ կը յանձնարարեմ՝՝ որ ձեզ այս օր ճամբայ չհանեն, այլ վաղը կէս օրէն վերջ միայն, որով 30—35 ժամ՝ ժամանակ ունիք. հայտէ գնա անհոգ եղիր, ես կը կարգադրեմ՝ մնացածը . . . : —

Անկարելի է ինծի պատմել այն ուրախութիւնը, որով սգաւոր սիրտս յանկարծ ոգեւորուեցաւ. առաջին անգամ՝ էր որ այսքան ազնիւ խօսքերով մեր ճամբորդութեան ընթացքին կ'արժանանայինք գթութեան, եւ մարդ մը ըլլալս յիշեցի . . . :

Ներախտագիտական թրքական ծեւակերպութիւններէ վերջ՝ փութացի այս աւետիսը տալու տատապանքի ընկերներուս, որոնք անծկանօք ինծի կը սպասէին ահ ու դողով . . . :

Անկարելի է հոս իսկութեամբ պատկերացնել ուրախութիւնն տառապած հոգիներու, որոնք իրարու կը վազէին աւետիսը տալու, իբր թէ մեր վերջնական փրկութեան աւետիսն ըլլար . . . :

Ա՛լ աւելի մեծ եղաւ իրենց ցնծութիւնն, երբ յայտնեցի նաեւ՝ որ անծնական պատասխանատուութիւն ստանձնելով թոյլտուութիւն ձեռք բերած էի մեր ամէնքին համար, ազատօրէն քաղաքին մէջ շրջելու եւ գնումներ ընելու կամ՝ բաղանիք երթալու, պայմանով որ փախուստ տուող չըլլայ եւ գիս պատժի ենթարկել չտան . . :

Կասկածելի մէկ քանի երիտասարդներ, որոնք միշտ փախուստի ծրագիրներ մշակողներ եղած էին ճամբու ամբողջ ընթացքին, վստահելի եւ ազդեցիկ անձերու պահպանութեան յանձնելով՝ ամէնքն ալ ցրուեցան քաղաքին մէջ գնումներ ընելու, դեղեր առնելու, եւ սափրիչ բերել տալով սկսան մազերու խուրծերէ ազատիլ եւ ածիլուիլ: Ա՛յնքան թաւ մազերով իրար տեսած էինք, որ հին վի

Digitized by Google

ճակին դարձը մեզմէ շատերը անճանաչելի ըրած էր. որովհետեւ մաքրուած եւ մարդու նմանիլ սկսած էինք . . . ազատելով քոնաբոյս մօրուքներէ: Ոմանք եւ դիւրութիւններ գտած էին ճերմակեղէն լուալու եւ սկսած էին գործի:

Իսկ ես քաղաքին միակ հայ դեղարանը գնացած էի՝ մեր դեղագործ պոլսեցի աքսորակից բարեկամին հետ հիւանդներու համար դեղեր գնելու. երբ աճապարանօք լուր եկաւ, որ փութամ՝ դառնալ մեր իջեւանը՝ դարման տանելու համար անակնկալօրէն յառաջ եկած դժուարութեան մը:

Երբ դարձայ իջեւանը, զարմանքով տեսայ՝ որ մեզմէ շատեր իրենց փոքր թէ մեծ կապոցները կամ՝ ծրարները շալկած դրան առջեւ շարուած էին մեկնումի համար . . . : Մինչ ոստիկանական քոմիսէրը 8—10 ոստիկաններով եւ ոստիկ. զինուորներով վերի յարկը եկած մեկնումի դժկամակողները մօրակով վար կը քշէր: Առաջին տժգոհութիւնը զայրոյթի փոխուած էր, որովհետեւ մէկ օրուան աւելի հանգստի հանդիսական ու պաշտօնական խոստումներէ վերջ՝ այսքան շուտ եւ դառն յուսախաբութիւն արդարեւ անհանդուրժելի էր . . . :

Մեր ամէնքին ուրախութիւնը հազիւ կէս ժամ՝ տեւած էր եւ մեր ցնծութիւնը շուտով սուգի փոխուած:

Այս՝ այն կաթիլն էր կարծես, որ բաժակը յորդել կու տայ: Այլեւս երկար մնացածնիս չկար, պէտք էր ամէն գնով ընդդիմանալ եւ չթոյլատրել որ մեր տառապանքի տարիներուն եւ ամիսներուն մէջ մէկ հանգիստի օրը շատ տեսնուէր եւ կապտուէր մեզմէ:

Այս ընդհանուր իրարանցումին մէջ, երբ ոստիկաններէն ու ոստիկ. զինուորներէն ոմանք խուցերէն քոնի դուրս կը քաշէին չեզլել ուզողները, ուրիշ ոստիկաններ սանդուղներէն վար կը գլորէին խեղճերը. մեզմէ ոմանք կը գանակոծուէին, ոմանք եւս կ'ապտակուէին. արդարեւ խոհեմութեան դասեր տալը աւելորդ էր: Մանաւանդ որ մտահոգութեան պատժուելու հանգամանքն հիմա այլեւս անդէպ էր, ուստի վայրկեանին առթող հոգիի անբացատրելի ընդվզումով մը փութացի ոստիկանապետին մօտ, եւ առանց քաղաքավարական ոչ եւ է ձեւակերպութեան՝ պոռացի

Digitized by Google

երեսին, որ հրաման ստացած եմ՝ կառավարիչէն ես անձամբ՝ մէկ օրուան աւելի հանգիստի համար. ուստի կը մերժենք մեկնիլ եւ լաւ է հոս մնոնիլ՝ քան աչքէ հեռու անկիւններու մէջ...: Միւս կողմէ ակնարկով կը յանձնարարէի որ մեծ դուռնէն դուրս չելլեն եւ իրենց խուցերը մտնելով կեցած տեղերնեն զամուին մնան...: Միանգամայն հրաւիրեցի Քոմիսէրը, որ եթէ ըսածիս չի հաւատար՝ հետս գայ Միլթասարիֆին մօտ ստուգելու ըսածներս:

Ոստիկանական Քոմիսէրը տեսնելով որ գործը ծայրայեղութեան պիտի երթայ եւ ինք իրաւունք չունի մեզ քունի քաղաքէն ճամբայ հանելու, ուզեց անոյշ տեղը կապել եւ մօտս գալով փափկութեամբ յորդորեց՝ որ միասին իր պաշտօնատունը երթամ՝ եւ գործը բարեկամաբար կարգադրեմ՝ անձնապէս իրեն հետ...:

Իսկ այս ամէն խստութիւնները անոր համար ըրած էր, որովհետեւ ես անձնապէս եւ ուղղակի Միլթասարիֆին դիմելով եւ մեր մնալու մասին թոյլտուութիւն ձեռք բերելով՝ գինք անգիտակցաբար անտեսած էի, եւ մանաւանդ մէկ քանի ոսկի կաշառք չէի տուած իրեն: Բայց գործը ինք այս վիճակին հասցուցած եւ հրամանը եւս ուղղակի կառավարչէն ես ձեռք բերած ըլլալով՝ անգամ մը եւս չէի ուզեր աւելորդ կաշառք խոստանալ կամ տալ Քոմիսէրին: Արդէն չունէինք որ տայինք... կողոպտուած, քամուած էինք... Իսկ մեր տառապանքի ընկերներուն 3/4ը անօթի էին եւ կարօտ դեղի ու դարմանի: Ինչո՞ւ ի զուր տեղը դրամ խլցնէինք, եւ ուրկէ՞ առնէինք ու տայինք...: Երբ 50—60 թշուառներ պատառ մը չորաբեկ հացի համար օրեր կը սպասէին եւ 24 ժամէ ի վեր բերաննին բան չդնողներ շատեր կային:

Խոստանալով յետոյ գինք տեսնել, Քոմիսէրը մեկնեցաւ հետ առած բերած ոստիկաններն ու ոստիկան գինուորները, մեզի ձգելով որ շարունակենք քաղաք երթալ եւ մեր գնումները ընել եւ մեր ապրողական պատրաստութիւններով զբաղինք:

Այս փոթորիկն ալ հազիւ անցուցած՝ մեր թշուառ ընկերները եկան պաշարել գիս եւ խնդրել որ իրենց համար պատառ մը հաց ճարեմ՝:

Ամէն չափազանց դժնդակ էր մնանաւանդ իմ՝ կացութիւնս, ըլլալով հովիւ յօշոտուած հօտի մը, աքսորական կարաւանի մը

Digitized by Google

մէջ արտարական եկեղեցական մը, ես ալ զրկուած նիւթական ու բարոյական ամէն միջոցներէ, սակայն ամէնքին աչքը ինծի էր . . . : Չէ՞ որ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր գլուխը տեսած էր հայ եկեղեցականը իբր առաջնորդ կամ՝ հովիւ . . . : Այս դերիս մէջ էի, հայ ժողովուրդի խլեակներու այս ջարդուփշուր եղած կարաւանին ալ առաջնորդն էի դէպի Ջօր . . . : Այս սպառած եռգկատցի 70—80 տարեկան ծերունիներու աղերսարկու եւ մարած ակնարկներն տանջուած հոգիս ա՛լ աւելի կը տանջէին: Որովհետեւ տառապած հոգիներու վշտին ու ցաւին խորութիւնը չափելու համար պէտք է անձնապէս տառապած ըլլալ, եւ անօթիին վիճակը հասկընալու համար՝ անպայման անօթի մնացած ըլլալ: Իսկ ես իմ՝ ամենաքաղցած ընկերներուս չափ կրած էի գալարումը սովատանջ աղիքներուս. սակայն իմ դիրքս արգելք եղած էր՝ որ անօթութիւնս կոահել տամ՝ մէկու մը: Շատ անգամ՝ ո՛ր եւ է աքսորի մէկ ընկերէ երկարուած պատառ մը չոր հաց՝ վրան քանի մը փոշեզօծ չամիչներով բաւ եղած էր իբր անունդ ամբողջ մէկ օրուան . . . :

Չէի գիտեր թէ գլուխս ո՛ւր զարնեմ՝ որովհետեւ խեղճերը ինծմէ զատ յոյսի յենարան չունէին . . . : Ես էի եղած ամբողջ տառապանքի ճամբու ընթացքին իրենց միակ յոյսը եւ միխիթարութիւնը եւ մէկէն միւսէն մերթ հաւնզելով եւ մերթ սպառնալիքով քիչ շատ առնելով դրամ՝ կամ՝ հաց, կէս կուշտ կէս անօթի մինչեւ հոս բերած էի մեր թշուառ ընկերները՝ առանց մէկը ճամբան ձգելու երկուտանի կամ՝ չորքուտանի զայլերուն ճեռքը կամ՝ կլափը:

Ասոնց աղիողորմ՝ տեսքն իսկ քար սրտերը բաւ էր քաղցրացընելու: Ի պատիւ աքսորական իմ՝ թշուառ ընկերներուս, հարկ է հոս յիշատակել, թէ օր մը ասոնցմէ մէկը ասօթ ետ չէր ըսած ինծի: Այլ միայն ակնարկով կը հասկըցնէին, եւ այս լեզուն . . . ես շատ լաւ սորված էի : . . որ միայն անօթիներու լեզու էր եւ կուշտերուն անշուշտ անհասկանալի . . . :

Լսելով որ Սիսի օսմ՝. պատրամնտի անդամ՝ մեծահարուստ Սալպանդեանններու փոքր եղբայրը Սիս կը գտնուի նոյն միջոցին, ուզեցի փորձ մ՝ընել փոքր փոխառութիւն մ՝ընելու, հոգալ կարենալու համար ժամանակ ընկերներուս գոնէ հացի կարօտութիւնը:

Լուր ղրկեցի Սալպանդեանին որ զինք տեսնել կ՝ուզեմ՝, պա-

Digitized by Google

տասխան ստացայ թէ ինք անձամբ պիտի գայ զիս տեսնելու մեր իջեւանը:

Հայց օրը անցնելու վրայ էր եւ երեւցող չկար, միւս կողմէն լսեցի որ տունը հիւանդ ձեւանալով անկողին մնած է եւ ժամանակ շահիլ կ'ուզէ: Խորհելով որ շուտով մեզ ճամբայ կը հանեն՝ եւ ինք ալ կ'ազատի մեզի պէս վտանգաւոր փորձանքներէ: Որովհետեւ կ'անգիտանար՝ որ մենք հրաման ձեռք բերած ենք, մէկ օր աւելի հանգիստ մնալու Սիս:

Տեսնելով որ օրը կը տարաժամի եւ մէկ կողմէն եկող գնացող չկայ, միւս կողմէն մեր անօթի ընկերները ի զուր կը տանջենք սպասցնելով, երկրորդական մտածումներ մէկ կողմ ձգելով՝ գնացի Նալբանդեաններուն բնակարանը եւ առաջնորդուեցայ այն վերնայարկի փոքրիկ սենեակը, ուր անկողնին մէջ նստած էր Նալբանդեան երեք եղբայրներու կրտսերը՝ երկու ծեր ազգականներու հետ, եւ իբր թէ տաք վիճաբանութեան մը մէջ ըլլար:

Այսպէս խորհրդապահ տան մը աչքէ հեռու մէկ փոքր սենեկին մէջ, Նալբանդեանի անկողնին մօտ նստած՝ սկսանք մեզ հետաքրքրող օրուան զանազան նիւթերու վրայ խօսիլ:

Սուրճէն վերջ՝ այլեւս ժամանակը հասած համարելով յայտնելու այցելութեանս իսկական նպատակը, գլխաւոր մանրամասնութեամբ պատմեցի 102 հոգինոց տարագրութեան մեր կարաւանին հիւծիչ ճամբորդութիւնը մինչեւ Սիս: Յիշելով որ շուրջ 35 օր տեւող եւ ամբողջ Փոքր Ասիան հիւսիսէն հարաւ արեւմ ճամբաներէ կատարած բռնադատեալ մեր ուղեւորութեան պատճառով, մեզմէ 60—70 հոգին հացակարօտ եւ յոյժ ողբալի վիճակի մէջ են: Թէ անկարելին ըրի թուրք գիւղերու մէջ մնալով, մեր ունեւորներէն ողորմութիւն առնելով, անձնապէս փոխառութիւն ընելով՝ այս թշուառները ողջ մինչեւ հոս բերել: Սակայն դեռ շատ ճամբայ ունինք քալելիք մինչեւ Տէր-Զօր, ուստի խնդրեցի որ 25 ոսկիի փոխառութիւն ընէ՝ փոխան Պատրիարքարանէ գանձելի ընկալագրի մը:

Ապահովցնելով որ երբ ընկալագիրս հասցնէ Պոլիս, Պատրիարքարանը սիրով պիտի վճարէ այսքան չնչին գումար մը, յանուն տարագիր հայերու հացագնի:

Digitized by Google

Բայց ատենապետութեամբ Նալբանդեան պատասխանեց թէ, ներկայ հաղորդակցութեանց բազմաթիւ դժուարութիւններուն մէջ, հնարաւոր չէր այսպէս գաղտնապէս տրուած ընկալագիր մը Պոլիս ղրկելով զանձել Պատրիարքարանէն . . . :

Բացայայտ էր որ ոչ մէկ կարեկից զգացում՝ գոյութիւն ունէր այս մարդուն սրտին մէջ, հանդէպ այն դժբախտ եւ նաւաբեկեալ ժողովուրդի տարագիր շնչաւոր խլեակներուն, որոնց անունով եւ շնորհիւ իր եղբայրը գնացած էր բազմիլ օսմ. պառլամենտին մէջ: Այս բացառիկ եւ ազդեցիկ դիրքին շնորհիւ եւս՝ ոչ միայն փրկած էր իր ամբողջ հարստութիւնը եւ կալուածները, այլ եւ տարագրուող հայերու մեկնումէն նիւթապէս եւս մեծապէս օգտուած էր՝ հրապարակը միայն իրենց մնացած ըլլալուն համար:

Բաց ատկէ՝ իբր օսմ. խորհրդարանի անդամ՝ յաջողած էր իր ազգականներն փրկել, եւ ատոնց շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը եւս ազատել պետական բռնագրաւումէ:

Ամէն ջանք կ'ընէի համոզելու համար որ ոչ իբր ողորմութիւն, այլ իբր փոխատուութիւն 25 ոսկիի չափ աննշան գումար մը տալու չդժկամակի, որ ալիտի ծառայէր մեր դժբախտ կարաւանին կէսէն աւելին փրկելու սովամահութենէ: Ի զուր կը նկարագրէի աքսորի ճամբուն վրայ մնացուած ուխտաւորներուս կրած հազարումէկ տառապանքները եւ զրկանքները, որոնցմով այժմ՝ ամէնքն ալ հիւծած ու ապառած էին եւ շատեր ալ արդէն կմախացած . . . : Նա բոլորովին անտարբեր էր սիրտմաշ նկարագրութիւններուս, եւ բարապետութեամբ կը պատասխանէր, թէ բոլոր հայերու վիճակն ալ վատ է:

Բայց անշուշտ ոչ իրենցը. երբ թուրք բարձր պաշտօնեաներու հետ գինարբուքով եւ թղթախաղով ժամանակ կ'անցընէին, լեցնելով իրենց ցորենի շտեմարանները՝ տարապարհակ աշխատութեամբը հայ գործատուրական գումարտակներու (Ամէլէ Թապուրի), որոնց նոյն իսկ կը զլանային կուշտ ու կուռ հաց մը տալ: Իսկ եղած բողոքներուն կը պատասխանէին, թէ — փառք տուէք Աստուծոյ որ հոս դարձեալ չոր հաց մը կը գտնէք. եթէ այս աշխատութիւնն ալ չընէք, երթալիք տեղերնիդ Տէր-Զօր է . . . : —

Եթէ աւելի բուռն կերպով այս եղբայրադաւ զրկանքներուն

Digitized by Google

ու բռնութիւններուն դէմ՝ բողոքող յանդուգն հայ գինուորները ըլլային, անմիջապէս իրենց գործակից ու շահակից թուրք գինուրական պաշտօնեաներու միջոցաւ հեռացնել կու տան եղեր այլուր...:

Տեսնելով որ անտարբեր է դէպի մեր դժբախտ վիճակը եւ փցուն առարկութիւններով կ'ուզէ մերժել ըրած համեստ առաջարկս, վերջին ջանք մը եւս փորձեցի ընել յանուն տառապանքի իմ՝ բիւրիցս թշուառ ընկերներուս, որոնց աղերսարկու նայուածքներն դեռ սեւեռուած կը մնային տանջուած հոգւոյս խորը:

Կրկին մերժման մը պարագային կրելիք անձնական արժանապատուութեանս վիրաւորանքը առանց ի նկատ առնելու՝ թախանձագին խնդրեցի որ գոնէ միայն տասը ոսկի հաճի տալ անձնապէս ինծի իբր փոխատուութիւն: Աւելցնելով՝ որ իմ՝ տասը ոսկիի ընկալագիրս երբ որ Պոլիս դրկէ, անմիջապէս կը վճարուի՝ եթէ նոյն իսկ անյայտացած ըլլամ՝ արդէն աւազի անապատներուն մէջ...:

Դիտելով որ դժկամակ արտայայտութիւն մը ցոյց կու տայ հանդէպ այս նոր առաջարկ — խնդրանքիս եւս, զինք ապահովցընելու եւ միանգամայն վերջին յոյսս ալ ի դերեւ հանելէ փրկելու համար յայտնեցի, որ եղբայրս ի Մելպուռն եւ ազգականներս ի Պոլիս նիւթապէս ի վիճակի են՝ յիշատակիս ի յարգանս տասնապատիկ եւ աւելին վճարելու սիրայօժար եւ առանց առարկութեան՝ հանդերձ անցնող տարիներու տոկոսներովը...:

Զիս քարացնող սառնասրտութեամբ մը պատասխանեց ինծի անտարբերութեամբ — բայց ես չեմ՝ կրնար այսպիսի փոխատուութիւն մ'ընել ձեզի, որովհետեւ ձեզ Տէր-Զօր կը տանին եւ ոչ ոք գիտէ թէ ձեր վախճանն ի՛նչ պիտի ըլլայ...: —

Ա՛լ թախանձելն աւելորդ էր, մեր դէմինը բարոյական անանկ մըն էր եւ անարժան խնդրանքի պատուոյն...: Որովհետեւ եթէ մարդկային սիրտ մը ունենար, ոչ թէ պիտի մերժէր տասը ոսկիի չափ յոյժ համեստ գումարի մը փոխատուութիւնը, այլ ինք անձնապէս կրնար իբր նուէր տալ շատ աւելին:

Անկարելի էր գինք համոզելու նոր փորձ մ'ընել, որովհետեւ չէր ուզեր համոզուիլ...:

Երբ Նալբանդեաններու քնակարանէն դուրս եկայ, արդէն

Digitized by Google

կէս օրը անցած էր, եւ գարնանային կիզիչ արեւ մը զէնիթը անցած դէպի արեւմուտք կը խոնարհէր: Բայց ես այնքան ընկճուած, այնքան քարոյապէս լլկուած էի եւ տնտապած հոգիս այնքան խոոված էր, որ աննշմարելի անկիւն մը ախ կը փնտռէի որ գտնէի եւ մինակ լայի . . . :

Միայն արցունքը կրնար հանդարտեցնել ալէկոծեալ սրտիս յուսավրէպ խռովքը . . . : Երբ կը խորհէի թէ հիմա որ դառնամ՝ ի՞նչ պատասխան պիտի տամ ժամէ մը աւելի ակնկառոյց ճամբաս սպասող եւ պատառ մը հացի կարօտը քաշող թշուառ ժողովուրդիս, ախ պարզապէս արեւը խաւար կ'երեւար աչքերուս . . . :

Քանի՛ քանի՛ անգամներ ճամբուս վրայ գտնուող քարերու ընդհարելով զետին ինկայ. որովհետեւ ես գիս կորնցուցած էի, ու չէի գիտեր թէ ո՛ւր կ'երթամ՛. . . : Բոլոր քաշած հին տառապանքներս մոռցած էի նոյն պահուն. զի մեր ցեղային թշնամիէն կրած էի այդ ամէնը, բայց իմ՛ ազգակիցէս այս կրած յուսախաբութիւնս գիս կ'ընդվզեցնէր: Մ՛անուանդ՝ երբ տեսայ իր տան մէջ վայելած հանգիստը մաքուր անկողիններու մէջ նստած, եւ յիշեցի հանգամա՛ն իր սեղանները . . . ու մեր ներկայ կացութեան հետ քաղդատեցի, պէտք եղաւ որ իրը պաշտօնեայ Աստուծոյ՝ կարելին ընեմ՛ եւ զսպեմ՛ շրթներէս վրիպել ուզող անէծքները . . . զի չէ՞ որ օրհնութեան պաշտօնեայ էի . . . :

Խնդրել 10 ոսկի միայն 60—70 թշուառ ազգակիցներու իրը հացագին մսհտուան մեր ճամբուն վրայ եւ մերժուիլ . . . :

Այո՛ կը մերժէր, մտածելով որ մենք անապատները կը տարուէինք կոտորուելու համար, եւ կը խորհէր թէ այս անգութ արարքը օր մը արեւը ի լոյս չպիտի բերէր . . . :

Հազիւ վերադարձած մեր կարաւանատեղին՝ ամէնքը, մանաւանդ եռզկատցիները մօտս խուժեցին իմանալու համար, թէ յաջողութեա՞մբ կր դառնայի . . . եւ թէ պիտի կրնայի՞ պատառ մը հաց գտնել իրենց համար, որոնք համարեա 24 ժամէ ի վեր ոչինչ կերած էին:

Երբ իմացան թէ ձեռնունայն դարձած էի, ա՛լ պէտք է երեւակայել իրենց յուսախաբութեամբ կրած դառնութիւնը ու կսկիծը: Շատեր անէծք կը կարդային . . . իսկ պոլսեցի մէկ քանի մտաւո-

Digitized by Google

բական երիտասարդներ կը ապառնային եւ կ'ըսէին — ա՛խ եթէ ողջ մնանք, անոնց ցոյց պիտի տանք, թէ իրենց այս անգթութիւնը հանդէպ մեզի, ո՛րքան սուղի պիտի նստի Նալբանդեաններուն . . . իրենց հարստութիւնը թշուառներու ծրի քրտինքի արժէքն է... եւ պատառ մը հաց մեզի շատ տեսան . . . կը տեսնեն . . . բայց ա՛խ միայն թէ ողջ մնայինք . . . : —

Հարեբախտաբար այս միջոցին հայազավաճառ հայ մը իմանալով այս խեղճերուն ընդհանուր դժգոհութեան եւ զայրոյթին շարժառիթը, փութաց 60 հաց ինծի տրամադրել, որպէս զի ամենակարօտներուն բաժնէի: Ասով քիչ մը բաւականութիւն ստացան, եւ իւրաքանչիւրը ստանալով 250 տրամ՝ հաց գոհացան եւ օրհնեցին նուիրատուն:

Ծրը քիչ վերջ եկաւ նաեւ Նալբանդեանի փուռին պաշտօնեան հաց վաճառելու համար, անծամբ դիմացի նոյնին, եւ պատմելով որ հաց վաճառող արհեստաւոր հայ մը կարեկցելով 60 հաց նուիրած էր աքսորականներուն, խնդրեցի որ իրենք ալ 60 հաց նուիրեն: Որպէս զի ճամբու հանար քիչ մը պաշար ունենան հետերնին, քանի որ իրենց բաժնած հացս նոյն վայրկենին խեղճերը պատառ պատառ կլլած էին՝ սովալլուկ կենդանիներու նման . . . :

Պաշտօնեան պատասխանելով՝ որ առանց իր տիրոջը չի կրնար քան մ'ընել, մեկնեցաւ արգելարան իջեւանէն եւ քիչ վերջ դառնալով 40 հաց միայն յանձնեց ինծի, որ բաժնեմ՝ կարօտներուն: 20 հաց պակաս տալը շահ համարած էին . . . : Եոզկատցի ծերերէն ոմանք իրենց զգացած արդար զայրոյթէն լացին . . . :

Թէպէտ մէկ քանի երիտասարդներ խնդրեցին որ չառնեմ՝ այս 40 հացը՝ չկանդրժելով այլեւս ա՛յսքան անարգանքի, սակայն աղերսարկու նայուածքն սովահար թշուառ ծերուկներու զիս կը քննադատէր, որ շատ խստապահանջ չըլլամ՝ եւ արժանապատուութեան վրայ չմուածեմ՝ ու առ այս ամէն բծախնդրութիւն մէկ կողմ՝ թողում՝:

Ստուգիւ ալ այնպիսի թշուառ վիճակի մը մէջ կը գտնուէինք, որ արժանապատուութեան վրայ մուածելու ժամանակ չկար . . . :

Դարձեալ մենք մեր մէջ ճար ճարակ ընելով մեր թշուառագոյն ընկերները գոնէ փոքր չափով կշտացնելէ եւ կազդուրելէ վերջ՝

Digitized by Google

գիշերը խաղաղ անցուցինք եւ յաջորդ օրը պատրաստուեցանք մեկնումի:

Տեղացի հայերէ լսեցինք՝ որ Սիսի 800 տուն հայերէն 50—60 տուն հայեր, մեծ մասամբ Նալբանդեաններու շրջապատի մարդիկ կամ՝ ազգականներ, կրցած էին ազատիլ տարագրութենէ եւ մեր Սիսէն անցած միջոցին քաղաքն էին մնացած: Ասոնց հետ իբր անդամալոյծ կրցած էր մնալ Սիս նաեւ ծերունազարդ քահանայ մը, որ իր տան մէջ փակուած արգիլուած էր նոյն իսկ մեռելները թաղելէ:

Սիսի մայրավանքը թուրք գաղթականներու տողոց վարժարանի վերածուած էր, իսկ հայոց թափուր տունները եւս ներքին գաւառներէն Կիլիկիա խուժող իսլամ գաղթականներու բնակութեան յատկացած էին:

Մայրավանքի բոլոր սրբազան անօթները, զգեստեղէնները եւ մատեանները ամենավերջը մեկնող եպիսկոպոսները հետերնին առած եւ Ս. Երուսաղէմ փոխադրած էին: Իսկ այն գոյքերը, որոնք հնար չէր եղած տեղափոխել, կամարակապ նկուղներու մէջ թաղած էին՝ իբր վերջին աւանդը մնոնող հայութեան:

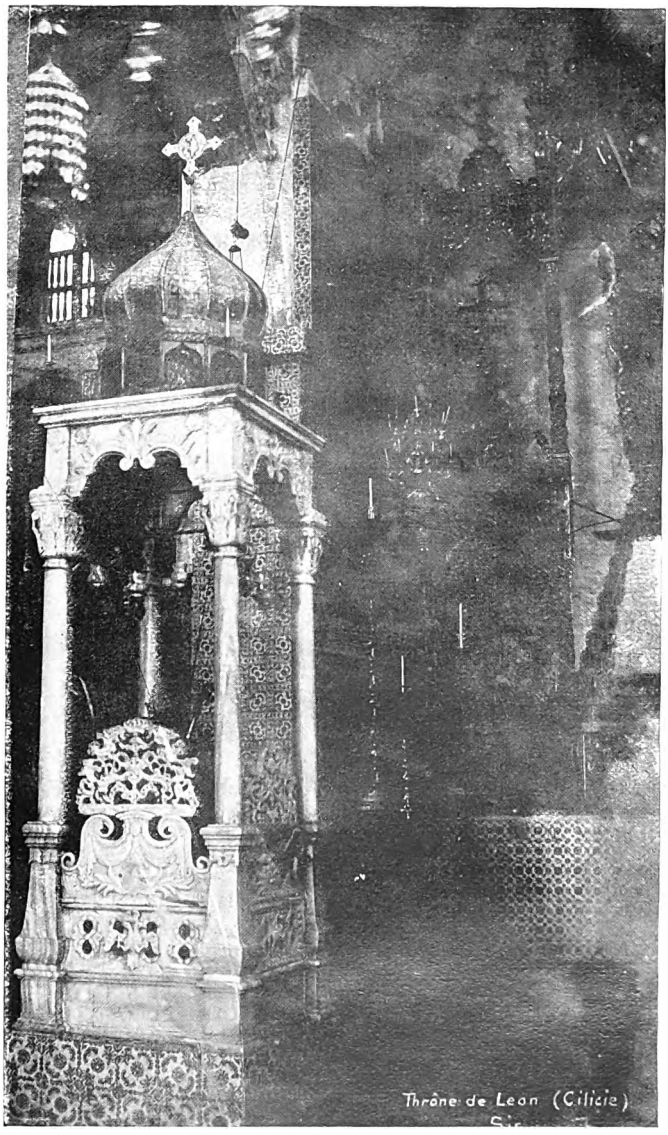
Իսկ կաթողիկոսական գահը, որ մարմարիոնէ եւ քանդակազարդ 200 տարուան հնութիւն մըն էր, փշուր փշուր ջախջախած էին թուրք դպրոցական տղայք՝ յանճնարարութեամբ իրենց մոլեռանդ ուսուցիչներուն:

Այս գահին համար թէեւ Լեւոնի գահը կ'ըսուի, բայց ոչ մի պատմական հիմ՝ չունի եւ ըստ վկայութեան նոյն իսկ Կիլիկիոյ Սրբազան կաթողիկոսին հազիւ մէկ քանի հարիւր տարուան հնութիւն մըն էր, ինչպէս քիչ վերեւ յիշեցի:

Օգտուելով մեր վայելած բացառիկ բարեացակամութենէն, մանաւանդ թոյլտուութեամբ կրցանք նամակներ ու հեռագիրներ յղել մեր ընտանեկան բոլոր պարագաներուն, մեր ուր գտնուիլը իմացնելով անոնց:

Մեր պանդոկապետը Հաճընցի հայ մըն էր, որ հնարքով մը յաջողած էր մնալ Սիս եւ ազատիլ տարագրութենէ: Սա պատմեց մեզի, թէ Պաղտատի երկաթուղու գերման ընկերութիւնը հազարաւոր աքսորէ փախստական հայեր, շատեր հանդերձ ընտանեօք,

Digitized by Google

Կիլիկիոյ Համակ մարմարեայ Հայրապետական գահը
Սիսի Մայրավանուց Կաթողիկէին մէջ, երկուհարիւր տարուան
Հնութիւն:

Digitized by Google

Digitized by Google

ինչպէս նաեւ զինուորութենէ փախստական իսլամներ, կ'աշխատցնէ Ամանոսի եւ Տաւրոսի երկաթուղու փապուղիներու շինութեան գծին վրայ: Թէ անոնք՝ որ անգամ մը փախչելով ապաստանին սոյն երկթ. գիծը, ա՛լ կրնան ազատուած համարել իրենք զիրենք, որովհետեւ թուրք քաղաքային եւ զինուորական վարչութիւններն չեն կրնար զանոնք ծերբակալել: Հակառակ ըլլալով այսպիսի ընթացք մը՝ կառավարութեան եւ գերմ. երկթ. ընկերութեան միջեւ նախօրօք կնքուած գրաւոր համաձայնութեան:

Մեզի կը թելադրէին որ երբ երկթ. գիծը հասնինք, ամէնքս միասին փախչինք եւ ապաստանինք երկթ. գիծը եւ արդէն փըլլկուած կրնայինք ըլլալ:

Մենք ալ արդէն համոզուած էինք, որ մեր փրկութիւնը միայն փախուստով կրնայինք ձեռք բերել: Իսկ մեզի համար փախուստը շատ դիւրին էր, քանի որ ամէնքս ալ այր մարդոցմէ կազմուած կարաւան մըն էինք, եւ կիներ կամ երախայք չկային մեր մէջ:

Ասոր վրայ՝ նոյն հայ պանդոկապետին շնորհիւ գաղտնի բանակցութեան մտանք զինուորութենէ փախստական ճարպիկ թուրքի մը հետ, որ արդէն ինք ալ կ'աշխատէր նոյն գծին վրայ եւ մէկ քանի օրուան արձակուրդով եկած էր Այրանէն Սիս:

Այս թո՛ւրքը յանձն առաւ փոխան լիառատ վարձատրութեան՝ երթալ մեզմէ առաջ Ամանոսի երկթ. ընկերութեան կեդրոնը Այրան, եւ տեսակցելով նոյն գերմ. ընկերութեան թարգման Փ.-ի հետ մեր փախուստին հոդ պատրաստել ու պատասխանը բերել Ջէլլէր, որմէ մենք պիտի անցնէինք Իսլահիյէ հասնելէ առաջ:

Թուրքը թէպէտ գրաւոր թուղթ մը ուզեց հետը տանելու համար, որ պիտի ծառայէր իր պաշտօնին վաւերականութեան: Սակայն զգուշացայ այսպիսի թուղթ մը տալէ, խորհելով որ կրնար դաւադրութիւն մը լարուած ըլլալ մեզի դէմ՝ եւ այսպիսի փաստ մը ձեռք բերել կ'ուզէր կառավարութիւնը մեզ փճացնելու համար: Բայց կրնար եւ դաւադրութիւն մը չըլլալ. սակայն յանկարծ թղթատար այս թուրքը կասկածի վրայ ձերբակալուելով՝ կրնար կրկին նոյն աղէտաբեր հետեւանքը առաջ գալ մեզի համար: Մեր անխորհուրդ մէկ քայլով կրնայինք փութացնել մեր եղերական

Digitized by Google

վախճանը, միանգամայն մեր դահիճներուն եւս չքմեղանքի փաստ մը ընծայելով մեր անհետաւտես ընթացքովը:

Թուրքը մեզմէ առաջ մեկնեցաւ Սիսէն՝ խոստանալով մեր ճամբան սպասել պատշեալ տեղը:

Նոյն պանդոկապետ հաճընցի հայը՝ ցոյց տուաւ մեզի Հաճընը թուրքերուն մատնող դաւաճան Արամը: Նիհարակազմ եւ փոքրահասակ խոռոչացած աչքերով 25 տարեկան երիտասարդ մը, որ իբր հնչակեան իրազեկ ըլլալով հայերու զէնքերու թագստոցներուն՝ մատնած էր թուրք ոստիկանական պաշտօնեաներու եւ անկարելի դարձուցած փրկութեան կամ՝ դիմադրութեան ոեր եւ է փորձ:

Մօտալուտ փրկութեան յոյսով առլցուած ճամբայ ելաւ աքսորականներուս կարաւանը Սիսէն դէպի Կարապազար:

Մէկ օր աւելի մեր բացառաբար վայելած՝ հանգստով բաւական կազդուրուած էինք ամէնքս ալ, եւ քիչ շատ սկսած էինք դարձեալ "մարդու„ նմանիլ:

Շուտով մեր ետեւ թողուցինք Ռուբենեանց հայ թագաւորներու պատմական մայրաքաղաքը իր հին փառքի անցեալ յիշատակներովը եւ մտանք Կիլիկիոյ դաշտը:

Եղանակը գարուն էր, մեր ուրքերուն ներքեւ սփռուած էին կանաչազարդ մարմանդներ՝ եւ տեղ տեղ եւս ցորենի հասկերը իրենց գլուխը սկսած էին արդէն վեր բարձրացնել: Կիլիկիոյ տաք արեւը կը ջեռուցանէր տեղացող անձրեւներէ վերջ զգալի եղող ցուրտ խոնաւութիւնը:

Ոգեսպառ աքսորականներուս կարաւանը աւելի արագ քայլերով կ'անցնէր դաշտի ճամբան, որ ծովու մը մակերեսի նման հարթ հաւասար ըլլալուն դիւրաւ կը քալէինք: Շուտով մոռցած էինք մեր մինչեւ այժմ՝ կրած տառապանքները, անօթութիւնը ծարաւը եւ ծեծը: Մեր մահուան ուխտաւորներուս երիտասարդ անդամները սկսած էին ոգեւորուիլ կրկին, եւ մօտալուտ փախուստի ծրագիրը գիրենք այնքան խանդավառած էր, որ արդէն փրկուած ըլլալ կը կարծէին . . . :

Չէ՞ որ անճնական թէ ցեղային նկարագիրը չի փոխուիր դիւրաւ կամ՝ երբեք, նոյն իսկ մահաբոյր վերջին օրերու մէջ: Մահուան հետ վաղուց ընտելացած էինք, այլեւս անկէ չէինք սոսկար:

Digitized by Google

Մահը առաջ անծանօթ եւ անարկու թշնամի մըն էր մեզի համար, իսկ այժմ՝ ընտանի բարեկամ՝ մըն էր եւ սարսափ չէր ազդեր մեզի այլեւս . . . :

Յիսուս մանուկը արեւելքէն տեսնելու եւ երկրպագելու եկող մոգերը առաջնորդող աստղին նման, մենք անապատի ուխտաւորներս ալ մեզ առաջնորդող պոչաւոր աստղ մը ունէինք: Այս աստղը հոգեվարք հայութեան վերահաս արշալոյսի ռահվիրայ աստղն էր, որ հինգ հարիւր երկար տարիներու ապարդիւն սպասումներէն յետոյ, վերջապէս սկսած էր երեւիլ հեռաւոր հորիզոնին վրայ, հազիւ նշմարելի պլպլումով մը . . . . : Հայ հորիզոնը սկսած էր շառագունիլ եւ արիւնագոյն կարմիրով մը հրդեհել հայոց պաշտելի եւ սրբազան լեռը Արարատ:

Այո՛ ամէնքս ալ խորապէս համոզուած էինք, թէ հայութիւնը քնաջնջելու համար կազմակերպուած համատարած արեան այս բաղնիքը վերջին էր... թէ յորդահոս թափուած անմեղ արիւնը ի զուր չպիտի երթար . . . : Բայց աւա՜ղ ողջ մնացող հազուագիւտ բախտաւորները միայն պիտի կրնային տեսնել հայութեան այս հրաշափառ արեւածագը . . . :

Այս մեր ոգեւորութեանը մէջ, մէկ քանի յաւաջապահ երիտասարդներ՝ իբր թէ զբօսական պտոյտի մը ելած ըլլային, սկսան ամէնքին լսելի ձայնով մը երգել զգայուն շեշտերով իրենց կարապի երգը.

— Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ,
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ,
Ձրքնաղ երկիրս մեր Կիլիկիա,
Երբ որ փայլէ քաղցրիկ օրեր,
Երբ որ ծիծառն ի լոյն դառնայ
Երբ որ ծառերն հագնին տերեւ,
Յանկամ՝ տեսնել գիմ՝ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ . . . —

Իսկ ուրիշ կողմէ, ներշնչուած այս հայրենաբաղձ արտահայտութենէն շեշտերէն, մէկ քանի ծաղկահասակ երիտասարդներ եւս աւելի մարտագոռ շեշտերով կ'երգէին.

Digitized by Google

— Ամենայն տեղ մահը մի է . . .
Մարդ մի անգամ՝ պիտի մռնի . . .
Բայց երանի որ իւր ազգի . . .
Ազատութեան կը զոհուի . . . : —

Ահա՛ որչափ պատեհ էին եւ յարմար քանատեղծին այս մարտահրաւէր խօսքերը մեր ալ վիճակին: Մէկ միլիոնէ աւելի ցեղակիցներ՝ ողջակիզուած էին հայութեան ազատութեան սեղանին վրայ: Ու եթէ հայ նահատակներու գանգերէ լեռ մը բարձրանար, ապահովաբար շուք պիտի տար ան՝ աւերք Արարատի յաւիտենական ծիւնի երկնաբերձ կատարին . . . :

Արդարեւ հայ ժողովուրդին ցոյց տուած կենսունակութիւնը մարդկային պատմութեան ամենահրաշալի դրուագներէն մէկն էր:

Ցեղը անճիտելու համար պարբերաբար հինգ հարիւր տարի կատարուած համատարած կոտորածները, 1890ին Կարնոյ կոտորածը, 1895—96ին ընդհանուր հայկական ջարդերը, 1902ին Սասունի ջարդը, 1909ին Ատանայի կոտորածը, եւ իբր թագ ու պսակ այս ամէնքին 1915ին հայութեան վերջնական ու արմատական բնաջնջումին համար կազմակերպուած, մարդկային պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած ջարդերը, որոնք գերազանցեցին արիւնի ամէն բաղնիքները անցեալ բոլոր դարերու:

Բայց հայը ամէն անգամուն ալ ներողամիտ եղաւ հանդէպ իր ջարդարարներուն եւ համբերութեցաւ իր դահիճներուն հետ:

Հայ ժողովուրդը ազնիւ, վեհոգի ու անչիշաչար էր, շուտով կը մոռնար արեան ամէն նոր նախճիր, բաւ էր որ իր անգութ դահիճներն մխիթարական մէկ քանի խօսք լսէին: Ոսկոյն կը ապիանային իր խոր խոցերն ու վէրքերն եւ շուտով կը մոռնար ամէն սեւ օր, մինչեւ որ նոր ջարդեր եւ արեան նոր բաղնիքներ զինք մատնէին կրկին սուգի ու ապրատի:

Ահա այս բազմաչարչար բիւրիցս նահատակուած ժողովրդի մնացորդ ափ մը զաւակներն էին, որ թէպէտ իրենց չորաբեկ հացի պատառը կ'ուտէին արցունքով, բայց կը քալէին երգելով . . . գիտնալով հանդերձ որ դէպի գերեզման կ'երթան . . . :

Ո՛հ անշուշտ չէր կրնար իսպառ մոռնիլ այսպիսի կենսունակ եւ հերոս ժողովուրդ մը, որ հազարաւոր տարիներու արիւնի եւ

Digitized by Google

կրակի, տառապանքի եւ արցունքի մկրտութիւնը կրած էր . . . : Այո՛ ապագան իրեն էր, բայց ա՜խ ողջ մնացողներն միայն քախտ պիտի ունենային տեսնելու . . . :

Արդէն գիշերուան խաւարը մեզ շրջապատած էր, բայց դեռ չէինք հանդիպած գիւղի մը, ուր գիշերել կարենայինք:

Կը թուէր թէ մեր ճամբան մոլորած էինք, մանաւանդ մեզի ընկերացող ոստիկան զինուորները եւս սկսած էին մտահոգիլ եւ չէին քաշուեր ըսելու մեզի, որ իրենք պաշտօնի նոր կոչուած ըլլալով անծանօթ էին այս ճամբաներուն, այս պատճառով եւ միշտ տարցուփորձով կ'առաջնորդէին կարաւանը առաջ:

Գիշերուան երրորդ ժամն էր եւ խաւարին մէջ առ խարխափ առաջ կ'երթայինք, երբ յանկարծ լսեցինք զէնքի պայթումի յաջորդական ճարճատումներ՝ ճիշտ մեր դէմէն եւ հազիւ 50 քայլ հեռուէն: Բնականաբար յանկնկալս խուճապի մատնուեցանք, ենթադրելով որ մեր ալ մահուան ժամն հնչեց վերջապէս: Ոչխարի հօտի նման ցան ու ցրիւ եղանք եւ ոմանք կը փախչէին՝ առանց ետեւնին նայելու իսկ, եւ ոչ ալ գիտէին թէ ո՞ւր կ'երթան:

Անկարելի էր անմիջապէս տէր ըլլալ կացութեան, որովհետեւ ոչ ոք մեզմէ գիտէր՝ թէ պետական զէնքերու յատուկ որոտալից ձայն ունեցող գնդակներն որո՞ւ դէմ՛ էին: Մեր երկիւղն ալ աւելի կը տառապատկուէր, որովհետեւ հարուածներն կը շարունակուէին:

Վերջապէս հասկցուեցաւ որ երկու ոստիկան զինուորներ՝ 4—5 հատ զինուրական թուրք փախստականներ ծերբակալելով Սիս տարած ժամանակ մեր ձիտերը փախած էին, եւ ոստիկան զինուորներն ճարահատ հրազէն արձակելով կը սպառնային գնդակահարել խաւարին մէջ . . . : Չորսը փախած էին եւ միայն մէկը անճարակ գտնուած էր ու չէր փախած:

Բաւական ժամանակ կորսնցուցինք մինչեւ որ կրկին մէկտեղ հաւաքուելով իրար համրեցինք, կրկին համրեցինք մինչեւ որ մեր պաշտօնական թիւը կրցանք հաստատել եւ 109[1] եղանք.

Ապա սկսանք առ խարխափ շարունակել մեր ճամբան: Բարեբախտաբար մեր ճամբան այլեւս դաշտային էր եւ լեռնային երկիւղալի արահետներն մեր ետեւ թողած էինք ընդ միշտ:

---

1 Սիսէն մեկնած ատեն 7 հոգի եւս աւելցաւ տեղւոյն հայերէն մեր կարաւանին վրայ:

Digitized by Google

վերջապէս հեռուն շատ հեռուն կրցանք նշմարել պլպլացող տունյն լոյսեր, բայց անհնար էր մեզի ճշդել թէ հոն գիւղ մը կայր, թէ ոչ՝ ոչխարներու գիշերային փարախ մըն էր:

Գիշերային ճամբորդութիւններու փորձ ունեցողները լաւ գիտեն, որ դժուար է որոշապէս ճշդել երեւցող լոյսերու հեռաւորութիւնը: Այսպէս ժամ՝ առաջ հանգչելու յոյսով եւ հապճեպ քայլերով կը յառաջանայինք դէպի լոյսը, իսկ լոյսը կը հեռանար կամ՝ կարծես կը փախչէր մեզմէ: Գիշերուան ցօղը եւ եղեամը սկսած էր թրջել մեր հագուստները եւ մեզ սառեցնել: Շատ մը չարչարանքներէ եւ յուզումներէ վերջ՝ հասանք մէկէ աւելի պլպլացող լոյսերու վայր մը, եւ այլեւս կասկած չկար որ գիւղ մը գտած էինք վերջապէս: Բայց մեր աճապարանքին մէջ չէինք նշմարած որ լճացեալ բաւական մեծ ջուր մը պիտի անցնէինք՝ միայն քնականէն երկարած ծառի բունի մը վրայով, որ միակ կամուրջն էր հանդիպակաց գիւղը տանող ճամբան հասնելու համար: Ոմանք զլորեցան ջուրի մէջ՝ մանաւանդ ծերերէ շատերը, ընդ որս եւ Աստուծոյ դժբախտ ծերունազարդ պաշտօնեան Տ. Յուսիկ քահանան ջուրը ինկաւ: Արդէն ամէն անգամ՝ որ այսպիսի դժուարին ճամբայէ անցնէինք, առաջին գահավիժողը այս Թշուառ ու բարի քահանան կ'ըլլար, զի եօթանասունը անց էր եւ արդէն ուժասպառ եղած էր տաժանակիր այս աքսորական ճամբորդութենէն: Օր մը սակայն ոչ մէկ հասաչանք Թոռաւ իր շրթներէն, ոչ մէկ դժգոհութիւն կը յայտնէր. միայն իրեն միակ անէծքն էր, որ երբեմն ոգեսպառ եղած առեն կ'ըսէր՝ — Աստուծմէ գտնեն . . . : —

Ամէն կողմէ մեր վրայ յարձակող վայրի գաւքոններու դէմ՝ լուրջ պայքար մը մղելէ վերջ, մտանք մեծ ախոռ մը, որուն կից մէկ երկու գոմեր ալ կային: Մեր կարաւանը տեղաւորուեցաւ այս ախոռին ու գոմերուն մէջ՝ եւ առանց բան մը ուտելու հետամուտ ըլլալու, չափազանց պարտասած ինկանք չորցած աղբիւրի կոյտերուն վրայ եւ քնացանք:

Յաջորդ օրը հազիւ կորեկի ցեխանման ալեւ հաց մը ձեռք ձգելով՝ ճամբայ ելանք եւ կէս օրուան կարճ դադարէ մը վերջ երեկոյին հասանք շատ կանուխ Կարս-Պազար:

Digitized by Google

30.

ԿԱՐՍ-ՊԱԶԱՐ — ՕՍՄԱՆԻՅԷ

ԵՐԿԱԹՈՒՂՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՑԱՐԱՆԸ

Կարս-Պազար ծիհուն թափուող գետակի մը ափին գայմագամլանիսա գիւղաքաղաք մըն է, շուրջ հազար տուն քնակիչներով: Որուն քացի երկու հարիւր տունէն՝ մնացեալը իսլամ՝ մեծամասնութիւն մըն է եղած: Տեղւոյն հայերը եւս տեղահան եղած էին, եւ ոչ մէկ հայ թողուած էր քաղաքը: Տեղւոյն թուրքերը Կովկասի համմանուն քաղաքէն թուրք գաղթականներ ըլլալուն՝ շատ մոլեռանդ իսլամներ էին, եւ հայերուն կատաղի թշնամի:

Այս գիւղաքաղաքին առջեւ Սիս երկարող ճամբուն վրայ՝ կառուցուած է քարաշէն հոյակապ կամուրջ մը, ուրկէ անցանք քաղաք հասնելու համար:

Բայց դժբախտաբար հակառակ մեր ակնկալութեան՝ ոչ միայն ըստ սովորութեան մեզ չընդունեցին քաղաք, այլ եւ հրամայեցին որ անմիջապէս հեռանանք քաղաքէն: Ի զուր աղաչեցինք, որ շատ յոգնած ենք, եւ մանաւանդ հաց չունինք, գոնէ մեր ղրամով մեզի հաց վաճառեն, թէ յօժարակամ՝ բացօդեայ կ'իջեւանինք կամուրջին մօտիկը, բաւ է որ մեզ թոյլատրեն մեր ուտելիքները քաղաքէն հոգալու: Սակայն այս պաղատանքը կառավարութեան դէմ՝ լմընատութիւն համարելով, 8—10 ոստիկան զինուորներ մօրակներ ու քիրեր ձեռքերնին խուժեցին մեր վրայ, եւ մարգագետիններուն վրայ նստող ժողովուրդէն հանդիպածին գլխուն սկսան անխնայ հարուածել: Ընք ծառի հաստ ճիւղերէ կտրած փայտերը կոտրէին, ոտքերով եւ սունակոշիկներու կրունկներով կը սկսէին հա-

Digitized by Google

լուածել թշուառները: Գայլի անակնկալ յարձակման ենթարկուած ոչխարներու նման սկսան ամէնքը խոյս տալ դէպի երթալիք մեր ճամբուն ուղղութեամբ: Բայց այս մարդ գազաններուն հայատեաց մտքովը դեռ հանդարտած չէր եւ կը վազէին յետամնացներուն եւեւէն եւ անխնայ կը ծեծէին: Իսկ ասոնք ամենաապառածները եւ ծերերը ըլլալով՝ անգութ հարուածներուն տակ գետին կ'իյնային զգայազուրկ, եւ միայն մերթ ընդ մերթ հառաչանք մը կը լսուէր իբր իրենց կենդանութեան նշան: Շատերու գլուխն արիւնլուայ էր, բայց ոչ ոք ետին կը նայէր այլեւս, ամէնքն ալ կը վազէին ժամ առաջ հեռանալու համար այս դժոխային քաղաքէն: Իսկ գայմագամը կամ տեղակալ-կառավարիչը՝ ձեռքով քիչ հեռուն կանգնած նշան կ'ընէր, որ անխնայ զարնեն ու հարուածեն առանց գթալու:

Անկարող այլեւս համբերելու՝ փութացի եօթանասունամեայ հիւծած ծերուկի մը մօտ վերցնելու եւ խնդրելու, որ այլեւս քաւ համարին . . . : Այս անգամ՝ ոստիկան զինուորը իմ ուսիս կը զարնէր ուժգին հարուած մը, իսկ գայմագամը կը պոռար հեռուէն — վո՛ւր քեաֆիր փախչա . . . — զարկ անհաւատ քահանային . . . :

Մինչեւ 10—15 րոպէ տեղ մեզ այսպէս հալածելէ յետոյ, վերջապէս դարձան եւս չարագործ այս ոստիկան զինուորները: Իսկ մեր կարաւանին երիտասարդները շատերու գլխէն վազող արիւնէն գերագրգռուած կ'ըսէին — Աս մինչեւ ե՞րբ պիտի համբերենք . . . այս գարշելիներուն բոլոր ըրածները մի՞թէ իրենց քով պիտի մնա՞ն: Ա՛խ մէկը ողջ պիտի չմնա՞յ եւ պատմէ ողջ մնացողներուն եւ ապագայ սերունդներուն մեր այս բոլոր քաշած տառապանքները: Ա՛խ հայր սուրբ գոնէ դուն ողջ մնայիր եւ գիրք մը գրէիր ու պատմէիր մեր այս քաշած բիւր տառապանքները . . . : —

Ահա կը կատարեմ՝ ձեր վերջին նուիրական բաղձանքը, աքսորի եւ տառապանքի եղերաբախտ ընկերներ, երբ դուք կը հանգչիք յաւիտենական քունով՝ առանց գերեզմանի եւ առանց սեւ փայտեայ խաչի մը:

Օրը տարաժամած ըլլալով՝ ½ ժամ հեռուն իջեւանեցանք պատահաբար հանդիպած թուրք գիւղ մը, եւ սկսանք կապել մեր արիւնոտ վէրքերը: Բայց օ՜ո՛վ պիտի կապէր վէրքերը մեր ազատ

Digitized by Google

պատերուն, որ հրաբխային խառնարան մըն էին բոցավառ վրէժի, ցաւի ու վշտի:

Թուրք գիւղացիներն տեսնելով մեր արիւնլուայ վիճակը եւ իմանալով եղածը, սկսան հայհոյել եւ անէծքով յիշել Թալէաթի եւ Էնվէրի անունները ու կ'ըսէին — իրենց ազգին չմեղքցող անկրօն ու անօրէն մարդիկ միթէ ծեզի կը մեղքընա՞ն . . . , ու կ'աւելցընէին — քաղաքներն ու գիւղերն բնակիչներէն դատարկուեցան եւ մնացած քանի մը էրիկ մարդիկն ալ ռազմաճակատ կը տանին, ատոնք ալ լմնցնելու համար . . . այո՛ ծեզ լմնցուցին, բայց մենք ալ լմնցանք. թող Ալմանը գայ երկրին տէր ըլլայ . . . : —

Ցաջորդ օրը տաքուկ արեւով մը ճամբայ ելանք եւ սկսանք կոխտել Անավարզայի յուռթի դաշտը, որ մեծ համբաւ ունի իր արգասաբերութեամբ: Անավարզայի դաշտը սկսելով Սիսի առջեւէն կ'երկարի մինչեւ Ճիհան եւ մեծ մասամբ ճախճախուտ ու եղեգնուտ է: Սակայն եթէ վտակներու հոսանքները թումբերով կանոնաւորուին, ընդարձակածաւալ դաշտ մը կը դառնայ. զի կոյս հողեր են, որոնց վրայ ցորենն ու բամպակն ամենաառատ բերք կու տան հարիւրին 40—60 համեմատութեամբ: Կլիման ճահճային է եւ մալարիա հիւանդութիւնը շատ տարածուած է. սակայն եթէ չորցուին ճահիճներն եւ շամբուտներն, կլիման հաճելի է շնորհիւ Տաւրոսի մերձակայ ձիւնապատ լեռներուն եւ հիւսիսի քամիին:

Ամբողջ դաշտը հարթ հաւասար ծովի մակերեսի մը հանգուն ակ մեր առջեւ կ'երկարածգուէր, բայց ոչ մէկ շարժուն էակ կը տեսնէինք՝ ոչ մարդ եւ ոչ կենդանի: Գարուն էր, բայց ոչ մէկ դաշտային աշխատանք կը կատարուէր, ոչ իսկ ոչխարի կամ՝ այծի հօտեր կամ՝ նախիրներ կանաչ մարգագետիններու մէջ կը ճարակէին:

Ոմանիհատական կառավարութիւնը բռնագրաւած էր ամէն ինչ, եւ միայն 1—2 տարու կամ՝ աւելու մտրուկներ, հորթեր, գառներ եւ ուլեր թողած էր, որոնք գիւղերու շուրջ միայն կը ճարակէին ցան ու ցրիւ:

Հասանք Անավարզայի պատմական բերդին աւերակներուն առջեւ, ցաւատանջ մեր հոգիներուն համար յուզիչ էր մեր առջեւ պարզուող համայնապատկերը: Ընդարձակածաւալ դաշտին մէջ մեկուսացած լեռ մըն է, որուն վրայ կառուցուած է Անավարզայի

Digitized by Google

հոչակաւոր քերդը, որ պատմական մեծ դեր մը կատարած է Ռուբենեանց հայ թագաւորներու օրով: Բնականէն օժտուած բարձրադիր եւ ամրակուռ պարիսպներով քերդ մըն է, պաշտպանուած ապառաժներով:

Պատմական անցեալ փառքերով հարուստ հին ազգի մը զաւակը ըլլալ եւ տարուիլ անապատները ոչնչացուելու համար եւ անցնիլ մեր նախահայրերու ծեռակերտ եղող յիշատակներու առջեւէն ու չյուզուիլ՝ անհնար էր:

Մեր աչքերն յառած դէպի քերդը կը նայէինք ակնապիշ, օգնութիւն աղերսողի մը ակնկալութեամբ, իբր թէ ոգեկոչէինք մեր հին թագաւորներն ու իշխաններն, որ օգնութեան փութային մեզի:

Բերդին ներքեւ գիւղ մը կար, այգիներով եւ պարտէզներով շրջապատուած էր, բայց կենդանութեան նշան չէր երեւեր մէջը ու անհնար էր մեզի ճշդել, թէ նոյն պահուն գիւղը բնակչութիւն ունէր՝ թէ ոչ թափուր էր:

Արեւամուտէն բաւական առաջ հասանք ծիհան գետի եզերքը, ուր էր նաեւ բաւական մեծ գիւղ մը՝ շրջապատուած ծառազարդ պարտէզներով: Այս գիւղին մէջ ըստ սովորութեան գտանք մէկ քանի գետափնեայ մեծ ախոռներ, եւ ատոնց մէջ տեղաւորուեցանք ամէնքս ալ: Առիթէն օգտուելով գետափ փութացինք մաքրուելու եւ լուալու համար մեր կաշիացած ճերմակեղէնները: Բարեբախտաբար այս ախոռները՝ երկար ժամանակէ ի վեր կենդանիներու այցելութիւնը ընդունած չըլլալով չոր էին, եւ գոհ էինք պատսպարուած բնակարաններ գտնելնուս: Այս ախոռները մեզի համար պալատներ էին. բաւ էր որ մեզ արտօնէին բնակելու մէջը:

Իթթիհատական Թուրք կառավարութիւնը քաղաքներէ եւ գիւղերէ հաւաքած էր ամէն տեսակ օգտակար եւ ընտանի կենդանիները եւս, եւ ձգած էր մարդոց ալէս միայն կաղ, կոյր, քոսոտ եւ հիւանդ կենդանիները, ձի էշ, կով, եզ, ոչխար, այծ, եւ այլն:

Մեր առջեւ պարզուող տեսարանը շատ ակնահաճոյ էր, որովհետեւ ծիհան գետը Ալպիստանի լեռներէն բխելով, արագավազ հոսանքով մը կ'իջնար Գիլիկիոյ դաշտը մեր իջեւանած գիւղէն քիչ հեռուէն, եւ կ'ըլլար իրական աղբիւրը Գիլիկիոյ դաշտի հոչակաւոր արգասաբերութեան:

Digitized by Google

Գետը յորդած էր գարնան ծիւնհալին պատճառով, ոտոգած էր գետափնեայ բոլոր արտերն ու մարգագետինները: Պղտոր եւ տղմուտ հոսանքով եւ յորձանքով ի թաւալ կու գար արգաւանդ դաշտերու միջով դէպի Միջերկրական ծով: Իր հետ լեռնային վայրերէ քերած էր ծառի հաստարմատ կոճղներ եւ ճիւղեր, եւ կը սրբէր ու կը տանէր իր հետ ամէն ինչ՝ որ կը փորձէր արգելք ըլլալ իր հզօր հոսանքին ու ընթացքին:

Ահա եթէ այս ծիհունը[1] լեզու ունենար, ի՛նչ սարսռազդեցիկ ու աղէխարշ դէպքեր պիտի պատմէր մեզի Ատանայի 1909ի կիլիկեան հայ եղեռնէն: Երբ հազարաւոր յօշոտուած հայ նահատակներու մարմինները ծիհուն եւ քոյր գետը Սիհուն տարին անգաղտնապահօրէն դէպի ծով: Իսկ Փայասի առջեւ դեգերող եւրոպական մեծ ազգերու ռազմական նաւերու սպաներն լուսանկարեցին պաղ արեամբ, իբր թէ բնական տեսարան մըն էր որ կը լուսանկարէին . . . :

Քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ եւրոպական ազգերն, Կիլիկիոյ հայոց դէմ՝ կատարուած այս նոր նախճիրն լսեցին եւ լուսանկարեցին, եւ կարծեցին կատարած ըլլալ արդէն իրենց պարտականութիւնը:

Բաւական հանգիստ գիշեր մը անցուցինք, եւ փոքրիկ հանգանակութեամբ մը յաջողեցանք անգամ՝ մը եւս մէկ մէկ պատառով փոքր ինչ ստամոքսներն խաբել տալ մեր կարօտ եւ ամէնքէն աւելի թշուառ ընկերներուն:

Արեւածագին հետ արդէն ամէնքս ալ գետափն էինք եւ հերթի կը սպասէինք անցնիլ կարենալու համար լայնատարած եւ ծովացեալ ծիհունը: Այն նաւակը, որով հանդիպակաց եզերքը պիտի անցնէինք, իսկապէս լաստափայտ մըն էր՝ շինուած ծառի տաշուած գերաններէ եւ ագուցուած ճարտարօրէն իրարու հետ, որ 6 մեղր երկայնք եւ 4 մեղր լայնք ունէր: Չորս կողմէն պաշտպանուած էր գերաններով, որով ջուրերը չէին կրնար ներս խուժել: Իսկապէս նախապատմական տապան մըն էր, որ արեւելքի մէջ գործածելի է դեռ եւս բոլոր գետերու վրայ:

Եւ որպէս զի այս լաստափայտը գետի զօրաւոր հոսանքէն

[1] Թուրքերէն ծիհան:

Digitized by Google

չքշուէր, երկու հանդիպակաց եզերքները իրարու կապող մետաղեայ հաստ մալուխի մը շնորհիւ կ'երթեւեկէր, որուն ճախարակաւոր հաստ պարանով մը կապուած էր լաստանաւը:

Ամէն անգամուն որովհետեւ հազիւ 15—20 հոգի կրնար բովանդակել, դժուարաւ ամէնքս մէկ ժամէն կրցանք գետի հանդիպակաց եզերքը անցնիլ: Մանաւանդ մեծ դժուարութիւն կրեցին ռուսիկան գինուորներն անցընելու համար իրենց ձիերը: Հազիւ վերջին խումբն ալ գետը անցած՝ հապճեպ քայլերով սկսանք կտրել դաշտի հարթ՝ բայց քարքարուտ ճամբան, արեւամուտէն առաջ հասնիլ կարենալու համար Օսմանկիւղ: Չափազանց յոգնած եւ ծարաւահիւծ ըլլալով, յանկարծ հանդիպեցանք ջրհորի մը, որուն վերեւ մեծ գերան մը կախուած էր՝ երկաթեայ շղթայէ մը կապուած փայտեայ դոյլով մը: Թէպէտ ուշ չմնալու համար ռուսիկան գինուորներն չէին ուզեր մեզ թոյլատրել որ ջուր խմենք, սակայն կաշառքով կրցանք արտօնութիւն ձեռք բերել ջուր խմելու: Ժամ՝ մը պէտք եղաւ մինչեւ որ ամէնքս ալ կարգաւ կրցանք մեզ այրող ծարաւը յագեցնել, որ կիզիչ արեւէն ա՛լ աւելի մորթակուած էր:

Վերջապէս արեւամուտէն քաւական վերջ հասանք Օսմանկիւղ: Սակայն կառավարական պատասխանատու պաշտօնեաները ամէնքն ալ իրենց տուները մեկնած ըլլալով, ոչ ոք ուզեց մեզմով զբաղիլ: Ռուսիկան զօրքերու ենթասպայ մը ի պատասխանի մեր դարցման՝ յայտնեց որ կառավարական շէնքին բակին մէջ պիտի գիշերէինք բացօդեայ եւ քարերու վրայ: Ոչ ոք մեզմէ հանդարծակեցաւ զանգատիլ կամ՝ ժժգոհիլ. ընդհակառակը գոհ կ'ուզէինք մեզ ցոյց տալ, խորհելով որ մեր հանդիպած ուրիշ քաղաքներու նման եթէ մեզ ներս չընդունէին, ի՞նչ պիտի ընէինք այն ատեն:

Թէպէտ քաղաքի մը մէջ կը գտնուէինք, բայց ոչ մէկ կերպով կրցանք օգտուիլ բացառաբար վայելած մեր այս պատուէն: Ոչ թոյլատրեցին որ հաց գնենք եւ ոչ ալ ո՛ր եւ է գնումի արտօնութիւն տուին, լսելով որ — վաղը կը կշտանաք . . . : — Իսկ մենք 10 ժամէ ի վեր ոչինչ կերած էինք, թող թէ անկէ առաջ ալ նախքան մեր վերջին իջեւանած գիւղէն մեկնիլը՝ չորաբեկ հացի մեծ շերտեր կրծած էինք՝ առանց ուտելու ուրիշ բան ունենալու:

Digitized by Google

Օսմանիյէ քաղաքը գտնուելով Կիլիկիոյ դաշտին ծայրագոյն արեւելեան կողմը, ուրկէ կը սկսի Ամանոսի լեռնաշղթան, առաջին երկաթուղու կայարանն էր՝ որ կը հանդիպէինք Պոլսէն աքսորուելէն ի վեր:

Իբր աքսորական՝ փոքր Ասիոյ խորերը ճիշտ տարիէ մը ի վեր կը դեգերէինք սար ու ձոր, հետու՝ քաղաքակրթութիւնը յիշեցնող ո՛ր եւ է յուսադրիչ նշոյլէ: Պարզապէս վայրենացած էինք, եւ երբ առաջին անգամ՝ ըլլալով Պաղտատի երկաթուղու գերման գիծերն հասանք, փրկութեան նոր յոյսեր ծնան մեր մէջ, եւ իրար կը շնորհաւորէինք մինչեւ հոս ողջ հասնիլ կարենալնուս համար:

Բայց դժբախտաբար ի զուր փրկութեան յոյսեր անուցինք. զի չկրցանք օգտուիլ դժբախտաբար մեզի ընծայուած պատեհութիւններէն եւ դիւրութիւններէն: Որովհետեւ բացի մէկ քանի ինծի նման հազուագիւտ բախտաւորներէն, տառապանքի եւ անապատի մեր ուխտակիցներն գնացին աւելցնելու Ըէսուլայնի, Նիսիպինի եւ Տէր-էլ-Զօրի աւազներն, անհետ կորսուելով առ յաւէտ:

Digitized by Google

31.

ՕՍՄԱՆԻՅԷ — ՀԱՍԱՆՊԷՅԼԻ

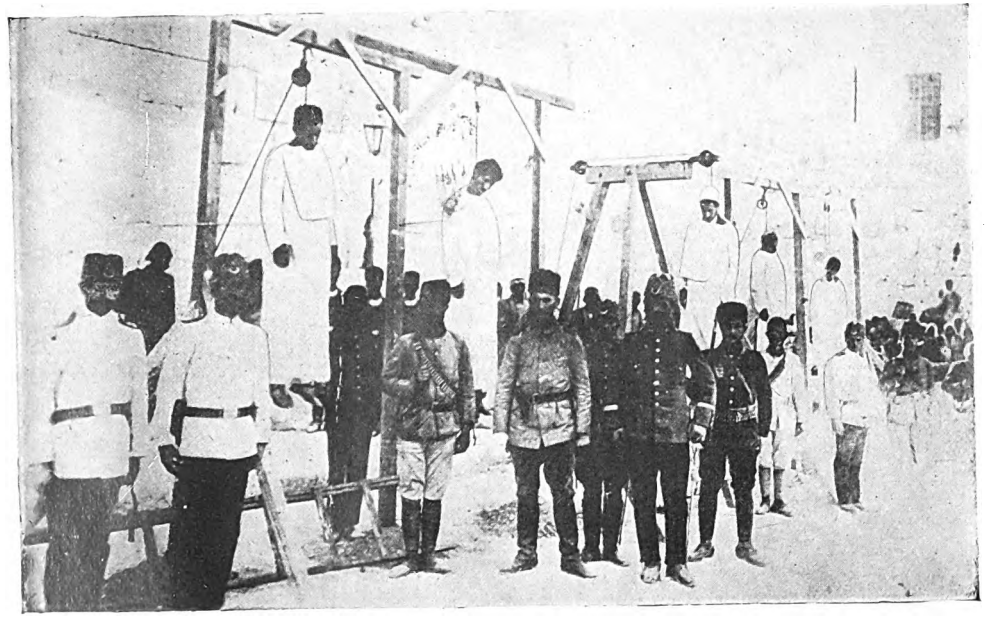
ԿԱՆԼԸ-ԿԷՉԻՏ

Ինչպէս յիշեցինք Օսմանիյէ Ամանոսի լեռնաշղթային արեւմըտեան դուռն է, ուրկէ կը սկսին ամանոսեան փապուղիները: Իսկ Ամանոսի արեւելեան կողմի կեդրոն քաղաքն է Իսլահիյէ, Օսմանիյէէն երեք ժամուան երկաթուղու ճամբայ հեռու: Օսմանիյէ Աւտանայէն միայն 4 ժամ՝ հեռու է երկաթուղու գնացքով, իսկ կէս ժամ՝ Մամուրէ կայարանէն, ուրկէ կը սկսի իսկապէս Ամանոսի փապուղիներու լեռնային վերելքը:

Քաղաքը կառավարչանիստ է (Միւթասարրըֆութիւն) եւ 5 ժամ՝ հեռու կը գտնուի կիլիկեան ծոցէն այսինքն Ալեքսանդրէթի ծովէն:

Օսմանիյէի մէջ եւս կը բնակէին մէկ քանի հարիւր տուն հայեր, որոնք ամբողջապէս տարագրուած էին, ուստի ոչ մէկ հայ մնացած էր քաղաքը. մեր անցած միջոցին հայերու բոլոր տունները, խանութները, պարտէզները յանձնուած էին Թուրք հին ու նոր գաղթականներու: Հին Թուրք գաղթականները եկած էին պալքանեան պատերազմէն վերջ այս կողմերը, պետական գաւառնի նպաստակ ունենալով, հայութիւնը չէզոքացնել եւ բոնի իսլամական մեծամասնութիւն կազմել տալ: Իսկ նոր իսլամ՝ գաղթականներն այն փախստականներն էին, որոնք ռուսական սահմանագլուխի հայկական նահանգներէն հեռացած էին լեղապատառ, չենթարկուելու համար հայ կամաւորներու փոխ-վրէժխնդրութեան: Ասոնք ալ

Digitized by Google

Հալէպի մէջ կախաղան հանուած հինգ անմեղ հայեր 1916ին։

Digitized by Google

Digitized by Google

իրենց փախուստին մէջ թողած էին ամէն դժուարատար կայք ու գոյք, հետամուտ ըլլալով միայն իրենց կեանքը փրկելու:

Թշուառ խլեակներ էին, ենթակայ համաճարակներու եւ անօթութեան: Որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը տուած ըլլալով պատերազմական գործողութիւններու, անկարող եղած էր զբաղելու Թուրք, Քիւրտ եւ այլ իսլամ՝ փախստականներով, որոնք լքուած էին իրենց ծիւրիչ բախտին: Օրէ օր կը կուտորակուէին աւտնք ալ հայերու նման, միայն սա տարբերութեամբ՝ որ հայերը իթթիհատական թուրք կառավարութեան բռնութեանց ներքեւ բնաջինջ կ'ըլլային համատարած ջարդերով, իսկ իսլամ՝ գաղթական ժողովուրդը ինքն իրեն կ'ոչնչանար:

Անքուն եւ յոյժ չարաշուք գիշեր մը անցուցինք կառավարական շէնքին բակին մէջ՝ սալայատակներուն վրայ, եւ յաջորդ առաւօտուն միայն արտօնութիւն ստացանք հաց գնելու:

Մեր մօտը չուլերու վրայ նստած գտանք նաեւ կեսարացի վաթսունամեայ եւ եօթանասունամեայ 4 հայ պառաւներ: Ասոնք ծմրան ցուրտին ու բուքին աքսորի դատապարտուած էին, որովհետեւ մերժած էին իսլամանալ մահը նախապատիւ համարելով: Իսկ դրացի թրքուհիները չհանդուրժելով որ իրենց քրիստոնէական հաւատքին վրայ այսքան հաստատ մնացող եւ իսլամութիւնը մեր, ժող հայ պառաւները աքսորէ զերծ մնան, բռնազբօսիկ կերպով կոիւ մը ստեղծած էին, եւ ապա կառավարութեան ամբաստանած այս թշուառ հայ պառաւները, թէ մարգարէին եւ իսլամական կրօնին հայհոյեցին: Իսլամներու կողմէ միշտ պատրաստ պահուած ամբաստանութիւն մը, որ առ ի չգոյէ ո՛ր եւ է յանցանքի, թուրքերը կամ՝ թրքուհիները պատրաստ են զրպարտելու եւ պատուհասելու իրենց քրիստոնեայ, քայց մանաւանդ հայ հակառակորդները: Չէ՞ որ Թուրքիոյ մէջ առածի կարգ անցած է "տինիմէ սէօյտիւն„, հաւատքիս հայհոյեցիր առածը:

Այս հայ մամիկները հետիոտն ճամբայ հանած էին Կեսարիայէն՝ եւ միշտ մեր ճամբով 40 օրէն բերած Օսմանիյէ: Կազպէլի կիրճէն անցած ժամանակ՝ թանձր ձիւնի պատճառով ստիպուած են մնալ 2 շաբաթ գանազան գիւղերու մէջ, անկարող ըլլալով ոչ թէ քալել՝ այլ նոյն իսկ շարժիլ:

Digitized by Google

Թուրք կառավարութիւնը պատիւ համարած էր չարչարել այս հայ պառաւները, խնդալու համար թշուառ այս մամիկներուն տառապանքին վրայ:

Այն ոստիկան գինուորները, որոնց հերթով յանձնուած էին այս պառաւները՝ որպէս զի տանին Տէր-Զօր, գթալով ասոնց թշուառութեանը վրայ՝ իջեւանած իրենց գիւղերուն մէջ թուրք գիւղացիներէն բոնի հաց հաւաքելով տուած էին որ ուտեն այս հայ մամիկները: Որովհետեւ ասոնք ոչ դրամ ունէին եւ ոչ հաց, ոչ կօշիկ ունէին եւ ոչ ալ ո՛ր եւ է զոյք: Այս 4 պառաւներէն երկուքին ոտքը մերկ էր եւ փայտէ սանդալներ (նալին) հագած էին: Այս խեղճ հայ պառաւները չկրնալով վերջապէս տոկալ ճամբու տաժանքին հիւանդացած էին, եւ հակող ոստիկան գինուորներն թուրք գիւղացիներէ բոնի էշեր ճեռք բերած էին ու աքսորի ճամբան տեղ տեղ էշով փոխադրած էին:

Իբր թէ՝ եթէ այս 4 պառաւները կեսարիա մնացած ըլլային, օամ. պետութիւնը փորձանքի պիտի հանդիպէր եւ ասոնք ապրուտամբութիւն պիտի հանէին . . . : Անա թէ թուրք ոճրագործ կառավարութիւնը հայատեաց իր քաղաքականութիւնը եւ անգթութիւնը մինչեւ ո՛ւր հասցուց:

Այս հայ եօթանասունամեայ չորս պառաւները՝ կառավարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներուն ներկայութեան՝ այնպիսի արտասուաբուխ անէծքներ կը կարդային թուրք պետութեան գլխուն, որ էն սկեպտիկներն իսկ իրենց չարագործութեանց արժանի հատուցումը գտնելու երկիւղը պիտի կրէին:

Երբ թուրք կարեւոր պաշտօնեաներ կառավարական շէնքը ելեւմուտ կ'ընէին՝ անցնելով այս մամիկներուն առջեւէն, ասոնք բարձրաձայն եւ առանց ակնառութեան, կեսարացի ըլլալնուն թրքերէն լեզուով կ'աղաղակէին արտասուախառն հեկեկանքով եւ կ'ըսէին — ինչպէս որ մայրը աղջիկէն, հայրը զաւկէն՝ այրը կինէն եւ մեզ տունէ տեղէ ըրին, Աստուած ալ գիրենք բաժան բաժան ընէ . . . : Ինչպէս իրենք մեր տունը տեղը քանդեցին, իրենց ալ տունը տեղը քանդուի . . . "վէրան" ըլլան, բուերը վայեն . . . :

Քանի՛ "էյ ալլահ, ալլահ" կ'աղաղակէին աղիողորմ՝ հառաչանքներով, թուրք պաշտօնեաները անձայն կը թողուին եւ

Digitized by Google

շուտով քայլերով կը հեռանային՝ առանց երեսին իսկ նայելու, եւ ասոնք չէին համարձակեր զանոնք ապտռելու:

Հայ մամիկները մանաւանդ զայրացած էին տեսնելով մեր դժբախտ վիճակը, եւ տեղեկանալով որ հետու տեղէ կու գանք՝ անիծելով կ'անիծէին ըսելով թէ — քանի մը էրիկ մարդու դեռ ողջ մնալը շատ տեսեր են զարշելիները, ձեզ ալ ոչնչացնել կ'ուզեն . . . : —

Տեղւոյն պահականոցի հրամանատարը, որ հակառակ կաշառք խոստանալնուս՝ արգելք եղած էր քաղաքին մէջ գտնուող "խանի„ մը մէջ իջեւանելու, մեր մօտ գալով հրամայեց մեզի որ պատրաստ ըլլանք մեկնելու: Որովհետեւ գիշերը ուշ հասնելնուս՝ հնար չէր եղած պաշտօնական փոխանցման ձեւակերպութիւնները լրացնելու, ուստի նախ քան մեր մեկնումը կատարուեցաւ: Ձոյգ զոյգ կարգ կենալով մեր անունները կարդացուած ատեն պաշտօնական ցանկին վրայէն, կը ծայնէինք հաստատելու համար թէ ներկայ էինք: Երբ թուրք սպան տեսաւ թէ ամբողջ ենք եւ ոչ ոք կը պակսի մեզմէ, բացի Կազպէլի մէջ փախչողէն ու սպաննուածէն, դարձաւ մեզ քերող ոստիկան գինուորներու "չավուշին„ եւ յանձնման ընկալագիրը տուած ատեն ըսաւ — Ասոնք ամիսուկէս է ճամբայ կու գան եւ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ասոնցմէ պակսող (այսինքն սպաննուող) չէ եղած . . . :

Ապա մեզ Հասանպէյլի առաջնորդելու յատկացած ոստիկան գինուորներու ենթասպային դառնալով հրամայական շեշտով մը ըսաւ — եթէ ասոնցմէ մէկը համարձակի փախչիլ, իսկոյն գնդակահարեցէք, մեղքը իմ՛ վիզս . . . : Նոյն իսկ չթոյլատրեցին որ ճամբու համար հետերնիս քիչ մը հաց առնենք մեր դրամով շրջուն այն հացավաճառներէն, որ մեկնումի միջոցին կը դեգերէին մեր շուրջը:

Բայց Օսմանիյէէն մէկ ժամ՝ հեռանալէ յետոյ՝ երբ հասանք գետակին եզերքը, հոն կաշառք տալով շուտով համաձայնեցանք մեր պահակ գինուորներուն հետ, եւ մէկ ժամ՝ ջրի ափին մնալով լուացուեցանք ու մաքրուեցանք, եւ ապա ճամբայ ելանք դէպի Ղանըը-կէչիտ:

Մէկ քանի ժամէն հասանք այս ապրսափելի յորջորջումով

Digitized by Google

մանաքոյր վայրը, որուն իրաւամբ Կանլը-կէչիա կամ՝ Թարգմանաբար արեան-անցք անունը տուած են: Կանլը-կէչիա Օսմանիյէ — Հասանպէյլի ճամբուն վրայ՝ Ամանոսի լեռան այն խոր ձորն է, ուրկէ կը սկսի լեռնային վերելքը դէպի Հասանպէյլի:

Կանլը-կէչիա գտնուելով երկաթուղու գերմանի գծերու ատրոտը, որոնք մէկ ժամ հեռուէն կը սկսին բարձրանալ դէպի փապուղիները, շինութեանց կենդրոնավայր մը եղած էր, ոչ միայն գերմանի գծերուն, այլ եւ Իսլահիյէ երկարող մեծ պողոտային, որը կը ծառայէր ամէն կարգի փոխադրութեանց: Որովհետեւ դեռ Ամանոսի փապուղիները բացուած չըլլալով՝ Հալէպ անցնելիք միակ ճամբան այս Կանլը-կէչիոի պողոտան էր: Գործաւորական-զինուորական վաշտեր, մեծ մասամբ կազմուած հայերէ, օրն ի բուն չոր հացի մը փոխան կ'աշխատէին այս ճամբաները շինելու եւ նորոգելու. զի հարիւրաւոր զինուորական օթոմոպիլներ այս ճամբով կ'երթեւեկէին դէպի Իսլահիյէ: Իսկ Իսլահիյէէն արդէն երկաթուղին կը փոխադրէր 4 ժամէն Հալէպ: Հայտար-փաշայէն մինչեւ Հալէպ երկարող Պաղտատի երկաթուղին միայն երկու տեղ կ'ընդհատուէր, առաջինը Տաւրոս եւ երկրորդը Ամանոս լեռներու մէջ: Իսկ այն ժամանակ այս լեռները ժամ՝ առաջ ծակելով՝ փապուղիներով երկաթուղին իրարու միացնելու հետամուտ էին գերմանները, դիւրաւ փոխադրել կարենալու համար զինուրական՝ իրերը ռազմամթերքը, զէնք, թնդանօթ եւ այլն դէպի Պաղեստինի եւ Միջագետքի ռազմական ճակատները:

Կանլը-կէչիա իր բնական դիրքին շնորհիւ եղած էր փոխադրութեանց իրական մեծ կեդրոն մը, նաեւ Տէր-Զօր քշուող հարիւր հազարաւոր հայ տարագիրներու արիւնոտ անցք մը: Մարդոց, կառքերու, ինքնաշարժերու եւ այլ ամէն կարգի փոխադրութեանց նակելու համար հոս փոքր բլուրի մը վրայ կառուցուած էր ռատիկան զօրքերու պահականոց մը: Իսկ երկթ. գերմանի ընկերութիւնը շինած էր մեծ փուռ մը՝ հաց հայթայթել կարենալու համար հարիւրաւոր բանուորներու, որոնք գծին վրայ կամ՝ զինուրական ճամբաներուն շինութեանց մէջ կ'աշխատէին:

Կանլը-կէչիա հայ տարագրութեան սեւ օրերուն ունեցաւ իր ամենասոսկալի պատմութիւնը եւ այնպիսի մահատիպ յիշա-

Digitized by Google

տակներ, որը հնար չէ հոս զանց ընել գոնէ իր գլխաւոր մանրամասնութեամբը:

Կանըը-կէչիտէն անցան Էտիրնէի, Ռուսթմոյի, Պիլէճիկի եւ Պրուսայի ու շրջակայից, ինչպէս նաեւ Գոնիայի եւ երկաթուղու գծի երկայնքին բնակող եւ 1915ին ամբան Տէր-Զօր տարագրուող՝ հարիւր հազարաւոր հայերու շարան շարան կարաւաններն դէպի հարաւ:

Ասկէ անցան նաեւ Կիլիկիոյ քաղաքներէն տարագրուող 200.000ի հասնող ամբողջ հայութիւնը:

Նոյն օրերուն հոն գտնուող ականատեսները մեզի պատմեցին՝ հայ աքսորական ժողովուրդին թշուառութեան այնպիսի եղերական եւ եղեռնական դրուագները, որոնց ի լուր պիտի փշաքաղուէին ամենաքար սրտերն իսկ:

Օհ ո՛ր եւ է մարդկային գրչի հնար չէ կենդանի գոյնով պատկերացնել ու պատմել կարենալ՝ այն անլուր տառապանքն ու թշուառութիւնը տարագրեալ երկու սեռէ հայ ժողովրդին, որոնք անցան գնացին Կանըը-կէչիտէն դէպի հարաւի անապատները: Եթէ բոլոր ծովերն թանաք եւ բոլոր դաշտերն թուղթ ըլլային, դարձեալ անհնար էր իրականութեան համապատասխան մանրամասնութիւններով պատմել անհուն չարչարանքը հարիւր հազարաւոր հայերու, այր, կին, ծեր, տղայ, հարս, աղջիկ մինչեւ անչափահաս մանուկներն ու անմեղ ծծկեր երախաները: Որոնք թափառական ու հալածական՝ շրջապատուած ոճրագործ ոստիկան գինուորներու վայրագ ջուլիրներէ, հազարաւոր կառքերով, սայլերով, գրաստներով, քայց ամենամեծ մասս մը եւս հետիոտն եւ նոյն իսկ շատեր բոկոտն, աշնան չորցած հողմավար տերեւներու նման անցան Ամանոսի այս միակ արիւնոտ անցքէն ու գնացին Զօրի անջրդի անապատները՝ մեռնելու համար առանց հացի, առանց ջուրի, առանց պատանքի եւ առանց գերեզմանի . . . :

Այս արիւնոտ կիրճէն, համեմատական երկաթուղու պաշտօնական բարձր անձերու գնահատման, անցած էին մեզմէ առաջ աւելի քան 200ՈՍ ՀԱՐԻՒՐ ՅԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐ հայեր, առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան, երկաթուղիով կամ՝ հետիոտն դէպի Սուրիա, Միջագետք, Ըէսուլայն, Նիսիպին կամ՝ Տէր-Զօր:

Digitized by Google

Այս հաշուէն դուրս է սակայն հայկական ներքին գաւառներէ, Կարինէն, Բաղէշէն, Վանայ ծովի եզերքներէն, Երզնկայէն, Սեբաստիայէն, Խարբերդէն, Տիգրանակերտէն, Մալաթիայէն, եւ այլ նահանգներէ ու ներքին գաւառներէ դէպի հարաւ տարագրուած ժողովուրդը:

Ասոնց արուները նազիր Ճամբայ հանուած՝ կիներէն զատելով անխնայ կոտորուեցան եւ գետերը նետուեցան կամ՝ ծորերու մէջ նետուեցան իբր կեր վայրի գազաններուն եւ երկնքի գիշակեր թռչուններուն: Թարմագեղ եւ գեղանի հարսներն ու կոյսերն առեւանգուեցան լացող մայրերու գրկէն եւ թուրք հարէմները տարուեցան, ենթարկելով մինչեւ տասնամեայ անչափահաս աղջկնակներն արեւելեան վայրագ ամէն անասանելի խենէշութեանց: Իսկ տարէց կիներն ու պառաւները, որոնք կրցան ողջ մնալ եւ տոկալ աքսորի Ճամբու ահաւոր տաժանքին, տարուեցան Տէր-Զօր, ուր անխնայ կոտորուեցան 1916ի ամրան համաւտարած զէքիաևան ջարդին: Տէր Զօրի միլթաասարիֆ Զէքիին ծեռամբ:

Հոս Կանլը-կէչիտի մէջ պատահաբար հանդիպեցանք պոլսեցի երկու հայ ազնիւ եւ անձնուէր երիտասարդ ենթասպաներու, որոնք Պոլսոյ երկրաչափական վարժարանէն շրջանաւարտ, իբր "քոնտրքթոռ„ ապայ կը հակէին գործաւորական հայ վաշտի մը աշխատութիւններուն, չհինելով Կանլը-կէչիտ — Հասանպէյլի — Խլանիկ լեռնային պողոտան: Այս միակ Ճամբան էր ամէն կարգի փոխադրութեանց՝ դեռ եւս բացուած չըլլալուն Համար Ամանոսի լեռներու (Այլանի) փապուղիները:

Այս երկու հայ սպաները 1915ի գարունէն ի վեր պաշտօնի կոչուած ըլլալով Կանլը-կէչիտի այս շրջանին մէջ, ականատես կենդանի վկաներն էին եղած իրենց տարագիր ցեղին տառապանքին, որ երբեք արձանագրած ըլլար պատմութիւնը՝ մարդկային ցեղի տարեգրութեանց ամենաարիւնոտ էջերուն մէջ իսկ:

Արցունքով ինծի պատմեցին, թէ ինչպէս 1915ի աշնան մասնաւանդ Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներուն մէջ, երբ հայ ժողովրդի տարագրութիւնը հասած էր իր բարձրագոյն թափին, շուրջ — 80.000 — ութսունհազար երկսեռ հայ ժողովուրդ՝ անկողնի սպանէ եւ քուրէ վրաններու ներքեւ բանակ դրած է եղեր

Digitized by Google

Կանլը-կէչիւտի ծորին մնտակայ դաշտը, մինչեւ տարածուելով Մամուրէ երկթ. կայարանի առջեւ տարածուող ընդարձակ եւ ճախճախուտ դաշտը: Տենդէ եւ զանազան համաճարակներէ արդէն օրական 600—700 հոգի կը մեռնի եղեր, երբ յանկարծ աշնանային երկարատեւ եւ գիշերային տեղատարափ անձրեւ մը կու գայ լրացընել մարդ-զազաններու պակաս թողածը: Թշուառ ժողովուրդը մէկ քանի օր կը մնայ լճացեալ ջրերու մէջ: Միւս կողմէն սաստիկ ցուրտ մը կու գայ սառեցնել մինչեւ ոսկորները թրջած ու ցրտահար ժողովուրդը: Ասոր վրայ, առանց տունի առանց զգեստի, առանց հացի մնացած դժբախտ ժողովուրդը, աշնան տերեւաթափի նման կը սկսին հազարներով սառիլ կամ՝ մեռնիլ թանչքէ, փորհարուածենէ, արիւնահոսութենէ, եւ այլ մարդկային խճողումի հետեւանք եղող բազմատեսակ համաճարակներէ: Մեռնողներուն անթաղ մարմիններով լեռնակոյտեր կը գոյանան ու դաշտը կը ծածկուի: Կը գտնուին շատ մը վրաններ, որոնց ներքեւ ապրող ամբողջ ընտանիքը սովահար եւ ցրտահար կը դիականան եւ թաղող չի գտնուիր: Իսկ իրենց տարաբախտ ազգակիցներու մարմինները թաղելու խղճահար հայեր եւս քահ ու քրիչ չեն գտներ մեռեալները թաղելու համար:

Եւ ահա յանկարծ առաւօտ մը՝ այս համատարած եւ աղէխարշ թշուառութիւնը իր գերագոյն կատարելութեան հասցնելու համար, տարագրութեան կարաւաններու վերատեսուչը՝ (Սէվքիաթ միւտիւրը) հետը առած բազմաթիւ ոստիկաններ եւ հարիւրաւոր ոստիկան զինուրներ մնրակներով եւ քիրերով կը շրջապատեն արդէն հոգեվարք խեղճ ժողովուրդը, եւ կը հրամայեն որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ դէպի Իսլահիյէ:

Մարդկօրէն անհնար է երեւակայել այն ողբն ու կոծն, աղաչանքն ու պաղատանքն եւ այն խուճապն՝ որ կը տիրէ հազարաւոր վրաններուն մէջն ու շուրջն: Վրանները կը քակուին, իրենց հարստութեան վերջին բեկորն եղող դիւրատար գոյքերն կամ՝ կապոցներն ի մի կը հաւաքուին, բայց ոչ սայլ կայ, ոչ գրաստ, ոչ կառք: Վայնասունը կը սկսի, շատեր չեն ուզեր թողուլ անխնամ՝ ու անտէր իրենց գետնատարած հիւանդ կամ՝ հոգեվարք սիրելիներն, ինչպէս ասոնք ալ լեղապատառ կ՚աղաչեն որ չլքուին քաց դաշտին

Digitized by Google

մէջ, ուր անապայման ողջ ողջ կեր պիտի ըլլային գիշերաշրջիկ սովալլուկ գայլերու եւ դիակեր բորենիներու . . . : Բայց երկար խորհելու ժամանակ չկար. վրայ կը հասնին ոստիկան զինուորներն ու "սէվքիաթի„ մեծ ու փոքր արիւնարբու պաշտօնեաները: Ասոնք ոչ գութ, ոչ մարդկային ո՛ր եւ է զգացում՝ ունէին. ծառերէ կտրուած հաստ ճիւղերով եւ մուրակներով կը սկսին աջ ու ձախ գանակոծել թշուառ եւ շուարած ժողովուրդը, փոյթ չէ թէ ո՛ւր տեղի կը հասնի փայտ. աչքեր կը պայթին, գանգեր կը ջախջախուին, ղէմքեր արիւնլուայ կ՚ըլլան, նոր նոր վէրքեր կը բացուին, որո՞ւն հոգը, ո՞վ է խղճացողը, միթէ կատաղի վագրերէ գթութիւն կը սպասուի՞:

Բազմաչարչար տարագիր ժողովուրդը, տեսնելով որ մեկնելէ ուրիշ ճար չկայ, հազարաւոր վրաններ կը սկսին ակնթարթի մը մէջ վար առնուլ ծալլել եւ շալկած ճամբայ ելլել, տեղւոյն վրայ թողլով քալելու անկարող իրենց հիւանդ կամ՝ հոգեվարք սիրելիները:

Թշուառ հայ մայրեր անկարող հետերնին տանելու անսուտ-դութենէն, սաստիկ ցաւերէն եւ ճամբաներու տառապանքէն հիւանդացած, կիսամեռ կամ՝ հոգեվարք իրենց անչափահաս զաւակներն (2—6 տարեկան), կը սիրտնին իրենց ձեռքով տանիլ եւ նետել արդէն մեռածներու վրայ . . . : Ականատեսներ պատմեցին արցունքով, թէ հայ անմեղ հազարաւոր մանուկներու դիակներով Կանլըկէչիտի աղբեւ 2 բլուրներ կը կազմուին, որոնց մէջ կը տեսնուին նաեւ բազմաթիւ մանուկներ, որոնք սակայն դեռ մեռած չեն եւ որոնց թաղիկները դէպի իրենց մայրերը կ՚երկարին . . . : Այս հիւծած եւ լրտած հրեշտակներու դեռ չմեռած աչքերուն մէջ աղաչանքի եւ բողոքի նայուածքը կար իրենց մայրերուն եւ Աստուծոյն դէմ. . . . : Իսկ ոմանց կիսամեռ շրթները դեռ վերջին անգամ՝ մին ալ կ՚արտասանէին սրբազան բառը մա՜մ-բրիճիկ . . . :

Օ՜հ իրենց որդեսէրութեամբն զերութեան 5—6 դարեր ցեղին զոյութիւնը ապահովող հայ մայրեր ա՛լ չէին ուզեր եւս նայիլ, ուր թողած էին իրենց կեսամեռ մանուկներուն հետ եւ իրենց սիրտը:

Հնար չկար հետերնին առնելու, որովհետեւ քանի մը ժամ վերջ դարձեալ պիտի անշնչանային իրենց սրտի հատորները եւ չէ՞ որ ճամբուն վրայ պիտի ձգէին երթային . . . : Լաւ էր որ ամէնքը

Digitized by Google

նոյն թշուառ եւ հալածական ազգին զաւակները մէկտեղ ըլլային եւ մէկտեղ պատկէին դէզերով ու բլուրներ կազմէին. թերեւս Աստուած ու մարդիկ տեսնէին ու ա՛լ վերջապէս գթային քաւ համարելով անպատմելի տառապանքն աքսորական անբախտ հայ մայրերու . . . : Մինչ այս լքուած կիսամեռ մանուկներու տեղ իրենց գիրկը առած կը տանէին, մնացորդ զաւակներէն ամենատկարը եւ ապառածը, մինչեւ որ լքումի կարգը ատոր ալ գար:

Արդեօք մարդկային միտքը պիտի կրնա՞յ երեւակայել անմեղ եւ հրեշտակային հազարաւոր մանուկներէ կազմուած բարձր բլուրներ, եւ մայրեր՝ որ իրենց գիրկը առած իրենց ատած, հոգեվարք կամ՝ կիսամեռ մանուկները՝ անձամբ կ'երթային նետելու այս մանկական դիակներու վրայ նորեր . . . եւ հեռանալու գլխիկոր ու կրաքամակ, աչքերնին ետին, սրտերնին արիւնոտ եւ ցամքած, լեզունին անէծքով դողդոջուն . . . : "Ատուծմէ գտնեն„ կ'ըսէին ու կը քալէին դէպի առաջ:

Հազարաւոր հայ մանուկներու հրեշտակային հոգիները կը բարձրանան երկինք, հայուն հինաւուրց Ատուծուն պատմելու իրենց եւ իրենց սիրելի մայրերու անհուն թշուառութիւնը ու տառապանքը:

Կը հեռանան հայ աքսորականներու հալածական բոլոր այս վարաւանները եւ կ'անհետանան Ամանոսի լեռներուն մէջ դէպի Հասանպէյլի եւ Քէլլէր: Կը տիրէ համատարած խոր լռութիւն, կը հասնի գիշերը վրայ, ապա կը լսուին ոռնոցներն եւ կաղկանձիւնները սովալլուկ գայլերու եւ շնագայլերու ու աղուէսներու: Այս գազանային ոռնոցներուն մէջէն երբեմն նաեւ կը լսուին մարած ճիչերն յօշոտուող մանուկներու . . . ա՜հ ատոնք դեռ չմեռածներն էին, եւ գազանները նախ տաք արիւնն է որ կը փնտռեն, եւ պրեան իրենց խնջոյքն հէգ կիսամեռներէն սկսած էին. որովհետեւ չէ՞ որ գառնուկի հոտ ու համ՝ կու գար ատոնցմէ . . . : Այո՛, մարդկային գառնուկներ զոհաբերուած հայ ազգի փրկութեան ողջակէզի սեղանին վրայ . . . :

Այս անգամ՝ երկոտանի գազաններէն վերջ կարգը եկած էր չորքոտանի գազաններուն . . . առաջիններուն պակասը լեցնելու համար:

Digitized by Google

Յաւիտենական արդարութեան ժամը հնչեց օր մը, թէպէտ ուշ, բայց վերջապէս հուսկ ուրեմն . . . դարավերջիկ թուրք մարդ — իրէշները չէին ուզած հաւատալ, թէ իրաւունքը եւ արդարութիւնը կը խաչուէր, սակայն չէր մոռնար . . . եւ կը պատուհասէր անխնայ ամէն անոնք, որոնք զինք խաչը հանած էին:

Նոյն հայ երիտասարդ սպաները պատմեցին ուրիշ նո՛յնքան աւելուր դրուագներ Կանլը-կէչիտի 1915 աշնան սեւ օրերէն:

Ամէն կողմէ Հալէպի վրայով Ցէր-Զօր երթալու համար՝ հազարաւոր աքսորական հայերու կարաւանները կը հասնէին հետզհետէ Կանլը-կէչիտ: Բայց տարագրութեան քաղաքային եւ զինուորական բարձր պաշտօնեաները կ'արգիլեն ճամբու շարունակութիւնը, որպէս զի տասնեակ հազարաւոր հայերու խճողումով առաջ գալիք քաոսային բնական վիճակէն կարողանան օգտուիլ իրենք:

Երբ այսպէս աքսորականներու վրանները հետզհետէ կը ստուարանան հարիւրներով եւ հազարներով, թուրք քաղաքային եւ զինուորական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, ոստիկան զինուորները եւ ամէն կողմէ հաւարի եկած աւազակներ կը սկսին գիշերները յարձակիլ եւ կողոպտել անբախտ ժողովուրդը:

Իսկ թուրք մեծ պաշտօնեաները ցորեկները վրաններու խիտ շարքերու մէջէն խուզարկու աչքերով անցած ատեն, իրենց աչքին հանդիպած հայ գեղեցիկ աղջիկներու վրանները նշան դնելով՝ գիշերը կը յարձակին եւ կ'առեւանգեն այդ անմեղ կոյսերը՝ տանելու համար իրենց հետ:

Եւ ահա յանկարծ կը բարձրանայ նոյն վրանին մէջէն վայնասունը, ամէնքը օգնութիւն կը պոռան, աղջիկը լեղապատառ մայրերէն քաշկռտուելով դուրս կը քաշուի վրանէն, մայրը փարած իր զաւկին չի թողուր. հրացանի կոթի հարուած մը եւ մայրը զգայազուրկ գետին կ'իյնայ . . . : Մօտակայ վրաններէն՝ օգնութիւն աղաղակող ճիչերէն դուրս կը խուժեն հայ երիտասարդներ . . . կը վազեն առեւանգող ոճրագործներու վրայ, պաշտպանելու համար իրենց ցեղին պատիւը: Դիտեն թէ վտանգը իրենց ալ կը սպառնայ, բայց այլայլմէ եղած եւ անմեղ քոյր մը փրկելու համար շատ բարակը չեն ուզեր խորհիլ: Կը խոյանան խօլաբար ազատելու իրենց անմեղ քաշկռտուող քոյրը, եւ ահա զնդակի հարուած մը՝ եւ

Digitized by Google

գետին ինկած է առաջին խոյացող հայ երիտասարդը գլխէն վիրաւոր . . . :

Իսկ Թուրք պաշտօնեաները գիշերուան մթութենէն օգտուելով՝ կոյսը խլած կը տանին ծորի մը մէջ իրենց գազանական կիրքը յագեցնելու համար խենէշաբար, եւ յաճախ եւս հաւաքաբար, մինչեւ որ անշնչանայ մարմինը եւ կտոր կտոր ընելով նետեն ապառաժներու ներքեւ:

Այս պատճառով գեղեցիկ աղջիկներ ունեցող մայրեր իրենց վրանը միշտ կը զարնեն եղեր վրաններու անտառին մէջտեղերը, որպէս զի ըստ կարելւոյն հաւանական յարձակումէ մը զերծ մնան:

Կանլը-կէչիւտ — Հասանպէյլի· երկարող ճամբուն աջ կողմը գտնուող գինւորական փայտեայ տաղաւարներէն (պառաք) մէկին մէջ, քով քովի նստած հայ ազնիւ եւ հայրենասէր այս երկու երիտասարդներուն հետ կու լայինք ու իրարու կը պատմէինք մեր տեսածներն ու լսածներն եւ դրուագներն հայ ահաւոր մարտիրոսագրութեան: Քանի իրարմէ կը տեղեկանայինք սարսափելի այս եղերական եւ եղեռնական ողբերգութեանց մանրամասնութիւններուն, այնքան կը մրրկէին մեր հոգիները, վրէժի բոցավառ հրդեհ մը կ'այրէր մեզ կը սպառէր մեզ . . . բայց ի զուր . . . :

Այս անծնազոհ հայ երկու սպաները կ'աղաչէին՝ որ գոնէ ես փախչիմ եւ հոգիս ազատեմ. կը խոստանային ամէն դիւրութիւն տալ ինծի եւ անձամբ առաջնորդել զիս ապահով տեղ մը: Կը համոզէին զիս, թէ քանի որ ես գերմաներէն գիտեմ, արդէն փրկութեանս գործը կրնամ ապահովուած համարել: Թէ գերման երկրաչափներն միայն 1/2ժամ հեռու են երեսիս. թէ գերմաներէն գիտցող հայեր կը փնտռեն իբր թարգման գործածելու համար: Թէ մէկ մը որ ես գիս գերմաններու մօտ նետեմ, այլեւս ոչ ոք չի կրնար առնել:

Բայց ի զուր կ'ուզէին համոզել զիս. որովհետեւ միակ փափաքս էր իմ՝ տատապանքի ընկերներս ալ հետս ազատել կամ միասին փախչիլ: Մ'անաւանդ Սիսէն մեր Այրան ղրկած Թուրքը՝ պիտի զար դիմաւորել յաջորդ օրն իսկ Ջէլլէրի առջեւ: Ուստի չէի ուզեր միայն անձս խորհելով ոտնակոխ ընել այն բոլոր բարոյական կապերն, որոնք Թէպէտ սեւ օրերու յիշատակներ էին,

Digitized by Google

սակայն ճիշտ ատոր համար ալ աւելի նուիրական էին, քան բարի օրերու բոլոր յիշատակները:

Միշտ կը ջանային զիս համոզել, որ իմ՝ հետս եղող հարիւրէ աւելի տառապանքի ընկերներս հալած, ապառած, լմնցած էին արդէն մեծ մասամբ, թէ ատոնցմէ ազգին ալ խէր չկար, թէ վաղուան հայութիւնը պէտք ունէր հայ մտաւորականներու եւ շինարար բազուկներու:

Վերջապէս տեսնելով որ անդրդուելի կը մնամ՝ իմ համոզումներուս մէջ, որոնք այլեւս հաւատոյ հանգանակ եղած էին մէջս, համաձայնեցանք, որ Ամանոսի երկթ. գծի գերմ. երկրաչափներու պետ Մօրֆին գերմաներէն նամակ մը գրեմ, եւ երենցմէ մէկը յանձն առաւ ծիով անձամբ գիշերով իսկ տանիլ եւ անպատճառ պատասխանն բերել Հասանպէյլի:

Երբ այս գերմաներէն նամակն գրելու զբաղած էի, յանկարծ ներս մտաւ Կանլը-կէչիւտի ոստիկան գինուորներու թուրք սպան եւ բարեւ տուաւ: Ա՛լ պէտք է երեւակայել այն սարսափը, երբ լսեցի թուրք սպային ողջոյնի ձայնը՝ ճիշտ այն պահուն, մինչ գրիչը ձեռքս փախուստի գերմաներէն նամակը կը գրէի ու լրացնելու վրայ էի:

Անմիջապէս թուղթը անյայտացուցի ծունկերուս մէջ, եւ ահուդողով դարձայ հասկնալու այս անակնկալ այցելութեան պատճառը: Զարմացած էինք՝ թէ մենք երեքս որ այնքան զգուշական միջոցներով եկած այս խուցը մտած էինք, ի՞նչպէս մեր հետքը գտած էր այս սպան: Բայց բարեբախտաբար մեր յուզումը եւ երկիւղը երկար չտեւեց, ոչ թէ մեր հետացումէն զայրացած եկած էր մեզ ձերբակալելու, այլ աղաչանքի եկած էր:

Կանլը-կէչիւտի մէջ երկաթուղու գծի բանուորներու յոյն պետը, Կանլը-կէչիւտէն անցնող ազգտրական հայ ընտանիքի մը գեղեցիկ մէկ աղջիկը տեսնելով եւ սիրահարելով, նիւթական եւ բարոյական ամէն զոհողութիւն ընելով՝ ազատած էր թէ՛ աղջիկն եւ թէ՛ ամբողջ ընտանիքը՝ հայր, մայր եւ 2 փոքր եղբայրներն եւ իր մօտ վար դրած էր, շնորհիւ Կանլը-կէչիւտի ոստիկան գինուորներու սոյն սպային միջամտութեանը: Այժմ նոյն Յոյնը լսելով որ նոր ժամանած մեր կարաւանին մէջ մէկ "տէպօթ„ եւ մէկ քահանայ կայ,

Digitized by Google

դիմած էր Թուրք սպային, խնդրելով որ իր ազդեցութեամբը գիս համոզէ, որպէս զի պատկեմ՝ զինքը իր սիրած հայ աղջկանը հետ:

Թուրք սպան երբ քաղաքավարութեամբ խնդրեց՝ որ այս պատկը կատարեմ՝ անծամբ, մեծ ուրախութեամբ ընդունեցի եղած առաջարկը, որով երկիւղս եւ կասկածներս ալ անմիջապէս ինքնին փարատեցան:

Նոյն գիշերը իսկ՝ Թուրք ոստիկան զինուորներու եւ հայ երկու սպաներուն հետ գնացինք յոյն գործատուրապետին տունը, եւ առուզեցի հայ ծնողացմէ եւ հայ աղջիկէն թէ սիրայօժար կ'ուզեն այս պսակի կատարումը, որովհետեւ գիրենք աքսորէ փրկած էր եւ երախտապարտ էին իրենց յոյն փեսային: Անմիջապէս ողբացեալ Տ. Յուսիկ քահանայ Քաջունին եւս հրաւիրելով՝ պսակը կատարեցինք առանց Մաշտոցի, զի չունէինք, միայն գլխաւոր աղօթքները վերիվերոյ յիշելով եւ ըսելով: Ապա հիւրասիրուեցանք եւ անկիւն մը քաշուելով սկսայ լրացնել գերմաներէն նամակս: Հայ երկու սպաներէն երիտասարդը ծի նստելով անմիջապէս ճամբայ ելաւ տանելով նամակս Այրան, որ միայն 4 ժամ՝ հեռու էր մեր գտնուած վայրէն:

Աքսորական խեղճ ժողովուրդը տեղ չգտնուելուն պատճառով, դուրսը բացօդեայ գիշերել ստիպուած էր քարերու վրայ եւ իրարու մօտ խարոյկներ վառած, որովհետեւ սաստիկ ցուրտ էր ձորի մը մէջ գտնուելնուս պատճառով:

Առաւօտը արեւածագին Կանլը-կէչիտէն դեռ չմեկնած, կամուրջին վրայ հանդիպեցանք գերման ինքնաշարժ բեռնակառքերու, որոնք Հալէպէն եկած էին: Այս առաջին գերման սպաներն էին, որոնց հանդիպեցանք: Արդ զոհացում՝ տալու համար մեր դժբախտ ժողովուրդի միահամուռ խնդրանքին, մօտեցայ զինուրական առաջին "ինքնաշարժին„ գերման սպային, որ հազարապետ մըն էր եւ ըսի գերմաներէն — թէ հեռու տեղէ կու գանք ամիսուկէս է ճամբայ կը քալենք, շատ տառապանքներ կրեցինք, ալ տկալու կարողութիւն չմնաց մեր վրայ, եւ ուտելու չոր հաց իսկ չունինք ճամբայ քալել կարենալու համար. ուստի խնդրեցի որ միջամտէ եւ մեզի հաճի զոյժ հայթայթել գերմ. երկաթուղային գծերու վրայ:

Digitized by Google

Զինուրականը անկարեկիր կոշտ շեշտով մը ըսաւ ինծի, որ ինք ոչինչ չի կրնար ընել. եւ ցոյց տալով իր ետեւ գտնուող ինքնաշարժը յանձնարարեց, որ այդ երկրորդ ինքնաշարժին մէջ գտնուող անձէն օգնութիւն եւ գթութիւն հայցեմ:

Երբ յուսահատ երկրորդ ինքնաշարժին առջեւ գնացի եւ վարագոյրը վեր առի, ներսը նստած գտայ Թուրք փաշայ մը... ու սարսափած եւս քաշուեցայ...: Ես գերմանի ապային դիմելով օգնութիւն խնդրած էի եւ գերմանի հազարապետը գիս մեր դահիճներուն կը ղրկէր, որպէս զի մեզի կարեկցին:...:

Տառապանքի ընկերներս, որ եւեւս կանգնած էին եւ իրենց կենդանի նահատակութեամբն, այսինքն հալումաշ զգեստներով եւ դէմքերով գթութիւն կը հայցէին, երբ տեսան գերմանի ապային սառնասրտութիւնն՝ զայրացած անէծք թափելով գլխուն հեռացան իսկոյն՝ խորապէս համոզուած թէ գերմանն եւս նուազ դաժան եւ անգութ չէր քան Թուրքը, եւ թէ երկու գինակիցներն արդարեւ իրար կ'արժէին... եւ իրար կը լրացնէին...:

Նոյն իսկ ուրիշ գերմանի ենթասպայէ մը խնդրեցինք, որ մեզի թոյլտուութիւն ընէն գերմանի փուռէն հաց գնելու մեր դրամովը, բայց մեզ արգիլուեցաւ հաց ալ գնել: Նոյն իսկ գերմանի ենթասպան մտրակով եկաւ փուռին առջեւէն վանելու մեր այն ընկերները, որոնք դրամը ձեռքերնին հաց գնելու համար հաւաքուած էին փուռին առջեւ, պոռալով թէ միայն գերմանի վարչութեան ներքեւ գտնուող անձերու կը տրուի այդ փուռէն հաց. որոնց ալիւրը սակայն մեր դաշտերու ցորենէն պատրաստուած էր անշուշտ...:

Ամէն անոնք, որոնք ականատես եղած էին Կանլը-կէչիտէն անցնող կէս միլիոնէ քիչ պակաս հայութեան Թշուառ այդ կացութեան, նախ քան մեր մեկնումը գլխու յուսահատ շարժումով մը կ'ըսէին ինծի — Հայր սուրբ ա՛լ հայութեան խէրն տես. այս անգամ՝ մտքէ չանցած այնպիսի գործ մը կատարեցին հայ ազգի դարեւոր Թուրք Թշնամիները, որ ատուգիւ լմնցանք... ա՛լ դեղի համար հայ փնտռես չես կրնար գտնել: Անապատները գնացողները եւս անօթի ալիւր կուտային. ա՛խ ինչո՞ւ ազգին մեծերը չկոտնցին, եւ միջոցներ ձեռք չառին... ափսո՜ս ալ հիմա շատ ուշ է ո՛վ մնաց որ ի՞նչ ալիւր կրնանք ընել ասկէ վերջ...: Զէյթունն

Digitized by Google

ալ փճացաւ, միայն Վանը, Շապին-գարահիսարն ու Ուրֆան կրցան իրենց հերոսական դիմադրութեամբ փրկել հայութեան պատիւը...:

Արիւնոտ անցք կոչուած այս ահաւոր դժոխավայրէն մեկնեցանք վերջապէս, մէկ կողմէն ականատեսներէ մեր լսած սարսափելի պատմութիւններէն յուսաբեկ, միւս կողմէ սակայն՝ մօտալուտ փախուստով ճեռք բերուելիք փրկութեամբ յուսալից եւ ոգեւորուած:

Մահուան ուխտաւորներուս սեւ կարաւանը կը բարձրանար դանդաղօրէն դէպի լեռնային ոլորապտոյտ ճամբաներով Հասան-պէյլի: Արդէն մտած էինք Ամանոս կամ՝ տեղական անուամբ "Կեավուր տաղի" կոչուած լեռներուն մէջ: Որովհետեւ Աւտանայէն դէպի Հալէպ տանող միակ ճամբան այս էր. այս պատճառով մեծ խնամք տարուած եւ ընդարձակ նորաշէն պողոտայ մը շինուած էր, ճեռամբ հայ գործաւորական գումարտակի զինուորներու: Ատոնք օրը 10 ժամուան չարաչար աշխատանքի փոխարէն կը ստանային միայն չոր եւ սեւ հաց մը՝ առանց նոյն իսկ ապուրի "Ալման չորպասը": Իսկ հիւանդացած պարագային մահը կը սպասէր իրենց, որովհետեւ ոչ մէկ խնամք կ'ըլլար այս թշուառներուն համար. ոչ բժիշկ ունէին եւ ոչ դեղ. արդէն միշտ իրենց կը յիշուի եղեր վերահրսկող թուրք սպաներու կողմէ թէ — փառք տուէք Աստուծոյ, որ այս կողմերը իբր "ամէէ թապուրի" զինուոր գտնուելնուդ համար ողջ մնացած էք եւ ծրի կ'ապրիք, ալ ի՞նչ կ'ուզէք . . . : —

Վերահաս փախուստի մը յուսալի փրկութիւնը ոգեւորած էր ամէնքս ալ, բայց մանաւանդ մեր դեռահաս երիտասարդները: Ատոնք թէպէտ մեծ մասամբ հիւծած էին երկար եւ ետիոտն տաժանելի ճամբորդութեան մը չարչարանքներէն, բայց կը յուսային դեռ ապրիլ եւ տեսնել այն երջանիկ գալիք օրերը, որը տեսնել ուզեցին անցնող բոլոր հայ սերունդները հինգ դարեր երկար, եւ աւաղ չտեսած մեռան ու գնացին: Անապատներու այս ուխտաւոր երիտասարդները, հեգնելով կեանքի ցաւդ կրած բոլոր պատնութիւնները՝ կը քալէին ու կ'երգէին:

— Կրոունկ ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ՝ ձայնիդ,
Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս.
Մի վազեր, երամիդ շուտով կը հասնիս.
Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Digitized by Google

Թողեր ու եկեր եմ՝ միւքերս ու այգիս . . .
Քանի ա՛խ կ՚անեմ՝, կու քաղուի հոգիս:
Կրոունկ պահ մը կեցիր ձէնիկդ է հոգիս,
Կրոունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:
Սրտերնիս կամեցաւ ելանք գնացանք,
Այս աւուր աստնուրիս դարդերն իմացանք
Աղուհացկեր մարդկանց կարօտ մնացանք,
Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:
Աստուած, քեզնէ կ՚ուզեմ՝ մուրվէթ ու քէրեմ՝.
Դարիպին սիրտն է խոց ճիկերն է վէրեմ՝,
Ղուժած ջուրն է լեղի, հացը հարէմ՝,
Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:
Այրիս չեմ՝ հոգար, ղարիպ կը մեռնիմ՝. . .
Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս . . . :

Արդեօք հայրենաբաղձ հայ զգայուն քանաստեղծը այս տողերը գրած ատեն մուքովն իսկ անցուցած էր, թէ սեւ ու արիւնոտ այնպիսի դժոխային օրեր պիտի գային, երբ ամբողջ հայութիւնը ղարիպ պիտի մեռնէր Ցէր-Զօրի արեւակէզ անապատներուն մէջ, առանց հացի, առանց ջուրի եւ առանց գերեզմանի . . . :

Եւ մենք սեւ կարաւանին մնայուն բոլոր անդամներս, վրէժի ու վշտի կրակով լեցուն մեր սրտերուն խորէն եւ լացող զգայուն շեշտերով կը կրկնէինք — Այրիս չեմ՝ հոգար, ղարիպ կը մեռնիմ՝. . . կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:

Կը բալէինք ու կ՚երգէինք, կու լայինք եւ կը բարձրանայինք դէպի Հասանպէյլիի անտառապատ սարերն. մինչեւ որ հուսկ ուրեմն տակաւ երեւցան Հասանպէյլիի վերեւ բարձրացող բլուրին վրայ կառուցուած եւ ապա Ատանայի նախկին կուսակալ Ճէմալ փաշայէն (ապա ծովային նախարար եւ վերին հրամանատար Եգիպտոսի դէմ՝ գործող Թուրք բանակին) քանդուած, հայոց Եկեղեցիին աւերակներն եւ ցցուած պատերն իբր կենդանի վկայ Թուրք աղաղակող անարդարութեան:

Հետզհետէ սկսանք տեսնել Հասանպէյլիի երկյարկանի տուներն ու շուկան եւ հասաք վերջապէս քաղաք:

Digitized by Google

32.

ՀԱՍԱՆՊԷՅԼԻ — ԻՍԼԱՀԻՅԷ

ՀԱՅԻՆ ԱՆՈՒՇԱՀՈՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հասանպէյլի՝ Ամանոսի լեռնաշղթային քարձրութեանց մէջ թաղուած, ամբողջովին հայաբնակ լեռնային քաղաք մըն է:

Այս գիւղաքաղաքը ըլլալով գայմագամանիստ, իր շրջակայքի բազմաթիւ հայ եւ թուրք գիւղերով միշտ եղած է կարեւոր կեդրոն մը: Մանաւանդ այս շրջանակի հայերը միշտ եղած են քաջարի լեռնականներ, եւ ըմբոստ տարր մը ընդդէմ՝ թուրք քռնակալ կառավարութեան: Հասանպէյլի շրջապատուած ըլլալով անտառապատ սարերով եւ ունենալով առողջարար կլիմայ ու սառնորակ աղբիւրներ, եղած է զօրաւոր կեդրոն մը հայութեան համար: Որ կրցած է եւ գիտցած է քարձր պահել պատիւը հայ ցեղին, եւ դիւրաւ ոտից կոխան չըլլալ իր վրայ խուժող թուրք ոճրագործաւոր հորթմաներուն:

Մինչդեռ համաշխարհային պատերազմէն առաջ՝ աւելի քան 800 տուն հայ բնակչութիւն ունեցած էր, մեր անցած ժամանակ 1916ին՝ միայն 40 տուն հայ մնացած էր: Ասոնք ամենքն ալ արհեստաւոր ըլլալնուն շնորհիւ միայն բացառիկ բախտը ունեցած էին քաղաքը մնալու: Ըլլալով երկաթագործ, ոսկերչական, կօշկագործ, կառագործ, հիւսն, համեստագործ, պայտագործ, ամէնքն ալ կ'աշխատէին զինուորական վարչութեան աշխատանոցներուն մէջ, բանակի պէտքերուն համար: Ասոնց ամբողջ թիւը մեր քաղած տեղեկութեանց համաձայն՝ հազիւ 165 հոգիի կը հասնէր այն ատեն, եթէ ոչ աւելի:

Digitized by Google

Երբ մեր կարաւանը հասաւ Հասանպէյլի, մնանք այն մեծ պողոտայի (շօսէ) երկու կողմը գտնուող զանազան ապրանքներ ծախող խանութներու շարքի մը մէջ, որը Հասանպէյլիի միակ շուկան էր:

Կանչը-կէչիտէն ճամբայ ելլելէ ի վեր 6—7 ժամ է կը քալէինք եւ չափազանց անօթի էինք: Որովհետեւ մեր մեկնումի ատեն արդէն չթոյլատրուեցանք հաց գնելու, իսկ ճամբան ոչ մէկ գիւղի կամ կայանի հանդիպեցանք, ուր կարողանայինք հաց ճարել մեր ամէնքին համար:

Մեր անցած ճամբուն վրայ հասանք հացի փուռի[1] մը առջեւ, եւ ամէնքս ալ խուժեցինք մօտը մեր դրամով հաց գնելու համար: Սակայն իսկոյն մեր վրայ յարձակեցան մեր պահակ ոստիկան զինուորներն եւ պոռալով արգելեալ է "եասագտրը„, մոլրակներով մեզ վանեցին փուռին առջեւէն:

Պաթիլներ կան որոնք բաժակը կը յորդեն. ատուգիւ ալ անկարելի եղաւ հանդուրժել այսքան խստութեան, անգթութեան եւ տառապանքի: Անօթի էինք, սովը կը տանջէր կը գալարէր մեր դատարկ աստամոքսներն ու աղիքներն. հացը կը տեսնէինք եւ չէինք թոյլատրուեր որ մեր դրամով գոնէ գնենք:

Մոլրակներով մեզ սկսան քոնի վարել առաջ, հացին հօտը կ'առնէինք, ան'կ այնքան անոյշ էր, որքան անուշահոտ չպիտի թուէին մեզի նոյն պահուն աշխարհի քոլոր հոտաւէտ իւղերն ու անուշահոտութիւնները, բայց արգիլուած էր մեզի մօտենալ փուռին պատառ մը հաց գնելու: Բռնադատեալ առաջ կը քալէինք, բայց մեր աչքերնետեւ կը մնային, ուրկէ կու գար հացին անուշահոտութիւնը . . . : Մեր մնաշած հոգիները թէպէտ տարիէ մը ի վեր շատ տառապանք ու տաժանք կրած էին, բայց այն սիրտմաշուքը, որ կրեցինք պատառ մը հացի համար, չափը անցուցած էր: Այո՛, շատ երկար օրեր անօթի անցուցած էինք միայն չոր եւ սեւ անծամելի եւ անմարսելի հացի շերտ մը ջանալով կլլել: Սակայն մենք մեզ լռեցուցած էինք ու միսիթարած ըսելով կամ խորհելով, որ հաց չկայ մէջտեղ որ գնենք. ճար չկար, համբերելէ զատ ոչինչ կրնայինք ընել եւ յուսալով կը սպասէինք . . . : Իսկ այժմ հացին անոյշ հոտը վայրապար կը գրգռէր մեր ախորժակը՝ արթնցնելով

---

1 Փուռը գինուորական փուռ մըն էր:

Digitized by Google

մեր մէջ դեռ ներքին մոխիրներու մէջ թաղուած՝ ապրելու յոգնած ու մնաշած սէրը. կը տեսնէինք մանաւանդ հացը, բայց արգիլուած էինք մօտենալ:

Մեզմէ շատեր՝ կմախացած ծերունիներ եւ պատանիներ ալ չկրնալով տոկալ այսքան տառապանքի կու լային դառնօրէն ու կ'ըսէին — մեռնիլը հազար անգամ լաւ է քան ասանկ ապրիլը. ախ երբ պիտի մեռնէինք եւ ազատէինք այս բոլոր չար տանջանքներէն . . . : —

Ծեր թուրք մը մօտեցաւ մեզի մէկ ծերուկ մը ծեծող ոստիկան չարաճիրտ եւ անգութ գինուորի մը եւ ըսաւ նոյն պահուն — Աստուծմէ չվախցողներ, ասոնք արդէն լմնցած են, պատառ մը հաց ալ չէք ձգեր որ իրենց դլամով գնեն եւ ուտեն. թողուցէք պատառ մը հաց ուտեն . . . այս մեր ըրածները մեզի չպիտի մնան բայց ողջ մնացողը պիտի տեսնէ ու քաշէ . . . :

Հարիւր հազարէն մէկ թուրք մը եւս ահաւասիկ, որ կը գթար մեր վրայ . . . :

Երբ բոնադատուած՝ ամբողջ շուկան անցանք առանց քան մը գնել արտօնուելու եւ քաղաքին վերի ծայրը հասանք, հանդիպեցանք "ամէրէ Թապուրի„ գործատուր հայ գինուորներու: Ասոնք Պոլսէն էին մեծ մասամբ եւ կ'աշխատէին ճամբաներու վրայ, եւ անձրեւէ փլփլած տեղերը նորոգելու զբաղած էին:

Ասոնցմէ մէկ քանին ճանչցան զիս, եւ մէկը Պալաթի թաղէն, որը դպրաց դասէն ըլլալուն՝ իբր Պալաթի քարոզիչ յաճախ տեսնելու առիթ ունեցած էի, ինկաւ վրաս լալով եւ համբուրելով ձեռքերս կ'ըսէր փղձկուած — հայր սուրբ այս ի՞նչ օրերու ինկանք. քեզ ալ պիտի տեսնէի՛ օր մը այսպէս ցնցոտիներու մէջ՝ առանց կօշիկի եւ առանց մարդկային կերպարանքի . . . վա՜խ, վա՜խ, վա՜խ, ա՛լ լմնցանք, նայէ որ փախչիս . . . չըլլայ որ Տէր-Զօր երթաս, այն ատեն երբեք փրկուելիւն մի՛ յուսար . . . այնտեղ եղողներն ալ պիտի ջարդուին կ'ըսուի . . . ի սէր Աստուծոյ փախէք ազատեցէք . . . միակ փրկութիւնը փախչիլն է . . . երկաթուղու գծերը քիչ հեռու են, անգամ՛ մը որ դուք ձեզ հոն նետէք, ա՛լ փրկուած էք մի՛ վախնաք . . . : —

Թէպէտ Կեսարիայէն ի վեր ես ալ ստիպուած լլլալով հետի-

Digitized by Google

ուն քալելու, այլ եւս մարդկային ալուսաքին չնորհք վրաս մնացած չէր, եւ կօշիկս կազմալուծուած ըլլալով, մատներս դուրսն էին . . . եւ եկեղեցականի էնթէրիս ու վերարկուս պատռտուած էր. սակայն ինքն ալ իր ընկերներուն նման նուազ անմխիթար վիճակի մէջ չէր:

Հակառակ գինւոր անունը ունենալնուն եւ գինւորական ծառայութեան մէջ ըլլալնուն՝ ոչ մէկը գինւորի հանգամագետա ունէր: Այլ իրենց քաղաքային զգեստներով կ'աշխատէին, որոնք արդէն հնամաշ պատառ պատառ եղած էին . . . եւ բզկտուած կտորներն վար կախուած էին, զի թել ու ասեղ չունէին որ կարէին թշուառները: Օրական 10—12 ժամ՝ կ'աշխատէին ցուրտին, ձիւնին, անձրեւին եւ քամիին մէջ, եւ միայն 250 տրամ՝ հաց մը կը տրուէր իւրաքանչիւրին իբր առօրեայ միակ անունդ: Եթէ հիւանդ իյնային արդէն մնուած օրերնին էր. որովհետեւ ոչ բժիշկ ունէին եւ ոչ դեղ, ոչ պատսպարուած բնակարաններ ունէին, եւ ոչ կանոնաւոր անունդ:

Հայ գործաւորական գինւորներու բնակարանները մարգագետիններու վրայ զարնուած մէկ քանի հոգինոց գինւորական սրածայր վրաններ էին, որոնցմէ շատեր պատռտուած էին եւ անձրեւն ու ցուրտն ներս կը թափանցէին: Սակայն դժգոհ չէին իրենց վիճակէն, որովհետեւ գոնէ զիրենք ողջ ձգելու բացառիկ չնորհն ըրած էին . . . : Մինչ իրենց ընկերներն, այսինքն ներքին գաւառներու մէջ կեսարիա, Պօղազլիան, Նոգկատ, Էնկիւրիւ գտնուող հայ գինւորներն սպաննուած էին չարաչար մահերով, նոյն իսկ թուրք ընկերներու կողմէն . . . :

Վայրկեանէ վայրկեան բանակցութեանց ելքին կը սպասէինք քաղաքին մէջ յարմար տեղ մը իջեւանելու համար, յանկարծ ոտիկան մեր պահակ գինւորներու տաճնապատն եկաւ մեզի հրամայելու իր առացած պատուերին համաձայն, որպէս զի կարաւանը շարունակէ իր ճամբան:

Ա՛լ անկարելի եղաւ հանդուրժել այսքան չարչարանքի. եւ ամէնքս ալ լմբոստացանք եւ ինչպէս Հաճընի առջեւ փորձեցինք ընել, հոս ալ չուզեցինք առաջ քալել եւ ընդդիմացանք հետեւանալ քաղաքէն: Անօթի, ծարաւ, գիշերը վրայ կը հասնէր եւ մեզի կը գլացուէր գոնէ կենդանիներու ախոռ մը, ուր գլուխնիս կարող ըլլայինք հանգչեցնել զէթ կենդանիներու աղբիւրներու վրայ . . . :

Digitized by Google

Հիւսիսային ցուրտ քամի մը կը փչէր, ի՞նչպէս պիտի կրնայինք գիշերը բացօդեայ անցնել լեռներու եւ ձորերու մէջ:

Մեզի կ'ասարկուէր որ քաղաքին մէջ քօլերայի հանճարակ ըլլալուն՝ չէին ուզեր Թուրք զինուրական եւ այլ քաղաքային պաշտօնեաները, որ վարակուէինք . . . :

Մինչդեռ մեզմէ շատեր ընդհակառակը կը փնտռէին այսպիսի մահաբոյր բացառիկ պատեհութիւն մը, որ ազատէին այս անհանդուրժելի տառապանքներէն, եւ փոխանակ ամէն օր մեռնելու եւ ողջանալու՝ մէկ անգամ՝ ընդ միշտ կը փափաքէին մեռնիլ եւ ազատիլ . . . :

Միանգամայն կ'ասարկէին, թէ քաղաքին մէջ յարմար մեծ բնակարան չկայ մեր հարիւր հոգինոցէ աւելի կարաւանը պատըսպարելու: Որովհետեւ հայոց լքած տուները եւ պարտէզները ամբողջութեամբ յանձնուած էին Թուրք գաղթականներու: Իսկ լաւագոյն բնակարանները իրացուցած էր զինուրական իշխանութիւնը իր պէտքերուն համար:

Երբ յանձն առինք եւ յօժարութիւն ցոյց տուինք քաղաքին մէջ գտնուող ո՛ր եւ իցէ աւերակ մէկ շէնքին մէջ կամ՝ գոնէ մօտիկը մնալու, բաւ է որ հիւսիսային նոյն պահուն փչող երեկոյեան սառնաշունչ քամիէն պատսպարուած ըլլայինք: Այնատեն բացէ ի բաց յայտարարուեցաւ մեզի, թէ Հաւանպէյլի գտնուելով զինուրական իշխանութեան վարչութեան ներքեւ, իբր զինուրական լեռնային բանակատեղի մը՝ մեզի աքսորականներուս նկատելի չէր այսպիսի զինուրական կարեւոր կայանի մը մէջ մէկ գիշեր իսկ մնալն ու կը հրամայուէր մեզի, որ առաջ շարժինք առանց առարկութեան եւ դժկամակութեան: Արդէն ոստիկան զինուրներն փայտեր ճարած էին մեզ ծեծով առաջ վարելու համար, երբ վերջին փորձ մը եւս ինծմէ խնդրեցին ընել իմ՝ դժբախտ տառապանքի ընկերները:

Ամէն կողմէ կ'աղաչէին որ երթամ՝ անձամբ զինուրական հրամանատարին մօտ, եւ աղաչեմ՝ որ գոնէ մէկ գիշերուան համար մեզի հանճի յանուն մարդասիրութեան պատսպարան տալ:

Թէպէտ ակներեւ էր, թէ ո՛ր եւ է հեղինակութիւն վրաս մնացած չէր, ուստի աւելորդ էր արդէն բիւրիցս չարաչար խորտա-

Digitized by Google

կուած արժանապատուութիւնս անգամ մը եւս վիրաւորանքի ենթարկել: Սակայն չէ՞ որ ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի կ'ըսուի, մենք ալ արիւնի ալէկոծութեան քոնուած մարդիկ էինք, միթէ պէտք չէր դիմէինք ամէն տեղ, ամէն անձի, եթէ նոյն իսկ ատոնք մեր դարեւոր դահիճներն ըլլային . . . ո՛վ գիտէ թերեւս կարեկցութեան մէկ յոյժ բացառիկ նոպայի մը մէջ գթային մեզի . . . :

Ուստի ոտիկան գինուորներու մեր վերահսկիչ ենթապան պարգեւատրելով՝ թոյլտուութիւն ստացայ կարաւանէն անջատուելով յետ վերադառնալու, ներկայանալու համար գինուրական հրամանատարին:

Վերջապէս փնտռտուքներէ վերջ գտայ գինուրական հրամանատարութեան շէնքին առջեւ կանգնած "Մէնզիլ գումանտանին„ երեսունամեայ թուրք իմիթիհատական ապայ մը Հիւսնի, որ հակառակ շատ երիտասարդ ըլլալուն, արդէն հազարապետէ բարձր ազդանշաններ ունէր, որովհետեւ սելանիկցի էր . . . :

Ծայր աստիճան քաղաքավարութեամբ թրքական ծեւով բարեւելէ վերջ, ողջիչ շեշտով թախանձագին աղաչեցի, որ յանուն մարդասիրութեան բարեհաճի թոյլատրել մեզի ամէնքիս, որ գէթ մէկ գիշեր օթեւան ունենանք քաղաքին մէջ: Բացատրեցի թէ մեկուկէս ամսէ ի վեր արդէն ճամբայ կը բալենք, թէ սարսափելի տառապանքներ կրած ենք եւ արդէն ապառած ու հալումաշ եղած ենք: Թէ գարնան շարունակական անձրեւներով գետինները նոյն իսկ կոխել կարելի չէ, թող թէ բացօդեայ պառկիլ ջուրին եւ ցեխին մէջ: Թէ անօթի ենք եւ գոնէ քիչ մը հաց գնել կ'ուզենք, եւ յանուն իրենց մարգարէին աղաչեցի որ մեզի "մէրհամէթ„ ընէ՝ այսինքն գթայ . . . :

Թուրք ապան անկարեկիր ու վրէժխնդիր շանթահարիչ նայուածքով մը գլխէ յատից ցգլուխ չափեցէ եւ ունկնդրեցէ վերջ ըսաւ գայրացկոտ շեշտով մը. — Դուք հայերդ շունէն ալ ցած արարածներ էք, դեռ երես ալ ունիք եւ գթութիւն կը սպասէք ազգի եւ պետութեան թշնամի գարշելիներ . . . : Եթէ քաղաքին մէջ տեղ ալ ըլլայ, դարձեալ չեմ՛ թոյլատրեր, որ քաղաքին մէջ գիշերէք: Որովհետեւ դուք արժանի չէք պաշտպանութեան եւ կարեկցութեան: Անպատճառ դուրսը պիտի գիշերել տամ՛ ձեզի. դէհ գնացէք Տէր-

Digitized by Google

Զօրի անապատները եւ հայկական անկախ պետութիւնը հոն հիմնեցէք . . . հայտէ՛ աչքիս մի երեւար . . . —

Այլեւս անկարելի ըլլալով հանդուրժել մեր քովանդակ կեանքին մէջ դուն ուրեք տեսած այսքան սարսափելի եւ ընդվզեցուցիչ անարգանքի մը, առ ոչինչ հաւնարելով ամէն երկիւղ չքաշուեցայ ըսելու նախ քան հեռանալս՝ թէ — ինչ որ մեզի ըրիք՝ նոյնը պիտի գտնէք դուք ալ (իտէն պուլուր, տիւնեասը տըր) . . . : — Ասոր վրայ հրամանատարը սաստիկ զայրացած յարձակելով վրաս այրող շառաչիւն ապտակ մը զարկաւ աջ ծնօտիս՝ պոռալով — շուն հեռացիր շուտով ասկէ, քեզ ոտքերուս տակ կը սպաննեմ՛ հիմա . . . : —

Կենալը աւելորդ էր եւ հեռացայ անմիջապէս. եւ երբ կրկին շուկային մէջէն անցնելով մեր կարաւանին մօտ կ՛աճապարէի, հայ արհեստաւոր մը փութաց քովս եւ ըսաւ — հայր սուրբ անցած ըլլայ . . . քեզի հարիւր հաց պիտի տամ՛, տար աքսորական ժողովուրդիդ բաժնէ. տեսանք եղածը, Աստուծմէ գտնեն . . . : —

Մօտիկը աշխատող հայ արհեստաւորներ այնքան յուզուած էին կրած ապտակահարութենէս, որ մէկ քանին ուզած էին յարձակիլ հրամանատարին վրայ եւ իրենց տարէց ընկերները արգելած էին, զգուշացնելով այսպիսի վտանգաւոր փորձի մը արիւնոտ հետեւանքներէն . . . :

Չհս միսիթարելու համար փութացած էին ապահով հաց գնել՝ իրենց մէջ ապա հանգանակութեամբ վճարելու յանձնառութեամբ, եւ ինծի կը յանձնէին որ թշուառ եւ սովալլուկ տարագիր ժողովուրդիս տամ՛:

Երբ դարձայ մեր կարաւանին մօտ, աւետաւոր կամ՛ միսիթարական լուր մը առանալու յոյսով մօտս փութացողներ փոխանակ հարցնելու թէ ի՞նչ լուր բերած եմ՛, տեսնելով կարի գերազգուած եւ յուզուած վիճակս, հարցուցին — ի՞նչ ես եղեր հայր սուրբ . . . ի՞նչ ըրին քեզի . . . ի՞նչու աչ երեսդ այդքան կարմիր է . . . ըսէ ի՞նչ պատահեցաւ . . . : Բայց պոռթկացող յուզումն ալ զսպելու անընդունակ, խոշոր արցունքի մէկ քանի կայլակները ինքնակամ՛ կը սահէին վար . . . իբր կրակի հատիկներ այրելով գիս:

Արդէն առանց ո՛ր եւ է բացատրութիւն տալու հասկցած էին ինքնաբերաբար, որ ապտակահարուած էի . . . ու առ ի միսիթա-

Digitized by Google

րութիւն կ'ըսէին ինծի — Աստուծմէ գտնեն . . . սա ալ գրէ գրքիդ մէկ անկիւնը . . . : —

Միակ մխիթարութիւնը սակայն մեր ամէնուն այս եղաւ, որ 100 տրամնոց մէկ մէկ փոքր հաց ուտելու բախտ ունեցանք, իբր փոխարինութիւն ստացած ապտակիս: Այս ալ նուազ մխիթարութիւն չէր սակայն, երբ յիշենք որ 14 ժամուան մէջ առաջին հացի պատառներն էին որ բերան կը դնէինք, թէպէտ քիչ՝ բայց վերջապէս երբեք չուտելէն աւելի լաւ էր . . . :

Այլեւս ճարահատ եւ յուսահատ անէծքով հեռացանք Հասանպէյլիէն, եւ շուրջ 40—50 րոպէ քալելէ վերջ հասանք մեր գնացած ճամբուն աջակողմը ձոր մը, ուր մեր պահակ ոստիկան զինուորներն որոշած էին որ գիշերենք:

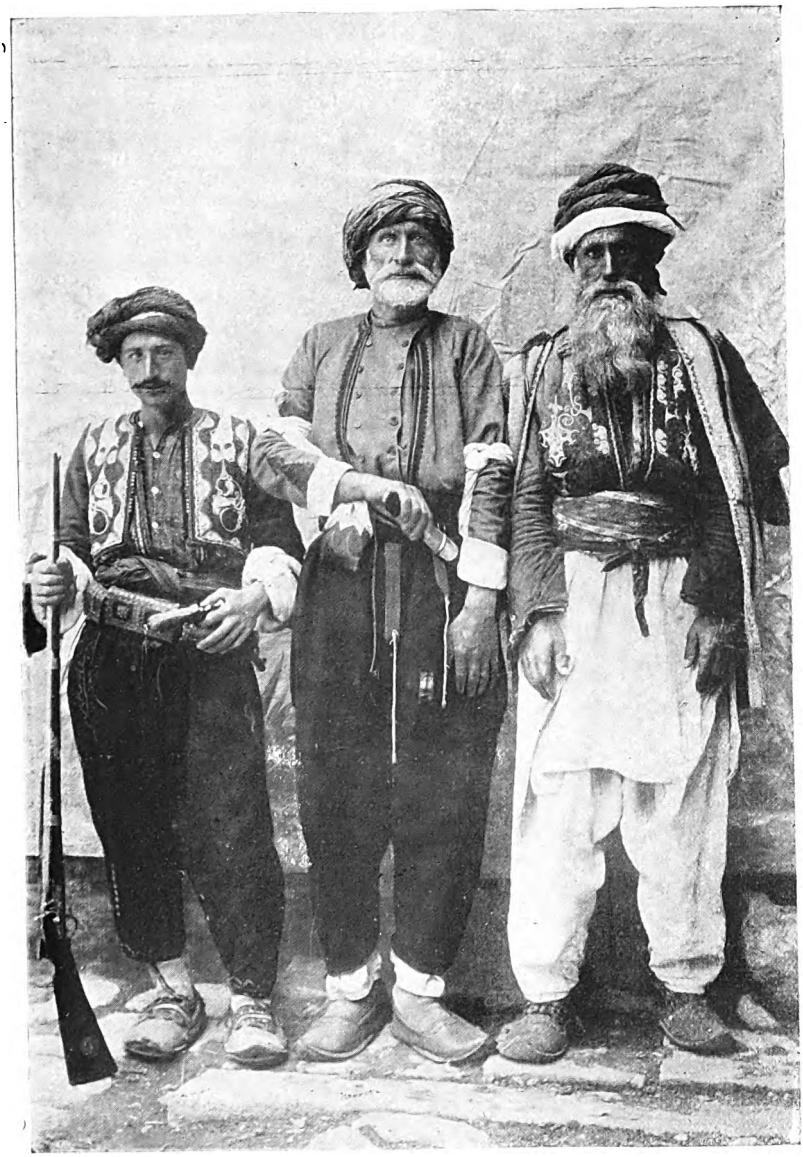
Այս ձորին մէջ ամէն կողմէ ջուրեր կը վազէին. ոչ թէ պատկելիք տեղեր չկային, այլ կոխած տեղերնիս ցեխ էր: Բայց գիշեր էր, եւ խաւարը պատած էր ամէն կողմ՝ գիշերուան այս պահուն ոչ մէկ տեղ կրնայինք երթալ: Ուստի կամայ ակամայ բարձրացանք ձորին կից բլուրը, ուր բաղդատաբար աւելի չոր կը թուէր ըլլալ եւ ցախեր հաւաքելով կրակներ վառեցինք: Խումբ խումբ բոլորուելով խարոյկներուն շուրջը սկսանք տաքնալ եւ մասամբ մեղմացնել հանդիպակաց կողմէն փչող գարնանային գիշերներու յատուկ հիւսիսային ցուրտ քամին, որ իր սաստկագոյն աստիճանին հասած էր հոս, լեռներու բաւական բարձր շրջանակի մը մէջ գտնուելնուս պատճառով:

Ոչ մէկս անկողին կամ՝ վերմակ ունէինք, որովհետեւ հնար չէր հետիոտն գնացողներուս համար ծանր բեռներ կրել մեզի հետ:

Մեզմէ մէկ քանին թեթեւ "պաթանիաներ„ ունէին. իսկ ոմանք եւս հաստ վերարկուներ, որոնք կը ծառայէին սեփհականատէրերուն՝ թէ իբր անկողին եւ թէ իբր վերմակ: Ամէն անոնք, որոնք մեր ճամբայ ելած աւտեն անկողին կամ վերմակ հետերնին առած էին իրենց տուներէն, մասնաւորաբար չանկըրիցիներն, երբ Կեսարիայէն սկսեալ ամէնքս ալ բռնադատուեցանք հետիոտն քալելու, շատեր անկարող կրելու այսքան ծանր բեռներ՝ ստիպուած վաճառեցին ոչինչ գներով:

Իսկ ոմանք եւս հացի պրաժի կարօտ մնալով՝ ծախեցին եւ

Digitized by Google

Զարդարար աւազակ քիւրտեր Մալաթիոյ շրջանակին մէջ՝ գերման զինուորականներէ լուսանկարուած 1915 ին։

Digitized by Google

Digitized by Google

ժամացոյց, եւ շղթայ, եւ անկողին, եւ վերմակ, եւ վերարկու, եւ պաթանիա, վերջապէս ինչ որ կրնար արժէք մը ունենալ: Փոյթ չէ թէ այդ արժէքով մէկ կամ երկու անգամ միայն պատառ մը հաց կարենային ճեղք ձգել:

Բայց ես ոչինչ չունէի վաճառելիք. եկեղեցականի վերարկուս իմ միակ հարստութիւնս էր, որ կը ծառայէր ինծի վերմակի եւ անկողնի տեղ միանգամայն . . . :

Արդէն գիշեր էր, երբ յանակնեալս այցելութեան եկաւ հոստեղ Հասանպէյլիի զինուորական բժիշկը՝ Նիկոմիդիոյ Կէյվէ գիւղէն Տոքթոր Ս. Տ. Ս., մեզ փախցնելու թագուն նպատակով: Բժիշկը եկած էր ձիով, իսկ զինքն առաջնորդած էր Կանլը-կէչիտի այն երիտասարդ հայ սպան՝ որ նաւակ տարած էր Այրան գերմանճարտարագէտներու պետին Մօրֆի, եւ Տոքթ. Սամուէլ զինքը հետը առած եկած էր՝ վերջնապէս յաջողցնելու համար փախուստս:

Ցեղին պատիւ բերող այս երկու անձնազոհ հայերու այս յանդուգն ձեռնարկն պարզապէս գիս փղձկեցուցած էր: Որովհետեւ իրենց անձն կը վտանգէին գիս փրկելու համար միայն. եւ կ'ապրէինք այնպիսի ահաւոր ժամանակի մը մէջ, երբ ամենափոքր յանցանք մը եւ կամ նոյն իսկ կասկած մը բաւ էր մահուամբ պատժելու, եթէ ենթական հայ էր:

Գոհացնելու համար ազնիւ եւ անձնուէր այցելուներուս հետաքրքրութիւնը, համառօտ կերպով պատմեցի առանձին մէկ կողմ քաշուած՝ մեր ճամբու տառապանքները, մեր տեսածները, մեր լսածները, մինչ երկուքն ալ անկարող տոկալու սկսան արտասուել եւ խօսքս յանկարծ կտրելով բժիշկը՝ ըսաւ — Հայր սուրբ վերջը աւելի երկար կը պատմես մեզի քու ճամբու ողբերգութիւնդ. հիմա եկած ենք քեզ փախցնելու: Ես ձին այդ նպատակով հետս բերած եմ, չպիտի թողունք որ ճամբադ շարունակես, որովհետեւ ասկէ անդին երթալը ատոյգ մահ դիմել է: Թուրք զինուրական պաշտօնեաները ամէնքն ալ բարեկամներս են, կրնամ՝ քեզ պաշտպանել: —

Ստիպուեցայ ընդհատել հոս բժիշկի խօսքը եւ պատմեցի մէկ քանի ժամ՝ առաջ հրամանատարէն ստացած ապտակս, եւ սպային ըրած սպառնալիքները յիշեցի:

Digitized by Google

Բժիշկը պատասխանեց — Մի վախնար անոնք ամէնքն ալ սիրաշահիլը ինծմէ. դուն միայն եկուր հետս եւ դուն ծի նստէ ու մենք ոտքով քեզի կը հետեւինք: Մի վախնար նաեւ քովդ եղող պահակ ոստիկան զինուորներէն. անոնց պետը կը ճանչնամ ես, կը կաշառեմ զինքը, որ անգիտանայ քու փախուստդ:

Առարկեցի թէ հետս եկող տառապանքի ընկերներս չեմ կրնար լքել, որովհետեւ վաղը յոյս ունիմ որ Սիսէն Այրան մեր դրկած թուրքը՝ ըստ մեր ժամադրութեան պիտի գայ գտնել գիս Քէլլէրի մօտերը անտառներուն մէջ: Թէ զանոնք ալ փախցնելու մեծ յոյս ունիմ, թէ այսքան չարչարանքներէ եւ տառապանքներէ վերջ չեմ ուզեր ընել գործ մը, որ եթէ ողջ մնամ իմ խղճիս վրայ մինչեւ մահս բեռ ըլլայ:

Իսկ երիտասարդ սպան եւս իր կարգին կ'ուզէր տարհամոզել գիս, թէ հետս եղող ժողովուրդը այլեւս լմնցած է, թէ տառապանքի իմ ընկերը կոչածներս՝ հիւծած, սպառած եւ այլ եւս անկարող են նոյն իսկ փախչելու, եթէ առիթն իսկ գտնեն: Թէ ասոնց արտաքին տեսքն իսկ կ'ապացուցանէ որ այլեւս իրենց մէջ տուրքը մնած է եւ խէր չկայ ասոնցմէ . . . :

Բայց անկարող կ'ըլլային գիս համոզել. որովհետեւ քանի՛ կը խորհէի թէ վաղը թերեւս նպաստաւոր լուր մը կու գայ եւ ես կանխաւ փախած ըլլալով՝ խեղճ ժողովուրդը անզլուխ չի կրնար օգտուիլ նպաստաւոր բացառիկ այդ պատեհութենէն, եւ զերմաններէն զիւցող մը եւս չգտնուելուն՝ կամայ ակամայ պիտի շարունակեն իրենց ճամբան մինչեւ Տէր-Զօր կամ՝ մինչեւ մահ, ուստի անդրդուելի կը մնայի մերժումիս մէջ:

Իսկ երիտասարդ սպան ինծի կը հասկցնէր թէ զերմանները՝ շատ պատասխանատուութիւն չեն ուզեր ստանձնել հայեր փախցընելու գործին մէջ, հետեւապէս շատ յոյս չունեմ գալիք լուրերուն վրայ . . . :

Բարեբախտաբար Տոքթ. Սամուէլ ծանօթ ըլլալով մեր ոստիկան զօրքերու տաճնապետին եւ զայն անգամ մը փրկած ըլլալով ծանր հիւանդութենէ մը՝ թոյլատրած էր որ մենք երկարօրէն տեսնուինք իրարու հետ՝ առանց արտաքին որ եւ է անհարկի միջամտութեան: Տոքթ. Սամուէլ իրաւունք ունէր յոյսեր դնելու մեր

Digitized by Google

տանտապետին վրայ, թէ ան աչք կը գոցէ ի հարկին փախուստիս, եթէ նոյն իսկ կանխաւ դրամական վարձատրութեամբ մը բերանը գոցելու փորձ իսկ չըլլայ . . . :

ՍԱԿԱՅՆ ՄԻԱՍ ԿՈՂՄԷ ՀԱՒԱՏՈՑ ՀԱՆԴԱՆԱԿ ԵՂԱԾ ԷՐ ՄԻՋՍ, ԱՅԼԵԻՍ ԿԵՍՆԱՒԱՍ ԲՈԼՈՐ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄԻՋ ԵՐԲԵՔ ԶԱՍՏԱՀԻՆ ԹՈՒՐՔԻՆ. ԸԼԼԱՑ ԱՆ ԾԵՐ ԹԷ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ. ՏԳԼՑ ԹԷ ՈՒՍԵԱԼ, ԿՐՕՆԱՍԷՐ ԹԷ ԱՆԿՐՕՆ, ՋԻՆՒՈՐԱԿԱՆ ԹԷ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ. ԴԻՒՂԱՑԻ ԹԷ ՔԱՂԱՔԱՑԻ, ԱՑՐ ԹԷ ԿԻՆ, ԻՆՉ Կ'ՈՒԶԷ ԹՈՂ ԸԼԼԱՑ, ԲԱՒ Է ՈՐ ԹՈՒՐՔ Է . . . :

Ա՛լ եթէ ես ալ՝ այսքան մահաբոյր փորձութիւններէ եւ փորձաւորութիւններէ վերջ դեռ հաւատացող մը պիտի ըլլայի Թուրքին առաքինութեանց, ուրեմն անուղղայ ապուշ մը պէտք էր որ եղած ըլլայի . . . :

Որովհետեւ Հասանպէյլիի Թուրք զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնեաներուն վստահելով պիտի փախչէի: Իսկ այսպիսի յիմար քայլ մը չէի ուզեր առնել:

Եթէ Տերամբ ողջ կրցայ մնալ, շնորհիւ այս նշանաբանիս միայն կրցայ փրկուիլ: Իսկ անոնք որ Թուրքերուն գաղտնիք տուին եւ վստահութիւն ըրին, յանկարծ օրին մէկը օձիքնին ձեռք տուին. եւ իրենց մահուամբ քաւեցին իրենց բարեմտութիւնը կամ՝ միամտութիւնը ճիշտ այն օրն իսկ, երբ արդէն վտանգը անցուցած եւ արդէն փրկուած ըլլալ կը կարծէին:

Տեսնելով որ անկարող կ'ըլլան այլեւս զիս համոզելու, հրաժեշտ առին ինծմէ եւ համբուրուեցանք ու մեկնեցան լսելով — Ծեծոյ պիտի զղջաս, ուրդ եկած այսպիսի հազուագիւտ պատեհութիւն մը կորսնցուցած ըլլալուդ համար . . . :

Նախ քան մեկնիլն Տոքթոր Սամուէլ ղրամական փոքրիկ նուէր մը եւս տուաւ, որը յանուն եռգկատցի մեր ամենազրկուած ընկերներուն ընդունեցի շնորհակալութեամբ:

Անձնազոհ հիւրերս արտաքեկ՝ անյայտացան զիշերուան թանձր խաւարին մէջ: Իսկ ես քանի՛ կը լսէի հայ անձնուէր բժիշկին ծիու ուրքերուն հետզհետէ մեղմացող եւ հեռացող տրոփիւնները, այնքան սիրտս կրակով կը լեցուէր: Չի կը խորհրդածէի, թէ արդեօք սխա՞լ ըրի չհետեւելով հեռացողներուն, արդեօք փախուստի միակ պատեհութիւնն էր որ ձեռքէ հանեցի: Արդեօք չափազանցութիւն չէ՞ր

Digitized by Google

այնքան սերտօրէն կապուած մնալ տառապանքի ընկերներու, երբ արդէն մեր մահուան ճամբուն ¾/₅րորդը անցած էինք եւ վաղուան հաւար ալ ոչ մէկ յոյս կար անակնկալ փրկութեան մը:

Նոյն գիշերը մեր եղերական սեւ յիշատակներուն ամենադժբախտ օրերէն մէկը եղաւ, եւ եթէ ցախերով մեր վառած խարոյկներն չըլլային, ապահովաբար ամէնքս ալ պիտի հիւանդանայինք՝ այդ բաց գետնին հիւսիսային սառնաշունչ ցուրտին մէջ բացօդեայ գիշերելնուս համար:

Առաւօտը վաղ՝ աճապարեցինք հեռանալ այս անհիւրընկալ լեռներէն հազար անգամ՝ անիծելով այն թշուառական թուրքերը, որոնք մեզի անգթաբար քամել կու տային դառնութեան մահու բաժակը ցմրուր . . . :

Տակաւ բարձրացանք Ամանոսի լեռնաշղթային անտառապատ կատարները, լսելով Կիլիկիոյ տաք արեւու հզօր ճառագայթները, որով կրկին վերակենդանութիւն ստացան մեր ընդարմացած անդամները:

Վերջապէս մտանք մայրի ծառի սեւ անտառներ, ուր գարնան բնութեան ճոխ վերազարթնումը մեզի կրկին յիշեցնել կու տար մեր թշուառ կացութեան անյատակ խորութիւնը: Աստուած իմ՝ ի՞նչ հակապատկեր, մինչդեռ մեր շուրջը բնութիւնը յարութիւն առած էր՝ կեանք ու կենդանութիւն տալով ամէնուն: Մինչդեռ մեր ոտքերուն ներքեւ զմրուխտ մարմանդներ, մեր գլուխներուն վերեւ դայլայլող թռչուններ բնութիւնը կամ՝ արարիչը կը փառաբանէին, գարնան սիրելիներով նոր բոյներ շինելով: Երբ ծառ ու ծաղիկ, թուփ ու մացառ սոխակ ու սարեակ անուշահոտութիւններով եւ երգերով վերազարթնող բնութեան աւետիսը կու տային, մենք կը տարուէինք դէպի անյայտ ու անյատակ գերեզման:

Ա՛Ե ԳԱՐՆԱՆ ՄԷՋ ՄԵՌՆԻ, ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ ՄԵՌՆԻ ԸՍԵԼ Է:

Երբ անցնելով անտառներու մէջէն սկսանք իջնել Քէլլէրի լեռան զառիթափին, ուրկէ կ'երեւի արդէն Իսլահիյէի դաշտը, յանկարծ լուր բերին ինծի, թէ մեր Սիսէն Այրան ղրկած թուրք գինուորական փախստականը եկած է արդէն՝ եւ մեր կարաւանին մէջ մնած եւ կ'ուզէ հետս գաղտնաբար տեսակցիլ, հաղորդելու համար իր բերած տեղեկութիւնները:

Digitized by Google

Հարկ եղաւ դանդաղեցնել մեր կարաւանին գնացքը եւ զգուշութեամբ տեսակցիլ մեր բանքերին հետ, որուն արդէն կը սպասէինք Սիսէն մեկնելէն ի վեր անձկանօք: Թէպէտ մեզի բերուած լուրերը մեր ակնկալութեանց չէին համապատասխաներ, սակայն յուսահատական ալ չէր: Որովհետեւ գերման երկթ. ընկերութեան Այրանի մարդիկը լուր ղրկած էին, թէ իրենք մեր փախուստին ծանր պատասխանատուութիւնը չէին ստանձներ, սակայն եթէ անձնական պատասխանատուութեամբ փախչէինք եւ ապաստանէինք երկաթուղու գծերը, կը խոստանային մեզի ամէնուս ալ գործ տալ եւ հարկին նաեւ պաշտպանել: Սակայն իրենք մեզ ոստիկան զինուորներու ձեռքէն քոնի առնելու համար ոչ մէկ միջոց կ'ուզէին ձեռք առնել:

Ստանալով լրացուցիչ տեղեկութիւններ եւս, թէ հազարաւոր բանուորներու 80 տոկոսը եթէ թուրք են՝ զինուորական, իսկ եթէ հայ են՝ աքսորէ փախստական մարդիկ են, մեր լրաբեր թուրքը ղրկեցինք Քէլլէրի հայ բանուորներու հայազգի պետերուն (չաւուշ) եւ յայտնելով որ հարիւր հոգինոց աքսորականներու կարաւան մը կը սպասէ $^1/_2$ ժամ՝ իրենցմէ հետու ձորին մէջ, փախչելու համար դիւրութիւն եւ պաշտպանութիւն խնդրեցինք:

Մինչ այս, մինչ այն մենք կաշառելով մեր ոստիկան զինուորները, մեր կարաւանը հանգիստի պատրուակին տակ, չթողուցինք որ առաջ երթայ, այլ ամէնքս ալ նստանք մարգերու վրայ, անհամբեր սպասելով մեզի ղրկուելիք լուրերուն, որոնցմէ կախուած էր իրապէս այս անգամ՝ մեր փրկութիւնը: Մէկ ժամուան յապաղումէ յետոյ վերջապէս կրկին եկաւ մեր լրաբեր թուրքը եւ յայտնեց որ ամէն ինչ մինչեւ մէկ ժամ՝ պատրաստ պիտի ըլլայ, բաւ է որ մեզի տրուած հրահանգները գործադրենք կէտ առ կէտ:

Ճարահատ նոր կաշառքի սակարկութեամբ հաճեցուցինք մեր պահակ ոստիկան զինուորները, որ մեզ մէկ ժամ՝ եւս թողուն մեր կեցած տեղը:

Այս ժամանակամիջոցը օգտագործել ուզեցինք իրարու հետ խորհրդակցելու հաւաքական փախուստի մը համար: Ուստի կարաւանին գլխաւոր եւ ազդեցիկ դէմքերը մեր շուրջը հաւաքեցինք՝ քննելու համար փախուստի մը կարելիութիւններն ու ան-

Digitized by Google

կարելիութիւններն, նպաստաւոր եւ աննպաստ բոլոր հանգամանքներով:

Սակայն դժբախտաբար բացի Պոլսոյ աքսորականներէն, մեծամասնութիւնը՝ մասնաւորաբար չանկըրիցիները չէին ուզեր փախչիլ, յոյժ վտանգաւոր եւ մահառիթ համարելով այսպիսի յանդուգն ձեռնարկ մը: Նոյն իսկ անոնք, որոնք մեր տաժանելի ճամբու ընթացքին միշտ կրկնած էին, թէ մեր միակ փրկութիւնը փախուստն է. գործադրութեան վճռական ժամուն կը տկարանային գործադրելու փախուստի ոգր եւ է ծրագիր, եթէ նոյն իսկ կաշառքով մեր պահակ ոստիկան զինուորներուն համաձայնութիւնն կանխաւ ստանայինք:

Փախչելու ծրագրի մը դէմ՝ արտայայտուողները մասնաւորաբար այս առարկութիւնը կ'ընէին, թէ երբ փախչէին եւ յաջողէին իսկ ազատիլ ոգր եւ է հաւանական հետապնդումէ, թուրք կառավարութիւնը իբր փոխ վրէժ անմիջապէս պիտի գրաւէր Չանկըրիի մէջ ունեցած իրենց շարժուն ու անշարժ ամբողջ հարստութիւնը, իրենց կիներն ու աղջիկներն եւս պիտի աքսորէր ու ենթարկէր ամէն կարգի բարոյական ու նիւթական թշուառութեան եւ հալածանքի:

Իսկ իրենց անձին համար երկիւղին այս էր՝ որ փախուստի մը միջոցին, համաձայն տրուած կարգախօսին, մեր պահակ ոստիկան զինուորներն կրնային հրացանազարկ ընել առանց այլեւայլի: Շատ քիչերը միայն հնարաւոր կը գտնէին կանխաւ կաշառելով մեր հսկող ոստիկան զինուորները, գերծ մնալ հրացանազարկ ըլլալէ: Ժամերը կը սահէին, մեր պահակ ոստիկ. զինուորներու տրուած կաշառքները կը կրկնապատկէինք նոր ժամանակամիջոց ստանալու համար, բայց դժբախտաբար անկարող կ'ըլլայինք վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու: Առանց բացառութեան մեր կարաւանին երիտասարդները ամէնքն ալ կ'ուզէին փախչիլ՝ խորապէս համոզուած, թէ պատեհագոյն այս առիթը եթէ օգտագործել չկարողանային, յետոյ չարաչար պիտի զղջային:

Որովհետեւ երկթ. շինութեան գերժ. ընկերութիւնը մեծագոյն դիւրութիւնները կ'ընծայէր ամէն կարգի եւ ազգի փախստականներու, օգտուելով թուրք կառավարութեան հետ իր ունեցած գրա-

Digitized by Google

ւոր պայմանագրութենէն: Որով այս վերջինը կը խոստանար ազատ ձգել ընկերութիւնը՝ պաշտօնեաներ եւ բանուորներ գտնելու եղանակին եւ ճեւին մէջ, եթէ նոյն իսկ ատոնք գինւորական փախստականներ ըլլային: Այս պայմանով միայն յանձն առած էր գերմ. ընկերութիւնը փութացնել երկթ. շինութիւնները եւ ապահովել գինւորական փոխադրութիւններն գինւորի եւ ռազմամթերքի:

Վերջապէս անկարելի եղաւ մեր միջեւ համաձայնութիւն մը գոյացնել: Զի անոնք՝ որոնք հարստութիւն թողած էին իրենց եւտեւ, չէին ուզեր իրենց փախուստով վտանգել իրենց թողած կայքն ու գոյքն կամ՝ հարստութիւնը: Իսկ անոնք որ եւտեւնին հարստութիւն մը չունէին որ ձգէին, վտանգելիք բան մը չունենալով ամէն գնով փախչիլ կ'ուզէին:

Թշուառները դեռ չէին համոզուած, թէ այն օրէն որ աքսորի ճամբան բռնեցին դէպի Զօր, այլեւս ոչ հարստութիւն ունէին, ոչ ընտանիք եւ ոչ զաւակներ: Թէպէտ այս դառն ճշմարտութեան համոզուեցան միայն այն ատեն, երբ սակայն շատ ուշ էր եւ արդէն իրենց գերեզմանին փոսին առջեւ կը գտնուէին Ցէր-Զօրի աւազի անապատին մէջ:

Բայց ամէնքէն զաւոնի՝ հայ բանուրապետներու հետ համաձայնելով, մեր փախուստը դիւրացնող նոր կարգադրութիւն մը եղաւ հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Այսպէս որոշեալ ժամուն կարաւանը կրկին ճամբայ ելաւ դէպի զաոիթափին ի վար Քէլլէր: Երբ հասանք Քէլլէրի ճիշտ մէջտեղէն անցնող ճամբուն այն տեղը, որ ապատաժներու մէջէն ոլորուելով օձապտոյտ կ'իջնայ դէպի Խալաիլէի դաշտը, յանկարծ հայ բազմաթիւ բանուորներ մեզ շրջապատեցին եւ հասկցուցին, որ երբ պայթումը տեղի ունենայ, ամէնքս մէկ մկ մկ կողմ՝ փախչինք:

Եւ ահա ձեռքը կարմիր դրօշակով եւ վտանգի ազդանշանը տուող հայ պահակ բանուոր մը հնչեցուց զգուշաւորները, եւ յանկարծ ուժգնակի յաջորդական աւեղ զոռումներով տեսանք ժայռերու բեկորներ, որոնք օդին մէջ կը պտռային: Միաժամանակ ամէն կողմէ խժալուր աղաղակներով պոռչտուքներ կ'լսէին — փախէք, փախէք . . . : —

Այս ընդհանուր խուճապին եւ խառնաշփոթութեանց մէջ՝

Digitized by Google

առանց ետեւ նայելու կը փախչէր ամէն մարդ, բանուոր, աքսորական, ոստիկան զինուոր, կենդանի . . . :

Դռռում՝ զոչումը կը դադրէր, օդին մէջ սաւառնող ապառաժի կտորները արդէն վար ինկած էին ակնթարթի մը մէջ եւ տիրած էր կրկին խաղաղութիւնը, բայց մէջտեղ ոչ ոք կար: Իսկ ոստիկան զինուորներն վերագտնելով իրենց պաղարիւնութիւնը՝ կրկին երեւցան ճամբուն վրայ եւ ապառնալիքով հրամայեցին որ փախչող աքսորականները շուտով հաւաքուին իրենց շուրջը, շարունակելու համար մեր ճամբան. միանգամայն կը ապառնային գնդակահարել անհնազանդները . . . :

Եւ ահա հակառակ մեր շուրջը յածող հայ բանուորներու — մի վախնաք, ետ մի դառնաք — լսելով ըրած արտասանդումներուն, տակաւ իրենց թաղատոցներէն դուրս գալ սկսան մեր կարաւանին բոլոր մարդիկը: Թէպէտ քաջասիրտները դեռ կը յամենային գալ միանալ կարաւանին, սակայն ոստիկան զինուորները կ'երդումնային կարաւանը առաջ հշարժել, եթէ համբողջանար մեր պաշտօնական ցանկի թիւը:

Վերջապէս տեսնելով որ խնդիրը կ'երկարի եւ լուրջ հանգամանք կ'առնէ, մնացորդ 10—15 հոգիներս եւս եկանք միացանք կարաւանին եւ ճամբայ ելանք դէպի Իսլահիյէ՝ չկրնալով մերժել աղաչանքը մեր այն ընկերներուն, որոնք եկած էին վերադառնալ չուզողները համոզելու, թէ իրենց չգալու պարագային ամբողջ կարաւանին ժողովուրդը պիտի ենթարկէին ահաւոր կորուստի:

Ոստիկան զինուորները անլուր սպառնալիքներով հաւաստացուցած էին այս թշուառները՝ թէ մնացած ամէնքն ալ պիտի գնդակահարէին . . . :

Արդարեւ ի զուր էր ամէն ջանք ու ճիգ այս թշուառները ազատելու, զի մեր տառապանքի ընկերները այքան հիւծած եւ սպառած էին, որ կորսնցուցած էին այլեւս մարդկային ամէն բարոյական ոյժ ու կորով: Անբան ոչխարներու հօտի մը հոգեբանութիւնը ունէին, դէպի մահ կ'երթային անտրտունջ՝ համոզուած թէ հայ ազգին վերջնական փրկութեան համար անհրաժեշտ է իրենց կեանքի զոհաբերութիւնը, փոյթ չէ թէ այս զոհաբերութիւնը ամենաանազորոյն ու չարչարալից ձեւուամբ ըլլայ: Գոնէ մեր ապագայ

Digitized by Google

սերունդները թող ապրին ազատ եւ չտեսնեն մեր անցուցած արիւնոտ այս սեւ օրերը — կ'ըսէին ու կը քալէին դէպի գերեզման:

Ունանք եւս երկար դարեր դրացի ապրելով իսլամներու՝ հաւատացող էին ճակատագրի եւ կ'ըսէին յաճախ, թէ ի զուր է մեր ճակատագրի որոշումին դէմ՝ պայքարիլը կամ՝ ընդվզիլը:

Իսլամ՝ նորահաւատները պատերազմի մղելու համար Մուհամմէտի քարոզած ճակատագրի այս վարդապետութիւնն էր, որ ինքնապաշտպանութեան միտող կրաւորական համակերպութեան մը կը մղէր մեր դժբախտ մէկ քանի ընկերները, ապաննելով ատոնց մէջ ամէն ձեռներէցութիւն եւ կամ՝ ամէն վճռողական քայլ:

Մեր մէջ կային նաեւ մէկ քանի բարեմիտներ կամ՝ աւելի ճիշտ որակումով միամիտներ, որոնք դեռ կը հաւատային թէ թուրք կառավարութիւնը զիրենք Տէր-Զօր տանելէ վերջ՝ հող ու գործ պիտի տար ապրելու համար: Ուստի կը խորհէին թէ ինչո՞ւ փախուստով վտանգէին իրենց թուրք պետութենէն ստանալիք շնորհքները . . . :

Տարաբախտ հայ ժողովուրդը մինակ մնալով իր դարեւոր թշնամիին հետ, ուրիշ փրկութեան միջոց չէր գտներ, եթէ ոչ շնորհք խնդրել իր անգութ դահճապետներէն . . . : Քանի որ յոյսի եւ փրկութեան բոլոր դռները փակուած էին իր առջեւ, իսկ իր բարեկամ՝ մեծ ազգերուն զրահաւորներն մինչեւ Արարատ չէին կրնար բարձրանալ . . . :

Երեկոյին արեւամուտին հետ վերջապէս հասանք Իսլահիյէ՝ ամէնքս ալ բարոյալքուած եւ յուսահատ, գի նոյն իսկ փախչելու դժկամակողներն իսկ կը հաւատային թէ փախուստի մեծագոյն պատճառութիւնն էր որ կորնչուցած էին:

Դժբախտաբար այս տեղ եւս կրկին չմոռցին որ քաղաք մնայինք, այլ մեզ առաջնորդեցին քաղաքին մօտակայ բացօդեայ մարզագետին մը, որ 20 րոպէ հեռու էր քաղաքէն: Ստիպուեցանք զարնան շարունակական անձրեւներէն թրջած թաց գետնին վրայ գիշերել: Երբ գիշերուան ցուրտը եւ ցօղը մէկ կողմէն, եւ գողեր միւս կողմէն անհանդուրժելի կը դարձնէին առանց ատոնց ալ արդէն դառն ու թշուառ մեր կեանքը:

Digitized by Google

33.

ԻՍԼԱՀԻՅԷ

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԲԼՈՒՐՆԵՐՈՒ ԴԱՇՏ ՄԸ

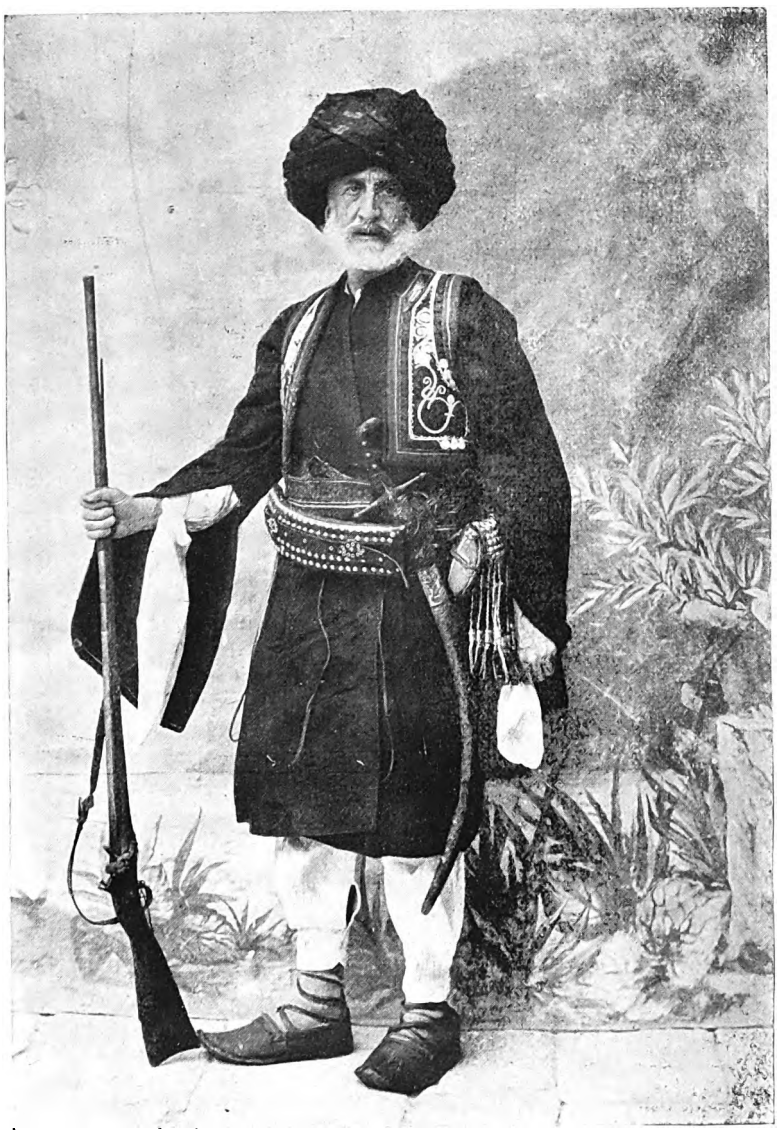
Իսլահիյէ մեծամասնութեամբ իսլամաբնակ կառավարական-վարչական երրորդ աստիճանի գիւղաքաղաք մըն է, (գայմագամանիստ)՝ Ամանոսի լեռնաշղթային արեւելեան կողմը ընդարձակ եւ տարթ դաշտագետնի մը վրայ:

Ինչպէս կանխաւ յիշեցինք՝ Պաղտատի երկաթուղու գիծը 1916ի գարնան Պոլսէն սկսեալ ուղղակի կը հասնէր տաւրոսեան լեռնաշղթայի մինչեւ Պոզանթիի կիրճը: Այս տեղ ընդհատուելով գիծը, Տաւրոսի փապուղիներուն դեռ լրացած չըլլալուն պատճառով՝ կրկին կը սկսէր երկթ. երթեւեկը Ինճիրլի — Աւտանա — Օսմանիյէ, եւ կը հասնէր Մամուրէ կայարանը: Մամուրէ ըլլալով կիլիկիոյ դաշտին երկաթուղու վերջին կայարանը, հոս կրկին կ'ընդհատուէր գիծը, Ամանոսի լեռնաշղթային փապուղիներու լրացած չըլլալուն պատճառով, ապա կրկին կը սկսէր երկթ. երթեւեկը Իսլահիյէէն եւ կը վերջանար Հալէպ:

Պաղտատի երկաթուղու այս գերման գիծէն զատ՝ կար նաեւ Ֆրանսական Մէրսինի — Տաւրոն երկթ. գիծը, որ միանալով Ինճիրլիի կայարանը Պաղտատի երկթ. գերման գծին՝ կը հասնէր ուղղակի Աւտանա:

Որով երկաթուղու գծի մօտերը ապրող բոլոր հայերը երբ տեղահան եղան, երկաթուղիով կը հասնէին ամենաքախտաւորները մինչեւ Պոզանթի: Ասկէ կիւլէկի կիրճին ճամբով հետիոտն կու-

Digitized by Google

Մալաթիոյ կողմերը հայ աքսորական կարաւաններ կողոպտող ու սպաննող չարդարար քիւրտ ցեղապետ մը՝ գերման զինուրական-ներէն լուսանկարուած 1915ին:

Digitized by Google

Digitized by Google

գային կրկնապատիկ տուժանքի գին վճարողներն մինչեւ Ինճիրլիք: Ապա Ատանայի վրայով երկաթուղու ճամբան շարունակելով կու գային Օսմանիյէ, ասկէ կրկին հետիոտն կ'անցնէին Հասանպէյլիի ճամբով ամբողջ Ամանոսի լեռնաշղթան մինչեւ հասնելով Իսլահիյէ:

Այս վերջին քաղաքը՝ տեղահան եղած հայերու մասնաւոր բանակատեղի էր. զի ասկէ Հալէպ կը ղրկուէին հետիոտն, իսկ կառաջառք տալով բացառիկ իրաւունք ծեռք բերողներն երկաթուղիով: Իսկ Հալէպ՝ անապատները տարագրուող մէկ միլիոնէ աւելի հայութեան ընդհանուր բանակատեղին էր, ուրկէ կարաւաններով կը ղրկուէին ըստ բախտի կամ՝ աւելի կաշառքի վճարմամբ դէպի Հոմս, Համա, Դամասկոս, կամ՝ դէպի Նիսիպին, Ռէ-սու-լայն եւ կամ՝ անապատներու կեդրոնը Տէր-էլ-Զօր՝ հանուր գերեզմանը բնաջնջուող հայութեան:

Այս տեղեկագրական ընդհանուր ծանօթութիւններէն վերջ, գալով Իսլահիյէի բնակչութեան, դժբախտաբար կարելի չեղաւ ճշդել ստոյգ թիւը խառնացեղ բնակչութեան: Սակայն մեր ստացած ընդհանուր տեղեկութիւններէն կարելի է հետեւցնել, թէ մեր Իսլահիյէ ժամանած աւուեն քաղաքը ունէր 1500 տուն բնակչութիւն, որմէ միայն 250 տունը հայեր եղած էին: Ասոնք ամբողջապէս 1916ի գարնան տեղահան ըլլալով, հազիւ 4 կամ՝ 5 հայ ընտանիքներ մնացած էին քաղաքին մէջ, իբր երկաթուղու պաշտօնեաներ կամ՝ իբր երկաթուղու վայրաշարժերու փայտի հայթայթիչներ: Որովհետեւ պատերազմի ամբողջ շրջանին կարելի չըլլալով քարածուխ ճարել, վայրաշարժները (լոքօմօթիվ) փայտ կը վառէին: Իսկ այս վառելափայտը կը հայթայթէին Ամանոսի կամ Տաւրոսի լեռներու հսկայ մայրի անտառներէն մասնաւորաբար հայ կապալառուներ: Ասոնցմէ զատ կային նաեւ այս հայ կապալառուներու մօտ 50—60 հայեր՝ իբր քարտուղար, գործաւոր կամ՝ փոխադրիչ:

Այսպէս Պաղտատի երկաթուղու գծին վրայ՝ Պոլսէն մինչեւ Հալէպ՝ երեք կէտեր Պոզանթի, Կանլը-կէչիտ եւ Իսլահիյէ եղած էին հարիւր հազարաւոր հայ տարագրեալներու ճամբու անցքի հաւաքավայրեր:

Digitized by Google

Ամէն կողմէ հարիւրով կամ՝ հազարով հասնող կարաւաններ հետզհետէ սուսարանալով կ'ըլլային տասնեակ հազարներ:

Բնականաբար անկազմակերպ երկրի մը մէջ, եւ անկազմակերպ կառավարութեան մը ներքեւ, եւ մանաւանդ բնաջնջելու յայտնի նպատակով տիրող խուժդուժ եւ անգութ հալածանքներու եւս պատճառով՝ տասնեակ հազարներու հասնող հայ տարագրեալներու թիւը, շուտով կը կրկնապատկուէր ու կ'եռապատկուէր մասնաւոր դիտումով: Որպէս զի այս ընդհանուր խճողումով անհնար ըլլար պարենաւորումը եւ ինքնին չքմեղանար թուրք կառավարութիւնը իր բնաջնջումի դիւային ծրագրին մէջ:

Այս հասնուտարած ժողովրդային մեծազանգուած խճողումներուն բնական հետեւանքը կ'ըլլար անշուշտ,հացի ու ջուրի պակասը եւ հասնճարակներու ու տեսակ տեսակ հիւանդութեանց տարածմամբ կատարակում՝ թշուառ հայ ժողովրդեան եւ անճիտում՝:

Հազարներով հալածիչէ հասնող ժողովուրդէն հազիւ հարիւրներ ճամբայ կը հանուէին ամէն օր, իբր թէ փոխադրութեանց եւ ոստիկան գլխուղներու չգոյութեան չքմեղանքի դիտումնաւոր առարկութեամբ: Ասոր բնական հետեւանքը այն կ'ըլլար, որ տվաղար եւ թանչքէ տատապող թշուառ ժողովրդեան մէջ առօրեայ մահերու թիւը հետզհետէ կ'աճէր անհատատալի համեմատութեամբ: Օրեր եղած են որ տասնեակ հազարաւոր վրաններու մէջ ոչ թէ տատով, այլ հարիւրաւոր մեռեալներ եղած են, եւ պողջ մարդիկ չեն գտնուած, որ մեռելները հատաքելով թաղեն: Իսկ եթէ քոնի կերպով եւ հետուէն ու մօտէն մարդ ճարուած է, փնտռուած քանակութեամբ բահ ու բրիչ չէ գտնուած՝ այսքան հոծ թուով մեռեալները թաղելու համար:

Մանաւանդ առաջին գոհերն եղած են ամէն հատակէ ու սեռէ անմեղ հայ մանուկներն, մէկ գիշերուան մէջ փշող հիւսիսի սառնաշունչ քամին աշնան խորշակահար տերեւներու նման հազարաւոր թշուառ մանուկներ խլած է հայ մայրերու գրկէն: Իսկ եղերաբախտ մայրերը չեն լացած, որովհետեւ լալու ժամանակ ալ չեն ունեցած, եւ ընդհակառակը մխիթարուած են, խորհելով որ այս հասնուտարած եւ շարունակական թշուառութեանց մէջ աւելի բախտաւորը ան է, որ ժամ՝ առաջ մեռնելով կ'ազատի եւ միանգամայն

Digitized by Google

կ'ազատէ իրենները աւելորդ բեռէ մը . . . : Քանի որ վաղ թէ ուշ ըլլալիքը տարաժամ մահն է, եւ ոչ թէ յուսալի փրկութիւնը . . . :

Ահա այս պատճառով, երբ մեր թշուառ կարաւանը հասաւ Իսլահիյէ, մեր առջեւ պարզուեցաւ մէկը այն անհաւոր տեսարաններէն, որուն վերյիշումը ամենաուժեղ էջերէն մէկը կը կազմէ հայութեան աշխարհասփռման քնաջնջումին:

Թուէը թէ մեր առջեւ տարածուող երկիրը պատերազմի դաշտ մը ըլլար: Որովհետեւ Իսլահիյէի առջեւ երկարող դաշտագետինը ծածկուած էր անհամար մեծ ու փոքր հողակոյտերով: Ասոնք գերեզմաններն էին յիսունով կամ հարիւրով թաղուած հայերու, եւ հակառակ արդէն ծմեռ մը անցած ըլլալուն՝ դեռ այս հողակոյտերն կը պահէին իրենց կործնթարդ բարձրութիւնը, եւ աւա՛ղ կային որ բլուրներ էին . . . :

Երբ կը խորհէինք՝ թէ այս բլուրները հայերով լեցուած մարդկային բլուրներ էին . . . մեր յուսահատութիւնը եւ բարոյալքումը այլեւս կը հասնէր անձնասպանութեան միտող աստիճաններու . . . :

Տասնեակ հազարաւոր հայերու այս դիակները հողին ներքեւ թաղուած էին՝ ոչ թէ իբր վերջին նուիրական պարտականութիւն, որը քաղաքակիրթ թէ վայրենի հանուր մարդկութեան վերջին իրաւունքը եղած է նախապատմական դարերէ ի վեր: Այլ ասոնք թաղուած էին կատաղաբութեան ղրկած խլամ՝ բանտորներու ձեռամբ՝ պարզապէս "մինոլորտը մաքրելու„ համար նախած կամ կազմալուծուած բիւրաւոր մարմիններու ապականութենէն . . . :

Որովհետեւ քոնագաղթի դատապարտուած հիւծած ու ապառած հայ տարաբախտ ժողովուրդը իրապէս անկարող էր իր մեռեալները թաղելու: Ինչպէս ըսինք, ոչ բրիչ ունէր, ոչ ալ ոյժ այս գործիքները գործածելու կամ իր սիրելիներուն անշունչ մարմինները վերջնելու եւ հողի խոր վիհերուն մէջ նետելու . . . :

Այս պատճառով խումբ խումբ ամէն օր մեկնող կարաւանները, կը ձգէին իրենց դիակնացած սիրելիները ու կը մեկնէին, առանց երկար բարակ տուգի տվորական եւ աղմկալից արտայայտութիւններու: Քանի որ վաղը նոյն սեւ ճակատագիրը կը սպասէր եւ իրենց ամէնուն ալ, մինչ օրուան գուլումը արդէն բաւ

Digitized by Google

էր շուտով մոռցնել տալու յաւիտենական անդարձ բաժանումը իրենց սիրելիներէն:

Յոյժ չղազրգիո ու սիրտմաշուք գիշեր մը՝ բացօդեայ թաց մարգագետիններու վրայ անցնելէ վերջ, յաջորդ առաւօտուն տեղի ունեցաւ մեր կարաւանին պաշտօնական փոխանցումը մեզ բերող ոստիկան զինուորներու կողմէ Իսլահիյէի ոստիկան զինուորներու հրամանատարութեան, մի առ մի կարդացուելով ըստ սովորութեան իւրաքանչիւրիս անունը:

Ու ո՜վ հրաշք. բացի Կազ-պէյլի ծիւնապատ կիրճին մէջ մեզմէ փախչելով ապաննուած մեր հէգ ընկերէն, հակառակ մօտ 47—48 օրուան տաժանակիր մեր աքսորական ճամբորդութեան, եւ հակառակ մեր հանդիպած մահառաթուռ վտանգներուն, ամէնքս ալ եթէ ոչ առողջ՝ գոնէ ողջ յաջողած էինք հասնիլ վերջապէս մինչեւ Իսլահիյէ:

Այս յոյժ բացառիկ եւ աննախընթաց պարագան՝ Օսմանիյէի մէջ պատահածին նման, կրկին մասնաւոր ուշադրութիւնը գրաւած ըլլալով յանձնումի գործողութեան վերահսկող թուրք սպային, անվերապահ կերպով իր զարմանքն յայտնեց մեզի վերջին անգամ՝ ընկերացող ոստիկան զինուորներու ենթասպային ըսելով — Այս ի՞նչ բախտաւոր մարդիկ են եղեր ասոնք, ի՞նչպէս պատահեցաւ որ ասոնցմէ պակսող չեղաւ . . . դուք լաւ չէք ըմբռներ "պաշ-չաւուշ" ձեզի տրուած հրամանները . . . : —

Այսինքն ըսել կ՚ուզէր, թէ ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ հարիւր հոգինոց հայերու կարաւան մը 45—50 օր ճամբայ քալելէ վերջ, եւ մանաւանդ Նոզկատ — Պօղազլեան — կեսարիա ամենաարիւնոտ ճամբան անցնելէ վերջ՝ ողջ կը հասնի մինչեւ Իսլահիյէ . . . :

Մեր ժամանումին երկրորդ առաւօտը՝ կարելի եղաւ միմիայն ինձի համար բացառիկ թոյլտուութիւն ստանալ քաղաք երթալու, կարաւանին անհրաժեշտ գնումներն ընելու համար: Բայց ասկէ առեւելի նպատակ ունէի իրագեկ ըլլալ մեր շուրջը դարձած քաղաքական իրադարձութեանց եւ փրկութեան ճամբայ մը գտնել . . . :

Իսլահիյէի շուկային մէջ աչքէմով շրջած առենս, յանկարծ թուրք հազարապետ մը եկաւ ձեռքս բռնեց եւ յիշեց, թէ ինք իբր Իթթիհատի քոմիտէի անդամ՝ յաճախ այցելած ըլլալով ազգ. Պա-

Digitized by Google

տրիարքարան գիս կը ճանչնայ անծնապէս, եւ նոյն իսկ մականունս եւ Գերմանիա ուսում՝ առած ըլլալս գիտնալով սկսաւ գերմաներէն խօսիլ հետս: Անկարելի կ'ըլլար ինծի յիշել գինքը, բայց դէմքը ծանօթ կ'երեւէր եւ կը թուէր թէ յաճախ հայ վարիչ շրջանակներու հետ շփում՝ ունեցած էր: Ձի ծանօթ շատ անուններ կու տար՝ եւ դաշնակցական յայտնի գործիչներու բազմաթիւ անուններ կը յիշէր, մանաւանդ իւրաքանչիւրին ծայրայեղ կամ՝ չափաւոր ըլլալը: Այս առթիւ փափաք յայտնեց երկարօրէն տեսակցիլ մեր ամէնքին հետ, երբ իմացաւ որ աքսորական հարիւր հոգինոց կարաւանով մը Տէր-Զօր կը տարուինք:

Թէպէտ առարկեցի թէ պանդոկի մէջ չենք, այլ բացօդեայ դաշտի վրայ՝ քաղաքէն քառորդ ժամ՝ հեռու, եւ բնականաբար աթոռ եւայլն չունինք գինքն արժանապէս պատուելու համար, նա պատասխանեց որ ինք անպաշտօն կերպով կու գայ մեր վիճակին ականատես ըլլալու եւ ցաւակցութիւն յայտնելու համար . . . :

Ուստի Թուրք հազարապետին պնդումներու վրայ՝ նոյն օրը կէսօրէ վերջի համար ժամադիր ըլլալով, անճապարեցի կատարել ինծմէ խնդրուած գնումներն, եւ որոշեալ ժամէն առաջ դարձայ մեր հանաքաւտեղին:

Ստուգիւ որոշեալ ժամուն ուրիշ սեւամորթ հազարապետի մը հետ եկաւ հետիոտն մեր կարաւանին հանգստավայրը, եւ ուղի վրայ սկսանք մի առ մի պատասխան տալ իրենց հարցերուն: Ասոնք 8000 գինւորի հետ կ'երթային Պաղտատի ճակատը կռուելու անգլիացիներու դէմ: Երկուքն ալ Եւրոպա ուսում՝ առած հազարապետներ էին. գիս ճանչցողը հազարապետութեան բարձրացած բժիշկ մըն էր, իսկ միւսը գործօն բանակի հազարապետ մը: Երկուքն ալ 45—50 տարեկան ըլլալ կը թուէին, շատ քաղաքավար էին եւ իրենք գիրենք չափազանց հայասէր ցոյց կու տային, իբր թէ կը ցաւէին եղածին վրայ եւ կը կարեկցէին մեր թշուառ վիճակին:

Բայց կը կարծեմ՝ թէ իսկապէս եկած էին աքսորական հայերու եւ պոլսեցի մտաւորականներու հիւծած ու ապառած թափթփուք մեր այս կարաւանը դիտելով զուարճանալու:

Հազարապետ բժիշկը՝ շրջապատուած մեր կարաւանի բոլոր մարդոցմով, խօսքը մանաւանդ ինծի ըսաւ հե-

Digitized by Google

տեւեալ բովանդակութեամբ — Շատ կը ցաւիմ՝ որ մեզ սիրելի հայ ազգին զլխուն այսպիսի փորձանք մը եկաւ: Ես միշտ համակիր եղած եմ՝ հայոց. Փարիզ եւ ապա Պեռլին քաջկութիւն ուսած ժամանակս՝ հայ նշանաւոր անձերու եւ ուսանողներու հետ ծանօթանալու առիթ ունեցայ, որոնք յետոյ մեծ դիրքեր գրաւեցին, եւ որոնց հետ յետոյ լաւ եւ մտերիմ բարեկամներ եղանք:

Մանաւորաբար բարեկամութիւն ունիմ Տաստատած Զերազի, Զօպանեանի, Ակնունիի, Վարդզէսի եւ շատ յեղափոխական ու դաշնակցական գործիչներու հետ: Երբ օսմ. Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ Զուիցերիայէն Պոլիս եկայ, իբր Իթթիհատի գործօն անդամ՝ շատ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցայ ձեր ազգային պաշտօնական շրջանակներու հետ, արդէն Ձեզ ալ այս առիթներով ճանցայ:

Իզմիրլեան Պատրիարքը դիմաւորողներու հետ էի եւ ձեր շոգենաւին մէջ էի, այն ատեն Դուք իբր վարչութեան անդամ շատ պատիւներ ըրիք ինծի. ես եկած էի յանուն Իթթիհատական կեդրոնի քոմիտէին:

Բայց կը ցաւիմ՝ որ ձեր քաղաքական գործիչներուն խօլաքաւօրէն հետապնդած երազատես քաղաքականութեան պատճառով, հայ ազգը քնաջինջ եղաւ գրեթէ: Արամ՝ փաշա մը Վանայ մէջ անկախութիւն հռչակեց, եւ ահա ամբողջ ազգը իր արիւնով քաւեց իր մէկ խենթ գաւկին դաւաճանութիւնը հայրենիքի եւ պետութեան դէմ: Հարիւրաւոր տարիներ ապրեցաք հանգիստ եւ բարգաւաճեցաք թուրքին աւելի, ու օսմ. պետութեան շնորհիւ: Երբ օր մը անկախ պետութիւն կազմելու երազը ունեցաք ու դաւադրեցիք թուրք պետութեան դէմ՝ այն ատեն զուտ ձեր արժանի պատիժը . . . : Մէպուսանի (օսմ. Պառլամենտ) հայ անդամ մը Գարեգին Փաստրմաճեան կամ՝ Արմէն Կարօ, Կովկասի մէջ կամաւորներու խումբ կազմելով թուրք պետութեան դէմ՝ զէնք առաւ՝ հազիւ ոուս եւ թուրք պատերազմը սկսած: Առանց խորհելու՝ թէ իր ամբողջ զերդաստանը Կարնոյ մէջ՝ եւ իր ազգը ասով արդար վրէժխնդրութեան պիտի ենթարկէը: Բայց ես կը ցաւիմ՝ որ յանցաւորին հետ անմեղն ալ, մեղաւորին հետ արդարն ալ ոտքի տակ գնաց: Ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ. զի օսմ. պետութիւնը իր

Digitized by Google

կեանքի ու մահու մեծ պայքարին մէջ ժամանակ չունէր երբեք անմեղը յանցաւորէն զատելու, որով թաց ու չոր միասին այրեցան: Ո՞ր պետութիւնն է որ իր երկրին մէջ ապատամբ ժողովուրդ մը զէնքով չի պատժեր . . . : Այս անմեղներուն արեան պատասխանատուն ձեր յեղափոխական քոմիտէներն էին, որ հակառակ օսմ. Սահմանադրութեամբ հռչակուած հաւասարութեան, ազատութեան եղբայրութեան եւ արդարութեան, դարձեալ շարունակեցին Սուլթան Համիտի օրով իրենց սկսած դաւադրական գաղտնի գործունէութիւնը, եւ պատճառ եղան անմեղ հազարաւոր կիներու եւ մանուկներու ողբալի մահուան . . . : —

Երբ քալած էինք 4/5 րոպէ մեր մահուան ճամբուն, անշուշտ աւելորդ էր այլեւս վերապահութեամբ խօսիլ, ուստի փութացի պատասխանել թէ — Վանայ դէպքերու մասին ոչ մէկ լուր ունինք. թէ Արամ՝ փաշայի մը անունը առաջին անգամ է որ կը լսենք եւ ստուգիւ իրարու կը հարցնէինք, թէ ո՞վ կրնար ըլլալ այս նորելուկ հերոսը: Բայց իմ՝ խորին համոզումն է թէ Իթթիհատի քոմիտէի հայաջինջ քաղաքականութեան իսկական շարժառիթը ոչ Վանի կարծեցեալ ապատամբութիւնն է, ո՛չ Էրզնկայի եւ ո՛չ Կեսարիոյ մէջ գտնուած ոումբերն ու զանազան հայաբնակ քաղաքներու մէջ հայերէ գտնուած զէնքերն են: Այլ Իթթիհատի քոմիտէի ազդեցիկ պետերու կողմէ յաճախ բերանացի եւ գրաւոր յիշուած այս ապառնալիքն է, որ համաշխարհային պատերազմին բացառիկ պատեհութենէն օգտուելով գործադրութեան դրուեցաւ թէ — ԵՐԲ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԻՐԱՐՈՒ ՄԻՋՏ ՀԱՄԱՁԱՅՆԵԼՈՎ ՕՐ ՄԸ ՓՈՐՁԵՆ ՎԵՐՋՆԱՊԷՍ ԿՈՐԾԱՆԵԼ ՕՍՄ. ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԵՆՔ ԱՅՆ ԱՏԵՆ ՄԵՐ ՓԼԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՆԵՐՔԻՒ ՆԱԵՒ ՊԻՏԻ ԹԱՂԵՆՔ ՄԵՐ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՒ ԱՊՐՈՂ ՀՐԻՍՏՈՆԵԱՑ ԲՈԼՈՐ ՓՈՔՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ: —

Բայց մեր խօսակից երկու հազարապետներն ալ մերժեցին այսպիսի ապառնալիքի մը եւ գաղտնի ծրագիրի մը գոյութիւնը:

Ուստի ստիպուեցայ մանրամասնութեամբ յիշել հետեւեալ վաւերական դէպքերը:

Ա. Երբ օսմ. Սահմանադրութեան վաղորդայնին, Յուլիս 15 հինգշաբթի օրը հայ ընդհանուր նահատակաց հոգեհանգստէն վերջ, (որ կատարուեցաւ մայր եկեղեցւոյ մէջ աւելի քան 10.000 հայ

Digitized by Google

ժողովրդեան մասնակցութեամբ եւ ի ներկայութեան իթթիհատական թուրք մուսաւորականներու եւ ազդեցիկ անդամներու,) հիւրասիրելու համար՝ Իթթիհատի ամենաազդեցիկ պետերէն մէկ քանին Պատրիարքարան հրաւիրուեցան: Ուր ինծի հետ ներկայ էր՝ այժմ՝ հանգուցեալ Օրմանեան Պատրիարքի մէկ օր առաջ անկումով պատրիարքական տեղապահ նշանակուած Դուրեան Եղիշէ Սրբազան: Անոնցմէ մէկը հետեւեալ ճառը խօսեցաւ. — Մենք երբեք չենք կրնար չյիշել նիւթական, բարոյական եւ մարդկային այն մեծ ու ծանր զոհողութիւնները, ինչ որ ըրաւ հայ ազգը՝ տապալելու համար համիտեան բռնակալ լէժիմը: Մենք հոս հաճոյքով կը խոստովանինք, թէ հայ յեղափոխականները, եւ ի մասնաւորի հայ յեղփ. դաշնակցութեան քոմիտէն եղան մեր ուսուցիչը եւ ոգեւիրան, Սուլթան Համիտի բռնակալութեան դէմ՝ մեր վարած ժէօն-թիւրք յեղափոխական շարժումին: Այո՛, մենք յաւէտ երախտապարտ ենք հանդէպ հայոց, որ գարշելի բռնակալութիւն մը տապալելու համար ըրին ինչ որ մարդկօրէն հնարաւոր էր, ենթարկուելով անլուր հալածանքներու եւ զրկանքներու:

Սակայն այժմ՝, երբ օսմ՛. Սահմանադրութեան հրատարակումով հայերն եւս տէր եղան իրենց փափաքած ազատութեան!!! եւ իրաւունքներուն միւս ազգերու նման, կը յուսանք թէ այլեւս հոգեւին պիտի փարին օսմ՛. պետութեան, որ ամէնքիսն է:

ԲԱՅՑ ԵՒՐ ՀԱՅ ԱԶԳԸ, ՕՍՄ. ՆՈՐ ԵՒ ԱԶԱՏ ՐԻԹՈՒՄԻՆ ԴԷՄ ԱԼ ԳԼՈՒԽ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՎ՝ ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ, ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ՕՐՈՎ ԵՂԱԾԻՆ ՆՄԱՆ ՈՒԶԸ ԿՐԿԻՆ ԴԻՄԵԼ ԴԱՒԱԴՐԱԿԱՆ ԳԱՂՓՆԻ ԴՈՐՕՈՒՆԻՒՈՒԹԵԱՆ, ԱՀԱ ՀԱՄԱՐՁԱԿՕՐԷՆ Կ՚ԸՍԵՄ ԹԷ ՄԵՆՔ ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐՍ ԱՅՆՊԻՍԻ ԽՍՏՈՒԹԵԱՄԲ ՊԻՏԻ ՊԱՏԾԱՌՆՔ ԱՅՍՊԻՍԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ, ՈՐ ՊԻՏԻ ՓՆՏՈՒԼՔ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ԲՌՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՐԵՆԱՍԵՒ ՕՐԵՐԸ...: —

Թէպէտ երկու խօսակից հազարապետները անհաւանական զտան, որ պաշտօնական անձերու առջեւ պաշտօնատան մը մէջ՝ ո՛ր եւ է իթթիհատական մը այսքան անխորհուրդ եւ անհեռատես կերպով համարձակի այսպիսի յանդուգն յայտարարութիւններ ընել. բայց աւելորդ էր այս մասին ո՛ր եւ է առարկութիւն: Զի ես անձամբ ներկայ էի եւ ականջալուր էի այս բոլոր խօսքերուն, եւ նոյն օրն իսկ արձանագրեցի առօրեայ յուշատետրիս մէջ, ուրկէ քառ առ քառ քաղելով յիշեցի հոս:

Digitized by Google

Բ. Իթթիհատի քոմիտէի անդամ Ապտիւլ Րէշիտ 1912ին Մարտի մէջ, այսինքն պալքանեան պատերազմէն տարի մը առաջ, Րումելի հիսարի իթթիհատական քլիւպին մէջ ճառ մը խօսելով, եւ հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ՝ լուսահոգի մեծանուն ծերունուն Գլատստոնի համար հայհոյալից լեզու մը գործածելէ եւ — էշէկ օղլու էշէկ — պոռալէ վերջ ի մէջ այլոց ըսած էր. — Եթէ ամբողջ Եւրոպան մեր վրան յարձակի մեզ բնաջնջելու համար, մենք ալ այն ատեն ստիպուած մեզի հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու դէմ՝ այնպիսի վրէժխնդրական ծրագիր մը պիտի գործադրենք, որ եւրոպացիները պիտի ապշին եւ չպիտի կրնան մեզի դէմ՝ բայլ մը իսկ առնել . . . : —

Հետեւապէս եզրակացնելով՝ պնդեցի որ վաղուց Իթթիհատի կողմէ պատրաստուած ծրագիր մըն էր, որ ներկայ ընդհ. պատերազմէն օգտուելով գործադրութեան դրուեցաւ: Որովհետեւ եւրպ. բոլոր պետութիւններն իրար բզկտելով զբաղած ըլլալով, ի վիճակի չէին արգելք ըլլալու այսպիսի անաւոր ծրագրի մը գործադրութեան:

Իբր պատասխան սեւամորթ հազարապետը հարցուց ինծի՝ թէ ես եկեղեցական էի եւ ինչո՞ւ քաղաքականութեամբ զբաղած էի, եւ թէ միթէ կառավարութիւնը իրաւունք չունէր մեզի պէս վտանգաւոր մարդիկ Պոլսէն հեռացնելու: Այս առիթով հարցուց՝ թէ ուրիշ որո՞նք հետս աքսորուած էին Պոլսէն:

Պատասխանեցի՝ թէ Պոլսոյ ամբողջ յայտնի մտաւորականները, մէջը ըլլալով նաեւ հայ յեղափոխական բոլոր պետերը, ինծի հետ Պոլսէն աքսորուած էին եւ թէ ո՛ր եւ է լուր չունէի անոնցմէ: Երբ հարցուցի թէ արդեօք իրենք լուր ունի՞ն թէ ի՞նչ եղած են, երկու հազարապետները իսկոյն պատասխանեցին — Աստուած ձեզի կեանք տայ, անոնք ամէնքն ալ մնռած ըլլալու են . . . :

Միայն մտանաւոր ցաւ յայտնեցին Զօհրապի եւ Վարդգէսի մահուան համար՝ ըսելով թէ անճնաապան եղած է Վարդգէսը, իսկ Զօհրապը սրտի հիւանդութիւն ունենալուն կաթուածահար եղած է:

Իսկ մենք մեր այս եղերապատումի ընթացքին տեսանք արդէն, թէ որպիսի՛ անմտութ մտրտիրոսագրութեամբ ապանոեցան այս երկու դժբախտները Ուրֆայէ մէկ քանի ժամ՝ հեռու, Տիգրանակերտի կուսակալ հայակեր Տոքթ. Րէշիտի ղրկած չէթէներուն ձեռամբ:

Digitized by Google

Երբ Պոլսէն մեզի ընկերացող եւ ողջ մեզի հետ դեռ մնացող հայ մուսուրական երիտասարդներէն մէկ քանին, որ այս խօսակցութեանց եւ վիճաբանութեանց կը մասնակցէին, դառնապէս գանգատեցան մեր պարտական կարաւանին կրած տառապանքին ու թշուառութեան մասին, պատասխանեցին երկու հազարապետները անտարբերութեամբ — աղօթեցէք որ ուշ տեղահան ըլլալնուդ շնորհիւ, կրցեր էք ողջ հասնիլ մինչեւ հոս՝ եւ դեռ կ'ապրիք, ալ ի՞նչ կ'ուզէք . . . : —

Իսկ ես հասնձայն, ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի, արեւելեան ժողովրդական առածին, երբ իրենց կարեկցութեան դիմացի եւ խնդրեցի իրենց միջնորդութիւնը, տեղական կառավարական թուրք պաշտօնէից մօտ Հալէպ կարենալ մնալու համար, սեւամորթ հազարապետը պատասխանեց իսկոյն — Տէր-Հօր Հալէպէ լաւ տեղ է . . . քանի որ ձեր պաշտօնաթուղթը ան տեղի հասնար է, պէտք է հոն երթաք, եւ մնացորդ հայերդ ապա հոն հայկական անկախ իշխանութիւն մը կը հաստատէք օր մը . . . : —

Ակներեւ էր՝ թէ այս մարդիկ եկած էին մեր մօտ՝ ոչ թէ մեզ մխիթարելու, այլ մեծցնելու մեր անպատում՝ տառապանքը՝ եւ խորացնելու խոցերը մեր արդէն արիւնոտ վէրքերուն:

Ո՛չ աւելորդ էր վիճաբանութիւնը շարունակել. երկու հազարապետներն ալ հեգնախառն բացատրութիւններով հասկցուցին մեզի թէ ազգովին արժանի էինք մեր կրած ահաւոր պատժին, եւ թէ մահէն զատ ուրիշ փրկութիւն չկար մեզի համար . . . :

Երկու հազարապետները մեկնեցան թրքական հրաժեշտի կեղծաւոր ձեւակերպութիւններէ վերջ, թողնելով մեզ կրկին մեր հարազատ ճակատագրին հետ դէմ՝ առ դէմ:

Իսկ մեզմէ անոնք, որոնք երկու թուրք այս հազարապետներու այցելութենէն՝ տառապանքի թեթեւութեան աղօտ յոյսեր ունեցած էին, կրկին խորասուզուեցան իրենց անյուսութեան ալէկոծ ծովուն մէջ, այս անգամ՝ բոլորովին քարոյալքուած:

Digitized by Google

Հայ ազգին Թուրք մեծ դաշնապետները

Հինգշաբաթ (1918) շորս ամիս առաջ դաշնակցական Պաքուի փաշայի ազարակին մէջ, ուր ամէն ուրբաթ օր սեղանին արարողութենէն վերջ Ենվիրի Թուրք մեծ ախտարարները տարեմուտ ընդունելութիւններ տարբերուն: Ենվիրի անձնական բռնագրաւեց այս ազարակը:

Իթթիհատի ոճրագործ Քառապետութեան

1. *Թալեաթ, ներքին գործոց մեծ ախտարար, ապա մեծ եպարքոս, Իթթիհատի իսկական պետ, սպանուած Պերլինի մէջ 1921ին.*
2. *Ենվիր, պատերազմական մեծ ախտարար եւ ազարակ պետ, Թուրքիստանի մէջ 1922ին.*
3. *Մայիս Հազիմ, մեծ եպարքոս եւ Իթթիհատի ձեռք խաղալիկ, սպանուած Հոլոմի մէջ 1922ին.*
4. *Ճեմալ, ծովային մեծ ախտարար եւ Պաղեստինի բանակին հրամանատար, սպանուած Թիֆլիսի մէջ 1922ին.*
5. *Տոքթ. Սիհէյտան Նոտհան, Իթթիհատի պետական մը.*
6. *Ռահմի, Ենվիրի հայրը.*
7. *Հիւսկին ճաճիր, Իթթիհատի գործօն անդամ եւ Թանինի խմբագրապետ.*
8. *Մհմէտ կայսերական փեսայ, Թալեաթի եւ Ենվիրի մտերիմը.*
9. *Խամայիլ Հագգը, պատերազմական իրեղէններուն տնօրէն եւ պետական գանձը կողոպտող.*
10. *Հիւսկին Հիլմի, մեծ ախտիկի մեծ եպարքոս եւ Վիեննայի օսմ. դեսպան.*
11. *Բահրի, Զիհատեան կոմսական, տեղապահ հայերը շնորհիւ իրեն փրկուած եւ տարագրուխեան.*
12. *Կարմէի եղած չէ ինքնուխեան տեղացի:*
13. *Միհիւատ Շիւքրի, Իթթիհատի քոմիտէի ընդհանուր քարտուղար.*
14. *Սէլահտտին, կայսերական փեսայ. Թալեաթ իր այս մտերիմ աձնին շնորհիւ իրացնել կ'ըլլար պատերազմական ներքին իրադարձութեանց.*

Digitized by Google

Digitized by Google

34.

ՏԷՐ-ՋՕՐԷՆ

ԲՕԹԱԲԵՐ ԼՈՒՐԵՐ

Ըստ սովորութեան՝ կաշառքի շնորհիւ յաջողեցայ քացառիկ թոյլտուութիւն ձեռք բերել, առանց հսկողութեան կամ՝ առանց ոստիկան զինուորի ընկերակցութեան կրկին երթալու քաղաք, կատարելու համար մեր տատապանքի ընկերներուն գնումի ապրանքները:

Այս առթիւ տաք ապուր մը ուտելու փափաքանօք մտայ երկաթուղու կայարանի հանդիպակաց յոյնի մը ճաշարանը: Բայց որովհետեւ կէս օրին դեռ բաւական ժամանակ կար, ստիպուեցայ սպասել երկար, քանի որ ոչ մէկ կերակուր դեռ պատրաստուած էր: Մինչ պատուհանին կից անկիւն մը քաշուած կը դիտէի խուզարկու աչքերով անցորդները՝ ողջ մնացած հայեր փնտռելով, յանկարծ կիսաբաց պատուհանէն ներս երկարեցաւ կմախացած փոքրիկ ձեռք մը:

Հազիւ ութամեայ տղեկ մըն էր՝ անասպատներու արեւէն սեւացած, կաշիացած մորթով մը: Ոչ միայն զլխաբաց ու բոկոտն էր, այլ եւ հագնարեա մերկ էր, զի այն ցնցոտիները՝ որ հէգ մանչուկին ուսերէն կախ ինկած էին, եւ ոչ իսկ կէսը կը ծածկէին հալումաշ եղած մարմինին:

Ցայտնի էր թէ սովալլուկ տղեկ մըն էր. զի իր մորթը կը կրէր դեղին բիծեր սովատանջ մարդոց: Թշուառ տղեկին դէմքին մարդկային գծերը այնքան այլանդակուած էին՝ որ չափուի քաշումի ընելու, թէ մարդէ աւելի կապիկի կը նմանէր:

Digitized by Google

Մարդ չէր, այլ իրապէս մարդկային ուրուական մըն էր՝ գերեզմանէ նոր յարութիւն առած, ազազուն ու շարժուն ստուեր մըն էր, որը տեսնել ու չգթալ անկարելի էր: Եթէ նոյն իսկ Տէր-Զօրի մահուան ճամբուն վրայ մեզի նման ոչ նուազ կարեկցութեան արժանի մարդիկ ըլլային, դարձեալ պիտի գթային այս հեգ մանչուկին: Չի մենք դէպի գերեզման գնացողներ էինք, իսկ այս կենդանի կմախքը՝ թուէր թէ գերեզմանէն նոր ետ դարձող մըն էր . . . : Հազիւ լսելի ձայնով մը կ'աղաչէր ըսելով թուրքերէն — էֆէնտի էօլիւլէրին ճանը իչիւն օն փարա վէր . . . : — Մեռելներուդ հոգւոյն համար տասը փարա տուր . . . կ'ըսէր . . . այո, գերեզմանէն կու գար եւ մեռելներու անունով պատառ մը հաց կ'աղաչէր . . . :

Այնքան յուզուած էի, որ այս թշուառ տղեկը իսլամի մը որբը կարծելով հանդերձ, հինգ դահեկան տուի որ հեռանայ աչքերէս . . . : Չի տառապած հոգիս անզօր էր տոկալու այս յուզիչ տեսարանին եւ չեմ գիտեր ինչո՞ւ, քարոյալքութիւն մը յաջորդած էր կարեկցութեանս, թերեւս խորհելով որ վաղը մենք ալ այսպէս պիտի ըլլայինք . . . :

Սակայն հազիւ դրամը տղեկին հրցած ափը դրած՝ կ'աճապարէր իրմէ տասը քայլ հեռու իրեն ապասող քրոջը քով, հեւասպառ իր թոքերու ամբողջ ուժովը պոռալով — Զարուկ Տէր պապան ինձի հինգ դուռուշ տուաւ: Քովը գնա հէլպէտ քեզի ալ կու տայ: —

Անհուն թախիծ մը կը խոցոտէր տառապահիւծ հոգիս: Բա՛րէ իսլամ՝ կարծած տղեկս հայ է եղեր . . . իսկ հեռուն կանգնած ազազուն ստուերը՝ Զարուկը, հազիւ տասներկուամեայ աղջկնակ մը, ասոր քոյրն է եղեր . . . : Այս վերջինը հազիւ իր ուրքերուն վրայ կը մնար, եւ ցրտենի ցօղունի մը նման կը տատանէր՝ հակառակ գարնանային գաղջ եւ առանց հովի օր մը ըլլալուն:

Քաջալերուած փոքրիկ իր եղբօր Յակոբի խրախուսիչ այս հրաւէրէն, դանդաղ քայլերով մօտենալով պատուհանին՝ իր կարգին ներս կը կառկառէր կաշիացած եւ ոսկրուտ ձեռքը ըսելով — Տէր պապա մեռելներուդ հոգւոյն համար, տասը փարա տուր . . . էրկու օր է անօթի ենք . . . „:

Վարդի կոկոն մըն էր, որ դեռ չբացուած թարշամեր էր:

Digitized by Google

Այս փոքրիկ աղջկնակն ալ եղբօրը նման կենդանի կմախք մըն էր, շարժուն ստուեր մը, որ թերեւս մէկ երկու օր հազիւ կրնար դեռ քարշ տալ իր սպառած մարմինը:

Ճշմարտութիւնը խօսած ըլլալու համար պէտք է յիշեմ՝ թէ համարեա մերկ էր, եւ ոչ իսկ իր վրայ կախ ինկած զգեստի մը թափթփուքները կը ծածկէին իր ամօթը:

Ու քանէ թուրք լկտի անցորդներ կը հեգնեն եղեր... Թշուառ Զարուկի մերկութիւնը, եւ կը զուարճանան եղեր լսելիր հայհոյանքներ ընելով...: Իսկ անմեղ աղջկնակը լալով կը պատմէր ինծի այս ամէնը...:

Շուրջ քոլորս քննելէ եւ ստուգելէ վերջ, որ ճաշարանին մէջ իսլամներ չկան, եւ կէս օրուան ճաշի դեռ շատ ժամանակ ըլլալուն ոչ ոք կար ինծմէ զատ, հրաւիրեցի երկու հայ որբուկները պատուհանիս մօտը: Ի պատասխանի՝ իրենց վիճակի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ քաղելու միտքը ըրած կարեկից հարցումներուս, փոքրիկն Զարուհի հետեւեալը պատմեց դալրոցական աղջկան մը մանրուք հայերէնովը, բայց անկապակից կերպով, որուն միայն ամփոփումը կու տամ՝ ստորեւ:

— Տէր պապա ես ու եղբայրս աւտաբազարցի ենք. հայրիկս վաճառական մըն էր եւ քաղաքին մեծերէն: Ես Աւտաբազարի հայուհեացը կ'երթայի, մեր ընտանիքը 14 հոգի էինք, հայրս, մայրս, քոյրերս, եղբայրներս, մօրաքոյրներս եւ մօրեղբայրներս ամէնքն ալ ճամբան եւ մանաւանդ Իսլահիյէի մէջ մեռան եւ միայն մենք երկուքս մնացինք... իցիւ թէ (իր բառով "Քէշկէ„) չմնայինք...: Ա՛լ անկարող սուգի ու տառապանքի պատմութիւնը շարունակելու սկսաւ լալ հեկեկանօք, մինչ փոքրիկ եղբայրը Յակոբիկ — մի լար Զարուկ — կ'ըսէր ու կը քաջալերէր իր քոյրը: Ա՛խ Տէր պապա, մենք ալ հարուստ էինք, տուներ, խանութներ եւ պարտէզներ ունէինք, հիմա բան մը չունինք եւ մուրալով կ'ապրինք ես եւ եղբայրս: Այս միջոցին ներս մտան երկու հայ զինուորներ արեւակէզ դէմքերով, որոնք կու գային Տէր-Զօրէն եւ զինուորական վարչութեան մէջ կառապան են եղեր: Ներս մտնող այս երկու հայ զինուորներն բարեւ տալով՝ եկան ուղղակի դէպի ինծի եւ նստան մօտս:

Շարունակելով հարցումները, Զարուհի եւս շարունակեց պատ-

Digitized by Google

մել — Ա՛խ Տէր պապաս, ո՛ւր կ՚երթանք մեզ կը վոնտեն. հայերու պարապ թողած տուները կը մոնէինք պատուհաններէն եւ գիշերները հոն կը պառկէինք. բայց հիմա, թուրք գաղթականներ լեցուցին. կ՚երթանք խաներուն ախոռները աղբերուն մէջ գիշերը կը թաղուինք կը պառկինք: Բայց շատ անգամ՝ հոս ալ չեն թողուր որ քնանանք եւ պարտէզներուն մէջ լեցուած չոր աղբերուն մէջ կ՚երթանք թաղուելու գիշերը եւ քնանալու՝ միայն գլուխնիս դուրս թողած: Մենք երբ ձմեռը մնանք՝ շատուր էինք եւ բոլոր հայ որբերս մուրալով կ՚ապրէինք. բայց ամէնքը չդիմացան ցուրտին եւ անօթութեան եւ մնան, եւ մենք միայն մնացինք: Ես ալ հիւանդ եմ. թուրք երիտասարդները ինծի հիւանդութիւն տուին . . . երբ որ դեռ լաւ էի. ալ հիմա ես ալ ոյժ չունիմ եւ լմնցայ . . . : Ա՛խ Տէր պապա չե՞ս կրնար մեզ Առաքազար եւտ դրկել. մենք շատ կալուածներ ունինք. հոն մենք կրնանք ապրուիլ: Ուր երթանք՝ մեզ թուրքերը կը վոնտեն, եթէ չես կրնար եւտ դրկել, ո՛ւր որ երթամ՝ Յակոբիկը եւ գիս հետդ տար, այս տեղէն ազատինք, փողոցներուն "հէօփերը„ կ՚ուզենք ուտել, այս անգամ՝ ալ շուները չեն ձգեր . . . : —

Անտերունչ որբուհին այս արտաճմլիկ պատմութիւնները ըրած ժամանակ, երկու հայ մանկտիր գինուորներէն մէկը, որ մալաթիացի մին էր, չափազանց զգացուած, զանակոծուած տղու մը նման լալով կ՚ըսէր — զաւակներս ողջ մնացած մը եթէ հիմա կայ, ո՞վ գիտէ այժմ՝ ո՛ւր տեղուանքը կը մուրայ կոր աստղ պէս... Աստուած իմ՝ այս ի՞նչ վիճակի հասանք, մեզ գնչուներէն ալ գէշ ըրին . . . : —

Նահապետական հայութեան այս վերջին թշուառ խլեակներուն տեղեկութիւնները, զորս այնքան մանկական անմեղունակ պարզութեամբ պատմած էին, մեզի այնքան յուզում եւ կսկիծ պատճառած էր, որ չէինք նշմարած այն ամենազգի յաճախորդները, որոնք հետզհետէ ճաշի ժամանակը հասած ըլլալուն՝ ներս մտնելով ճաշարան՝ տեղաւորուած էին մէկ մէկ անկիւն եւ զարմանքով կը դիտէին մեզ:

Երկու հայ որբերը ըստ մեր կարողութեան պարգեւատրելով ճամբու դրինք առժամապէս՝ խորապէս տամոզուած, թէ քիչ օրեր վերջ մեր ճամբանները պիտի միանային յաւիտենականութեան մէջ:

Digitized by Google

Մենք մեզի մնալէ վերջ, երկու հայ զինուորները չափազանց հետաքրքրուած անձով՝ կը զարմանային որ դեռ ողջ մնացած հայ եկեղեցականի մը հանդիպելու բախտն ունեցած էին, եւ կը խնդրէին որ պատմենք զոնէ գլխաւոր իր գծերուն մէջ եւ հակիրճ կերպով եղեռնապատումը մեր հայ Գողգոթային:

Հազիւ մեր խաչի ճամբան աղօտ կերպով գծած, այս անգամ իրենք կը սկսէին պատմել իրենց ոչ թէ լսածներն, այլ տեսածներն Տէր-Զօրի անապատի ճամբաներուն վրայ: Մալաթիացին ըլլալով քիչ շատ ուսում առած կտրիճ երիտասարդ մը պատմեց ինծի հետեւեալը. — Հայր սուրբ, ի՞նչ պատմեմ, ամէնքին գիտցած բանն է. ա՛լ լմնցանք, ա՛լ չկարծէք թէ հայութիւն մնաց, եւ եթէ դեռ քիչ մը ողջ մնացողներ կան, ատոնցմէ ալ խէր չկայ . . . : Պրաւ է թուրքերը լմնցան, սակայն մեզ ալ հետերնին լմնցուցին գարշելիները:

Ի՞նչպէս պատմեմ որ ի՛նչպէս հասկնաք, մանաւանդ Տէր-Զօր գացողներուն քաշածները անկարելի է որ մարդկային լեզուն պատմել կարենայ: Հազարաւոր ընտանիքներ Հալէպէն ճամբայ հանուեցան Տէր-Զօր ղրկելու համար, ատոնցմէ հարիւրին հինգն ալ չկրցաւ ողջ հասնիլ Տէր-Զօր: Որովհետեւ անապատի "Լինէզ" կոչուած աւազակներ ձիաւոր խումբերով եւ նիզակներով զինուած՝ յարձակեցան անտէր ու անպաշտպան ժողովուրդին վրայ, զարկին, սպանեցին, առեւանգեցին, լլկեցին, կողոպտեցին, հանածնին առին տարին, ընդդիմացողները ահռելի չարչարանքներու ենթարկեցին եւ թողին գնացին:

Իսկ ողջ մնացողները, որովհետեւ եւս դառնալ արգելեալ էր եւ անկարելի, ճարահատ առաջ գնացին ու ենթարկուեցան նոր յարձակումներու, ալանի ու թալանի, եւ այսպէս միշտ կոտորակուելով հարիւրին հինգը չկրցաւ հասնիլ Տէր-Զօր:

Տեսանք կիներու կարաւաններ, որոնք ամբողջապէս մերկ էին. որովհետեւ մինչեւ ներքին ճերմակեղէնները առած տարած էին կարաւանները դիմաւորող "Լինէզ" աւազակները: Հանդիպեցանք հազարաւոր դիակներու, որոնք մօրէ մերկ էին եւ որոնց աչքերը փորուած էին ու բոլոր անդամները զբօսանքի համար կտրուած եւ մարմինները ուռած, փորոտիքը դուրս թափուած. ցորեկը անզրնները կու գային այս դիակներուն վրայ արեան խնջոյքի, իսկ

Digitized by Google

գիշերները վայրի կենդանիները: Հայր սուրբ ո՞ւր է հայուն Աստուածը... ո՞ւր է ձեր քարոզած Յիսուսը... միթէ չի՞ տեսներ հայուն այս անլուր թշուառութիւնը եւ տառապանքը:

Եթէ այս քարերն, դաշտերն ու անապատներու աւազներն լեզու ունենային ա՜խ ի՞նչեր պիտի պատմէին . . . : Մէկ մը անցեալ տարի աքսորին ատենը այս տեղուանքը ըլլայիր եւ աչքովդ տեսնէիր հայ ժողովուրդին քաշած նեղութիւնները . . . : Հայր սուրբ խեղճ ժողովուրդը քոնի մեռցուցին, անօթի եւ ծարաւի„ . . . :

Աստուծոյ ջուրը դրամով ծախեցին, եւ ով որ շատ դրամ տուաւ, անոր ջուր տուին միայն . . . : Խեղճ ժողովուրդը հոտած եւ նեխած ջուրերը իսկ խմելու յօժար էր, բայց այս ջուրերն իսկ դրամով ծախեցին: Արդէն թուրքին միտքն ալ մեզի մեռցնել չէր, ահա անօրէնին ուզածը եղաւ, աչքը լոյս:

Հիմա ըսեմ՝ չես հաւատար. քանի՛ քանի՛ անգամներ անապատներուն մէջէն զինուրական կառքերով փոխադրութիւն ըրած ժամանակս տեսայ անօթի կիսամերկ կիներ եւ փոքրեր, որոնք սատկած ու հոտած կենդանիներու կամ՝ ուղտերու շուրջը հաւաքուած՝ ատոնց դիակները կ՚ուտէին . . . : Տեսայ մայրեր, որոնք իրենց նոր մեռած փոքրիկ մանուկները կրակը նետելով կէս եփած կամ կէս հում՝ կերած են եւ յետոյ խենթեցած . . . կամ՝ անոնք որ նեխած դիակներ կերած են թունաւորուած են եւ մեռած . . . : —

Երբ հետաքրքրուելով մանրամասնութեանց հարցուցի՝ թէ աքսորական ժողովուրդին կարաւաններուն հետ միթէ ոստիկան զինուրներ չկա՞յի՞ն եւ միթէ չպաշտպանեցի՞ն, պատասխանեց—ի՞նչ կ՚ըսէք կոր. աւազակներուն արդէն լուր ղրկողները ժողովուրդին ընկերացող եւ անոր ապահովութեան հսկելու պարտականութիւն ստանձնող ոստիկան զինուրներն էին: Ասոնք միանալով յարձակող աւազակներուն հետ՝ կը կողոպտէին անտէր անտիրական խեղճ ժողովուրդը, եւ աւազակներուն ցոյց կու տային տեղերը գեղեցիկ աղջիկներուն, եւ ոսկի կամ՝ ադամանդ զարդեր եւ կամ հնչուն դրամ՝ ունեցողներուն:

Հայր սուրբ կենճութեանդ մեղք է, ասկէ առաջ չըլլայ որ երթաս, գլխուդ ճարը նայէ, քեզի ալ մեղք է, ազգին ալ մեղք է. արդէն քանի՞ հոգի մնացինք որ . . . : —

Digitized by Google

Աւելորդ էր կասկածիլ հայ գինուորին սիրտցաւ այս բոլոր պատմածներուն ճշմարտութեանը, որը պատմած էր միայն գիս զգուշացնելու համար, որ ճամբան շարունակելով ինքնաբերաբար մահուան գիրկը չնետուիմ, որը անձնասպանութիւն եւ ազգասպանութիւն էր անշուշտ: Այո՛, ստուգիւ միամտութիւն էր կարծելը, թէ թշուառական թուրքերը հայու արիւնէն կշտացած էին. Ո՛հ, ոչ, դեռ ծարաւի էին հայու անմեղ արիւնին դարաւերջիկ մարդ — հրէշ այս վամբիռները:

Այո՛, պէտք էր փախչիլ, եւ իրաւունք ունէին ամէն անոնք՝ որոնք չանացին գիս համոզել փախչելու, հաստատելով որ փախչողները յաջողած էին միայն ողջ մնալ:

Ստուգիւ քայլ մը իսկ առաջ երթալ յիմարութիւն էր, պէտք էր վճռականութիւն ունենալ:

Արդէն այս նոյն օրուան մէջ տեսածներուս եւ լսածներուս արդիւնքը սա եղած էր, որ խորապէս համոզուած էի թէ պէտք է այս պատեհութիւնները օգտագործել, եւ որոշած էի փախչիլ. հիմա կը մնար անմիջական գործադրութիւնը, որուվրեւեւ ժամանակ չկար կորսնցնելու:

Ուստի աճապարեցի ծրագրել փախուստս, եւ միտքս յոգնեցնել փախուստիս մանրամասնութիւններով, զի գիտէի թէ աննշան համարուած մանրամասնութիւն մը շատ անգամ պատճառ կը դառնար ամենալուրջ ծրագիրներու վիժումին:

Իսկ այժմ փախուստի ծրագրիս անյաջողութեան պարագային՝ բացայայտ էր որ մահուամբ պիտի պատժուէի:

Ի՛հ կամենալն՝ կարենալ էր:

Digitized by Google

35.

ՓԱԽՈՒՍՏ

ԻՍԼԱՀԻՅԷԷ ԴԷՊԻ ԱՅՐԱՆ

Որոշումը տրուած էր, գործադրութիւնը միայն կը մնար:

Խմբովին փախչելու ամէն փորձ դժբախտաբար ապարդիւն մնացած էր, որովհետեւ մեր մարդիկը այնքան բարոյալքուած էին, որ անկարող դարձած էին այլեւս ո՛ր եւ է վճռական քայլ առնելու, թէպէտ եւ ատով իրենց փրկութիւնը ապահովուած ըլլային թերեւս:

Տառապանքի մեր դժբախտ ընկերները այնքան հիւծած ու ապառած էին, որ ինծմէ կը խնդրէին կարելին ի գործ դնել՝ մէկ քանի օր Իսլահիյէ մնալու արտօնութիւն ձեռք բերել կառավարական ձեռնհաս անձերէ, գոնէ փոքր ինչ կազդուրուելու համար: Ամէնքս ալ կը սարսափէինք, երբ ոստիկան զինուորներն մեզի կ'ըսէին թէ 7 օր դեռ ունէինք քալելու՝ Հալէպ հասնելու համար: Մինչդեռ Իսլահիյէէն Հալէպ երկաթուղին հինգ ժամէն արդէն կը հասնէր: Սակայն աքսորականներու հասար արգելեալ էր երկաթուղիով ճամբորդել, քանի որ աքսորի անուան ներքեւ թուրք պետական մարդոց արդէն իսկական նպատակն էր՝ տաժանակիր եւ երկարող ճամբորդութեամբ մը հալումաշ ընել եւ մեռցնել անոնք, որոնք բախտն ունեցած էին ճողոպրելու կացինի խուժդուժ մահէն:

Այս պատճառով ալ Իսլահիյէի կառավարական պաշտօնէից մօտ՝ երկաթուղիով ճամբորդելու մասին եղած ամէն դիմում՝ ապարդիւն մնացին:

Բայց գոնէ մէկ քանի օր Իսլահիյէ մնալով կազդուրուիլ կարենալու համար՝ պէտք տեսնուեցաւ եռանդուն դիմումներ կատարել: Սիսի մէջ մէկ քանի օր աւելի մնալու մեր դիմումներէն սա

Digitized by Google

Սովէ կմախացած հայ մանուկներ հարաւի անապատներուն մէջ 1917ին։

Վիեննայի Մխիթարեան Վարժարի անդիակած.

Digitized by Google

Digitized by Google

դառն փորձառութիւնը ստացած էինք, թէ լաւ է փոխանակ կառավարիչին դիմելու, երբեմն ալ իրաւախոհ ըլլալ ոստիկանապետին եւ ոստիկան զինուորներու հրամանատարին հետ, ի հարկին կաշառքով ճեռք բերելով փափաքուած արտօնութիւնը:

Ստուգիւ ամենակարճ ճամբան այս էր եղած միշտ, կարենալ ճեռք բերելու համար մեր հետապնդած նպատակները:

Ուստի աճապարեցի առանձինն երթալ կրկին քաղաք, եւ դիմելով ուղղակի կառավարչատուն՝ առանձինն տեսայ ոստիկան զինուորներու փոխ հարիւրապետը, եւ մէկ քանի հնչուն ոսկիով իսկոյն իրաւախոհ եղանք, ճեռք բերելով 2 օր աւելի մնալու բացառիկ թոյլտուութիւն:

Ոստիկան զինուորներու հերթապահ սպան զնաց իսկոյն զեկուցանելու իր պետին թէ՝ մեր կարաւանին ընկերացնելու համար պատրաստի 6—8 ոստիկան զինուորներ չկային. ուստի երբ դառնային գնացողները, այն ատեն միայն հնար պիտի ըլլար մեզ ալ ճամբայ հանել:

Անա օրինակ մը, թէ Թուրքերը ի՞նչպէս գիտէին իրենց ուզածը քալեցնել՝ այս կարգի կողմնակի ճեւերու ներքեւ, երբ վճռորոշ մը ըլլար, փոյթ չէ թէ իրենց ըրածը բացարձակապէս հակառակ ըլլար օրէնքի:

Հազիւ այս հրամանը ճեռք բերած եւ դառնալով մեր կարաւանին մարդոց հաղորդած, արդէն ամէն ոք ուրախ էր՝ որ զոնէ 2 օր պիտի կրնայինք շունչ առնել մեր մէկուկէս ամսուան անդադրում եւ տաժանակիր ճամբորդութեան մէջ:

Ամէն ոք սկսաւ հնարաւոր միջոցներ ստեղծել՝ կարելու համար իր պատռտած զգեստներն ու կօշիկները: Սափրիչ ճերել տալով ամէն ոք ջանաց մաքրուիլ այն մազերէն ու մօրուքներէն, որոնք դաշտը ծածկող մացառներու նման խեղդած էին մեր գլուխն ու դէմքը, իրապէս վայրենաբարոյ դրսեւորումի մը տալով մեզի:

Ամէն ոք հետամուտ էր, որպէս զի ո՛րքան հնար է երկու օրուան մէջ կարողանայ մաքրուիլ, կարկըտուիլ, կազդուրուելու տաք անուշ առնել եւ պատրաստուիլ երթալու հայ Գողգոթային վերջին մնացորդ ճամբան՝ դէպի Ցէր-էլ-Զօր, ուր որոշուած էր մեզի համար երթալ անպայման: Կը սարսափէինք, երբ կը յիշէինք՝ որ Ցէր Զօր

Digitized by Google

հասնելու համար՝ դեռ ամիսէն աւելի ճամբայ ունէինք քալելիք, Մէսքէնէի եւ Ռէասուլայնի աւազի անապատներու միջով:

Օգտուելով այս քացատիկ երկու օրուան հանգիստէն, միաժամանակ ուզեցի փորձ մը ընել եւ միջոցը գտնել երկաթուղիով դէպի Հալէպ երթալ կարենալու համար:

Իսլահիյէի երկաթուղու կայարանի քրիստոնեայ պարապ պետէն իմանալով որ այս մասին լիազօրը՝ կայարանին մէջ պաշտօնով եւ բնակութեամբ հաստատուած գերման հազարապետ մըն է, փութացի ներկայանալ իրեն եւ խնդրել առ այս քացատիկ թոյլտուութիւն, որպէս զի մեր ամբողջ կարաւանը հաճի երկաթուղիով փոխադրել Հալէպ:

Գերման սպան շատ ընտանեբար ընդունեց զիս, եւ կարեկցութեամբ լսեց աքսորի տաժանակիր ճամբորդութեան սարսափելի դրուագները, միանգամայն ուզեց տեղեկութիւններ քաղել գերմաներէն լեզուի ունեցած հմտութեանս մասին:

Երբ իրազեկ եղաւ, թէ 1914ի աշնան պատերազմի յայտարարութենէն վերջ՝ Պեոլինի համալսարանը թողնելով դարձած էի Պոլիս եւ դաստապարտուած աքսորի ու այս հալածական հալումաշ կեանքին, կարի խղճաց եւ խոստացաւ կարելին ընել մեր կարաւանը երկաթուղիով փոխադրելու համար դէպի Հալէպ: Իմ՝ ներկայութեան իսկ անմիջապէս հեռագրեց Հալէպի երկաթուղու փոխադրութեանց գերման ընդհանուր հրամանատարին, որպէս զի քացատաբար թոյլտուութիւն շնորհէ մեր կարաւանին հարիւրէ աւելի անձերը երկաթուղիով փոխադրելու Հալէպ:

Երբ իր յանձնարարութեան վրայ 4 ժամ՝ վերջ հանդիպեցայ կրկին իրեն, մեծ ուրախութեամբ յայտնեց ինծի, թէ հրաման եկած էր մէկ վակօն տրամադրելու մեզի համար: Հետեւապէս միայն աուաւելագոյն հաշուով 60 հոգի կրնար միայն ընկերանալ ինծի երկաթուղու գնացքով, եւ մնացածը պէտք էր դարձեալ ոտքով երթային դէպի Հալէպ:

Տեսնելով որ՝ մնացորդ մեր ընկերներն ալ երկաթուղիով մեզի ընկերացնելու նոր փորձ մը աւելորդ կը համարէր գերման սպան, կէս ուրախ, կէս տխուր դարձայ մեր կարաւանատեղին՝ լուրը մեր ընկերներուն հաղորդելու:

Digitized by Google

Անապատին մէջ աքսորական հայ ընտանիքի մը ողբերգական վերջին օրերը 1915ին գերմանացի զինուորականներէ ծեծ քերուած։

Վիեննայի Մխիթարեան միաբան պատկերած.

Digitized by Google

Digitized by Google

Արդարեւ տպաւորութիւնը չափազանց վրդովիչ եղաւ. զի երկու խումբեր չանկըրիցի եւ եոզկատցի, որոնք միացած էին եղերական պարագաներու ներքեւ Եոզկատի մօտերը, այժմ՝ պիտի բաժնուէինք իրարմէ անդարձ:

Կը մնար կարաւանը ուրեմն երկուքի բաժնել:

Օ՜հ, ո՛րքան դժուար էր ինծ համար այս խորութիւնը ընել: Մանաւանդ որ աղքատ մասին վրայ, որոնք 54 եոզկատցիներն էին, շատ աւելի երախտիք ունեցած էի քան միւսներուն վրայ: Զանոնք խնամքով եւ զուրգուրանքով ամբողջ ճամբու ընթացքին պատսպարած էի եւ կերակրած, մերթ մուրալով, մերթ անձնականէ: Հոգացած էի իրենց չոր հացի համար ունեցած միակ պահանջը: Իսկ այժմ՝ իրենց փրկութեան համար տարած բոլոր ջանքերս ի զուր պիտի երթային. քանի որ զիրենք զատելով ինծմէ՝ պիտի յանձնէի ամէնքը բախտին չար հովերուն:

Հասաւ վերջապէս դժբախտ օրը յաւիտենական բաժանման. Իսլահիյէի տեղական կառավարութիւնը՝ Հալէպէն ստացած հեռագրական հրամանին վրայ հրամայած էր մեզի ըսելով — ով որ մինչեւ Հալէպ երկաթուղու տոմսակի արժէքը կրնայ վճարել, կրնայ երկաթուղիով երթալ, իսկ վճարել չկրցողները պէտք է պատրաստուին իսկոյն հետիոտն մեկնելու դէպի Հալէպ:

Եոզկատցի 54 տարագիրներ, մնացորդ ազգայն բեկորներն Եոզկատի 3000 տուն հայութեան, 16—85 տարեկան, մէկը միւսէն աւելի հիւծած ու հալումաշ եղած, շրջապատուած ութը ոստիկան զինուորներէ՝ եկան ահա հրաժեշտ առնելու ինծմէ եւ մնացող ընկերներէն:

Ամէնքս ի մի վայր հաւաքուած էինք, երբ մի առ մի մօտեցան աջահամբոյրի: Ամէնքն ալ կու լային դառնապէս եւ երախտագիտական բառեր կը թոթովէին հազիւ լսելի ձայնով մը: Անոնք ձեռքս կը համբուրէին, ես ալ անոնց արեւակէզ սեւցած ճակատները:

Նահատակուած ցեղիս մնացորդ բեկորներն էին, որ դարձեալ չեմ՝ գիտեր քանի՛երորդ անգամն ըլլալով դէպի մահ ճամբու կը դնէի . . . ա՛լ անգամ՝ մըն ալ չտեսնելու համար:

Ասոնցմէ հազիւ մէկ քանին չորաբեկ հացի մը դրամ՝ ունէին, մնացեալ 50ը ոչինչ ունէին:

Digitized by Google

Թախանձագին կոչերուս վրայ՝ չանկըրիցիներէն ումանց օգնութեամբ, հազիւ կարելի եղաւ արծաթ դրամով 135 դահեկան հանգանակել: Ասոր վրայ աւելցնելով իմ՝ մօտը գտնուած եւ փախուստիս յաջողութեան համար մէկ քարեկամէ մը նոյն օրը ինծի տրուած երկու հնչուն ոսկիին մէկը, ընդամէնը 250 դահեկան յանձնեցի իրենց ղեկավարին, որպէս զի ճամբու ընթացքին հոգայ այս թշուառներուն հացի պահանջը: Միակ գումարը որ մինչեւ մահ պիտի ունենային:

Դժբախտաբար այնպիսի վիճակի մէջ էինք ամէնքս ալ, որ մեր կեանքի փրկութեան համար յաճախ կաշառք տալով եւ զանազան պատճառներով մեծ մասամբ այլեւս զուրկ էինք նիւթական միջոցներէ: Միւս կողմէն վաղուան անծանօթին մոռահոգութիւնը վերապահ եւ զգուշաւոր դարձուցած էր նաեւ անոնք, որոնք դեռ ի վիճակի էին օգնելու ուրիշներուն:

Հարկ է ամէնայն խոստովանիլ միանգամայն, թէ տակաւ առ տակաւ ֆիզիքական մեր ապառող ուժերուն հետ նոյնպէս եւ նուազած էր մեր բարոյական արժէքը: Մօտալուտ մահուան խուճապը՝ մեզ ամէնքս աւելի անձնասպաշտ դարձուցած էր եւ նուազ կարեկից էինք դէպի մեր բախտակից ընկերներուն թշուառութիւնը:

Քանի մեր տաժանակիր ճամբորդութիւնը երկարեցաւ եւ քանի հիւծեցանք թէ՛ նիւթապէս թէ՛ ֆիզիքապէս, նո՛յնքան եւ ապառեցանք բարոյապէս, եւ աւելի սկսանք մենք մեզ փրկելու մոռատանջութեամբ վարակուիլ:

Եթէ դառն է խոստովանիլ մեր հոգեկան ուժերու այս ոչ պատուաբեր կողմը, նո՛յնքան եւ յանուն ճշմարտութեան պէտք է յիշեմ՝ անոնք, որոնք իրենց ազնիւ եւ անձնուէր ընթացքովը՝ վտանգներու պահուն դիւցազնական հոգի մը ցոյց տուին, եւ չտարուեցան տկար հոգիներու միայն յատուկ եղող եսամոլական ընթացքներէն:

Անկարելի է մոռնալ անաւոր այս բաժանման սեւ օրը:

Ամ ո՛րչափ երախտագէտ էին, ո՛րչափ ազնիւ եւ ո՛րչափ հաւատարիմ՝ իրենց ազգութեան ու կրօնին: Ասոնք զրկուած ամէն ինչէ եւ սիրելիներէ, գտնուելով հանդերձ իրենց կեանքի վերջալոյսին մօտ՝ դիւցազնական հոգի մը ցոյց տուին՝ հանդէպ մահուան ցոյց տալով բոլորովին արհամարհանք:

Digitized by Google

Մերկացած մարդկային աղտոտ ունակութիւններէ, ահաւոր տառապանքի օծումով արբացած ի յայտ կը բերէին այն բոլոր ազնիւ ծիրքերն, որոնք հայ ցեղին քիւրեղացեալ արժանիքներն եղած են հազարաւոր տարիներէ ի վեր, եւ որուն մէջ պէտք է փնտռել ցեղին գոյութեան յարատեւութիւնը եւ տոկունութեան գաղտնիքը:

Գնացին ամէնքն ալ անդարձ եւ այս օր կը հանգչին յաւիտենական քունով Տէր-Զօրի անապատներու աւազներուն մէջ, զոհ երթալով Էնուէրի մէջ 1916ի ամռան Տէր-Զօրի հաւաքատարած ջարդերուն: Միակ խումբն էին եոզկատցիներու, որոնք կրցան ողջ հասնիլ հարաւի անապատները եւ բազմաչարչար նահատակութեամբ իրենց արիւնն ալ խառնեցին Տէր-Զօրի մէջ այդ օրերուն նահատակուած 160.000 հայ քեկորներու թափած յորդահոս անմեղ արեան հետ:

Երբ մեր այս դժբախտ ընկերները ճամբու դրինք դէպի Հալէպ, մեզի եղած թոյլտուութեան հաւաճային տեղափոխութեանք մեզի տրամադրուած երկաթուղու երրորդ կարգի վակօն մը, որ կայարանէն քիչ հեռու կը գտնուէր:

Ճիշդ այս միջոցին սարսափելի տեղատարափը անձրեւ մը սկսած էր Իսլահիյէի դաշտը մեր առջեւ լճի դարձնել:

Կէս օրուան պահուն՝ մօտեցաւ բանական ուժեղ փիզիքական կազմուածքով հայ մը, շուրջ չիտնամեայ, եւ ուզեց տեղեկութիւններ քաղել մեր աքսորի ճամբաներուն մէջ կրած մեր ամէնօրեայ տառապանքներուն մասին:

Ճիշդ այն պահուն մէջտեղ ելաւ այս մարդը, երբ ի զուր միտքս կը յոգնեցնէի փախուստի ճամբայ մը գտնելու համար: Բայց ամէն ճամբայ փակուած կը գտնէի առջեւս, մանաւանդ որ չէի կրնար փախուստի գաղափարս եւ այս մասին պատրաստած ծրագիրներս վստահիլ ուրիշներու յայտնելու: Չի մի գուցէ գործը իր սաղմնային վիճակի մէջ ինքնին վիժէր անգթտնապահութեամբ մը, եւ անձս ալ վտանգէի ի զուր:

Սակայն հազիւ այս մարդը հեռացած՝ բնազդաբար քաջալերուեցայ երթալու քունելու այս մարդը, եւ անվերապահ կերպով բանալու սիրտս եւ յայտնելու փախուստի գաղտնի ծրագիրս:

Digitized by Google

Երբ պատրեամբ լսեց փախուստի ծրագրիս մանրամասնութիւնները, դարձաւ եւ ըսաւ ինծի — ճիշդ փնտռած մարդդ ես եմ. կերեւի Աստուած զիս ղրկեր է մօտդ: Ես թէպէտ պարտիզակցի եմ ըսի, սակայն վանեցի եմ. բայց Վանի ապստամբութենէն ի վեր պարտիզակցի կ'անուանեմ ես զիս, որպէսզի հալածանքի չենթարկուիմ: Անունս Յովհաննէս է, յիսուներկու տարու եմ. 14 տարի Սիկոմիդիոյ շրջանին մէջ ծխախոտի մաքսանենգութեամբ զբաղած եմ եւ Ռէժիի շատ մը դէտերու "գլուխ կերած եմ„: Ապա կառավարութիւնը ճարահատ զիս ոստիկան զինուր ըրաւ մանաւոր վարձատրութեամբ, որպէս զի հալածեմ ծխախոտի մաքսանենգները, որոնք ամէնքն ալ կը ճանչնայի արդէն: Ցաճախ մինչեւ Արմաշ ալ եկած եմ. կարծեմ քեզ ալ տեսած եմ հոն:

Հայր սուրբ մեղք է երիտասարդութեանդ՝ ատոնք լմնցեր են, ատոնցմէ խէր չկայ. ես քեզ կը փախցնեմ եւ ուզած տեղդ կը տանիմ, մի վախնար, միայն ինծի ըսէ թէ ո՞ւր կ'ուզես երթալ: —

Յայտնեցի թէ Այրան՝ գերմանի երկաթուղու շինութեան Ամանոսի գծին կեդրոնական գործատեղին կ'ուզեմ երթալ: Բայց փախուստի միջոցին երբ ծերբակալուէինք անպայման պիտի սպանուէինք: Ուստի այս յոյժ հաւանական գնդակահարումի վտանգին դէմ պաշտպանուելու համար, հարցուցի թէ ինք ի՞նչ ապահովութիւն կրնայ ցոյց տալ այս մասին ինծի:

Առանց վարանման պատասխանեց իսկոյն — ես ընկեր մըն ալ ունիմ որ շատ կտրիճ է, եւ երկուքս ալ զէնք ունինք. մենք անմարդակոխ լեռան ճամբաներէ եւ անտառներու մէջէն կ'երթանք. եթէ յանականկալս մեր դէմ ոստիկան զինուր կամ ո՛ր եւ իցէ իսլամ ելլէ եւ կասկածելով մեր վրայ, ուզէ ծերբակալել կամ սպառնայ մեր կեանքին, տեղն ու տեղն իսկոյն կը սպաննենք ու կ'անցնինք կ'երթանք: Իրենք հարիւր հազարներով այնքան հայ սպաննեցին, մենք ալ քանի մը հատ սպաննենք, մեղք ունի՞ միթէ. անշուշտ թողութիւնը դուն մեզի կու տաս . . . : Դուն պէտք է ծպտուիս եւ վտահէ մեզի. երկու զաւակ ունիմ, անոնց վրայ կ'երդնում, թէ մինչեւ որ մենք չմեռնինք՝ քեզ ձեռք չենք տար: Չի դուն ազգին համար պէտք ես. այնչափ մեր առաջնորդներէն սպաննեցին, որ քեզ ազատելով ազգիս մնացորդներուն մեծ բարիք մը ըրած պիտի ըլլամ:

Digitized by Google

Անապատին մէջ անօթութենէ կմախացած ու նոր մեռած հայ մայր մը իր երկու զաւակներուն հետ 1916ին։

Վիճակագրի Մխիթարեան Վենետիկ անպիտակած.

Digitized by Google

Digitized by Google

Անշուշտ Աստուած ալ իր պաշտօնեան եւ մեզ ալ քեզի հետ՝ պիտի պաշտպանէ ու փրկէ այս զարշելիներուն ճեռքէն: Աղօթէ այս գիշեր մեր երեքին համար: Առաւօտ չլուսցած եկուր սա դիմացի սրածայր վրանը. մենք երկուքս ալ պատրաստ պիտի սպասենք, գալուդ պէս, զինուած իսկոյն ճամբայ կ'ելլենք դէպի Այրան:

Արդէն վաղուց ամէն յոյս կտրած մարդոցմէն՝ սպասինած էինք միայն Աստուծոյ, եւ ցարդ ողջ մնացած: Ապա թէ ոչ մարդկօրէն անկարելի էր առանց բարեյաջողութեան տոկալ այսքան տագնապանքի ու վիշտի՝ տարիներ երկար եւ անսպառ:

Անձնապէս իմ՝ վրայ ծանրացած ըլլալով ամէն կարգադրութիւն, ինչ որ հարկ էր ըրած էի վաթսունէ աւելի մեր ընկերներուն հանգստին համար, անշուշտ որքան որ ի վիճակի էի ընել նոյն պայմաններուն մէջ: Ամէնքս ալ տեղաւորուած էինք Գ. կարգի աղտոտ վակօնի մը մէջ, եւ մէկ քանիներ պոլսեցիներէն, որոնք նիւթապէս ի վիճակի չէին 40 դահեկանի տոմսակի գինը վճարելու, հանգանակութեամբ հոգացած էի նոյն գիշերը:

Հազիւ մէկ քանի մտերիմ բարեկամներու հաղորդած էի փախուստիս գաղտնիքը: Ասոնցմէ մէկը Սեդրաք Շախեան, որ ամբողջ ճամբու ընթացքին միակ անձն էր որ քարի եղած էր ինծի 25 հնչուն ոսկիի չափ փոխատուութիւն ընելու, վերջին պահուն կրկին 3 հնչուն ոսկի կու տար ինծի, որպէս զի հակառակ պարագային կեանքս փրկեմ՝ կաշառքով:

Իսկ ինք յուսալով որ ես Տերամբ ողջ պիտի մնամ՝ ինծի կ'ընէր իր բերանացի կտակը, յայտնելով որ իր տան գաղտնի մէկ անկիւնը 2300 հնչուն օսմ. եւ անգ. ոսկի պահած էր, ողջ մնալու պարագային՝ պարտականութիւն կը դնէր վրաս, որ անձամբ երթալով առնեմ եւ ազգին կարեւոր մէկ պէտքին յատկացնեմ իր յիշատակին համար: Բայց մահուան օրերու մէջ ոսկիի խօսք լսել բաւական հեգնական էր:

Թէպէտ պահ մը եկաւ, որ ինքն ալ ուզեց ընկերանալ փախուստիս, սակայն յետոյ հրաժարեցաւ այս գաղափարէն՝ առարկելով թէ — ես 65 տարու մարդ եմ՝ չեմ կրնար երկար քալել, յետոյ դու ալ իմ պատճառովս պիտի վտանգուիս, քու կեանքդ աւելի է, ես լմնցած եմ՝ դու ազատէ եւ գրէ մեր տառապանքի պատ-

Digitized by Google

մութիւնը, եւ թող ապագայ սերունդները գիտնան թէ որպիսի՛ սուղ գնով գնած են իրենց ազգի փրկութիւնը եւ ազատութիւնը: Բարեպէտ այս ծերունին Տերամբ ողջ մնաց եւ պատերազմի միջոցին Հալէպի մէջ աղ վաճառելով կրցաւ ապրիլ, շնորհիւ փախուստիս միջոցին Իպահիյէէն հեռագրով Պոլսէն իրեն ղրկել տուած 25 ոսկիին, որը իր միակ ղրամագլուխն մնացած էր եւ որ փոխ առած էի իրմէն:

Զինադադարէն վերջ Զանկըրի դարձին լսեցի որ իր տունը բարւոքանդ ըրած էին այն դրամը գտնելու համար եւ կնոջը եղած ապտնալիքին վրայ ապա գտած էին եւ տեղւոյն իթթիհատական քլիւպը իւրացուցած էր այն գումարը, բաժնելով գաղտնապէս իր անդամներէն ամենաազդեցիկներուն մէջ:

Ուրիշ երկու բարեկամներ ալ նմանօրինակ կտակներ ըրին, իմ՝ խնամքիս յանձնելով մանաւորաբար իրենց զաւակները:

Կեանքիս ամենանշանաւոր օրերէն մէկն եղաւ Պոլսէն աքսորուելէս շուրջ տարի մը վերջ 1916 Ապրիլ 2ին փրկարար գիշերը:

Երկաթուղու գնացքը պիտի մեկնէր առաւօտուն ժամը 5,10 անցած, երբ դեռ լուսնշաղը չէր սկսած եւ մութ էր: Մինչ գարնանային տեղատարափ անձրեւ մը 15 ժամէ ի վեր փոքր ընդհատումներով՝ երկնքի սահանքները վար կը բերէր, փոքր լճերու վերածելով դաշտերը, եւ առուակներն ու վտակները դուրս պոռթկալով իրենց թումբերէն կը ծածկէին արտ ու արօտավայր:

Այլեւս վճռական վայրկեանը մօտեցած էր, պէտք էր կամքի վերջին ճիգ մը ընել՝ ձեռք բերելու համար այն ազատութիւնը, որ կապտած էին ինծմէ տարիէ մը ի վեր:

Չէ՞ որ կամենալը կարենալ էր: Այո՛, խորապէս համոզուած էի՝ թէ միակ փրկութիւնը փախուստին մէջ էր, ապա թէ ոչ անապատներու մէջ ոչ մէկ յոյս կը մնար փախուստի կամ՝ փրկութեան:

Յոռետես եւ չարաշուք մտածումներով բարոյալքուելու ժամանակն չէր, ընդհակառակը հոգեկան կամ՝ բարոյական բոլոր ուժերս ի մի հաւաքելով՝ պէտք էր վճռական քայլն առնէի, եթէ իրապէս փրկուիլ կ'ուզէի:

Միթէ հինգ հարիւր գերութեան անհաւոր տարիներ շարունակ մեր հաւերն ու պապերն ապատելով ապատած չէի՞ն ազգին փրկութիւնը տեսնելու:

Digitized by Google

Միջագետքի մէջ անօթութենէ մեռած բազմահազար հայ ժողովուրդ 1916ին։

Վիեննայի Միխիթարեանց վանքին անպիտանութիւն.

Digitized by Google

Digitized by Google

Բայց չտեսած մեռած ու գնացած էին անդարձ, ազգային ազատագրութեան եւ փրկութեան դարաւոր իրենց յոյսերն կտակելով ու փոխանցելով յաջորդաբար եկող սերունդներուն:

Այսքան արեան ծովերէ լողալով անցնելէ վերջ, միթէ հնա՞ր էր քարոյալքուիլ եւ հոգեպէս լլկուիլ, երբ խաղաղութեան եւ փրկութեան նաւահանգիստը հիմայ քիչ հեռուն կը սպասէր: Բաւ էր որ ջանք մը եւ ճիգ մը աւելի ընէինք, տեսնել կարենալու համար հայ ազգի դարաւոր ցաւատանջ երկունքին արիւնոտ ծննդաբերութիւնը . . . :

Արարատի յաւիտենական ծիւնի կատարէն արդէն վարդամատն արշալոյսը սկսած էր յուսադրիչ կենսապարգեւ ճառագայթներ արծակել, յարութիւն տալով ցեղին հայրենաբաղձ ցան ու ցրիւ զաւակներուն՝ մինչեւ անապատներուն խորերը եւ աւազի դաշտերը:

Մեռնելու օրերը անցած էին, ապրելու ժամանակ էր, տեսնելու համար հայութեան հրաշալի վերակենդանացումը՝ նախնիքներու հոգիները ոգեկոչող խանդավառութեամբ մը:

Այս ամէն մտածումներով ոգեւորուած՝ ես արդէն գիս փրկուած կը համարէի, թէպէտեւ դեռ երկաթուղու մեր վակօնին մէկ անկիւնը կծկծած էի:

Ժամը արդէն հինգն էր եւ տասը րոպէէն պիտի մեկնէր երկաթուղու գնացքը:

Վակօնին դրան առջեւ սուինաւոր պահակ սպասող ոստիկան զինուորին հաւատացնելով՝ թէ յոյժ ստիպողական պատճառով մէկ քանի վայրկեանի համար վար պիտի իջնայի, ուրթս կը դնէի հողին վրայ . . . :

Թաւար էր. հազիւ մէկ քանի տասնեակ քայլ հեռացած, եկեղեցականի վերարկուս հանելով, դուրս եկայ կատարեալ ծպտումով՝ անճանաչելի ըլլալու աստիճան:

Մէկ քանի տասնեակ քայլ առնելէ վերջ՝ վայրկեան մը յանկարծ վարանք կ'ունենայի շարունակելու ճամբաս: Արդեօք դէպի փրկութիւն կ'երթայի . . . թէ դէպի մահ . . . :

Սակայն տատամսելու ատեն չկար. հրազէնի փողէն արծակուած գնդակը չի կրնար քնաւ ետ դառնալ. ուրեմն ամէն գնով

Digitized by Google

պէտք էր յառաջ երթալ: Ա՛լ կը բաւէր որքան ճակատագիրս ակամայ յանձնած էի թշնամիներուս ձեռքը, պէտք էր դուրս գալ կրաւորական եւ կորստական այս դիրքէն: Այո՛, պէտք էր այլեւս տէր դառնայի ես իմ՛ ճակատագրին:

Չարագուշակ բոլոր գաղափարներս ու մտատանջութիւններս յօդս ցնդեցան, երբ ցեխոտ հողին վրայ ծունկի գալով, տէր ողջեաց մը ըսի սրտիս խորերէն, եւ յոյժ համառօտ մէկ քանի կարճ աղօթքներ մրմնջեցի . . . :

Ու ահա արիացած էի, ա՛լ ետեւս չէի նայեր, ու կը փախչէի. արդէն 10 րոպէ վերջ կը գտնուէի փոքրիկ եւ ինծ ցոյց տրուած սրածայր վրանին առջեւ, որը մեր ժամադրավայրն էր եղած:

Հազիւ մեղմօրէն ձայնած Յովհաննէս, ահա դուրս կը թռչէին երկու անծնուրաց քաջեր զինավառ, որոնք իրենց կեանքի գնով զիրենք տրամադրած էին, վասն փրկութեան տարագիր ու հալածական եկեղեցականիս . . . :

Երեք հոգիէ բաղկացած մեր փոքրիկ փախստական արշաւախումբը արդէն կ՛անյայտանար լուսնշաղին հետ Իսլահիյէի անմիջապէս հանդիպակաց անտառներուն մէջ, մինչ երկինք կը շարունակէր ջրի հեղեղանման տարափով մր դիւրացնել մեր փախուստը:

Տեղատարափ այս յարատեւող անծրեւին պատճառով՝ ընդհատուած էր բոլորովին ամէն անցուդարձ, եւ ճամբան բաց էր արդէն մեր առջեւ:

Մինչեւ Այրան հասնելու համար 8 ժամ՛ ունէինք սակայն:

Անտառին մէջ ապաստաժներու ներքեւ անծրեւէն պատսպարուելով, կանխահոգ զգուշութեամբ հետս առած մկրատով եւ փոքր հայելիով մը կ՛ածափարէի ձեւափոխել մազերս ու մօրուքս, եւ եղած էի արդէն անճանաչելի.!.: Ու երկու ամիսուան մէջ թոօքի մազերս ճերմկած էին արդէն . . . :

Այլեւս մենք մեզ բարի Աստուծոյ յանձնած՝ խոյս կու տայինք մարդոցմէ եւ ամէն շարժող էակէ, եւ կ՛երթայինք դէպի անծանօթ ճակատագիր . . . :

Digitized by Google

Տ. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան
իբր գերմանացի ծպտուած
Herr Bernstein.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻՆ

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆԻ ՄԸ ԿԵՆՍԸ

Ա. ՄԱՍ

ԱՄԱՆՈՍԻ ՓԱՊՈՒԼԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

1916 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ՅՈՒԼԻՍ

1 *Փախուստականը Ապրաի — Պաղչէ — հրկիզումդարդ գծին շրջակայքին մէջ:*
2 *Հայոց թեկորները Ամանոսի լեռնալանջին մէջ:*
3 *Արեւու ծոր տիրապետելու մղուած ճգնաժամը:*
4 *Գերմանի գիւղատնտեսական բնակչութեան ընդհանուր հայեացքը:*
5 *Տասնեակ հազարաւոր հայ կիներու ու տղոց կիներու ոչնչացումները Ռասուլայնի անապատներուն մէջ:*
6 *Ամանոսի հրկիզումդարդ գծի աշխատաւոր հայոց թեւակոխած տարագրութիւնը եւ ապահովի 1916 Յունիսին:*
7 *Արեւու ճապաղիքը Պաղչէ — Մարաշ ճամբուն վրայ:*
8 *Քոմի-էլ-Ամարայի անգլիացի գերիներուն անապատներու անասուր տառապանքը:*
9 *Բոնի իշխանացման ձեռնարկ:*
10 *Ինձիրլիի ամուսնութիւնը մէջ եւ միախոհ Ամանոսցի Տաճրու:*

Բ. ՄԱՍ

ՏԱՒՐՈՍԻ ՓԱՊՈՒԼԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

1916 ՕԳՈՍՏՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1917 ՅՈՒՆՈՒԱՐ

11 *Պաղտատի հրկիզումդարդ հայ պաշտօնեաներուն դիւանագիտական անձնուիրութիւնը:*

Digitized by Google

12 Հայոհթեան բնակութիւնն Տաճկուան լեռնաշխարհ մէջ։
13 Թաշտոհմուազի խոր ձորին մէջ։
14 Կեանքը Պէյհմհտիկի մէջ։
15 Պատրիարքի տարագրոհթիւնը Պոլսեն դէպի Պաղտատ։
16 Հայ արտորահանհթիւնն բանակը Գոնիայի եւ Պոզանթիի մէջ։
17 Փախոհստ Պէյհմհտիկեն Ատանա։

Գ. ՄԱՍ

ԱՏԱՆՑԻ ՄԷՋ

1917 ՑՈՒՆՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1918 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

18 Հայոց ընդհանուր կացոհթիւնը 1917 ի սկիզբը։
19 Մնացորդ հայոհթեան վիճակը Ատանայի մէջ։
20 Իշամ՝ ժողովրդեան ջշդեանոհթիւնը Կիլիկիոյ մէջ։
21 Փախստականի կեանքը Ատանայի այգիներուն մէջ։
22 Հայոհթեան ընդհանուր կացոհթիւնը 1918 ի սկիզբը։
23 Թոհրք բանակին երկրորդ անգամ խոհժոհմը դէպի Կովկաս եւ Սարուսպարպարի հայոց յաղթանակը։
24 Հայ հաւերսպետհթեան հոչակոհմը։
25 Անգլիական յաղթական բանակը կը գրաւէ Երուսաղէմը եւ կը բաշէ Հաշեմի վրայ։
26 Թոհրքերոհ ազգային ոհխտը վերադարձող մնացորդ հայոհթիւնը նոյ բնաջնջեցոհ։
27 Փախոհստ Ատանայեն Պոլիս, իբր զերմանի գիներորական, զինադադարեն առիս մը առաջ։
28 Զինադադար եւ դաշնակից նահանգոհմին յաղթական մոհտքն Թոհրք մայրաքաղաքը։
29 Մեկնոհմ Պոլսեն Փարիզ։

Դ. ՄԱՍ

ՀԱՑՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

1919 ՑՈՒՆՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1920 ՑՈՒԼԻՍ

30 Ազգային հաւմագոհմները. խանդավառոհթիւններ եւ յոհսախաբոհթիւններ։

Digitized by Google

31 Հայ բանաքրական երկոն պատուհրակութեանց հանդուպող գործունեութիւնը:
32 Քննական ուղեւորութիւն դէպի Կիլիկիա:
33 Ձեղին հրաշագիտուն Բարութիւնը:
34 Մարաշի հայոց ջարդը, շարժառիթները եւ աղետաբեր հետեւանքները:
35 Քեմալական շարժումը Էնկիւրիի մէջ:
36 Կիլիկիոյ հայութեան դիւցազնական դիմադրութիւնը:
37 Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հետ այցելութիւն Լոնդոն եւ Մանչեսթր:
38 Փրանսական պետութեան աղետաբեր համաձայնութիւնը Էնկիւրիի հետ եւ պարպում Կիլիկիոյ:
39 Կիլիկիոյ հայութեան յուսախաբութիւնները եւ արտագաղթը:
40 Հայ կեանքը Մանչեսթրի մէջ:

ԾԱԽԵԼՈՒԱԾ

Որո՛նք են պատուախնամուտները

Աշխարհացոյց եւ վիճակագրական բաղդատական տախտակներ եւ 40 նկարներ, էջ 500:

Digitized by Google

Digitized by Google

Ս Ջ Թ

ՀԱՅՑ ԳՈՂԳՈԹԱՑԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒ ՎԱՃԱՌՄԱՆ ԱՄԲՈՂՋ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ՅԱՏԿԱՑԱԾ Է ՀԱՅ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾԻՆ

ՄԻԱՅՆ 3000 ՕՐԻՆԱԿ ՏՊՈՒԱԾ Է

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՄԲԻՆ ԻՐԱՒՈՆՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎԵՐԱՊԱՀՄԱԼԻ

Որպէս զի գրքիս վաճառումը տեղի ունենայ խիստ հսկակշռի մը ներքեւ, եւ հայ Գողգոթայի լսմբերցասէր գնորդները վստահ ըլլան, թէ ստոյգիւ այս գրքի գնման համար ստացած իրենց գումարները, միայն ժախքը զեղչուած, ամբողջապէս սիւտի յատկանայ հայ որբախնամ գործին, գրքիս հեղինակին կողմէն կազմուած է այս քարի ներատակով մասնաւոր Յանձնախումբ մը 5 անդամէ բազկացած, որոնց անուններն խոնարհութիւն չի սեպուիր ժանուցանել:

Գրքերուս մեծաթանակ թէ փոքրաթանակ ապատրանքներուն եւ դրամական ամեն գործառնութեանց համար սկսոր է դիմել հետեւեալ հասցէին. **M. Markarian, Esq. 59 Whitworth street, Manchester.**

Հայ Գողգոթայի այս ստացքին հատորին արժէքն է սիսմի ժախքը մէջը՝

Անգլիա մէկ անգլիական ոսկի:
Ֆրանսա չիսուն ֆրանս. ֆրանք:
Ամերիկա հինգ ամերիկ. տոլար:
Եգիպտոս մէկ հգիպ. ոսկի:

ԱՊԱԹԻԿ ՉԻ ԾԱԽՈՒԻՒ
ՉԵՂՉ Չ'ԸՆԴՈՒՆՈՒԻ

Որկրտող հատորին մէջ պիտի տրուի մանրամասն հաշիւը միեղեւ այն ստանձ տեղի ունեցած դրամական գործառնութեանց:

Digitized by Google

Digitized by Google

ՅԱՋՈՐԴԱԲԱՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆՈՒԵԼԻՔ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳՐՔԻՍ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿՈՂՄԷ

1. *ՀԱՅ ԴՈՂԴՈՒԹԱՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ*

   Մամուռի ձևրքեն, էջ 500: 40 նկարներով:

2. *ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՔԱՈՄԸ*

   Հայ ազգի կազմակոծութեան սրտաբին եւ ձևրքին շարժառիթները 1918—1922, էջ 200:

3. *ՀԱՅ ՀԵՐՈՄԱՄԱՐՏԸ (կիսատ)*

   1914—1918:

4. *ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀԱՅ ՎԵՑ ՆԱՀԱՆԴՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ*

   1912—1914, էջ 200:

5. *ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐՍ*

   Ժամանակակից ականքեր, անձեր ու բարքեր Պատմութեան առատղձեր, քննադատական վերլուծոում ձևրկա հայ կեանքի 1894—1914, էջ 750:

6. *ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՓԸՐԱՆՔՆԵՐ*

   Մեղանի զարդ ծառայող փառակազմ՝ Ալպոում՝ ցարդ ամառիկ 120 մեծադիր նկարներով եւ նրբագեղուեան բացատրոութեամբ, ազգային փրոփականտայի համար:

Digitized by Google

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՈՐԻՒՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆԻ

ՍՈՒՆԱԿ ՏԱՐՆՈՑ

Սանուսարեան վարժարանի այս տուղանդաւոր վաղամեռիկ ուսուցչին հայրենասիրական եւ սիրային ուսանաւորներուն, թատերգութեանց եւ գեղարուեստի թարգմանութեանց ամբողջական հատորաժողն: Հայ գրականութեան այս կորուսած իրական գանձը դիպուածով գտնուած է:

Արդիւնքը մշեցի ոգեղէն սիրոյ յատկացուի:

Digitized by Google

ՎՐԻՊԱԿՔ

Էջ	տող	Սխալ	Ուղիղ
3	20	Մղծուանչը	Մեղծաւանչը
5	9	Քուրֆիւսթ..	Քուրֆիւրսթ...
7	3	Բարերախղաքար	բարերախտաքար
12	9	կը խաբեր	կը խաբէր
15	30	Ասկան	Սակայն
19	22	օրէ օրէ.	օրէ օր
25	21	երկաթաղային	երկաթուղային
28	30	շարաւարալից	շարաւալից
36	19	արտօրնութիւն	արտօնութիւն
36	29	հուռթի	յուռթի
37	13	պարերազմի	պատերազմի
38	31	դարնդարձ	տարեդարձ
43	11	զունդագանդ	զունդագունդ
47	9	տեղապահներու	տեղապահներու
53	26	ծննունդ	ծնունդ
62	21	յոյնները	յոյները
63	15	սիւններուն	սիւներուն
64	4	իննիսուն	իննսուն
78	12	ձերբաբալեալ	ձերբակալեալ
96	19	Աւետաբետի	Աւետաբերի
105	16	կը խաղաղային	կը խաղային.
106	19	վերապրող, ներսիսը	վերապրողներս, երբ
120	9	ստոպողական	ստիպողական
120	29	Ինիւրթի	Ինկիւրթի
123	5	սկզինաւորութիւն	սկզբնաւորութիւն

Էջ	տող	Սխալ	Ուղիղ
125	1	չեն, երթար, քունի	չեն երթար, քունի
132	16	Խաչատուր	Խաչատուր
173	33	աան	տուն
180	23	տունները, տարաւ	տունները տարաւ
190	29	հիւծեչ	հիւծիչ
194	31	Հայ փոծարբէն	հայ փորձանքէն
196	30	ի չգոյ է	ի չգոյէ
231	16	գիւղնրը	գիւղերը
234	23	Ցէրամբ	Ցերամբ
242	11	"սէֆէր պէյլիկ„	"սէֆէրպերլիկ„
248	31	ճամբաններուն	ճամբաներուն
259	30	հետանձայնով	հետաձայնով
262	17	դժդակ	դժդակ
268	3	մինչ	մինչ
304	6	ինչ ընինք	ինչ ընենք
304	10	ճշումով	ճնշումով
362	22	Իսլանիյէ	Իսլահիյէ
364	29	որդեսէրութեամբն	որդեսիրութեամբն
368	11	երինցմէ	իրենցմէ
381	8	յանաւինեալս	յանաւինկալս
388	9	գնդակահարեր	գնդակահարել
388	28	այրան	այդքան
396	13	ճանդայ	ճանչցայ
412	21	նիւթնապէս	նիւթապէս
413	19	տեղատարափը	տեղատարափ

Digitized by Google

Digitized by Google